

ԼԵՈ

ԻՈԶԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼ

Լ Ե Ո

Դ Ր Վ Ա Գ Ն Ե Ր
ՀԱՅ ԿՂԵՐԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ — ՅԵՐԵՎԱՆ

1 9 3 4

9(97.925)
L-38

Լ Ե Ո

ԽՈԶԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ

ՅԵՎ ՆՐԱ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

ՀԱՅԵՐԻ ՄԵԶ

1203

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ — ՅԵՐԵՎԱՆ

1 9 3 4

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Պետական Հրատարակչությունը հրատարակելով համ-
գույցյալ Լեոյի մերկա աշխատությունը՝ Յուս է, վոր Յրա
մի շարք դրույքները ճիշտ չեն: Հատկապես աշխատու-
թյան մեջ պաշտպանված այն միտքը, քե հայկական կղե-
բական դիվանագիտությունը խաբվել է յեվրոպական յեվ
մասնավորապես ռուսական դիպլոմացիայից, միանգա-
մայն չի կարող վոչ մի բնագիտություն դիմանալ: Սա-
կայն նկատի ունենալով այն ծավալուն ճյուղը, վոր
կատարված է այս գրքում, Պետհրատն անհրաժեշտ հա-
մարեց լույս ընծայել այն:

2347

17905

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մարդկային պատմութեան այն շրջանը, վորին սովորաբար
տրվում է նոր ժամանակներ անունը, հայերի մեջ ել, ինչպես և
Արևմտյան Յեվրոպայում սկսվում է զարգանում եր առևտրական
կապիտալի խորունկ ազդեցութեան տակ:

XVI դարից, ուրեմն ճիշտ այն ժամանակից, յերբ Արևմտյան
Յեվրոպան մտնում եր առևտրական կապիտալի իշխանութեան
տակ, Արևելյան Հայաստանում իր վերելքի դարն եր սկսում հին
հայ առևտրական կապիտալի այն ճուղավորումը, վոր ամփոփված
եր Արաքս գետի ձորում, նրա քարավազներից դեպի արևմուտք և
վորին մենք տալիս ենք խոջայական Կապիտալ անունը:

Յեթե Արևմտյան Յեվրոպայում առևտրական կապիտալի տի-
րապետութունը բերում եր իր հետ մի շարք խոշոր քաղաքական-
հասարակական շարժումներ (նիդերլանդական, անգլիական, ֆրան-
սիական հեղափոխություններ, գերմանական ռեֆորմացիա և այլն),
հայերի մեջ ել, չնայած վոր սրանք ապրում էին բոլորովին
տարբեր քաղաքական մշակութային միջավայրում, խոջայական
կապիտալը ծնող, դաստիարակող, ղեկավար դարձավ խոշոր և
յերկարատև մի յերևույթի, վոր նույնպես ազատագրական հե-
ղափոխութուն եր, բայց արդեն Առաջավոր Ասիայի հողի վրա,
ասիական մեծ բռնապետություններից սեփական ազգային ան-
կախութուն խլելու համար:

Նմանությունն ապշեցուցիչ է և ամենասաստիկ կերպով
աչքի մեջ է խոթվում առաջին իսկ հայացքից: Նշանակում է, աշ-
խարհի այդ յերկու իրարից հեռու ընկած կողմերում հեղափո-
խություն հյուսող ու մշակող առևտրական բուրժուազիան
իրար բոլորովին խորթ ու անծանոթ սկզբունքներից չեր յեղնում,
այլ կապված եր մի ներքին գաղափարակցութեամբ: Այս մի շատ
կարևոր հատկութուն է, վոր պետք է նշանակել նաև սկզբից և յեթ:
Ուրիշ կերպ չեր կարող լինել, վորովհետև հայ խոջայական կա-
պիտալը — այս նրա առանձնահատկությունն է — աշակերտում եր
յեվրոպական կապիտալին:

Այսպիսով խոջայական կապիտալը հանդիսանում է այնքան մեծ, այնքան անգերակշռելի մի հասարակական ուժ, վոր նրան է միայն վերապահվում իրանով լցնել հայոց պատմության ամբողջ նոր շրջանը: Ասել, իհարկե, չի կարելի, թե այս ուժը նա հայտնաբերեց մի անգամից կազմակերպված-ավարտված՝ հայ ժողովրդի բախտը տնորինելու համար: Ինչպես մարդկային ամեն մի գործ՝ հայ խոջայական կապիտալն իր ուժին տիրանում էր աստիճանական դանդաղ, բայց կորովի և անհողողող զարգացման միջոցով:

Չափազանց հետաքնական է դիտել այդ զարգացումն է՝ մանրամասնությունների մեջ: Չափազանց հետաքնական են և այն հգորներգործությունները, վոր այդ զարգացման այս ու այն աստիճանը բերում, մտցնում էր հայ կյանքի մեջ, դառնալով առանձին-առանձին գործոններ հայ հասարակական մտքի զարգացման:

Խոջայական կապիտալի այս անդուգական առանձնահատկությունը պարզել կարելի չէ, համեմատելով նրան հայ կյանքի մի ուրիշ խոշոր տնտեսական ձևավորման, այն է՝ հայ ամիրայական կապիտալի հետ: Մինչդեռ այս վերջինս, հարազատ զավակ բռնապետական ուժիմի, ինքն էլ բռնավոր էր, անշարժ պահպանողականություն՝ ամփոփված նեղ տեղայնության մեջ, խոջայական կապիտալը զրական և շինարար սկզբունք էր, և այս վոչ թե, իհարկե, առանձին առաքինություններով ոժտված լինելու պատճառով, այլ պարզապես, վորովհետեւ իր բնավորությամբ և շահերով շատ էր հակված դեպի միջազգայնություն, թափառաշրջիկ էր, վերին աստիճան զգայուն և տպավորվող իր շահերի շուրջը, բնդունող և տվող, և այդ պատճառով էլ բնդունակ կրելու տեսակ-տեսակ կերպարանափոխություններ, վորոնք միայն նյութական բովանդակություն չունեցին, այլ և զազափարական: Յեւ ահա բոլոր պայմանները, վորպեսզի խոջայական կապիտալը լինի հասարակական զարգացման ուժեղ գործոն և վոչ թե մի ուրիշ դաս կամ դասակարգ:

Յեւ ուրիշ անկախ և ինքնամփոփ հասարակական դաս կամ դասակարգ չէր էլ մնացել հայերի մեջ: Հայ առևտրական կապիտալը, դեռ խոջայական կապիտալից էլ առաջ, լուծել էր իր մեջ միջնադարյան հայ կյանքի յերկու հգորտերին էլ — հոգեվորական և ազնվական դասերը: Միանգամայն դիմադուրի էր դարձել ազնվականությունը, մինչդեռ հոգևորականությունն, իր իշխանության արտաքին նշանները պահպանած լինելու համար, առանձին հասարակական դասի հագուստ ու լեզու ուներ, բայց իրապես, հոգով և մարմնով, ինչպես սովորություն էր ասել, անձնատուր էր կապիտալին, նրա ստրուկն էր:

Խոջայական կապիտալը, գործոն հանդիսանալով այն յերեւոյթի, վոր հայությունը միջնադարյան փակ ու անցուկ կրոնական աղանդի գրությունից դուրս գա, քայլ առ քայլ դիմի դեպի աշխարհականացում, դեպի քաղաքական ինքնագիտակցություն, հետևաբար և ազատագրական գործ, իր այս քաղաքական-հասարակական դերը կռթնեցնում էր իր հետ մերված դասերի վրա. ազնվականությունը, վորից միայն մանր-մուշի մնացորդներ էյին գոյություն պահպանել, զինվորական գործն էր ստանձնում, իսկ ամենազլխավոր և ամենապատասխանատու գործը — զաղափարախոսությունը, դիվանագիտությունը, — մնում էյին առաջվա նման, ինչպես յեղել է հին դարերից, հոգևորականության ձեռքին, իրեւ նրա դասակարգային սեփականություն, նվիրագործված կրոնի անքակտելի սկզբունքներով, հրամաններով և հավատալիքներով: Ինքը, խոջայական կապիտալն էլ, վոչ միայն իր ազետ զանգվածներով, այլև իր առաջ բերած ինտելիգենցիայով ամբողջովին յենթարկված էր հայ կղերական դիվանագիտության: Յեւ խոջայական կապիտալի ամբողջ քաղաքական-հասարակական դերը, սկզբից մինչև վերջ, անցնում էր հայ կղերական դիվանագիտության նշանի տակ:

Ահա ինչու մենք այդ պատմության ճակատին, բոլոր հատորների վրա, դրոշմում ենք «Իրվագներ հայ կղերական դիվանագիտության պատմությունից» ընդհանուր և միացնող վերնագիրը:

Մնում է մեղ բացատրել, թե ինչ է հայ կղերական դիվանագիտությունը: Յեւ մենք այս անում ենք այստեղ առաջին իսկ ներածական գրվագով: Հետո անցնում ենք խոջայական կապիտալի կատարած քաղաքական-հասարակական դերի պատմության, վորի առաջին հատորն է այս գիրքը:

Այս հատորը պարունակում է իր մեջ խոջայական կապիտալի զարգացման առաջին շրջանը, ջուղայականը, վոր առաջացնում է հայ իրականության մեջ մի նոր հասարակական շերտավորում — բուրժուական ինտելիգենցիա՝ քաղաքական-հեղափոխական մտածողությամբ և այս նոր ուժը հերյուրում և ղեկավարում է քաղաքական շարժում հայ կղերական դիվանագիտության թևերի տակ, վոր և յեւրոպական և մասնավորապես ռուսական դիպլոմատիային խաղված՝ ձուլվում է ապստամբական խոշոր, բայց վերջի վերջո լքված շարժման մեջ: Հայ ազատագրական վողորման առաջին պատրանքն է այս:

Յերկրորդ հատորը պիտի ամփոփի իր մեջ խոջայական կապիտալի յերկու նշանավոր հատվածավորումները — հարավային և

հյուսիսային, կամ Հնդկաստանի և Ռուսաստանի նոր տիպի խոջաներ — հարավում՝ անգլո-հոլանդական և ֆրանսիական կապիտալների ազդեցութեան տակ և հյուսիսայինը՝ կցված ռուս առևտրա-արդյունաբերական կապիտալին։ Յերկու հատվածների դերը հասարակական զարգացման մեջ. հարավը՝ գլխավորապես գրական-քարոզչական, քաղաքական-հրապարակախոսական բովանդակութեամբ, իսկ հյուսիսը՝ նոր քաղաքական շարժումներով, վերոնք նորից ապստամբական դրութեան մեջ են գնում Ղարաբաղի հայերին, խաբված և վաճառված ռուսական խմբերիալիզմի ձեռքով։ Հայ կեդերական դիվանագիտութեան ամենաձաղկած և ամենասև ժամանակն է այս։ Յերկուրդ ազատագրական պատրանք։

Յերրորդ հատորը բովանդակում է իր մեջ XIX դարի ամբողջ առաջին կեսը։ Այստեղ խոջայական կապիտալը ռուս խմբերիալիստական նվաճողականութեան առաջընթաց ուղեհարդարն է դեպի Կուր և Արաքս գետերի հովիտները։ Եջմիածնի դերը և Ներսես Աշտարակեցի։ Արարատյան Հայաստանի նվաճումը և նոր հայկական հարց՝ ցարական բյուրոկրատիայի դրած բովանդակութեամբ։ Ներսես Աշտարակեցու ավանդավեպը և խոջայական կապիտալի հղացումը Արաքսյան մի Հայաստան կազմելու մասին։ Ամիրայական կապիտալի աշխատակցութեանը խոջայականի հետ։ Յերրորդ ազատագրական պատրանք։

Չորրորդ հատորը քսան տարվա պատմութիւնն է, 1858 — 1878, Ղրիմի պատերազմի վերջից մինչև Սան-Ստեֆանո, ամբողջովին նվիրված թյուրքահայերին, թե ինչպես նրանք դարձան ռուսական քաղաքականութեան ուշադրութեան առանձին առարկա և թե վերջան ստոր, բացասական դեր կատարեց հայ կեդերական դիվանագիտութիւնն այդ գործի մեջ և թե ուր տարավ թյուրքահայերին այդ դիվանագիտութիւնը։ Աշխատակցութիւնն ռուսահայ և թյուրքահայ խոջայական (առևտրական) կապիտալներին։ Լիակատար պատմութիւնն թյուրքահայ հարցի սկզբնավորման։ Հատորը ավարտնակում է իր մեջ 100-ից ավելի գեռ չհրատարակված պատմական վավերագրեր։ Չորրորդ ազատագրական պատրանք։

Հինգերորդ հատոր — «Վաթսուն և մեկ» հատուկ անունով, վոր նշանակում է՝ հայ ժողովուրդը համաշխարհային խմբերիալիզմի ճանկերում։ Խոջայական կապիտալը վերջնականապես տեղի յետալիս նորածին արդյունաբերական կապիտալին։ Հինգերորդ և վերջին ազատագրական պատրանք։

ԴՐՎԱԳ ԱՌԱՋԻՆ

(ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ)

ՀԱՅ ԿԷԴԵՐԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ կղերական դիվանագիտութիւնը հայ պատմական բոլոր շարժումների մեջ կենտրոնական դիրք բռնած ամենաուժեղ գործոնն էր, առաջատար սխանատու, ինքնակամ մի կարգադրիչ ու հրամանատար: Յեւ մենք ամենից առաջ այդ հիմնարկութիւնը պիտի մեր տեսութեան առարկա դարձնենք՝ նրա ելութեան հետ ծանոթանալու համար:

Առաջին անգամ մենք ենք, վոր ձևակերպում ենք մի այսպիսի արտահայտութիւն — հայ կղերական դիվանագիտություն, իբրեւ մի անվանում, վոր, կարծում ենք, միանգամայն ի վիճակի յե բավարար կերպով բնորոշիչ լինելու հայոց պատմութեան մի չափազանց կարևոր առանձնահատկութեան. այդ այն իրողութեանն է, վոր հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակի տնորինումը, ասել ե՝ նրա դիվանագիտութիւնը, նրա դիպլոմատիան հայ հոգևորականութեան ձեռքին ե գտնվել, յեղել ե նրա դասակարգային մեհաշնորհը:

Այս խոշոր յերևույթը, վոր պիտի քննական գնահատման յենթարկվի, ինչպես ասվում ե հասարակորեն՝ կարմիր թելի պես անցնում ե մեր պատմութեան միջով, ե յեթե պետք ե վորոնել նրա տեղութիւնը, մենք կարող ենք ամենայն հեշտութեամբ մատնանշել այն կետը, ուր վերջանում ե այդ կարմիր թելը: Այդ՝ 1920 թվի նոյեմբերի վերջն ե, յերբ Հայաստանի մի մասը, հազիվ ազատվելով համաշխարհային պատերազմի բերած ընդհանուր փլուզումից, մտավ խորհրդային հանրապետութիւնների Միութեան մեջ:

Իսկ կարմիր թելի սկիզբը: Նրան դեռ պետք ե վորոնել, ե մենք կղբադվենք այդ վորոնումով, առանց, սակայն, ընդարձակորեն մանրամասնութիւնների մեջ մտնելու: Մեզ անհրաժեշտ ե հիմնավորել «Հայ կղերական դիվանագիտութիւն» տերմինի հաստատուն ե տեական պատմականութիւնը:

Հայոց պատմութեան նախաքրիստոնէական կամ հեթանոսական դարերում մենք, ճիշտ և, տեսնում ենք կղերի ուժեղ և իր հարստութիւններով խիստ հեղինակավոր կազմակերպութիւն, բայց նյութ չունենք դատելու համար, թե պաշտամունքի սեփականատեր լինելուց ավել՝ ի՞նչ և՛ր նա, պետական ի՞նչ հանձնառութիւններ և՛ր կատարում: Իհարկեւ, քրմական դասակարգը, իբրեւ միակ գրագետ տարրը պետութեան մեջ, պիտի խոշոր մասնակցութիւն ունենար ներքին և արտաքին հարաբերութիւնների մեջ: Բայց հարցը գրագրի, կամ հին պաշտոնակոչումով դիվանագիրի մասին չէ, այլ լիակրօն հրամանատարի մասին: Շատ հավանական է թվում, վոր հեթանոս կղերը պետութեան ճակատագիրը անկախաբար և միանձնորեն վարելու արտոնութեան տեր չէր: Հայաստանի մեջ, ինչպեւս նաեւ առհասարակ հեթանոսական աշխարհում, թագավորող անձը կամ տոհմը միացնում էր իր մեջ և քրմապետութիւնը, հետեւաբար մեհյանի ազատ և ինքնամփոփ աշխարհավարութեան մասին խոսք լինել չի կարող: Հայ հեթանոս կղերը քաղաքական իշխանութեան հլու հպատակ և յեղել և այս ապացուցում են քրիստոնէութեան մուտքի առաջին դարում գործած մի շարք հոգևորականներ, վորոնք նախկին քուրմեր էին կամ քրմական սերունդներ: Ոոսել, ուրեմն, հայոց պատմութեան այս առաջին շրջանի, հեթանոսականի մասին, կարիք չկա մեր այս նյութի տեսակետից:

Մեզ մատչելի բոլոր տվյալները միաբան թելադրում են, թե հայ կղերական դիվանագիտութիւնը մեկն է այն արդշունքներից, վոր տվեց հայ ժողովրդին չորրորդ դարը, ավատական հեղաշրջման այն չափազանց նշանավոր ժամանակաշրջանը, վոր սահմանաբաժան դարագլուխ և ներկայացնում տնտեսական յերկու խոշոր ձևերի — անասնապահական կամ արոտային և յերկրագործական կամ հովտային դրութիւնների հակամարտութիւններին միջ: ¹⁾ Ավատականութեան կատարյալ և ջախջախիչ հաղթանակը բերող մի խորունկ հեղաշրջում էր այդ, վոր նոր ճակատագիր, մի գյուղական-ճորտային յերկրի ճակատագիրն էր ընդհանրացնում ամբողջ հայկական բարձրավանդակի վրա:

Հայ անցյալի այս բազմաբեղուն և վճռական կերպարանափոխումը յեթե վոչ միանգամայն կախված էր, գեթ շատ հզոր և

¹⁾ Այս դրութիւնների մասին տես իմ հոդվածը՝ «Հայոց Պատմութեան հարցերից» («Հայաստանի Պես. Համալսարանի Տեղեկագիր», յերկրորդ գիրք, Յերեան, 1927 թ., յեր. 393 — 432):

անդիմադրելի մղումներ էր ստանում այն մեծ քաղաքական, համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող փոփոխութիւններից, վորոնք յերրորդ դարի կեսից մինչև չորրորդի կեսը տեղի ունեցան Առաջավոր Ասիայում, այլակերպելով դիրքերն այդտեղ տիրապետող յերկու մեծ պետութիւնների — Հռոմի և Իրանի և նրանց մեջ յեղած փոխհարաբերութիւնները: Իրանում ջնջվում էր պարթևների թագավորութիւնը, վոր տոհմատիրական ցեղային դրութիւնից անցել էր ավատական տնտեսակարգին ¹⁾ և ամբողջ այդ ահագին պետութիւնը հպատակվում էր Սասանյան ցեղին, վոր պետական աշխարհավարութեան հիմք էր դարձնում ազգայնական զրադաշտական կրօնը, ընդգրկելով ռազմատենչ քաղաքականութիւն, մանավանդ Հռոմի դեմ և վերականգնելով այն հին համառ պատերազմը, վորի նպատակն էր դարձյալ հինը — դուրս մղել Հռոմը Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանից և վերահաստատել այնտեղ պարսկական տիրապետութիւնը: Հռոմն էլ, իհարկեւ, իր հին նվաճողական ավանդութիւններին էր հետևելով և, ինչպեւս միշտ, ասիական ռազմազատի առաջավոր դիրքեր էր նկատում Հայաստանն ու Միջագետքը: Յեւ, ինչպեւս այս կրկնվել էր հնուց, այդ յերկու սահմանաբաժան դիրքերն էլ, Հայաստան թե Միջագետք, ձեռքից ձեռք էին անցնում, մերթ Հռոմին և մերթ Իրանին, նայած թե ի՞նչ էր բերում պատերազմական բախտ կոչված բանը:

Հայաստանը, յերկու վիթխարի մրցակիցների մեջ տրորվող մի թույլ քաղաքական կազմակերպութիւն, անկախութիւն, իսկական մտքով չունէր, այլ կաղմում էր փոխարքայութիւն մերթ Հռոմի և մերթ Իրանի տիրապետութեան տակ և համապատասխան այս փոփոխութեան, յենթարկվում էր Իրանի և Հռոմի վոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ազդեցութեան: Ի՞նչ կարող էր նա ստանալ իր այդ դիրքերից:

Պարթևական Իրանը շատ մոտ էր Հայաստանին՝ հարազատութեան կապերով կապված, շնորհիվ այն քաղաքական կազմակերպութեան, վոր նա տվել էր հայերին: Այդ կազմակերպութիւնը թագավորութիւն էր, պարթևական կերպարանքով: Իրանց ահագին պետութիւնը Իրանի պարթև Շահերը կառավարում էին վոչ թե խիստ կենտրոնացման յեղանակով, ինչպեւս անում էին Աքեմենյան դինաստիայի Շահերը, այլ տեղական լայն ինքնավարութիւնների կամ փոխարքայութիւնների սխտեմով: Այդպիսի փոխարքայութիւններ պարթև թագավորներն ունեյին

¹⁾ A. Christensen — „L'Empire des Sassanides“, Kobenhove 1907. p. 7.

ժրանի պետութեան զանազան կողմերում մինչև տասնեութ ¹⁾ և դրանցից մեկն եր Հայաստանը: Այդ ինքնավարութեանները շատ ընդարձակ եյին: Փոխարքան իր յերկրի մեջ վասսալ թագավոր եր, հարկ եր տալիս Իրանի թագավորին, վոր այդպիսով դառնում եր Շահինշահ (արքայից արքա) և բացառիկ իրավունք ունեւր դրամ կտրելու: Փոխարքաները միշտ լինում եյին պարթևական թագավորող տանից և այդ պատճառով նրանք իրար հետ կապված եյին ազգականական զգացմունքներով: Այս պարթևական սիստեմի առանձնահատկութեան եր կազմում: Հասկանալի յե, վոր այս տեսակ քաղաքական կազմակերպութեան հողի վրա հեշտ կարող եր զարգանալ պարսիկ և ինքնավար տեղերի տիրող դասերի, այն ե՝ ազնվականութեան մեջ մերձեցում, վոր շատ հաճախ վերածվում եր խնամիական կապերի: Բայց մերձակեցութեանը մեծակ քաղաքական շահերի բերմունք չեւր, այլ և տնտեսական շահերի: Հայերն ու պարթևներն անասնաբուծական պարագամունքների մեջ իրար շատ եյին մոտ: Առանձին դեր այս կողմից կատարում եր ձիարուծութեանը Մուղանի դաշտում և Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան կողմերում:²⁾

Ավելորդ ե ասել, թե յերկու յերկրների հարազատ մերձակեցութեանը ամփոփում եր գտնում տնտեսավարական մի ընդհանուր ձևի — ավատականութեան մեջ, վոր հատուկ եր վոչ միայն Իրանին, այլև հարևան մյուս յերկրներին: Այսպիսով, ուրեմն, անասնապահութեանը կամ արոտային տնտեսութեանը, վոր տիրում եր Հայաստանի մեծագույն մասում, քաջում-տանում եր հայ ավատականութեան խոշորագույն մասի համակերպութեանը ղեպի պարթևական Իրանը, մի հանգամանք, վոր այնքան աչքի ընկնող ե յեղել հռոմեական աշխարհում, վոր նրան իր տարեգրութեան մեջ արձանագրել հարկ և համարել այնպիսի մի լուրջ պատմիչ, վորպիսին ե Տակիտոսը:³⁾

Հիմա տեսնենք մյուս կողմը — Հռոմը: Սա արդեն մի յերևույթ ե, բոլորովին խորթ Արևելքին, ծնվելու մեծացել ե Յեվրոպայում, ոժտված ե բարձր կուլտուրայով, զինվորական կազմակերպութեանը և արշավների գործելու արհեստը հասցրել ե ժամանակի տեսակետից կատարելագործութեան, ապրում ե պատերազմներով, հաղթում ե ու հարստանում աշխարհն: Կողոպտելով, միլիոնավոր մարդիկ ստրկութեան վերածելով ու իրեն ծառայեցնելով:

¹⁾ Ibid. p. 9.

²⁾ Սարգսոն, XI, 9, 1.

³⁾ Տակիտոսի Տարեգրք. Վենետիկ, 1872, էջ 362.

Մեզանում մինչև որս հռոմեական իմպերիալիզմը հասկացվել և լոկ նվաճողական փառասիրութեան տեսակետից: Հռոմի բանակների յեկարատե գրավումները, վորոնց ծանրութեան կենտրոնը կազմում եր Արաքսի միջին հոսանքը կամ Արարատյան յերկիրը, նկարագրվում եյին իբրև յեկան, գրավեցին, նստեցին, հետո ելի զնացին, ելի յեկան, և այսպես շարունակ: Կարծես Հռոմի լեգիոնները զինվորական գրոսանքներ եյին կատարում, կամ այնքան արդեն կարող եյին դափնինների, վոր այնքան հեռու և դժվարին արշավներ եյին հանձն առնում, և յեթե այսոր Գառնի գյուղի մոտ մնացել են հռոմեական ավերակների սքանչելի բեկորները, այս միայն այն ե նշանակում, վոր հռոմեական արվեստի բոլոր սրբութեաններով կառուցված տաճարը և նրա շուրջը տարածված մեծ կայանը ունեցել են միակ նպատակ՝ վայելելու յերկու քայլի վրա հորդահոս վազող աղբյուրի պաղ ջուրը:

Վոչ, այսպես չեւր դարավոր իրողութեանը: Հռոմեական իմպերիալիզմը ծնեցրեց Հռոմի կապիտալիզմը, վորպեսզի դառնա նրա սպասավորը և աշխարհից աշխարհ ընկնելով՝ շահեր նվաճե նրա համար: Հռոմի բանկիրները, կապալառուները և մատակարարները — ահա ուլբեր եյին հռոմեական լեգիոններին քայլեցնողները: Հարկավոր եյին ոտար մարզեր՝ սրանց գաղութավորելու, շահագործելու համար: Յեվ բանակի յետևից ղեպի ոտար յերկրներն եյին շարժվում կապիտալիստական տգրուկների ամբողջ բանակներ, վորոնք ունեյին տեսակ տեսակ հանձնառութեաններ — հարկերի հավաքում, գերիների առևտուր, տեղի հողային հարստութեանների, արդյունագործական ձեռնարկութեանների շահագործում և այլն, և այլն, և այս բոլորը պիտի հովանավորեյին և պաշտպանեյին յերկրները գրաված հռոմեական զորքերը:¹⁾ Թե վորքան բազմաթիվ եյին զինվորական արշավներին հետևող այս վայելողների վոհմակները, — կարելի յե հետևեցնել այն հանգամանքից, վոր, յերբ Հռոմի վոխերիմ թշնամի Միհրդատ Պոնտացին հրաման արձակեց վոչնչացնել Փոքր Ասիայի բնակիչ հռոմեացիներին, այդ յերկրի զանազան համայնքներում ջարդվեցին 80,000 իտալացիներ:²⁾ Այնուհետև այս հռոմեական ջարդը մի տեսակ սովորութեան եր դառնում Ասիա նահանգում. Կովկասի լեռներից իջնում եյին ցեղեր և մասնակի կոտորածներ եյին սարքում այս ու այն քաղաքում:³⁾ Այս արյունահեղութեաններն ապացույց են,

¹⁾ В. Ю. Виппер — Очерки Истории Римск. Импер., Бермн, 1923, гл. V

²⁾ Д. Комчаловский — «Экономическая История Рима» М. 1925 с. 78

³⁾ Г. Ферреро — «Величие и падение Рима», т. IV, М. 1920, с. 154

թե մինչև վոր աստիճան կատաղի յեր տեղական ազգարնակութ-
յան ատելությունը դեպի յեկվոր շահագործողները և մյուս կողմից
և, թե վորքան այդ շահագործողները կարոտ ելին լեզվոնների
արթուն և յեռանդուն պաշտպանության, վոր և դառնում եր կա-
պիտալի ձեռքին գտնվող հոռմեյական կառավարության գլխավոր
հոգսերի առարկա:

Այս կողմից ուսանելի և հետաքրքրական են այն խրատները,
վոր տալիս եր կապիտալիստական խավերի գաղափարախոս Կի-
կերոնը Հայաստանը նորից նվաճած զորավար Պոմպեոսին, յերբ
սա, կապիտալիստական դասակարգից առաջ քաշված, գնում եր
փոխարինելու Լուկուլլոսին, վոր արխատոկրատ դասակարգին եր
պատկանում և վոր, չնայած իր փայլուն հաղթություններին, պաշ-
տոնանկ եր յեղել իր զինվորների ձեռքով, շնորհիվ այն պրոպա-
գանդի, վոր տարածել ելին բանակի մեջ Հռոմից գնացած կապի-
տալիստական գործակալները: Կիկերոնը, հիշեցնելով Պոմպեոսին,
թե վորքան մեծ կարեւորություն ունի Ասիա նահանգն իր բնա-
կան հարստություններով, զարգացած յերկրագործությամբ, ըն-
դարձակ արոտատեղիներով և արտահանության համար ոգտակար
արդյունագործությամբ, դարձնում եր նրա ուշադրությունն այն
անապահովության վրա, վոր տիրում եր այնտեղ և առաջ եր
բերում այն դրությունը, վոր մարդիկ վախից թողնում են իրանց
տներն ու դաշտերը, և այսպիսով փնասվում են պետական գան-
ձարանը կամ, ավելի ճիշտ, գանձարանի գործակալ և հարկահա-
վաքության մեջ իրանց համար խոշոր հարստություններ դիզող
կապալառուները, վորոնց Հռոմի հռչակավոր հեռտորն անվանում
եր «հարզեւոր և պաշտպան», և գտնում եր, վոր առաջ ու առաջ
սրանք պիտի վայելեն գլխավոր հրամանատարի խնամոտ ուշա-
դրությունը, քանի վոր նրանք «իրանց դրամական գործողու-
թյուններն ու կապիտալները տարել են այդ յերկիրը, իսկ սրանց
շահերը, ինքն ըստ ինքյան, արժանի յեն ձեր ուշադրության-
իրավ, յեթե մենք արդարացի կերպով արքունական հասույթներ
մեջ միշտ տեսել ենք մեր պետության դարկերակները, նույնքան
արդարացի կերպով անվանել ենք այն դասակարգը, վոր վարում
ե այդ հասույթներ, մյուս դասակարգերի գոյության յերաշխիք:
Բայց, բացի դրանից, մյուս դասակարգերի անդամներն ել, նախա-
ձեռնող և գործունյա մարդիկ, մասամբ իրանք են դրամական շըր-
ջանառություններով զբաղվում Ասիայի մեջ, ուստի, իբրև բացա-
կաներ, իրավունք ունեն ստանալու ձեր աջակցությունը, մասամբ
ել մեծ կապիտալներ են տեղավորել այդ նահանգի մեջ: Այսպի-

սով ինքը՝ մարդասիրությունը պահանջում և ձեռնից, վոր դուք
փրկեք մեր այնքան բազմաթիվ համաքաղաքացիներին ձախորդու-
թյունից, բայց ի վերա այս ամենայնի, ձեր խոհականությունը
պիտի թելադրե ձեզ, թե այդքան քաղաքացիների քայքայումը
չե կարող անհետ անցնել և՛ մեր պետության կյանքի համար: Ի
հարկե, կարելի յե առարկել, թե նրանց կորցնելուց հետո մենք
կարող ենք հաղթությունների ճանապարհով վերադարձնել մեր
յեկամուտները, բայց նախ այս բանի մեջ ոգուտ քիչ կա, վորով-
հետե նախկին ընկերությունները քայքայվելով, ի վիճակի չեն
լինի վերցնել նրանց կապալը, իսկ ուրիշ ընկերություններ վա-
խից մոտ չեն գա, հետո նաև մենք պետք ե լավ հիշենք, թե ինչի
սովորեցրեց մեզ հենց այս իսկ Ասիան և ինքն այդ Միհրդատը
ասիական պատերազմի սկզբում, լավ վոր այդ դասը մեզ չափա-
դանց թանկ նստեց. յերբ այդ միջոցին բազմաթիվ քաղաքացի-
ներ կորցրին Ասիայում մեծամեծ կապիտալներ, Հռոմում վճարում-
ները կանգ առան և բոլոր կուրսերն ընկան: Ուրիշ կերպ չի կա-
րող լինել. անկարելի յե, վոր մի պետության մեջ շատ քաղաքա-
ցիներ՝ կորցնեն իրանց կարողությունը, չքաշելով այդ խորտակ-
ման մեջ և ուրիշ անձանց մասսաներ: Պաշտպանեցեք, ուրեմն,
այդ փտանդից մեր պետությունը և հավատացե՛ք, յեթե վոչ ինձ,
գոնե ձեր սեփական աչքերին. Հռոմի կուրսերը, Հռոմի դրամա-
կան գործողությունները, վորոնք կատարվում են այստեղ, Ֆո-
րումում, սերտ և որդանական կապակցության մեջ են գտնվում
Ասիայում կատարվող դրամական շըջանառությունների հետ, այս
վերջինների խորտակումը չի կարող չքաշել առաջիններին ել միև-
նույն անդունդի մեջ»:¹⁾

Ահա ինչ եր նշանակում լինել հոռմեյական նահանգ: Նվաճումը
զինվորական չեր, այլ գերազանցորեն տնտեսական և հոռմեյա-
կան զինվորը հոռմեյական կապիտալների պահապանն եր: Այս-
պիսով շահագործվող գաղութը հարյուրավոր կենսական թելերով
կապկապված եր պետության կենտրոնի հետ և հոռմեյական աշ-
խարհածավալ պետության հրամանատարը Հռոմի բոքսան եր, նրա
ձորումը:

Հայաստանը Ասիա նահանգին սահմանակից եր և նրանից պա-
կաս կ-րեւորություն չունեւր վոչ միայն ռազմագիտական, այլ մաս-
նավորապես նաև տնտեսական տեսակետից: Լինելով հոռմեյական
իմպերիալիզմի առաջավոր պահակն Արևելքում, վոր ապահովում

¹⁾ Комчаповский, с. 79-81.

եր տիրապետութեան հնարավորութիւնը Յեփրատ-Տիգրիսյան հովտի վրա մինչև Պարսից ծոցը, նա միաժամանակ ունեւ իր մեջ սեփական, տեղային հարստութեան այնպիսի աղբյուրներ, վորոնք չեյին կարող չգրավել հռոմեական զինվորին կրնկակելու հետեղ հռոմեական կապիտալները: Հռոմեական զինվորական գրավումը ամբողջ Հայաստանը չեւ բռնում, այլ նրա մի մասը, և յեթե այդ մասը Արարատն եւ վոչ թե մի այլ նահանգ, այս եւ հենց նույն այն պատճառով, վոր նույն այս նահանգը, և վոչ մի այլ ուրիշը, դարձրել եւ հայ պետութեան կենտրոն, այն եւ նրա տնտեսական առաջնակարգ կարեւորութեան պատճառով: Այստեղ եւ, վոր նստեց Հռոմի զինվորական գրավումը և այնքան ամուր, վոր անհրաժեշտութիւն համարվեց Գառնիի փոքրիկ, բայց մեծածախս տաճարի դժվար իրագործելի կառուցումը: Յեւ զինվորական գրավման հետ Արարատյան յերկրում ամուր նստում եւ նաև Հռոմի կապիտալիստական գրավումը, վորի տրամադրութեան տակ եյին մտնում իր բերելութեամբ հոչակված հողի բազմազան մշակութիւնները: Յեթե Ասիա նահանգում Հռոմի տնտեսական հենարաններից գլխավորների թվումն եյին գորգագործութեան խոշոր գործարանները և վոսկեհոռ գիպակների արվեստագործութիւնը,¹⁾ Հայաստանն եւ հայտնի յեր իր գորգերով, իսկ վոսկեթել գիպակագործութեամբ արաբական շրջանում հոչակված եւ Դվին քաղաքը, վորի գործվածքներն ամբողջ Արեւելքում կրում եյին «հայկական ապրանք» անունը,²⁾ մի հոչակ, վոր, անշուշտ չեւ կարող միանգամից ստեղծվել, այլ արդյունք եւ դարերի արհեստագիտական զարգացման: Մեզ այստեղ կարիք չկա մանրամասնելու, թե արտահանութեան ուրիշ ինչ արժեքավորութիւններ կարող եւ ոգտագործել Արարատյան յերկրում նստած հռոմեական կապիտալը — բավական և հիշել մեկը — վորդան կարմիրը:

Այսպիսով մենք ունենք մեր առջև մի չափազանց խոշոր կենսական յերևույթ — յեւրոպական կապիտալը հայ ժողովրդի մեջ, նրա յերկրում: Այս կապիտալը միայն կեղեքել, տանել չգիտեր, այլ և տնտեսական միջավայր կազմակերպել՝ համապատասխան իր շահագործման, արդյունավորման պահանջներին: Այս նշանակում եւ հռոմեական կարգերի ներածում Հայաստանի մեջ, վոր մինչև հռոմեացիներին ճանաչելը գտնվում եւ Իրանի տնտեսավարական

կարգերի խիստ ազդեցութեան տակ: Քաղաքական ազդեցութիւնների խիստ մրցակցութեան հետ զուգընթացաբար գնում և և տընտեսական ազդեցութիւնների մրցակցութիւնը: Գերակշռող հանդիսանում և, իհարկե, յեւրոպական մեթոդը, իրեւ ավելի բարձրը և ուժեղը: Բայց նա ունեւ և իր սկար կողմը, և այդ այն եւ, վոր կապված լինելով հռոմեական կապիտալի հետ, կապվում եւ և հռոմեական զինվորական գրավման տարածութեան հետ, անկարող թեւակոխելու այնպիսի հողամասեր, ուր հռոմայեցի զինվոր չկար: Այս նշանակում եւ, վոր Հայաստանի ամբողջ տարածութեան վրա միայն Արարատյան յերկիրն եւ տնտեսական նոր յերևույթի կրկես դառնում, ուրեմն և մի տեսակ բացառութիւն՝ հայ համատարած իրականութեան մեջ:

Արդ՝ դիմելով այդ բացառութիւնը հատկանշող տնտեսական ձեւերին, մենք տեսնում ենք ամենից առաջ քաղաքային տնտեսութեան խիստ զարգացումը մի համեմատաբար փոքր տարածութեան վրա, բայց անշուշտ աչքաթող չեւ անվում և կապիտալիստական գյուղատնտեսութիւնը, վորին հոժարութեամբ նվիրվում եյին հռոմայեցիներն ոտար յերկրներում, ընտրելով դրա համար — նվաճողի, իհարկե, իրավունքով, — ամենալավ և բերրի հողաբաժիններ: Աշխատանքի հիմք չեւ կարող չլինել այն, ինչ գործ եւ ածում ամբողջ հին աշխարհը, այն և՛ ստրկութիւնը:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքի վաղ արշալույսին մենք տեսնում ենք նրան տնտեսական զարգացման ցած աստիճանի վրա — խորունկ տոհմատիրական նախնականութեան մեջ: Քսենոֆոնը չտեսավ և վոչ մի քաղաք Հայաստանում: Հետագա զարգացման ընթացքում, մանավանդ հելլենահռոմեական աշխարհի հետ ունեցած շփումների հետեանքով, անհրաժեշտ և դառնում քաղաքային տնտեսութիւնը, բայց վորովհետեւ հայ ժողովուրդը տնտեսապես զարգացած չեւ քաղաքային տարր դառնալու չափ, ուստի հայ թագավորները, Արտաշէս և Տիգրան, լցնում եյին իրանց մայրաքաղաքները — Արտաշատ և Տիգրանակերտ — ոտարազգի ազգաբնակչութեամբ, առաջինը՝ մարերով և յերկրորդը՝ հույներով և հրեաներով: Մանավանդ վերջիններս դառնում են խոշոր ներգաղթների առարկա և լրացնում են քաղաքային տարրի պակասութիւնը: Հայաստանի մի քանի վայրերում, առանձնապէս Արարատյան յերկրում: Հռոմեական կառավարութիւնը, նախանձախնդիր քաղաքային տնտեսութեան զարգացման և ծավալման, խրախուսում եւ այդ հրեական ներգաղթները և հենց այդ նպատակով եւ, յերեւի, վոր նա հայ թագավորական գահի վրա նստեցրեց մի քանի թա-

1) Г. Ферреро — «Вел. и пад. Рима» т. IV, с. 153.

2) Դվինի շատ զարգացած բրդի և մետաքսի գործվածքների արդյունաբերութիւնը սքանչացումով նկարագրում և արաբացի աշխարհագիր Աբ-Իստահիրը (X դար) Տ. իմ «Հայոց Պատմութիւն», հատոր յերկ., գիրք Ա. (ձեռագիր):

գավորներ, վորոնք հրեյական ծագում ունեյին և կրում էին Տիգրան անունը: Հրեյական տարրն իր խոշորագույն մասով կենտրոնացնում էր այն քաղաքներում, վորոնք գտնվում էին Արարատյան յերկրի միջից գնացող հոռմեյական մեծ ռազմական ճանապարհի վրա, վոր միաժամանակ նաև Հռոմի կապիտալների ճանապարհն էր: Նա սկսվում էր Արտաշատից, ընդունում էր իր մեջ Նախճատանի մեծ առևտրական ուղին, գնում էր Վաղարշապատ, այնտեղից Յերվանդաշատ Ախուրյան գետի վրա, ուր անցնում էր Արաքսի աջ ափը և բարձրանալով Բարթողյան լեռնանցքներով, իջնում էր Արևելյան Յեփրատի (Արածանի) հովիտը, ուր գրանցվում էր Զարեհավան քաղաքը և գնում էր դեպի Բասեն և Կարին:

Քաղաքային տնտեսություն (առևտուր, արդյունադործություն) այս արտակարգ զարգացումը Արարատի մեջ խոշոր նշանակություն ուներ նաև յերկրի քաղաքական և վարչական կազմակերպության տեսակետից: Ամբողջ պետությունը ավատական, այսինքն գավառական հատվածականություն հիմքերի վրա յեր կառուցված: Կենտրոնական իշխանությունը, վոր պիտի կապ հանդիսանար այդ բազմաթիվ առանձնությունների մեջ, ինքն էլ մի ավատական մարմին էր և նրա ներկայացուցիչը, վոր ամենայն հայոց թագավոր էր կոչվում, իր նյութական միջոցներով շատ չէր տարբերվում մի առաջնակարգ նախարարից: Նրա կալվածների մեծագույն մասը գտնվում էր Արարատում, և այս հարստությունը չէր կարող պահել նրան մի թագավորի թեկուզ համեստ դիրքում, յեթե չլինեյին առևտրա-արդյունաբերական այն կենտրոնները, վորոնց անունները թվեցինք վերևում և վորոնց վրա յեղ հենվում էր կենտրոնական իշխանությունը: Այս դրությունը շահավետ էր թե Հռոմի և թե պարթևական Իրանի համար, վորովհետև Արարատի թագավորը մերթ մեկի, մերթ մյուսի վասսալն էր, յերբեմն և յերկուսինը միասին, հեռավար և նրանց ոգուտն էր, վոր այդ վասսալը լինի իրեն հպատակ ավատականությունից բարձր իր ուշժող ու դիրքով, վորպեսզի կարողանա կարգ պահպանել այդ կալվածատերերի կենտրոնախույս ըմբոստ ձգտումների մեջ:

Թե ինքն Արարատյան արքունիքն էլ լավ ըմբռնում էր քաղաքային տնտեսության մեծ նշանակությունն իր իսկ շահերի տեսակետից, ցույց էր տալիս նույնանման առևտրա-արդյունադործական կենտրոնի, Զարիշատ քաղաքի գոյությունը հոռմեյական մեծ ռազմա-կապիտալիստական ճանապարհից դուրս, Ադի-հովիտ գավառում (Վանի լճի հյուսիս-արևելյան կողմ), վոր թագա-

վորող տոհմի սեփականությունն էր կազմում և հատկացված էր թագավորի վորդիններին իբրև բնակություն տեղ և ապրուստի միջոց:

Չնայած, վոր մեր հին աղբյուրները միանգամայն լուռ ու մունջ են Արարատյան յերկրի տնտեսական շարժումների վերաբերմամբ, մենք, տյնուամենայնիվ, կարող ենք մի փոքրիկ պատկեր տալ, թե ինչ զարգացման էր կարողանում հասնել քաղաքային տնտեսությունը¹⁾ արարատյան իրականություն մեջ: Յերվանդաշատ մեծ քաղաքի արվարձանը կազմած Յերվանդակերտն այսպես և նկարագրում Մովսես Խորենացին.

«Քաղցր և ինձ ասել և քաղաքս զեղեցիկ դաստակերտին երուանդակերտի, զոր յորինեաց նույն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յորինուածովք: Քանզի զմիջոց հովիտին մեծի լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպես տկան բիր, իսկ շուրջ զմարդկութեամբն ծաղկոցաց: Եւ տարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբոլոր զայլ բոլորակութիւն տկան: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոց, իբր զարտեանաց խիտ և զեղեցիկ ծիր, որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձե՛ք արդարեւ գեղաւոր կուսից յօնից դարեանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց, ծնօտից պարզութեան զեղեցիկութիւն, իսկ գետն բերանացեալ դարանդօք տկանցն՝ զերկթերթիւսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի զեղեցիկութեան դիր՝ անքթթիւ իմն գողցես բարձրաւանդակ թագաւորանիսան զհայկեղաւածն ունի և արդարեւ բերրի և թագաւորական դաստակերտն»: ²⁾

Պակաս չէր և Հռոմի կառավարության հոգացողությունը, վոր արարատյան քաղաքային տնտեսությունը բարգավաճ դրություն մեջ լինի: Հայաստանի մեջ էլ, ինչպես և Ասիայի այլ յերկիրներում, հաջող վարած պատերազմների հետեանքով հարստությունների մեծ Պուտակումներ էյին գոյացել, վորոնք և գրգռում էյին հոռմայեցի զինվորականների ավազակային հակումները: Նրանք կողոպտեցին միջազգային ուխտատեղի դարձած և իր հարստություններով հռչակված Անահիտի տաճարը: Լուկուլլոսն անագին հարստություններ տարավ Հայաստանից, թալանի մատնելով Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը, հարավային Հայաստանում: Ա. վելիվատ-թար վիճակի մեջ ընկավ մյուս մայրաքաղաքը, Արտաշատ, Արաքսի

¹⁾ Քաղաքային տնտեսություն ասելով, չպետք է կարծել գյուղային տնտեսության կատարյալ բացակայությունը քաղաքներում: Միջնադարյան քաղաքը Յեփրոսյանում ուներ իր մեջ և հողագործ ազգաբնակչություն, վոր անասնապահ էլ էր և այսպիսով, ինչպես ասում է մի հետազոտող, միջնադարյան քաղաքի մեջ թագավորում էր գյուղական միջնորոտ (տ. Средневековый Быт՝ ժողովածու, Ленинград, 1925 թ. 152): Այսպես էր և մեղանում մինչև իսկ նորագույն ժամանակներում, որինսկ Յերևանը (տ. Шопен—„Исторический памятник содержания Армянской обл. в эпоху ее присоединения к Росс. Импер.“, СПб 1888).

²⁾ Խորենացի, Խր.

վրա: Յերկու անգամ նա յենթարկվեց բարձրագույն կործանման և կոտորածի: Առաջին անգամ այդ «քաջությունը» ցույց եր տալիս քաջ համարվող Կորբուլուն զորավարը: Հոռմը հակառակ եր Արտաշատի վոչնչացման մինչ այն աստիճան, վոր նրա իմպերիալիստական գիշատիչ գանձարանը բաց արավ իր դռները և առատ դումար տվեց Արտաշատը նորից վերականգնելու և զարգարելու համար: Իսկ յերր յերկրորդ անգամ նույն հոռմեյական կողոպտիչ գիշատիչական վայրագությունը կրկնեց նույն կործանումը, դարձյալ նույն գանձարանն եր, վոր Արտաշատի փոխարեն շինեց Կայնապոլիս կամ Նոր Քաղաք, այլ և Քաղաքուղաշտ անունով քաղաքը, վոր հետո կոչվեց Վաղարշապատ:

2.

Այսպես եր Հայաստանը պարթևա-հոռմեյական տիրապետության ժամանակ:

Սասանյանների գործած պետական հեղաշրջումը մի սասանեցուցիչ հարված եր բոլոր պարթևական փոխարքայությունների համար: Բնականորեն նրանք բոլորը պիտի ջնջվեյին: Բայց Հայաստանը, շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր հոռմեյական իմպերիալիզմն այստեղ շահեր ուներ, կարող յեղավ պարթևական մնալ, կառչելով Հոռմի ույժին: Այստեղից առաջանում եր գիշատիչական թշնամություն հայ Արշակունիների և Սասանյանների միջև, և այս թշնամությունը վերածվում եր յերկարատև պատերազմների: Սասանյաններին մնում եր նորից գնքով նվաճել Հայաստանը, բայց այստեղ իրանց առջև տեսնում եյին հոռմեյական լեզդոնները, վորոնք վերականգնում եյին status quo-ն Արևելքում և այսպիսով հանգիստանում եյին իսկական փրկիչներ հայ Արշակունիների, քանի վոր մենամարտությունը փոքրիկ ու թույլ Հայաստանի և Սասանյան հզոր պետության մեջ չեր կարող խոստանալ վորեւ վճռական հաջողություն առաջինի համար:

Այստեղից ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե, թե վորքան մեծ, կյանքի և մահվան նշանակություն ունեցող անհրաժեշտություն եր դառնում հայ Արշակունիների համար՝ իսպառ հրաժարվել իրանական ազդեցությունից և միմիայն Հոռմի վասսալը դառնալու վերջնական ամրապնդումը: Յեվ իրավ, Հայաստանի պարթև թագավորները, Սասանյանների ժամանակ, հոռմեյական պաշտոնյաների գիրքումն են և նրանցից մեկը, Տրդատը յերկար ժամանակ ապրում ե Հոռմում, դաստիարակվում ե հոռմեյական վոգով, մինչև իսկ յուրացնում ե հոռմեյական փիլիսոփայությունը: Արա-

րատյան թագավորության մեջ այսպիսով քաղաքական և տնտեսական իր հզոր ազդեցությունների վրա Հոռմն ավելացնում եր և մշակույթային ազդեցությունը — լուսավորություն, արվեստ, գիտություն: Յեվրոպական մի կես-գաղութ եր դառնում Հայաստանի այդ միջնաշխարհը, մշակելով իր սեփական ազնվապետական նիստ ու կացը, քաղաքակրթական պահանջները և այլն¹⁾ մինչդեռ նրա շուրջը, բարձրավանդակներ ի վրա, արոտային տնտեսությունն եր տիրում իր աղքատ նախնականությամբ, վոր հասնում եր այն աստիճան, վոր վայրեր կային, ուր դեռ հայտնի չեր միս յեփելը²⁾:

Բայց չորրորդ դարի առաջին քառորդում հոռմեյական պետականությունը յենթարկվում եր արմատական փոփոխության: Կոնստանդինոս կայսրը, կամենալով ազատել կայսրների գահը Հոռմ քաղաքի հանրապետական ավանդություններից և այսպիսով ուժեղացնել միահեծան իշխանության սկզբունքները, պետական կրոնի աստիճանին եր բարձրացնում քրիստոնեյությունը, ապա և փոխադրում եր իր գահը Հոռմից Բյուզանդիա, վոր և նրա անունով կոչվեց Կոնստանդնուպոլիս: Յերկու աշխարհի փոխարկություն եր այս: Պատմության բեմից իջնում եր հեթանոսական Հոռմն իր ապերասան կենցաղով, գլխովին անհավատ, իսկ նրա տեղ բեմ եր մտնում յեպիսկոպոսների մշակած նոր կրոնն՝ իր ֆանատիկոսական անհամբերողությամբ և ճգնավորական բթամտությամբ, վորոնք առանձնապես թանձրացած եյին հուսկական միջավայրում և պիտի նվաճեյին նաև զեղիս ու հղփացած Հոռմը:

Տալով քրիստոնեյության պետական-նվաճողական ույժ, կայսրը հոգս եր տանում նույնպես, վոր նոր յեկեղեցին տարածվի և ուրիշ յերկիրներում, առաջին հերթին, իհարկե, կայսրության վերաբերվող վասսալական յերկիրներում: Քրիստոնեյությունն ընդունելու և պաշտոնական կրոն դարձնելու հրաման ստանում եյին Հայաստանի և Վրաստանի վասսալ թագավորները: Հասկանալի յե, վոր մի այսպիսի առաջարկություն անտես անել չեյին կարող մանավանդ հայ Արշակունիները, վորոնց բախտը կախված եր ամբողջովին հոռմեյական կայսրությունից:

Սակայն քրիստոնեյությունը Հայաստանին միանգամայն անձանոթ կրոն չեր: Նա վաղուց մուտք եր գործել այդ յերկիրը, դանդաղ տարածվում եր, առանց մեծամեծ աղմուկներ և շարժում-

¹⁾ Հայ ազնվականության տնային կենցաղը մանրամասն նկարագրել և Յեղիշեն իր պատմության ութերորդ հեղանակի այն հատվածում, վոր սկսվում և «Իսկ կանայք» խոսքերով:

²⁾ Խորեն. Բ.

ներ առաջացնելու: Գուցե բնական զարգացման ընթացքին թողնվելով, նրան աջողվեր կատարել յերկրի նվաճումը խաղաղ պրոպագանդի միջոցով: Այս միանգամայն հնարավոր եր այդ նոր պաշտամունքի համար, վորովհետև նա սիրիական քրիստոնեյությունն էր, վոր Հայաստան մտնելու հետ միաժամանակ, մուսուլմանները նոր չնիսկ և Պարսկաստան իրրե խաղաղ և չեզոք կրոնական յերևույթ և իր քարոզչության կենտրոնն էր դարձրել Սասանյան մայրաքաղաք Տիզբոնը, հիմնելով այնտեղ յեկեղեցի և յեպիսկոպոսական աթոռ: Սիրիական միախոնարության միակ ուշժն ու հմայքը սիրիացի վաճառականի թափառիկ առևտրական կապիտալն էր, վորի ուսերը հեծած՝ նոր կրոնը գնաց աննկատելի կերպով տարածվելու մինչև Հնդկաստան:

Սիրիական այդ աղքատ քրիստոնեյության վրա հայ Արշակունիները ուշադրություն չեյին դարձնում: Կար քրիստոնեյություն և քրիստոնեյություն: Հարկավոր էր վոչ թե վաճառականական, այլ կայսերական քրիստոնեյություն, մինչև ատամները զինված մի հզոր պետականություն, վորի յեզուն այնքան ավետարանն ու սաղմոսը չէ, վորքան յերկաթն ու հուրը: Հարկավոր էր հունական քրիստոնեյությունը, վոր Արևելքում դալիս էր փոխարինելու հոռմեյական իմպերիալիզմը: Այս կլինեք, ամենից առաջ, լավագույն պաշտպանություն հայ Արշակունիների գինաստիական շահերի՝ ընդդեմ Սասանյան վտանգի:

Այսպես էր ստեղծվում գինաստիական մեծ անհրաժեշտությունը Արարատյան կենտրոնում: Սակայն նրա իրագործումը հեշտ չէր բոլորովին: Միակամություն չէր կարող լինել այնպիսի մի բազմագլխյան ավատական յերկրում, ուր այնքան շատ էյին հետամնաց տնտեսական ձևերի ձգողությունը դեպի Իրան, մշակութային առաջնային տարրեր շերտավորումները և այլն: Այն, ինչ միանգամայն հասկանալի յեր և ցանկալի Արարատյան խիտ քաղաքային տնտեսության սրտում, կարող էր միանգամայն մոլթ ու խորթ լինել Հայաստանի պարարտ արոտներում, ուր նախաբարական տնտեսություններն էյին՝ մեծամեծ հոտերից բաղկացած:

Այս մեծ անհրաժեշտության հողի վրա յեր անա, մեծ տարակուսանքների և յերերուժների մեջ, վոր անհայտությունից արագ դուրս յեկավ և գրությունն իր ձեռքի մեջ առավ և գործել սկսեց մի տոհմ, վոր առանձնակի տոհմանուն չի թողել, մերթ կոչվում և Պարթև, մերթ Պահլավ, բայց ավելի հաճախորեն՝ իր հիմնադրի անունով Գրիգորի տոհմ. և վորովհետև այս Գրիգորը յեկեղեցական գրականության մեջ աստվածացված և Լուս-

տավորի տիտղոսով, ուստի սովորական և դարձել անվանել այդ տոհմը Լուսավորչի տոհմ:

Նա իսկ վոր մոցրեց Հայաստանի մեջ կայսրների քրիստոնեյությունը և գլուխ հանեց նոր պետական կրոնի ամրապնդման դժվար գործը: Բայց այս հաջողությունը հայ Արշակունիների փրկության համար չէր, վոչ էլ յերկրի տնտեսական առաջացումն էր ապահովում: Ընդհակառակը:

Պատմական քննադատության յերբեք չպիտի հաջողվի պարզել այս Գրիգորի իսկական ծագումը: Թեև նա ունի իր պատմությունը, վորի շուրջը գոյացել և մի ամբողջ գրականություն: Բայց այդ պատմությունն այնքան խճողված և առասպելներով, հրաշքներով, մարգկային միամտությունը հիմարացնելու և խարիու ճիգերով, վոր ճշմարտության մասին միայն յենթադրություններ կարելի յե անել, վորոնց մեջ միանմանություն անգամ չի կարելի գտնել: Հայ յեկեղեցականությանն այսպիսի վողորմելի միջոցով աջողվել և արդեն բոլոր յերկիրների և ժամանակների կղերին հատուկ քողարկված «սուրբ» ստեր ու խաղախություններ կուտակել ու նրանց շատությամբ մոլորեցնել նախապաշարված մարդկությունը և մի տեսակ կիսաստված դարձնել Գրիգորին իրրե հատուցում այն մեծ ջանքերի, վորոնց շնորհիվ Հայաստանը դարձավ քրիստոնյա պետություն:

Բայց այսքան անհունապես բարձրացված և փառաբանված գործիչի ծագումը մեզ կարող և և չհետաքրքրել: Կարևորն այն չէ, թե հո՛ւնն էր նա արդյոք, հայացած պարթև, թե մի ուրիշ ազգից ու յերկրից: Կարևորը նրա կատարած գործն է: Յիվ այս գործի գնահատության մեջ մենք այնքան էլ անողնական չենք: Հենց այն պատմությունը, վոր հերոսացրել ու սրբացրել և նրան, թաղելով նրա անձը հրաշքների, հիացական որհներգների մեջ, նույն տյղ պատմությունը, նույն այդ Ագաթանգեղոսն իր անվերջ շատախոսություններով մեզ շատ նյութ և տալիս իմանալու համար, թե ինչ տեսակ գործիչ էր Հայաստանը քրիստոնեյացնող Գրիգորը:

Ամենից առաջ տեսնում ենք, վոր դա աղքատների, զրկվածների և առհասարակ խոնարհների հերյուրած Քրիստոսի խաղաղ ու հեղ աշակերտը չէ, այլ յեկեղեցականացրած, այսինքն՝ ռազմականացրած, սուր ու հուր հաղցրած Քրիստոսի մի անողոք և դաժան գորապետը, վորի ձեռքում միայն մի միջոց կա՝ համոզելու և խոնարհեցնելու — գինական բռնություն: Հայաստանի դարձի պատմությունը գինավորական արշավների մի պատմություն է: Թագա-

վորը, վորին նույնպես շատ փքել—ուռցրել է յեկեղեցական ներ-
բողականությունը, մի կատարյալ վոչնչություն է այդ մարդու
առաջ, իր զորքն ու զինքը տվել է նրան, ինքը մի կողմ քաշվել,
յերևի գոհ է, վոր կատարվում է Կոստանդինոսի կամքը և ամ-
րապնդվում է Արշակունիների դահը Հայաստանում։ Այդպիսի մի
ապիկար բնավորություն առանց այլևայլության պիտի հաղթա-
հարվեր Գրիգորի յեռանդի, ճարպիկության և մանավանդ կազ-
մակերպչական մեծ կարողության առաջ։

Յեվ յերկրի «քրիստոնեյացումը» կատարվում եր հեշտ, կայ-
ծականային արագությամբ։ Այդ մի գաղափարական շարժում չեր
մտցված ժողովրդական դանդաղների մեջ՝ համոզում, գիտակցու-
թյուն առաջ բերելու համար։ Այդ մի հրաման եր, ձևական մի
արարողություն։ Լուսավորում եր Գրիգորը վոչ թե խոսքով, հա-
մառ ու յերկարատե քարոզությամբ, այլ հրով և յերկաթով։ Հե-
թանոսական Հայաստանում մեհյանը մի ավատական հիմնարկու-
թյուն եր, ուժեղ ու հեղինակավոր, մանավանդ նրանով, վոր
հարստությունների կուտակումներ եր պարունակում իր մեջ։ Հիմ-
նովին կործանել այդ տաճարները, կոտորել կամ փախցնել նրա
պաշտոնյաներին— այս եր, վոր Գրիգորի համար նշանակում եր
«տարածել քրիստոնեյություն», յերբ նա, թագավորական զոր-
քերի զլուխն անցած, մի տեղից թռչում եր մյուս տեղ՝ մեհյան-
ներ քանդելու և քուրմեր փախցնելու համար։ Ագաթանգե-
ղոսը շարունակ այսպիսի արտահայտություններով է հիշա-
տակում իր հերոսի աստվածային առաքելությունները։ Բայց
նա չի մոռանում նաև շարունակ և միալար կրկնել, վոր կործան-
ված մեհյանի վոսկին ու արծաթը Գրիգորը չեր վոչնչացնում, այլ
վերցնում եր զանազան նպատակներով գործադրելու համար։

Գաղտնիքը բացված է։ Սրբազան թալան— ահա գլխավորը,
միսիոնարության առանցքը, հաջողության մեծ գրավականը։
Մեհյանների հարստությունն, իհարկե, միայն մետաղական չեր։
Ավատական կարգի մեջ ամենամեծ հարստությունը հողն եր,
մկանման անկշռությամբ թալանվում է չին և մեհնապատկան
հողերը։ Այս հարստությունների բաշխման միջոցով եր, վոր
Գրիգորը կազմակերպում եր քրիստոնեյական յեկեղեցին Հայաս-
տանում, նրա պաշտոնեյությունը, նրա նվիրապետությունը և
այն քաղաքական ուժը, վորի վրա նա պիտի կռթներ։

Քրիստոնեյության այս մուտքը Հայաստան պետք է նկատել
իբրև մի ամբողջ ավատական շարժում, վորի մեջ տակն ու վրա-
յությունների յեն յենթարկվում հողային հարստությունների։

Բաշխման ավանդական կարգերը, վոչնչացնելով հին տերերին,
նոր ավատատերեր ատաջ քաշելով, մնացողներին կամ ուժեղաց-
նելով, կամ թուլացնելով, նայած թե ինչպես են պահանջում նոր
յեկեղեցու կուսակացական շահերը։ Այսպիսով ավատական դասի
մեջ գոյանում էին տեսակ-տեսակ խմբավորումներ իրենց ուրույն
ուրույն շահերով, վորոնք հակադիր և հակամարտ դրություններ
էին գոյացնում, փոխհարաբերությունների և շփումների սրու-
թյունն ավելի ևս սաստկացնում։ Ավատականությունն արդեն
ինքն ըստ ինքյան դյուրավառ նյութերով հարուստ մի միջա-
վայր եր պատրաստել իր առաջախաղացության մեջ դեպի ընդ-
հանուր և վերջնական հաղթանակ, քրիստոնեյությունն ընկնելով
այդ դյուրավառ միջավայրի մեջ, բռնկեցնում եր ավատական
մի ամբողջ հրդեհ՝ ավատական հեղափոխությունը փութացնելու
համար։

Նոր, ուժեղ և լավապես կազմակերպված ավատական հիմնար-
կություն եր դառնում քրիստոնեյական յեկեղեցին, ստանալով
ամեն գյուղում առատ հողաբաժիններ և այդպիսով դառնում եր
ճորտային տնտեսության խոշորագույն ներկայացուցիչներից
մեկը։ Բայց յեկեղեցական կազմակերպման մեջ առանձնապես կա-
րևոր դերը պատկանում եր յեկեղեցու պետին, և Գրիգորն այդ
պետի դիրքը կարգավորում եր անձնապես իր համար ամենահո-
յակապ կերպով։ Պետն ինքն եր և մի ուրիշին այդ տեղը նա չե-
ր տա, և ահա այդ, իր փառաբանողների բերանով սրբերի ամենա-
վերին դասի մեջ գրվածը, այդ «հրեշտակի մարմին»-ն, այդ գրեթե
աստվածը ցույց եր տալիս, վոր հաշվի ու շահի լավագիտակ
մարդ է, և հարստությունների բաշխման միջոցին անձնապես
իրան եր պահում առյուծի բաժինը։ Իբրև քահանայապետ՝ նա դառ-
նում եր ամենից հարուստ մարդը Հայաստանում, գուցե թագա-
վորի չափ հարուստ, հետևաբար ամենից ուժեղն ու հեղինակա-
վորն ավատական դասի մեջ։ Այս, — յեթե հարցնելու լինենք մի-
կդերականի, — վոչ թե, իհարկե, իր անձի, իր «հողեղեն շինված-
քը» համառ, աչլ մեղան ու մեղան Քրիստոսի փառքի համար։

Փափասոս Բյուզանդը, մի մոլի կուսակից Գրիգոր, Լուսավորչի-
տոհմի, մի գրեթե անհավատալի թիվ է տալիս նրա կալվածնե-
րին, — 15 գավառ¹⁾։ Իրանց թագն ու պսակը Տարոնի Աշտիշատն
եր, «մեհեան մեծագանձ, — ասում է Ագաթանգեղոսը, — լի ոսկով

¹⁾ «Փափասոս Բյուզանդու Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832 թ.
յեր. 114։

և արծաթով և բազում նուեքը մեծամեծ թագաւորաց, ձոնեալ տնդ»¹⁾ Բացի իր այս մեծահարուստ բովանդակութիւնից, մեհ-յանը հռչակված եր և իր կալվածների գեղեցիկ դիրքով ու բնա-կան հարստութիւններով: Գրիգորը նրան տիրացաւ մեծ դժվա-րութիւններով, մի ամբողջ պատերազմի միջոցով, վոր մանրա-մասն նկարագրված և Զենոր Գլակի անունով ֆնացած ավանդու-թիւնների մեջ: Մենք այստեղ տեսնում ենք քրմական մի խո-շոր ավատական յերկիր, վորպիսին Տարոնն եր, վոր հանում եր Գրիգորի տարած արքունի զորքերի դեմ իր սեփական բանակը, բաղկացած վեց հազար հոգուց և այս ուժը պարտվում և համառ և արյունահեղ դիմադրութիւն չցույց տալուց հետո: Այսպիսի թանգ գնով ձեռք բերած սքանչելի կալվածը Գրիգորը սեփակա-նում եր իրան:

Յեկեղեցու պետից հետո գալիս ելին նրա իշխանները—յեպիս-կոպոսները, վորոնք նույնպէս բավարար կալվածներ ելին ստա-նում Գրիգորից: Թե վորքան եր նա առատաձեռն այն յերկրա-յին բաշխումների մեջ և մանավանդ թե ինչպէս եր նա վերա-բերվում հայ ժողովրդին պատկանող հողերին, այս մասին մո-տավոր հասկացողութիւն կարելի չե կազմել նույն Զենոր Գլակի անունը կրող ավանդութիւններից: Այդտեղ մենք տես-նում ենք Գրիգորին վերագրվող մի նամակ, վորով նա Արևմուտ-քից յեպիսկոպոսներ և քահանաներ եր հրավիրում՝ Հայաստանի մեջ պաշտոնավարելու համար:

«Մանաւանդ զի, — գրում եր նա մի յեպիսկոպոսի, — գիտէիք եթէ ամե-նայն գաւառացս եպիսկոպոս պիտոյ են և քահանայս: Զի թէպէտ ոմանք, որք ուստեք ուստեք եկեալ են ժողովեալ, բայց զի՞նչ են այսոքիկ առ վեց հարիւր և քսան գաւառս հայոց. որք գաւառին մեն մի քահանայ կամ երկու լուկ թէ հանդիպի: Զի դեռ մանկունք երկրիս ի դպրոց են, և ոչ ոք ի նոցանէ բաւա-կանս քահանայութեան... Ապա աղաչեմք զձեզ, ի մէնջ մի վերջանայք, այլ ամենայն վստահութեամբ փութացարուք զալ զկնի արանցի, զոր յղեցաք առ ձեզ: Եւ եթէ դայցիք, զամենայն երկիրդ եկեղեաց և Հարբայ ձեր առաջի ու-նեմք, յոր վիճակ և բնակեալիք՝ ձեր եղիցի և որք զկնի ձեր, որչափ կենդանի էք զուք և մեք. իսկ երկիրն Մամիկոնից եթէ հաճոյ թուեցի ձեզ, որպէս և դու իսկ տսէիր՝ զիննակնեան տեղիսն ինձ տուր, և անդ զքո եղբայրն իսկ եմ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս, և ըստ կարի աղաչանաց զանուն տեղւոյն փութեցաք յիւր աւելի անուն... Սակայն եթէ ինքն տացե, ի մէնջ լիով է, զի այլ հո-յաւելում ի դատակերտու: Ապա եթէ գայն ոչ, սակայն ամենայն երկիրն առաջի ձեր է. զոր և տեսանէք տեղի վայելուչ այն ձեզ»²⁾

Նկատի ունենալով այս առատաբաշխութիւնը, լսենք Ագա-թանգեղոսին, վոր ասում ե, թե չորս հարյուր յեպիսկոպոսներ

կային Գրիգորից ձեռնադրված և վիճակների տեսուչներ նշանակ-ված: ¹⁾ Բայց այս բոլորը չե: Յեկեղեցին ունեւ և իր մեծ բանակը — վանականութիւն:

«Եւ դարձեալ — գրում ե Ագաթանգեղոսը, — բազում և անհամար գունդս գունդս վանականաց ի շէնս և յանշէնս, դաշտականս շինակեացս և լեռնա-կեացս, անձաւամուտս և արգելականս հաստատէր»³⁾

Սրանց մասին եր, վոր Կեսարիայի յեպիսկոպոսը գրում եր Գրիգորին.

«Եւ ժողովեացես ի նոյն տեղի հարիւր արանց չափ, որոշեացես ի նոսա գիւղս և աւանս մեծամեծս, որպէս զի պիտք վանացն ի նոցանէ վճարեացի, և ինքեանք միայն աղօթից և ճգնութեան պարապեցին»⁴⁾

Ահա վորքան հողային տակնուվրայութիւններ եր բերում Հա-յաստանին չորրորդ դարն իր պաշտոնական քրիստոնեցութեամբ: Զպետք ե մոռանալ, վոր յերկրի մակերևութին առանց այն ել կտրտված եր մեծ ու փոքր մասերի և բաժանված եր աշխարհա-կան ավատատերերի կամ նախարարութիւնների մեջ, իսկ սրանց թիվն, ինչպէս ասում են, հասնում եր 900-ի: ⁴⁾ Յեթե նույն իսկ իջեցնենք այդ թիվը մինչև 400-ի, ինչպէս առաջարկում են վո-մանք, այնուամենայնիվ կունենանք մի յերկիր, կտրատված չափա-զանց մանր մասերի, վորոնց գյուղացի ճորտ ազգաբնակիւթիւնը ստիպված եր կերակրել աշխարհական և հոգևորական ձրիակեր-ների անթիվ վոհմակներ:

Տարոնի քրմական խոշոր ավատապետութեան անկման և կրտ-րատման հետ, յերևի, կապ. ունեւ այն հանգամանքը, վոր այդ գավառի ֆնացած խոշորագույն մասին (չհաշված Աշտիշատն ու նրա հարակից հողամասերը) տիրում եր Մամիկոնյան նախարա-րական տոհմը, վորի բուն հայրենիքը Սպեր գավառն եր և վոր, դառնալով Գրիգորի հետ կալվածակից, անշուշտ վոչ առանց Գրիգորի աջակցութեան, կապվում եր ամենասերտ կապերով այդ հոգևորական խոշոր ավատապետի տոհմի հետ: Իսկ թե ինչ տե-սակ խոշոր նվաճում եր այս բանը հունական քրիստոնեցութեան կողմնակիցների համար, կարելի չե յեզրակացնել այն փաստից, վոր Մամիկոնյանները ժառանգաբար ունեյին իրանց ձեռքում հայ բանակի գլխավոր հրամանատարութիւնը: Այսպիսով քրմական հարուստ կալվածք կապում եր յեկեղեցին զորանոցի հետ և դառ-

¹⁾ Ագաթանգեղոս, յեր. 637.

²⁾ Անդ, յեր. 629.

³⁾ Զենոր, յեր. 11.

⁴⁾ Տէս իմ «Հայոց Պատմութիւն», հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917, յեր. 489.

Նույն եր մի ամուր պատվանդան, վ՛չ միայն պաշտամունքի, այլ և այդ պաշտամունքը գլխավորող խոշոր կարվածատիրական տան շահերի համար:

3.

Իսկ մի այդպիսի նեցուկ շատ եր հարկավոր Գրիգորյան տոհմին:

Մեծ հարստությունը, մեծ ույժը, մանավանդ մեծ հեղինակությունը, տանում էին զարմանալի աջողակ քահանայապետին և դեպի իշխելամոլության և նրա այնպիսի մի տեսակը, վորի նըմանը զուր կլինի վորոնել քրիստոնեական յեկեղեցու այդ և նախընթաց դարերի տարեգրությունների մեջ: Իր իշխանությունը նա տալիս եր իր վորդուն և այդպիսով սկզբնավորվում եր մի ժառանգական քահանայապետություն, մի կղերապետական դինաստիա, վոր ընդհատումներով տեսց դրեթե մի ամբողջ դար և, ուրեմն, բավական ժամանակ ունեցավ մշակելու իր համար դինաստիական շահեր ու նախապաշարումներ:

Այս ել մի պետություն եր, դարձյալ ավատական, ինչպես տեսանք, իր անթիվ ու անհամար հողատեր ձրիակերներով, վորոնք, բառիս բուն նշանակությամբ, լափում էին պետությունը: Այս դրությունը գալիս ընդհարվում եր աշխարհական պետության շահերի հետ: Թագավորական թագը և քահանայապետական խույրը դառնում էին իրար հակադրված ույժեր, և ընդհարումը դառնում եր անխուսափելի:

Պետականացրած քրիստոնեյությունից հայ Արշակունիները սպասում էին իրանց խախուտ գահի ամրապնդում, բայց դուրս եր գալիս հակառակը: Բավական չեր Սասանյան Իրանը, բավական չէին նրա կողմնակից հայ ավատական տերերը և ահա գալիս եր մի յերրորդ ուժեղ կողմ, վոր խարսխված եր հենց այդ խնդրված ու փնտրված բյուզանդականության վրա, բայց իր կուսակցական և դինաստիական շահերով չեր կարող չլինել հակառակորդների շարքերում: Ընդհարումը նրա հետ հասունանում եր արագ կերպով և չորրորդ դարի մի խոշոր մասը լցվում եր այդ ընդհարման անցուղարձերով: Արշակունիներն այդ կովի մեջ թույլ կողմն էին, վորովհետև նախարարական դասի մեջ կողմնակիցներ չունեցին: Ոոսում էին տնտեսական հակամարտ շահերը: Արոտային գոտիների ավատականությունը, լինելով Սասանյանների կողմնակից, հեշտությամբ յենթարկվում եր պարսից արքունիքի գայթակղեցուցիչ խոստումներին՝ թե իրանց կտրվի

Հայաստանի թագը: Մնում էին Մամիկոնյանները և նրանց կողմնակից նախարարները: Տարոնը նույնպես հովտային տնտեսության աշխարհ եր: Բացի դրանից, նրանց՝ Սասանյաններից հեռացնում եր քրիստոնեյությունը, վորի պաշտպանն էին և բնականաբար բյուզանդական մի կուսակցություն էին Հայաստանում, ուր նրանց հավաքողը, նրանց գլուխը քահանայապետական դինաստիան եր: Այս կուսակցությունն եր հայ Արշակունիների բնական դաշնակիցը, միայն այն պայմանով, վոր թագավորական գահը հպատակեցվի քահանայապետության, և վերջինս ինի պետության ճակատագրի կարգադրիչը թե ներսում և թե դրսում: Որինակը տվել եր Գրիգորը, առանց վորի խորհրդի և թույլտվության Տրդատ թագավորը քայլ չեր անում, և մենք արդեն տեսանք նույն Գրիգորին պետական հողերն աջ ու ձախ ընձայողի դերում, ինչ վոր մի ավատական յերկրի մեջ նշանակում եր լինել գերագույն իշխանավոր, հավասարազոր՝ թագավորին: Այս դիրքը հատկացրին իրանց և Գրիգորի ժառանգները: Տրդատի վորդի Ոոսրով Կոտակի ժամանակ պետության տերն ու տնօրենը Գրիգորի վորդի Վրթանես կաթողիկոսն եր:

Բայց Գրիգորի ժառանգների մեջ այս կողմից առանձնապես հռչակավոր ե ներսեսը, վորին յերախտապարտ յեկեղեցին հատկացրել և «Մեծ» տիտղոսը: Այս անսովոր յեռանդոտ, համարձակ, իր կալվածական հարստությունների մեծ ուժով խրոխտ կղերապետը հանդիսացնում եր իրան մի յերկրորդ Գրիգոր, իր ձեռքի մեջ կենտրոնացնելով վոչ միայն յերկրի ներքին կառավարությունը, այլ և արտաքին հարաբերությունը, նրա ամբողջ դիպլոմատիան: Հողային հափշտակումների կողմից նա նույնիսկ դերազանցեց Գրիգորին, բաց անելով բազմաթիվ բարեգործական հիմնարկություններ, կղերանոցներ և ապահովելով դրանց գոյությունը հողային անթիվ հատկացումներով: Զրիակերությունը դառնում եր պետական իդեալ: Մարդիկ կային, վորոնք հասկանում էին այդքան մեծ հափազանցությունների անթույլատրելիությունը, և այդ տեսակ մարդկանցից մեկն եր Հայր մարդպետը, վոր գնալով Աշտիշատ, հիանում ե այդ կալվածի գեղեցկության վրա և հայտնում ե ներսեսին, թե վորքան վատ բան և արել Տրդատ թագավորը, այսպիսի մի չքնաղ վայր նվիրելով «կանացազգեստ» մարդկանց, այսինքն՝ հոգևորականներին: Հեղություն կամ խոնարհություն կեղծող կղերապետն իսկույն մրտնում ե իր Քրիստոսի փեշի տակ և ասում ե՝ թե կալվածը յերբ իրանն ե, նշանակում ե թե Քրիստոսինն ե: Հարցը, սակայն,

սրանով չի փակվում: Հանդուգն բողոքողը մեկնում էր Աշտիշատից-
բայց նրա սահմաններից չհեռացած՝ սպանվում էր կալվածական
ձրիակերներից մեկի ձեռքով:¹⁾ Հերոսը դարձյալ Քրիստոսի փե-
շերի տակն էր: Ինքը չէր սպանել տվողը, Քրիստոսն էր:

Այսպես գործել գիտեր քահանայապետական գինաստիայի
հոգևավոր ներկայացուցիչը, և ով պիտի լիներ նրան հակառակ-
վողը, յեթե Հայր մարդպետի նման ազդեցիկ նախարարը վոչն-
չացվում էր լուրի մի քանի խոսքերի համար: Փալատոսը մի
աննման միամտությամբ կարծում է իր սքանչացրած հերոսին
դրած լինել պաշտամունքի աներևակայելի բարձրության վրա,
յերբ հավատացնում է, թե Ներսեսն իր ներքին բարեկարգու-
թյուններով դարձրել էր Հայաստանը վանական միաբանության
նման մի բան: Մնում էր, ուրեմն, վոր այդ վանք - պետության
գլխից վերցվեր թագավորական թագը և նրա տեղ դրվեր քահա-
նայապետական խույրը: Այսպիսով Արաքսի հովտում յերևան կը-
գար մի տեսակ դալայ-լամայություն, վոր, սակայն, արտաքուստ
անկախ լինել չէր կարող, ուստի պիտի գտնվեր Բյուզանդիայի
հովանավորության տակ: Այս էր քահանայապետական միապե-
տության իդեալը, վոր ինչպես կոտանենք իր տեղում, ապրում էր
նույնիսկ 19-րդ դարի կեսում և պաշտպաններ ունեւր նաև յեվրո-
պական կրթություն ունեցող ինտելիգենցիայի մեջ, հարմարվելով,
ինչպես, ժամանակի քաղաքական պայմաններին:

4.

Հայ Արշակունիները, չունենալով հանդերձ իրանց կողմը նա-
խարարական դասի միակամությունը, զգում էին կարևորու-
թյունը՝ դիմադրելու կղերական միապետության առաջ բերող
վտանգին, և այս ուղղությամբ իմիճակի կլինեյին հանդես բե-
րել ցույց տվածից ավելի տոկոս և հաստատ կարողություն,
յեթե ընդհանրապես ապիկար ու թուլամորթ չլինեյին: Նրանցից
մի յերկուսը, Տիրան և Պապ, փորձեցին նույնիսկ հակառակվել
Լուսավորչի ժառանգներին, հենվելով պետական իշխանության
վրա: Բայց բռնությունը նրանց համար ույժ չդարձավ: Բռնու-
թյունը զոհեր էր առաջացնում, իսկ քրիստոնեական յեկեղեցին
գիտեր հիանալի կերպով շահագործել իր տված զոհերը՝ իր հը-
մալքն ավելի ու ավելի բարձրացնելու համար: Այսպես յեղան
Հուսիկն ու Ներսեսն իրանց մահով՝ առհասարակ յեկեղեցակա-

¹⁾ Փալատոս, յեր. 114 — 115.

նության տիրապետության և մասնավորապես Լուսավորչյան
գինաստիայի համար:

Հայ Արշակունիներին համար դեռ մնում էր այն հակալիզոդ
ույժը, վոր ներկայացնում էր հռոմեական տիրապետության ժա-
մանակից հաստատված տնտեսական կարգը Արաքսի և Արածա-
նիի հովիտներում, այն է՝ քաղաքային տնտեսությունն իր առե-
տրական կապիտալով: Քանի վոր կանգուն և գործունյա յեր այս
կարգը, անսասան պիտի մնար տնտեսական գերագահությունը
Հայաստանի մյուս մասերի վրա, տալով դրա հետ միասին և քա-
ղաքական ու մշակութային ուժեղ կենտրոնի դիրքը Արարա-
տյան աշխարհին, և լեռնային ավատականությունը պիտի
այդպիսով ունենար հակալիզիւ արոտային պարզ տոհմատիրական
աշխարհավարության դեմ: Բայց տոհմատիրական տնտեսությունը
Հայաստանի մեջ վաղուց էր մտել դարգացման այն ուղին, վոր
տանում էր դեպի ավատական տնտեսակարգը և մնում էր մի հե-
ղաշրջմամբ ընդհանրացնել և ամրացնել ավատականությունը:

Այս հեղաշրջումը հատուկ է յեղել առհասարակ բոլոր յերկիր-
ներին, իբրև մի համաշխարհային կարգ տնտեսական զարգացման
և մեծագույն մասամբ կատարվել է յերկարատև, անգամ հաճախ
խաղաղ պրոցեսի ձևով, կենտրոնական իշխանության թուլաց-
ման և վոչնչացման միջոցով: Բայց Հայաստանում այդ հեղաշր-
ջումը կատարվում էր կատաստրոֆիկ յեղանակով, զրսից արշա-
ված բանակների ձեռքով:

Իրսից արշավող Սասանյան մեծ Շահերից մեկն էր Շապուհ
Յերկարակյացը. վոր մի քանի հայ նախարարների առաջնորդու-
թյամբ և ունենալով իր կուսակցությունը յերկրում ապրող ավա-
տականության մեջ, մտնում էր Հայաստան՝ այդտեղի պա թեա-
կան կազմակերպությունը վտարելու համար: Իսպառ վոչնչացնել
հայ Արշակունիներին նա չկարողացավ, ունենալով իր դեմ Բյու-
զանդական մրցակցությունը, բայց թուլացնել նրանց, մատնել
նրանց թագավորությունը մի յերկարատև հոլևարքի՝ կարողացավ
լիուլի չափերով: Պարսկական զորքերը հեղեղեցին Հայաստանը,
պարտության մատնեցին ամեն մի դիմադրական փորձ. մեծամեծ
կոտորածներ և գազանություններ կատարեցին: Մեծ առևտրական
ճանապարհի վրա ծաղկած քաղաքները մեկ մեկ կործանվեցին —
կամ բոլորովին ամալացան, կամ վերածվեցին գյուղերի և ավան-
ների: Շապուհն այդ ամբողջ քաղաքային ազգաբնակչությունը, վոր
Փալատոսը հաշվում է 131 հ. զար տուն¹⁾, բշեց տարավ Պարս-

¹⁾ Փալատոս, յեր. 172 — 173: Այս թվից 75 հազար տուն հրեա, մնացածը

կաստան, ինչպես այդ նույնն արավ, դարձյալ առևտրական կապիտալը՝ Արաքսի հովտից պոկել տանելու համար մի ուրիշ պարսկական մեծ բռնակալ, Շահ-Աբրահամ, 17-րդ դարի սկզբում:

Հաշիվը միանգամայն անսխալ էր: Հայաստանի՝ կենտրոնի ժողովուրդը տեղաբնակներ, անարյուն դարձնելու ամենախրախ միջոցը նրա առաջավոր տնտեսական դարգացման ազդեցությունը ցամաքեցնելն էր: Հոռմեյական իրականությունը վերանում էր: Շապուհ Յերկարակյացի գլխավորները ճիշտ նույն վիճակը բերին Հայաստանի գլխին, ինչ Բարբարոսների արշավանքները հետեւյալ հինգերորդ դարում բերեցին իրան՝ հոռմեյական կայսրություն, ջնջելով նրա կապիտալիստական տնտեսությունը և յետ շարունակ յերկիրը նորից գեպի ավատականություն: Հայաստանն այս մեծ և աղետալի հեղաշրջումից ուշքի գալ ալլա յերեք չկարողացավ: Այնուհետև նա գերագնացորեն մի գյուղական աշխարհ էր. արոտային տնտեսությունն իջավ նաև այն հովիտներն, ուր դեռ ծխում էին նախնական, Արտաշատի, Վաղարշապատի, Յերվանդաշատի, Զարհամանի, Զարիշատի և Վանի ավերակները: Ավատական հեղափոխությունը կատարված, լրացած իրողություն էր, կավածատեր իշխանները կազմակերպված դաս էին դարձել և հավաքական կամք էին ցուցադրում թագավորական իշխանություն դեմ: Հայ Արշակունիների վոչնչացումը դառնում էր ժամանակի հարց:

Այս մեծ իրարանցման միջից անմնաս դուրս էր գալիս Գրիգորի զինաստիան, չնայած վոր Շապուհ Յերկարակյացի արշավանքի քաղաքական գլխավոր դրդապատճառն էր այդ զինաստիայի հունամուլ քաղաքականությունը: Ավատական հեղափոխությունից դժգոհելու նա վոչ մի առիթ չուներ, վորովհետև, ինչպես տեսանք, ավատականությունը նրա հարազատ տարրն էր, վորի հզոր նեցուկն ու պաշտպանն էր իրրև նրա առաջնակարգ մի ներկայացուցիչը: Մամիկոնյանների սպարապետական տունը մնաց իր նախկին դիրքի և նշանակություն մեջ, իրրև գլխավոր ղեկավար այն նախարարական ուժեղ կուսակցության, վորի շահերը կապված էին Լուսավորչի տոհմի, հետևաբար և բյուզանդական որիննտացիայի հետ: Իր ավատատիրական բնույթն և ավատակարգի ընդհանուր շահերի հետ մերված մնալու արամադրությունը

հայ Մի հանգամանք, վոր ցույց և տալիս, թե հայերը չորրորդ դարում արդեն նշանավոր առևտուր քաղաքային ազգաբնակչություն էին կազմում: Բացի այս բոլորից, Վանից գերի տարվեցին — հրեա՝ 18 հազար տուն և հայ՝ 5 հազար տուն:

քահանայապետական զինաստիան ցուցահանում էր մի շատ բնորոշ շարժման մեջ: Յերբ Արշակ թագավորը, անշուշտ այն դիտավորությունով, վոր կործանված քաղաքային տնտեսությունից դուրս փշրանքները վերականգնե, շինեց Մասիսի հարավային ստորոտում, Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող առևտրական մեծ ճանապարհի վրա, Արշակավան քաղաքը, վոր, Փափսոսի ասելով, սկսեց արագ մեծանալ և հարստանալ, հայ ավատական ազնվականությունը, բնականաբար, ծառացավ այդ հակաավատական յերկվույթի դեմ և ներսև «Մեծը» առաջինն յեղավ, վոր ղեկավարեց և բորբոքեց նախարարական անբավականությունը, մինչև վոր զրգոված ավատապետները գնացին քանդեցին, յերկրի յերեսից անհետացրին իրենց դասակարգային թշնամի Արշակավանը՝ թշնամի՝ մանավանդ այն կողմից, վոր այդ մի ազատ քաղաք էր և նրա մեջ ապահով ազատության կարող էին գտնել նաև իրանց տերերից փախած ճորտ գյուղացիները: Շատ բնորոշ է այն պատճառաբանությունը, վորով կղերական հեղինակն արգարացնում էր նախարարական բարբարոսությունը. — իրբ թե Արշակավանը լրցված էր անբարոյականությամբ: Բայց այս մի սովորական մեղադրանք է, վոր դնում էր հայ կղերը բոլոր այն միջնադարյան քաղաքների վրա, ուր ծաղկած էր առևտրական կապիտալը և մարդիկ ուտում, խմում և զվարճանում էին առատ առատ (որինակ՝ Անին, Կարսը, Արծնը և այլն):

Կղերական հնարագիտությունը մեծ ճարպիկությամբ էր խաբում մարդկային տգետ հավատը, — մենք այս տեսանք Գրիգորի տոհմի ձեռքին իրրև ամենահզոր գործիք, վորով մեծ բախտ, հարստություն և տիրապետելու անսահման իշխանություն ստեղծեց իր համար: Մի բանի մեջ միայն անաշոքություն հանդիպեց հռչակավոր տոհմը, և այդ՝ քահանայապետություն ժառանգականության տեղականությունն էր: Այս մի մեծ հոգս էր և նրա համար գործազրկել էին արտակարգ միջոցներ անգամ: Ամենից առաջ խախտվել էր յեպիսկոպոսական կուսակրոնություն կարգը. կաթողիկոսը պիտի ամուսնացած լիներ, վորպեսզի ժառանգ թողներ: Գրիգորի վորդի Վրթանեսը թողնում էր մի հատ ժառանգ մանուկ հասակում, Հուսիկ անունով, և սակայն այդ մանուկին կաթողիկոս ձեռնադրեցին: Սրա վրա յել ընկնում էր ժառանգ ունենալու տոհմային պարտավորությունը: Յեվ այս մի ամբողջ ցավ ու կրակ է դառնում նրա համար կամ, ավելի ճիշտ ասած, նրա

1) Փառասոս, յեր. 109.

պատմաբան Փավստոս Բյուզանդի համար: Սրա համար Հուսիկը սրբության և մաքրության ամենաբարձր կատարելատիպն է, մի, ինչպես ասում են, մարդ-հրեշտակ: Բայց ի՞նչպես համաձայնեցնել այս պատկերացումն այն փաստի հետ, Վոր նա հայր էր յերկու կատարելապես անպիտան և փչացած տղաների, Վորոնք հոգևորական չդարձան, բայց շարունակեցին վայելել իրանց պապերի Աշտիշատն էլ, 15 գավառներն էլ: Ի՞նչ ասե Փավստոսը, Վոր լավ լինի իր հրեշտակատիպ Հուսիկի համար: Նա յերդում հավատ է անում, թե Հուսիկը միայն մի գիշեր է քնել իր կնոջ հետ, բայց ինչպես աուրբ մարդ՝ տեղն ու տեղն իմացել է, ինարկե, յերկնքի ոգնությամբ, Վոր կինը հղիացավ, պիտի ծնե մի զույգ տղա, յերկուան էլ անարժան կաթողիկոսանալու: Յեվ այնուհետև այլևս չեք մոտենում կնոջը, «լայր—ասում է մանկամիտ պատմաբանը, — և աղաչեք զաստուած և ապաշխարեք մեծաւ տառապանօք»:¹⁾

Ահա ինչեր եյին հյուսվում և հերյուրվում քահանայապետական դինաստիան պահպանելու, բարձր ու զարդարուն պահելու համար: Բայց Հուսիկից անհամեմատ դժբախտ էր Ներսես մեծը՝ Վորդի Սահակը: Նրան հո բոլորովին չեք աջողվում ունենալ արու գավակ, և նա տխուր ու վշտաբեկ ասում էր. «Յառաջ քան զամս բազումս խորհուրդք անմխիթարք նեղէին զիս, անդադար զմտաւ ամեղովի աղաչելով զբարձրեալն շնորհել ինձ արու որդի, որպես և նախնեացն իմոց, որք յառաջ քան զիս եին ամուսնացեալք յաղաքս որդեծնութեան»:²⁾ Բայց նրան վիճակված էր այդպես էլ անմխիթար մտնել գերեզման: Ճակատագիրը ծաղրել էր քահանայապետական միապետության վերջին ներկայացուցչի տոհմային իշխանապետական իղձերից ամենավաղը, տալով նրա մի աղջիկ միայն, Վոր կարող էր ժառանգել դինաստիական 15 գավառները, բայց Վոչ խույրը: Նա Մամիկոնյան տան հարս էր և Սահակը նրան տվեց իր բոլոր կալվածները: Այսպիսով կալվածորեն վերջի վերջո միաձուլվում էյին յերկու հոչակավոր տոհմերը, և Մամիկոնյաններն այս միաձուլումից ուժեղանում էյին, առաջացնելով հայ ավատական դասի մեջ նորոնոր կալվածատիրական հակադրություններ և մրցություններ, Վորոնք հիմք դարձան հինգերորդ դարի «կրոնական պատերազմ» անունով հռչակված, բայց իրապես կալվածատիրական տակնուվրայությունների համար:

Բայց Լուսավորչի վերջին արու ժառանգը յեթե ավատական տիրապետողի անձնականությունը կարողանար մի կողմ թողնել,

առիթ չեր ունենա այնքան անմխիթար լինելու դինաստիական յեսամոլության տեսակետից: Ընշտ է, Գրիգորի սերունդն անհետանում էր Հայաստանի իշխանապետական իրականությունից, բայց դրա փոխարեն թողնում էր մի նոր Հայաստան, Վորի հողին էր նրա կաղմակերպած և գործի կանգնեցրած յեկեղեցականությունը: Սահակի մեռնելու ժամանակ Վոչնացած էր Արշակունիների ստվերային միապետությունը, բայց նրա տեղ հաստատված էր հոգևորականների միապետությունը, Վոր շատ լավ կարողացավ կենսական խոր արմատներ գցել Հայաստանի ավատական բազմազխության մեջ և դառնալ նրա մի չափազանց կարևոր մասը, պահելով իր գերիշխանությունը բոլոր ավատական տերերի վրա հենց նրանով, Վոր թեև ինքն էլ ուներ ավատական կազմակերպություն, բայց անվթար և ուժեղ պահեց ծայրագույն կենտրոնացնող իշխանությունը հանձին քահանայապետական գլխավորության: Յեկեղեցու մեծ ույժը աշխարհիկ ավատական իշխողների հետ յեղրայրանալն էր: Ինքը, Սահակն այս գործի մեջ ահադին դեր էր կատարում, հիմնադիր հանդիսանալով հայերեն գրականության, Վոր հմայք ու հեղինակություն էր ստեղծում յեկեղեցու համար, բայց Վոր իր մի խոշոր մասով գերազանցորեն ավատական էր:

Այս մի վերջնական և անդիմադրելի նվաճում էր, Վոր կատարում էր հայ յեկեղեցականությունը հայ ժողովրդի գլխին նստելու և նրա ամբողջ ճակատադիրն իր ձեռքի մեջ առնելու համար: Յեվ այսպես էր, Վոր հայ ժողովուրդը, մի հարազատ բեկոր արևելյան Միջնադարի, վերածվում էր մի կրոնական համայնքի, Վորի առանձնահատուկ, ընդմիջող գրոշմված և անջնջելի անունն էր, Գրիգորից ստացած, լուսավորչականություն: Այս միայն անուն չէր, այս սպառնիչ լուսանդակություն էր, Վոր փաթաթում, ծրարում էր այդ կրոնական համայնքը նեղ ու թանձր, սահմանափակող ու կղզիացնող ավանդավորության մեջ: Բաղաքական կյանքի համար թույլ, անպտուղ և ապիկար, այդ համայնքն ապշեցնող համառությամբ և տոկունությամբ լուսավորչական էր իր հոգևորականության հրամանով: Չկար դոճվելու և Վոչ մի յեղանակ, Վոչ մի չափ ու աստիճան, Վոր հայ կղերը չպահանջեր հայ ժողովրդից՝ լուսավորչականությունը պահպանելու համար: Յեթե այդ ժողովրդի պատմությունը հյուսված է աղետներից, ամենամեծ աղետն այն էր, Վոր նա պարտավոր էր լինել լուսավորչական, չեք կարող լուսավորչական չլինել: Այս էր հիմքն այն քաղաքականության, Վոր հայ կղերը ժառանգել էր Լուսավորչի տոհմից՝ գործադրելու հա-

¹⁾ Փավստոս, յեր. 11.

²⁾ Ղազար Փարպեցի-«Պատմ. Հայոց», Թիֆ. 1908, յեր. 59.

մար վոչ միայն յերկրի ներսում, այլ առավելապես և ստիպողաբար արտաքին հարաբերությունները վարող դիվանագիտության մեջ, վորի կղերական մենաշնորհ դարձնողն ու իր յեկեղեցուն ավանդողը յեղել եր, ինչպես տեսանք, ինքը Գրիգորը, լուսավորչականության հիմնադիրն ու առաքյալը:

5.

Միանձնյա կղերապետության դիվանագիտական գիծը շատ ուղղաձիգ, շատ պարզ, անկնճիռ եր և մանավանդ դուրըմբռնելի: Յեթե կամենանք մի հատ բառով բնորոշել այդ գիծն իր սկզբնավորումից իսկ յեկեղեցւոյ, ամենից հարմարը, կարծում ենք կլինի արեւմտադարձութիւն: Աշխարհագրական այս բովանդակությունը կղերական դիվանագիտության ապրիս եր քրիստոնեւորության տարածումը: Հայաստանից ել առաջ դեպի Արեւելքի քրիստոնեւորությունն իբրեւ հաստատուն և յերկարատեւ համաարածութիւն չգնաց, և այս յերկրորդ կախից Մերձավոր Արեւելքի մեջ իբրեւ քրիստոնեւորության առաջավոր պահակ, միացած, ճիշտ և, իր մի քանի մանր դրացիներին հետ, բայց ընդհանրապես ինքն ել փոքր, թույլ, միմեծ ինչ, վոր քրիստոնեւորութիւնն ունեւ ուժեղ, խոշոր, ահարկու — և ամենից առաջ, իհարկեւ, աշխարհակալութիւն, նվաճողականութիւն, — դտնում եր Արեւմուտքում: Կղերական հասկացողութեամբ, աշխարհի վրա կարող և գոյութիւն ունենալ միայն մի շահ — քրիստոնեւորութիւնը: Այս շահի տեսակետից միջազգային հարաբերութիւններին մեջ չի կարող լինել մի այլ հզոր կապ, բացի կրոնակցութիւնից:

Հայաստանն, իբրեւ քրիստոնյա յերկիր, բնականաբար գլուխում և (այսպես եր ըմբռնումը) Բյուզանդական մեծ պետութեան ամբողջ ուշի հովանու տակ և նրա իրավունքն և միշտ պաշտպանված լինել, քրիստոնյա լինելուց բղխող պարզ և անժխտելի հետեանքով, այդ մեծ պետութեան կողմից: Այս բնական իրավունքը, վոր կղերական մտածողութիւնը հատկացնում եր ամեն մի այն տեսակ յերկրի, վորին կրոնակցութիւնը կապել և մի ուժեղ պետութեան հետ, միանգամայն բավական եր, վոր հայերն արհամարհեն իրանց վոչ-կրոնակից դրացիներին և արհամարհեն վոչ միայն նրանց կրոնն ու մշակույթը, այլ նաեւ իսկ նրանց պետական ուշի: Այս ուշի, վոր ողակում եր Հայաստանը հարավից և արեւելքից, իրանն եր:

Յեւ այսպես ել անում եր քահանայապետական դինաստիայի ձեւերով գիվանագիտութիւնը: Փալատոսը գործ և ամում բո-

լորովին աներկմիտ արտահայտութիւններ՝ «վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաշինն, որ եր աշխարհին հայոց ընդ կայսերն յունաց»¹⁾ Այս դաշինքով կղերական միապետութիւնը դարձնում եր Հայաստանը Բյուզանդական մի գալաւ կամ, ինչպես անվանում և Յեղիշեն, «դաստակերտ»²⁾

Պաշտամունք դարձնելով արեւմտամոլութիւնը, հայ կղերական դիվանագիտութիւնը իրան դարձնում եր այդ պաշտամունքի կույր, մոլեռանդ քուրմը և հենց սկզբից մեծամեծ զոհերով եր պատվում ու փառաբանում իր այդ կուռքը: Առաջին նշանավոր զոհը Պապ Թագավորն եր, ներսես մեծի հակառակորդը:

Շապուհ Յերկարակյացի փռած ավերակներն եր ժառանգութիւն ստանում այս Թագավորն իր հայր Արշակից և հանդես եր բերում կամքի ուշի, վճռականութիւն և պետական ուժեղ շինարարութիւն, վորոնք բոլորովին հատուկ չեցին հայ Արշակունիներին: Յեւ սկզբից անխուսափելին — պայքար աշխարհական և հոգեւորական միապետութիւններին մեջ: Ահա վոր բաղխում եր տեղի ունենում յերկու սկզբունքներին մեջ, ներսեսի համար ամբողջ պետութիւնն իր ամբողջ ժողովրդով յեկեղեցու համար եր, իսկ յերկտասարդ Թագավորը հակադրում եր դրան բոլորովին հակառակ սկզբունքը — պետութեան և ժողովրդի նախամեծարութիւնը: Պապը ջախջախեց արեւմտամոլութեան հափազանցութիւնները և իր ձեռքն առնելով յերկրի դիվանագիտութիւնը, բարեկամական հարաբերութիւններ սկսեց նաեւ Պարսկաստանի հետ, ինչպես այս պահանջում եցին հայ պետութեան իրական շահերը: Այս մերձեցումը կղադարեւ կասկածելի լինել միայն այն դեպքում, յեթե կանգնեցվել և կամ առնվաղը մեղմացվել Հայաստանի բյուզանդականացումը: Վոչ միայն այս հանգամանքը, այլ և իր անտուքից ուղիղ հասկացված շահը Թեւադրեցին Պապին մի շարք արմատական միջոցներ այս ուղղութեամբ: Հիմնահատակ քանդվեց այն վանական կառուցվածքը, վոր ներսեսը տվել եր Հայաստանին: Յետ վերցվեցին վանքերին ու յեկեղեցիներին հատկացված հողերը, փակվեցին այն բաղմաթիւ կրոնական հաստատութիւնները, վորոնք ծծում եցին պետութեան կենսական հյութերը՝ իրանց մեջ սնուցանելու համար մի բաղմամբոխ քրիստոսասեր ձրիակերութիւն, բաղկացած վարդապետներից, կույսերից և ուրիշ տեսակ հոգևոր ազրուկներից:

Այս՝ անխնա մարտի մի հրավեր եր, վոր համարձակ Արշա-

¹⁾ Փալատոս, յեր. 79:

²⁾ Յեղիշեն, Թեադոսիա, 1861, յեր. 109:

կունին խիստ եր քահանայապետական միապետության և Հայաստանի տերը դարձած սանձարձակ բյուզանդականության դեմքին: Յեզ հասկանալի չե, թե ինչ տեսակ անհնարին ցատում պիտի բորբոքվեր հակառակորդների բանակում: Ներսեսը, վոր սովորել էր տեսնել ամեն ինչ խոնարհված իր միապետական կամքի առաջ, չկարողացավ տանել Պապի հարվածները և մեռավ: Կղերական կատաղության մասին հասկացողություն տալիս և Լուսավորչի տան խանդավառ յերկրպագու Փափստոսը, ամեն տեսակի հեքիաթային աշխարհակություններ բարդելով ատելի թագավորի անձի վրա: Նա իբր թե և՛ հրեշ էր, և՛ զե էր, նրա ծոցում ոձեր ելին ընակվում, հավատացնում և կղերական չարախոսը մի շինծու միամտությամբ: ¹⁾

Ներսեսի մահը՝ դրան կից Պապի ամբողջ արտաքին և ներքին քաղաքականությունը՝ առիթ էր դառնում, վոր մահվան դատապարտվի նաև ինքը, թագավորը: Սպանությունը կատարում ելին բյուզանդական զորքերը, բայց հայերին անհայտ չմնաց, վոր այդ գործի բուն հեղինակը քաջ և բազմահռչակ Մուշեղ սպարապետն էր, ինչ ասել կուզե, Մամիկոնյան տոհմից, վորպես և այս վայել էր Լուսավորչյան տան պաշտպան տոհմին: Պապի սպանությունը բերում էր իր յետևից և այս Մուշեղի սպանությունը, վոր կատարվեց թագավորի կողմնակիցներից մեկի ձեռքով: Յերկրի համար այս մի մեծ կորուստ էր: Յեզ այդ դժբախտության վրա ավելանում էր մի ավելի մեծագույնը—ամբողջ մի ազգամիջյան պատերազմ Մամիկոնյան և թագավորական կողմնակիցների մեջ:

Այս արյունահեղ իրարանցումներն ամենևին չվարկարկեցին կամ գեթ չթուլացրին հայ կղերական դիվանագիտության պաշտամունքը—արևմտամոլությունը: Փափստոսը պատմում և. «Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն հայոց մեծամեծք ի մի վայր ի միասին, և Մուշեղ սպարապետն և Հայր Մարգարեոս և ամենայն իշխանքն և ասէին. Զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խընդրեսցուք զվրեժ թագավորին մերոյ թե ոչ: ²⁾ Եւ ապա հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեանն և ասեն. Ո՛չ կարեմք հեթանոսաց

¹⁾ Ամենից զվարձալին այն է, վոր Փափստոսը շարունակ շեշտում է, թե Պապը արվագետ էր: Կարծես ինքը՝ «սրբակյաց» հոգևորականությունը միանգամայն ազատ էր այս ախտից: Հերակլ կայսրն ասում էր Եջմիածնի հոգևորականներին. «Դուք հայրք ունիք զանրական պղծությունս ընդ արուս և ընդ անասունս և ընդ այլ հոլովս»: Յեզ այս վկայությունը, բավական «պատմավոր», չէ՞ վոր արձանագրել և իր պատմության մեջ մի բարձրաստիճան հայ հոգևորական (Ստեփանոս Օրբելեան — «Պատմություն Նահանգին Սիսական», Թիֆ. 1911, յեր. 116):

²⁾ Խոսքը Պապի մասին և:

ի պարսից ծառայութիւն մտանել և թշնամի առնել զթագաւորն յունաց: ¹⁾

Մուշեղ սպարապետի գումարած ժողովն, իհարկե, ուրիշ վճիռ չեր կարող կայացնել: Նա ասում էր այն, ինչ կասեր Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի ամեն մի ներկայացուցիչ: Կղերական դիվանագիտության սկզբունքը, գործադրված աշխարհականների ձեռքով, մի բան, վոր սովորական էր դառնում այս առաջին որինակից հետո: Յեզ Մուշեղ սպարապետի սպանությունը արդյոք մի բողոք չէր այդ նախարարական վճռի դեմ:

6.

Իսկ ի՞նչ փոխադարձություն էր ստանում այսքան զոհերով և զրկանքներով Հայաստանի մեջ բյուզանդական քրիստոնեյության տնկած ու սնուցած արևմտամոլությունը:

Այս հարցին շատ պարզ ու մեկին պատասխանում էր բյուզանդական դիվանագիտությունը:

Նա, իհարկե, քրիստոնեյական էր վրտից մինչև գլուխ, նա, իհարկե, յերկնքի փառքին էր ծառայում, դիտեր կրոնակցության նշանակությունը միջազգային հարաբերությունների մեջ, գիտեր և արժեքավորել նրան, դարձնելով նրան, հարկավոր դեպքում, նաև պատերազմի հիանալի կերպով շարված առիթ: Նա սիրառատ ժպիտներով էր նայում բյուզանդականացող Հայաստանին, ընդունում էր նրա խոնարհ ու հիացական յերկրպագությունները, նրա բերած խունկն ու աղոթքը՝ մի մեծ և հզոր պետության վայել վեհ վողորմածությամբ: Բայց այս բոլորը դեռ չեր նշանակում, թե Հայաստանի քաղաքական անկախությունը շատ և թանգ նրա սրտին: Հայաստանի կրոնակցությունը նյութ էր, վորից բյուզանդական դիվանագիտությունը իր համար խաղեր էր ստեղծում՝ իր սեփական շահերը հաղթանակող զարձնելու համար: Առարկան ինքը Հայաստանը չեր, այլ Բյուզանդիայի հզոր մրցակիցն Արևելքում, Իրանը: Մենք տեսնում ենք բյուզանդական զորքերը Հայաստան մտած՝ հայերի հետ միասին Շապուհի դեմ կռվելու համար: Այստեղ լիովին իրականացած էր յերևում հայ կղերական դիվանագիտության իդեալը: Բայց այս չե խանգարում բյուզանդական քրիստոսասեր դիպլոմատիային զրեթե միաժամանակ համաձայնություն կայացնել նույն Շապուհ Յերկարակյացի հետ և բաժանել Հայաստանը Իրանի և Բյուզանդիայի մեջ:

¹⁾ Փափստոս, յեր. 233—234.

Այս գործողութիւնը, լուր կատարվեց 384-ին, խողխողում եւ հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույնութիւնը: Հայաստանն այնուհետեւ այլեւ չկարողացաւ մի քաղաքական ամբողջութիւն գոյացնել թեկուզ ավատական բովանդակութեամբ:

Այս բաժանական չե ավագակային հափշտակութեան գործողութիւնն ըստ արժանութեան գնահատելու համար: Մենք այստեղ գեղեցիկ առիթ ունենք համեմատութեան գնելու հայ կղերի համար պաշտամունք դարձած արեւմտյան պետական քրիստոնեայութիւնը նույն այդ կղերի ատած և մեծամտաբար արհամարհած հեթանոս Պարսկաստանի քաղաքականութեան հետ:

Ստանալով Հայաստանի արեւմտյան բաժինը, Բյուզանդիան յերկու տարվա մեջ վերջ դրեց նրա առանձին թագավորութեան և սկսեց արագ և անողոք կերպով ապագգայնացնել այդ յերկիրը, հունացնել: Մինչդեռ պարսկական բաժին դարձած Արեւելյան Հայաստանում հայ Արշակունիները շարունակեցին իրանց թագավորութիւնը դեռ ելի 40 տարուց ավելի և այդտեղ ել կենտրոնացաւ ամբողջ հայ մտավորական և նյութական մշակույթը:

Չնայած, սակայն, այս բացարձակ և անհրաժեշտ իրողութեան, արտաքին քաղաքականութիւնն իր ձեռքում պահող հայ հոգեւորականութիւնը Պարսկական Հայաստանից, մորթված բյուզանդական Հայաստանի վրայով, սիրավառ աղաչավորութեամբ իր դույզ աչքերը հառած եր Բոսֆորի ափերի վրա, համարում եր այնտեղի քրիստոնյա կառավարութիւնն իր միակ պաշտպանն ու փրկիչը կրօնակցութեան որենքով:

Վերևում մենք տեսանք Սահակ կաթողիկոսի հոգեկան տագնապը արու դավակ չունենալու հետեանքով: Այդ վշտի մեջ նրա համար միթիւրութիւն եր այն, լոր իր առանձին խնամքի տակ եր պահում իրավագ թոն Վարդան Մամիկոնյանին, լորի իշխանապետական պատիւը բարձրացնելու համար հատուկ ուղևորութիւն կատարեց Մեջագետք, Սասանյան Տիգրոն մայրաքաղաքը: Այդ Վարդանն իր հռչակավոր պապի միջնորդութիւններով, բայց մանավանդ ժառանգութիւն տված հողային ահագին հարստութիւններով հայ ավանդական ազնւականութեան առաջին շարքն եր մտնում, մարմնացնելով իր մորապապերի և իր սեփական հայրենի տոհմի ավանդները, այսինքն՝ հունամու կղերական քաղաքականութիւնը: Մամիկոնյանների այնքան ուժեղացումն ու բարձրացումը բնական հակառակութիւններ ու կուսակցական ընդդիմամարտութիւններ եյին առաջացնում ավատական կալվածատիրութեան մեջ, լորոնք, ինչպես այս ամենուրեք և տեղի

սեննում այդ տնտեսական կարգի մեջ, արագ փոխվում եյին կովի՝ ավատական գահերեցութեան տիրանալու համար: Իսկ կովը կողմեր ե կազմակերպում և իրական ուլթերի փոխհարաբերութիւններ ստեղծում: Վարդանի կողմն ուժեղ եր: Սահակ կաթողիկոսն այդ ժամանակ կենդանի չեր, բայց նրա Ինխոնջ հոգսերով պատրաստված հունամու հոգևորականութիւնը նրա սիրելի թոռն ամենագործունյա ողնականն յեղավ, և այսպիսով ավատական պայքարին հաղորդվեց կրօնական հանգամանք: Հակառակ կողմին, Վասակ Սյունու գլխավորութեամբ, մնում եր ըստ հին սովորութեան, հենվել Սասանյանների ուլթի վրա, զբղգռելով նրանց ժառանգական կաակածը բյուզանդականութեան դեմ, մի կասկած, լոր արդեն մի քանի անգամ հանգել եր հակաքրիստոնեյական հալածանքների, լորոնց զոհն եյին դարձել սիրիացիները: Այժմ Սասանյան Ֆանատիկոսութիւնը Հայաստանում եր ընդհարվում բյուզանդամու ֆանատիկոսութեան հետ, և հայ հոգեւորականութիւնը զրգոում եր մի հախուռն և կորստաբեր ապրստամբութիւն, զրոշակ ունենալով Սահակ Պարթևի թոռն:

Կղերական ապստամբութիւնը գլխեր, իհարկե, լոր իր դեմն սենն ամբողջ ահարկու Իրանը, բայց մեծ հույս ունեւ բյուզանդական ողնութեան վրա, և Յեղիշեն բերում ե այն դարմանալի միամիտ նամակը, լոր ապստամբութեան առաջնորդները զրեցին Թեոդոս կայսրին և լոր կարող ե հայ կղերական զիմանաղիտութեան առաջին դրավոր հաղորդագրութիւնը համարվել, ինչպես նաև նմուշ այն մեծագուն իմաստութեան, լորով նա կարծում եր իրան դարդարված ամեն ժամանակ, մինչև իսկ մեր ժամանակներում:

Ահա ինչ եր տալած այդ նամակի մեջ.

«Եւ մեք ի ձեր քաջութիւնն արիւթեանդ խղախեալ, եր ինչ որ ընդդեմ դարձաք նոցա հրամանացն, և բաղում այն է որ արդ սուաջի պատրաստեալ եմք: Ընտրեցաք զմահ աստուածաշնորհութեամբ քան զկեանս ուրացութեամբ, եթէ դուք ևս ի ձեռն առաջիք զմեզ, ահա կրկին կենաց զիպեցաք, և ոչ մի անգամ մահու եւ եթէ սակաւիկ մի հեղգայք, զուցե բաղում և այլ աշխարհաց հասանեցէ սապ բոցոյ սորան:»

Դիմողները չեյին մոռացել նաև թվել հայ ժողովրդի բարեմասնութիւնները: Հիշեցնում եյին, լոր Հայաստանը մի ժամանակ հռոմայեցիների համար յեղել ե «մեծ և սիրելի դաստակերա», լոր Տրդաաը Հոռմի մեջ ե ապաստանվել և թագ ստացել, լոր քրստոնեայութիւնն ել Հոռմի սուրբ յեպիսկոպոսից և ստացվել Հայաստանում:

1) Եղիշէի վարդապետի Պատմութիւն Վարդանանց, Թեոդոսիա, 1861, յեր. 109.

Ինչպես հեշտ կարելի չի տեսնել, հինգերորդ դարի այս գի-
վանագիտական դիմումը գրեթե վոչնչով չէր տարբերվում 19-րդ
և 20-րդ դարերում յեղած անթիվ և անհամար դիմումներից:
Հայ կղերական դիվանագիտությունը այս միակ լեզուն և կարո-
ղացել մշակել 14—15 դարերի ընթացքում:

Բայց ինչ յեղավ այդ դիմումից: Թեոդոս կայսրը մեռած էր,
յերբ հայ պատգամավորությունը հասավ Կ. Պոլիս: Իսկ նրան
հաջորդած Մարկիանոսը վոչ միայն ուղնություն չի անում, այլ
դարձնում և Հայաստանը ստոր վաճառքի առարկա: Այս շատ
լավ գիտե և Յեղիշեն, վոր և ասում է.

«Իսկ անարիս այս (Մարկիանոսը) լաւ համարէր պահել զուխոն հեթո-
նոսաց վասն մարմնական խաղաղութեան՝ քան պատերազմակից լինել ուխտին
քրիստոնէութեան: Վասն այսու իսկ փութացաւ արձակեաց զգեապանս առ
թաղաւորն պարսից և եմուտ ընդ նմա յուխտ հաստատութեան ձեռնթափ լի-
նելի զօրացն հայոց զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբն»¹⁾

Յեւ չէին խմանում հայ խակամիտ քաղաքագետները, թե
ինչու յեղավ այսպես: Նրանք կարծեցին, թե կայսրի խորհրդա-
կաններն էին վատ մարդիկ, ուստի այսպիսի տխուր վախճան
ունեցավ իրենց քրիստոսասիրական մուրացկանությունը: Յեւ
դարձյալ մնաց այն հավատը, թե կրոնակցությունն Արևմուտքի
հետ այն միակ փրկությունն է, վորին կարող և ակնկալել հայ
ժողովուրդը:

Նկատենք այստեղ հայ կղերական դիվանագիտության մի
ստանձնահատկությունն էլ—ամբողջ հայության անունից նշանա-
բաններ ձևակերպելը: «Ման աւսուածպաւսուքեամբ, բուն զկեանս
ուրացութեամբ» — այս նշանակում էր, մի ամբողջ աշխարհը պիտի
մեռնէ՝ քրիստոնեւթյան, կամ ավելի ճիշտ, լուսավորչականու-
թյան համար: Յեւ դուրս էր գալիս, վոր մի բուռն մարդիկ մի
ամբողջ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության տեր ու տնօրեն էին
դարձնում իրանց և մատնում էին նրան կոտորածի և բնա-
ջնջման՝ հանդեպ սրանից շատ ուժեղ հակառակորդ կողմի: Հայ
կղերական դիվանագիտության ներկայացուցիչները չգիտեին և
յերբեք չեն խմացել համբել հայ ժողովրդից իրանց խած բոլոր
զոհերը: Հախուռն, անշրջահայաց, անպատասխանատու յեն յե-
ղել և այս պատճառով մի փոքրիկ և տկար ժողովրդի վողջու-
կիզումը կատարել են խզճի հանգստություն: Յեղիշեն իր փառա-
բանած Վարդանանց դժբախտ և աղետալի ապստամբությունն
արդարացնելու և հիմնավորելու համար, հավատացնում է, թե

¹⁾ Եղիշէի վարդապետի Պատմութիւն Վարդանանց, Թեոդոսիա, 1861, յեր. 111

ամբողջ աշխարհն ուզում էր մեռնել իր կրոնի համար և ամենքը
վազում էին դեպի պատերազմի դաշտը, ինչպես վոչխարները՝
դեպի աղը: Այս բանաստեղծությունն է, վոր յերբեք չի պակա-
սել կղերական դիվանագիտության՝ թե իրան և թե ուրիշներին
խաբելու համար: Ղազար Փարպեցին տալիս է նույն Վարդանանց
պատերազմի նկարագրությունը և մենք այդտեղ տեսնում ենք
ավատական իշխանների հրամանով Ավարայրի դաշտը քշված
հորտ գյուղացիների ամբողջ զանգվածներ, վորոնք փախչում են
դաշտից, պատերազմը դեռ չսկսած:¹⁾

Ավատական Հայաստանը քարուքանդ յեղավ այդ ապստամ-
բությունից, վորը պարսիկները ճնշեցին ամենայն անգթությամբ:
Բայց կղերական դիվանագիտությունը վոչ սարսափեց այդքան
զոհերից, վոչ խրատական դասեր առավ ժողովրդական մեծ աղե-
տից: Յեկեղեցու մեջ կար մի գիրք, վոր կղերի մեծագույն նե-
ցուկներից մեկն էր կազմում և վորի անունն էր «Տոնացույց»:
Այդ գրքի մեջ մացվեց այսպիսի հիշատակություն. «Մբոց Վար-
դանանց զորավարացն մեռց հազար երեսուն եւ վեց վիայից,
աւք կոտարեցան ի մեծի պատերազմին»²⁾ Կղերական դիվանագի-
տությունն այս շնորհն էր անում կոտորված ժողովրդին և այ-
նուհետև կարող էր հանգիստ շարունակել իր վարքագիծը:³⁾

7.

Այլևս կարիք չկա, վոր մենք շարունակենք պատմական վո-
բանումները մեր ընտրած նյութի վերաբերմամբ: Շարունակել՝
կնշանակել վերլուծել մեր պատմության մի խոշոր մասը հինգե-
րորդ դարից հետո, մինչև մեր օրերը: Այսօր մեր առջև այդպիսի
խնդիր չկա: Մեր կատարած ուսումնասիրությունն էլ, կարծում
ենք, միանգամայն բավարար է, վորպեսզի ընթերցողին պարզ
լինեն մեծ և ճակատադրական յերևույթի յերեք գլխավոր հոն-
գամանքները — սկզբնավորությունը, հայ կղերական դիվանագի-
տության վերաբերմունքը՝ դեպի բյուզանդականությունը և
վերջինիս վերաբերմունքը՝ դեպի իր կրոնակից Հայաստանը:

Ինչ վոր տեսանք մինչև այժմ, նույնը կրկնվում է և այսու-
հետև յերկար և յերկար դարերի ընթացքում: Յեւ չի ել կարելի
ասել, թե հոգևորականությունն այսպիսի դեկավորող դեր յերկ-

¹⁾ Ղ. Փարպեցի, յեր. 153:

²⁾ Եղմիածնի Որացույց 1927 թ. յեր. 35.

³⁾ Միևնույն Որացույցը Վարդանանց պատերազմից 1404 տարի հետո 1915-ի-
տեղի ունեցած կոտորածներին վերաբերվում էր այսպես. «Տոն աղգային Յիշա-
տակ բիւրուոր նահատակաց յընթացս համաշխարհային պատերազմի. յեկեղեցիս
Հայաստանեայց կատարել հոգեհանգիստ» (յեր. 67):

քի քաղաքական ճակատագրի վերաբերմամբ խաղացել և շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր նա՝ քաղաքական իշխանության անկման և վոչնչացման շրջաններում յեղել և հայ ժողովորդի պաշտոնական ներկայացուցիչը: Նախ՝ այս հանգամանքը բացասում են մեր 4-րդ և 11-րդ դարերը, վերջինս Անիի թագավորության մեջ, յերբ գոյութուն ունեւ թագավոր (Գագիկ), բայց խաղալիք եր Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքում, մի շահամու և զզվելիորեն ազան կղերականի, վոր միացած մի քանի ավատական տերերի հետ՝ վաճառեց Հայաստանի այդ գավառային անկախությունը բյուզանդացիներին, բայց և այնպես, կղերական գրականության մեջ վոչ միայն չե ստացել վորևէ կշտամբանք այդ պժգալի գործի համար, այլ դեռ զարդարվել և հրաշագործ սուրբի («Գետադարձ») լուսապսակով: Յերկրորդ՝ խնդիրը ներկայացուցիչ լինելը կամ չլինելը չե: Խնդիրը սկզբունքն է, բովանդակությունը, ընթերցումն և, աշխարհայացքը: 19-րդ և 20-րդ դարերում մենք ունենք մի շարք փաստեր, յերբ կղերական դիվանագիտության վարիչները հոգևորականներ ել չեն, այլ աշխարհականներ, անգամ այնպիսիները, վորոնք համարում եյին իրենց «սոցիալիստ»:

Մեզ մնում և յերևույթի ամբողջ տեսողականության վերաբերմամբ պատմական ճշտությունը պահպանած լինելու համար, վերցնել Բյուզանդականություն տերմինը և նրա տեղ դնել Բյուզանդական Յելուստայա: Եյությունն, այս փոփոխումից, մազի չափ չի փնասվի յերկու կողմերի համար և դրությունը կմնա հավերժական — մի կողմը, այն և հայ կղերական դիվանագիտությունը, լացող մութացկան՝ «Բրիստոսի սերին», իսկ մյուս կողմը, քրիստոնեական դիսլոմատիան, ստախոս, խարերա, դավաճան, ազդերի արյունը առևտուր դարձնող, ինքն ել վաճառվող մի բող:

Թե վորքան չարազանդ մի մոլություն եր հայ կղերական դիվանագիտության պաշտամունքը, — այս հանգամանքն ել հայոց պատմությունն ընդգծել և մի շարք խոշոր փաստերով: Առաջին փաստը մենք տեսանք — Պապ թագավորը՝ զոհ: Նրանից հետո ել հայ իրականության մեջ յերևացել են գործիչներ, վորոնք հասկացել են, թե յերկրի քաղաքական շահերը բարձրաբարձու հրամայում են ձեռք վերցնել կրոնակցության թշվառ հենարանից և փոխադարձության լեզու գտնել հարևան ուժեղ, տիւապետող, բայց վոչ քրիստոնյա պետությունների հետ: Պապից հետո յերկրորդ տեղը պատկանում և Թեոդորոս Ռշտունուն (7-րդ դար), վորը զգվելով Բյուզանդիայի խարդախ քաղաքակա-

նությունից, դաշնակցեց արաբների հետ՝ Հայաստանի համար շատ ձեռնառու ալայմաններով՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի, բայց դրա համար նրա դեմ թշնամություն բարձրացրեց ժամանակի հունամու կաթողիկոսը, Ներսես Շինողը:

Ավելի փառավոր որինակ ներկայացնում և Կիլիկիայի Մլեհ իշխանը (12-րդ դար), մի շատ բացառիկ յերևույթ հայոց պատմության մեջ: Նա դաշնակցում և հարևան մահմեդական պետությունների հետ, նրանց ոգնությամբ հաղթական պատերազմ և մղում տեղական լատինական իշխանություններին դեմ: Այս միակ մարդն եր, վոր մի կողմ նետելով կրոնական նախապաշարմունքները, հենց այդ միջոցով ուժեղացավ այնքան, վոր պատերազմներ մղեց մինչև իսկ Բյուզանդիայի դեմ և յերեք չըհաղթվեց, մինչև վոր Մանվել կայսրն ստիպված յեղավ հաշտություն կնքել նրա հետ:

Բայց այսպիսի մի յերևույթ չեւ կարող տանել հայ կղերական դիվանագիտությունը և Մլեհն սպանվեց իրայինների ձեռքով, հաղիվ կարողանալով վարել իր իշխանությունը հինգ տարի:

Մի ուրիշ որինակ ել ավելի ևս զարմանալի. նույն Կիլիկիայի Հեթում թագավորը (13-րդ դար), վոր մոնղոլական աշխարհավերաշխարհներից իր յերկիրն ազատելու համար՝ դաշնակցություն կնքեց մոնղոլների մեծ խանի հետ և դրա համար մի տաժանելի և անսովոր ճանապարհորդություն կատարեց Միջերկրական ծովի ափից մինչև Մոնղոլիայի Կարակորում մայրաքաղաքը: Հեթումը պարտավորվեց իր զորքերով ոգնել մոնղոլական բանակներին, բայց դրա փոխարեն պահպանեց իր պետության խաղաղությունն ու անկախությունը:

Հայ ժողովուրդն, ուրեմն, միանգամայն զրկված չեւ իրեն իրենց իսկական արժեքով և նշանակությամբ տեսնելու և կշռադատելու ընդունակությունից: Բայց մեր բերած այս վկայությունները մնում են կղզիացած ու առանձնացած, իրեն անհասկանալի, հալածվող բացառություններ հայ կղերական դիվանագիտության կատարյալ և անսահմանափակ տիրապետության ներքո:

ԿԻՎԱԳ ՅԵՐԿՐՈՐԿ

ԶՈՒՂԱ ՅԵՎ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՋԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՎՈՍԿԵԴԱՐԸ

1.

Մեր նախընթաց դրվագի մեջ տեսանք յեվրոպական կապիտալը, վոր ինքն իր վոտով յեկավ մտավ Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական սրտի մեջ՝ Արարատյան յերկիրը, և նրա թողած մեծ ազդեցությունն այդ աշխարհի վրա: Տեսանք նույնպես, վոր չորրորդ դարի ավատական հեղաշրջումը վերջ դրեց յեվրոպական կապիտալի հիմնադրած տնտեսական կարգին և այնուհետեւ ամբողջ յերկիրը ավատական տնտեսակարգի իշխանության տակ եր գտնվում մոտ ինն դար:

Բայց այդ ամբողջ ժամանակ նույն այդ տնտեսակարգի տերը հանդիսացող դասը, նախարարությունը, ուժի և ազդեցության միանման աստիճանի վրա կանգնած չմնաց: Քաղաքական փոթորիկների, վորոնք այդ ժամանակամիջոցում այնքան հաճախակի խտանում եյին Հայաստանի վրա, ամենից շատ ներգործում եյին նախարարական դասի վրա՝ նոսրացնելով նրա շարքերը: Զինվորական հոժարակամ կամ բռնադատված արտագաղթերը շարունակ բյուզանդական կայսրության այլ և այլ կողմերը և մասնավորապես Կ. Պոլիս եյին տանում նախարարական ամբողջ տներ՝ իրանց տոհմային գորագնդերով՝ փառք և հարստություն վորոնելու համար: Սաստիկ նոսրացնում եր նախարարական շարքերը նաև արարական տիրապետությունը, վոր այդ տեղային ըմբոստ գինվորական ույժը թուլացնելու համար կանոյ չեր առնում նաև մասսայական ջարդի առաջ:

Այդ թուլացման հետ զուգընթացաբար կենդանանում եր միջնադարյան առևտուրը: Դարձյալ կենտրոնը Արարատյան յերկրում եր, վորի մեծ առևտրական շուկան Դվինն եր, կապված մի կող-

մից Ազգանքի Բարդա (հին Պարտավ) մայրաքաղաքի և նրա միջոցով նաև կապիական նավահանգիստների հետ, իսկ մյուս հողմից, Անիի և Կարսի վրայով, Արծն մեծ և վաճառաշահ քաղաքի հետ, վոր ապրանքների մեծ պահեստն էր Տրապիզոնի նավահանգստի համար, և այստեղ իրար եյին հանդիպում Փոքր Ասիայի բոլոր ազգերը, իսկ առևտրական մեծ ճանապարհն այնտեղից Բուլանըխի, Մուշի, Բաղնշի և Սղերդի ուղղութեամբ իջնում էր մինչև Բաղդադ, վորի կարավանները շրջան եյին գործում այս ճանապարհներով, կենտրոն ունենալով Դվինը:

Սակայն այս ամբողջ աշխարհը 11-րդ դարից մատնվում է Միջին Ասիայից դուրս յեկած քանդումին: Մեղծուկներն եյին նրա առաջապահ ընթացողները: Հայ նախարարական դասի նոսրացումը կատաստրոֆիկ կերպարանք է ստանում: Հաբավային և միջին Հայաստանը դատարկվում է ավատատեր դասից, վոր կամ դեպի հյուսիս է քշվում, կառնելով ծայրագավառների լեռներին կամ գաղութավորվում է Փոքր Ասիայում և զլխավորապես Միջերկրական ծովի ափին: Հայաստանում նրա տեղը բռնում է քուրդ կալվածատիրութունը:

Այս նոր դիրքի մեջ հայ նախարարական դասը միանգամայն սպառնոված է իր կալվածատիրական արտոնութուններին մեջ: Կիլիկիայում նա ընդգրկել է Յեվրոպայի ավատական սիստեմաբարոնական ամբոցների մի ամբողջ ցանց պատել և լեռնային Կիլիկիան և հայ բարոնների կենցաղը նույնն է, ինչպես Յեվրոպայում, քանի վոր այստեղ ել, ինչպես և այնտեղ, ավատական ամբողջ ամբոցն իր մեջքի վրա տանում է ճորտ գյուղացիութունը:

Բայց այստեղ հայ բարոնութեան դուռն էլ ծեծել սկսեց այն թշնամին, վոր արդեն կատարյալ ուժի մեջ էր Յեվրոպայում: Իտալական առևտրական կապիտալը մուտք գործեց Կիլիկիա, բարոնութեան հիմքերն սկսեցին նույնպես ճոճնալ, ինչպես Յեվրոպայում: Հոռմի կապիտալի հաջորդն էր, վոր ելի հայ ժողովրդական անտեսութեան կերպարանափոխում էր տալիս, բայց արդեն վնչ թե Հայաստանի հողի վրա, այլ հեռավոր մի գաղութում: Այսպես պիտի լիներ այնուհետև միշտ: Յեվրոպական կապիտալը կարող էր հայերի հետ շփում ունենալ միայն գաղութներում: Իսկ այդ շփումը շատ մեծ, շատ կարևոր փորձեր ուներ հատկապես հայ կյանքի համար: Կարող էր կազմվել հայ առևտրական կապիտալ նույն իսկ ուժեղ չափով, բայց յեթե սա մնար ինքն իր մեջ, իր յերկրի սահմաններում, իր ներքին շրջ-

ժանառություններով միայն ապրող, կլիներ այն, ինչ էր և կարող էր լինել մի պարսկական, մի արաբական կամ մի թուրքական կապիտալ: Յեթե հայ առևտրական կապիտալը այդպես չէ յեղել, այլ ավելի գործունյա և շարժիչ, այդ միայն շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր սա գրեթե իր մեծագույն մասով յենթարկվել է յեվրոպական կապիտալի ազդեցութեան: Այստեղից այն սահման նշանակութունը, վոր ստացան հայ առևտրական գաղութները:

Այսպիսի մի գաղութ մասամբ դառնում էր և Կիլիկիան: Այնտեղ էր, վոր ավատական, ամբոցային իրականությունը ճեղքվածքներ էր ստանում ավելի բարձր տնտեսակարգից: Իսկ այս նշանակում էր դուրս գալ Միջին դարերից և մտնել կապիտալիստական դարը իր նոր աշխարհագրութեամբ և հասարակական նոր շերտավորումներով: Իտալական առևտրական կապիտալը լավ շահագործում էր Կիլիկիան, բայց և լավ դաստիարակում էր, թե ինչպես պետք է վաճառականներ դառնալ: Յեվ նրա առաջին աշակերտները հենց իրանք՝ հայ բարոններն էյին, վորոնք դառնում էյին արդեն պարոններ: Այս մի նոր տիպոս էր, այլ նույն հին «բարոնը», բայց կիլիկյան տառադարձութեամբ, վոր կարող էյին կրել և ավատական ամբոցներ չունեցողները: Ազնվական հողատիրութունը թափվում էր փողատիրութեան մեջ: Այս մի բնական հոսանք էր բոլոր ժամանակների և բոլոր յերկրների համար: Իսկ Կիլիկիայի համար, բացի դրանից, կար և բռնադատող անհրաժեշտությունը: Կործանվել էր Կիլիկիայի հայոց թագավորութունը և հայ բարոնները կորցրել էյին հողն իրենց վտանների տակ, քանի վոր նրանք հողատեր էյին նվաճողի իրավունքով և նրանց ճորտ գյուղացիութեան մեծամասնութունը բաղկացած էր տեղացի, վոչ-հայ տարրերից: Մնում էր հայ բարոններին վոչնչանալ իբրև դաս, ձուլվել այն տարրերի հետ, վորոնց վրա տիրում էյին: Բայց ամենքը չգնացին կորստյան ճանապարհով: շատերն ըմբռնեցին, վոր քաղաքական անկումը վոչնչացնելով հողի ուժը, նրան համապոր մի փոխարինութուն էր բարձրացնում — փողի ուժը, վոր ձեռք էր բերվում վաճառականութեամբ: Իսկ սեփական անկախությունը կորցրած մի ժողովրդի համար առևտրական կապիտալը կարող էր լինել թափառիկ, տեղերին և հանգամանքներին հարմարվող կամ, ուրիշ խոսքով, գաղութային: Կիլիկիայում աճել սկսած հայ առևտրական կապիտալն այս վիճակին և յենթարկվում սկզբից և եթ, գոյացնելով մասն առևտրական գաղութներ առավելապես ծովեզրյա

կիտերում, գաղութներ, վորոնք մասնավում եյին իրենց սեփական ճակատագրին, չունենալով ընդհանուր, կապող և միացնող տրնտեսական հենարաններ, ամեն մեկն անջատ, իր համար:

Կիլիկյան այս իրականութիւնը հզոր արձագանգներ և տալիս բուն Հայաստանի մեջ ել, ուր գործում եյին միեւնոյն տեսակի քաղաքական հանգամանքները: Միջին Ասիայի արշավողական հեղեղները հիմնավորապես քարուքանդ եյին արել ամբողջ Արևմտյան Ասիան, յենթարկելով նրան իրենց նախնական արտային անտեսութեան անողոք պահանջներին: Քաղաքակրթութեան ավերակների վրա թափառող վոչխարներ — այս եր ընդհանուր տեսարանն աշխարհի այդ մասում: Հայաստանն ել իր լիւրի բաժինն ունեցավ այդ համարարած քանդումի մեջ: Խցվեցին նրա յերբեմնի առևտրական ճանապարհները. Արծնը, Անին, Դվինը, Բարդան ավերակների կույտեր եյին: Յեւ տրնտեսական ձևերի միեւնոյն հաջորդականութիւնը դառնում եր անհրաժեշտութիւն և Հայաստանի կենտրոնական մասերում: Արդեն Շիրակի արձանագրութիւնների մեջ հաճախացել եր կիլիկյան «բարոն» պատվանունը, փոխարինելով նախկին ավատականը — «իշխան»-ը: Յեւ այս ապացույց եր, վոր այստեղ ել համարժեք նշանակութիւն եյին ստացել հողի և փողի ազնվապետութիւնները: Յուցանակող են մանավանդ արտագաղթերը: Դրանք Արևմտյան Ասիայի թյուրքական և մոնղոլական շրջաններում ավելի հաճախանում են, ավելի բազմամարդանում, բայց այլ ևս նախկին ավատական գինոված արտագաղթերը չեն, և նրանց ոտար յերկիրներ տանողն այլ ևս զինվորական փառքը չե, այլ խանութի շահը:

2.

Տասն և վեցերորդ դարը բերում եր Արևմտյան Ասիային մի փոփոխութիւն, վորի ամբողջ արժեքը մշտատեսութիւնն եր, կազմվում եյին և իրար սահմանակից եյին դառնում յերկու մեծ պետութիւններ — Իրանը և Թյուրքիան: Թեև յերկուսն ել միեւնոյն միջին-ասիական սկզբունքն եյին ներկայացնում և ցեղային հարազատութեամբ կապված պիտի լինեյին, բայց այդ սկզբունքի գլխավոր հատկութիւնը կազմող կուլարարութիւնը սկզբից և եթ պատերազմներ եր բորբոքեցնում յերկու կողմերի մեջ, համառ, դարավոր պատերազմներ, վորոնց բեմը հանդիսանում եր Հայաստանը: Չնայած վոր այս մի սարսափելի աղետ եր այդ յերկրում ապրողների համար, բայց և արդեն, պարսկա-

թյուրքական տիրապետութիւնը, համեմատած նրանից առաջ յեղած դրութեան հետ, նպաստավոր հանգամանքներ շատ եր բերում իր հետ: Այլևս այն ժամանակները չեյին, յերբ Լենկթիմուրի, նրա ժառանգների, թուրքմեն և քուրդ խաշնարածների անդադար շարժումներն ու հարձակումները պահում եյին յերկիրը մի տեսակ հրաբխային տատանումների վիճակի մեջ: Պարսկաթյուրքական իրականութիւնը բերում եր և խաղաղութեան միջոցներ, յերբ հաստատվում եր յերկուսի մշակած գլեթե միատեսակ պետականութիւնն իր որենսդրած վորոշ կարգերով և յերաշխիքներով: Այս կարգը հիմնվում եր մասամբ և այն բանի վրա, վոր յերկու կողմերն ել ընդունում եյին տնտեսական բարելավման և զարգացման խոշոր նշանակութիւնը պետութեան համար: Այս մի շատ նպաստավոր հանգամանք եր՝ մանավանդ առևտրի համար, վոր Արևելքի հին պետականութեան մեջ ել խրախուսված և պաշտպանված մի պարապմունք եր:

Յեւ ահա նույն այդ պարսկաթյուրքական պետականութեան սկզբնավորման դարում մենք տեսնում ենք հայ առևտրական կապիտալի աչքի ընկնող զարգացում և շարժումներ բուն Հայաստանի հողի վրա: Տեղը դարձյալ հինն և — Արաքսի միջին հովիտը, բայց այս անգամ վոչ թե նախնականից դեպի արևմուտք, ինչպես եր հոմեյական ժամանակներում, այլ դեպի արևելք: Այս մի փոքրիկ աշխարհ և, սկզմված Սյունիքի լեռնաշղթայի և Արաքսի ձախ ափի մեջ, նախնականից մինչև Արաքսի վերջին քարավաղները և այդ տարածութեան վրա ցրված են գյուղեր և ավաններ, ամենքն ել առևտրական — Ջուղա, Շահկերտ, Մզնա, Դաշտ, Դաստակ, Ագուլիս, Որդուրաթ, Մեղրի, Կալեր և այլն, — տեղեր, վորոնք պատկանում եյին մի ժամանակ մարերին, հետո հայացած և իրանց ինքնուրույն ազգագրական հատկութիւններն ու տրնտեսական կարողութիւնը պահպանած զգալի չափերով: Մենք չենք կարող ասել, թե այդ արաքսյան առևտրական կապիտալը միշտ ել գյուղական միջավայրում և յեղել պարփակված: Այսպես մտածել թույլ չե տալիս Ջուղայից վոչ-հեռու գտնվող հին քաղաքատեղ Ազատգիրանը, վոր անշուշտ մի ժամանակ յեղել և առևտրական կենտրոն, բայց այժմ դժբաղդաբար դեռ չուսումնասիրված ավերակների մի տարածութիւն և: Համենայն դեպս իրողութիւնն այն և, վոր 16-րդ դարում արաքսյան առևտրական կապիտալը բացառապես գյուղերում և ավաններում եր պարփակված:

Այս կապիտալին և, վոր մենք տալիս ենք խոշոյակաւ հատուկ անունը: Խոջա, սովորաբար, նշանակում և վաճառական ամեն

կարգի, սկսած գյուղական մանր փերեղակից, մինչև խոշոր առևտրի ներկայացուցիչները: Բոլոր աստիճանավորումների վրա յեւ խոջայութունն ունի իր պատվավոր նշանակութունը, վոր չափվում է խոջայի գործերի դիրքերով. կային մեծ խոջաներ, կային և փոքրերը: Փոքրերը մեծերից են կախված և կազմում են մանր, ընդարձակ տարածված խանութպանութունը, վոր վաճառելի ապրանքներ ստանում է մեծ խոջաներից և այդպիսով կազմում է նրանց գործակատարութունը, ասել է, նրանց անձնվեր գինվորութունը, նրանց ուշի ու շահը:

Մենք, սակայն, այդ մանր խանութպանութունը չունենք ի նկատի: Խոջայական կապիտալ—այդ՝ պարսկական իրակոնության մեջ կազմված հայ խոշոր առևտրական բուրժուազիան էր, վոր կազմում էր հասարակական առաջնակարգ շարժիչ ուժ ավատական իշխանապետութունից ազատված հայ ժողովրդի մեջ: Այդ ուժն էլ դառնում է այն առանցքը, վորի շուրջը պտտում է հայոց ամբողջ պատմութունը 16-րդ, 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ դարերի ընթացքում:

Այսքան ահագին դեր խոջայական կապիտալը չէր կարող կատարել, անշարժ կառչած մնալով Արաքսի նեղ ձորին: Իրեն հուժկու շարժիչ նա պիտի անցներ զարգացման աստիճաններ, պիտի յենթարկվեր տարբեր կերպարանափոխումների և ճյուղավորումների, մանավանդ ընկներ տարբեր տնտեսական-մշակութային միջավայրերի ազդեցության տակ ու այդպես ներգործեր պատմության ընթացքի վրա:

Արաքսի հովտում հայ առևտրական կապիտալը 16-րդ դարում ապրում էր իր նահապետական, առաջին շրջանը, վորի սկզբնավորման ժամանակը գեթ մոտավորապես վորոշելու հնարավորութուն մենք, դժբախտաբար, չունենք: Բայց վոչինչ չի արգելում յենթադրելու, վոր սկզբում Զուղայի առևտուրը տեղական սահմանափակ առևտուր էր, վոր հետզհետե ընդարձակվեց Պարսկաստանում և սահմանակից յերկիրներում: 17-րդ դարի յերկրորդ կեսում մենք տեսնում ենք այդ առևտուրը յեվրոպական շուկաներն անցած, վորոնցից մանավանդ Վենետիկն և ջուղայեցի խոջաների սիրած տեղը: 1570 թվին Վենետիկի հանրապետության դեսպանը հասնում էր Ղազվին քաղաք՝ պարսից Շահին նամակ տալու համար: Ղազվինում նրան ներկայանում էյին ջուղայից յեկած գլխավոր խոջաները և տեղեկութուն էյին հարցնում այն ջուղայեցիների մասին, վորոնք ապրանքներ էյին տարել Վենետիկ, և ստանում էյին պատասխան, թե այդ խոջաներին

լավ ընդունել է Վենետիկի դոժը, թե նրանք առևտուրն արել վերջացրել են և ուղևորվել են հայրենիք: Այս դեսպանն էլ ցույց է տալիս, թե վորքան նշանավոր դիրք ունեյին ջուղայեցի խոջաները պարսից արքունիքում: Նրանք էյին, վոր հաջողեցրին դեսպանի ընդունելութունը Շահի վորդու մոտ: Այս ժամանակներն էլ ջուղայեցի խոջաներին տեսնում ենք պարսից կառավարության զաղանի դիվանագիտական հանձնարարություններ կատարելիս: Այսպես, նրանցից յերեք հոգի գնում էյին Վենետիկ հայտնելու, թե պարսիկները պատրաստվում են պատերազմի ոսմանցիների դեմ, բայց ոսմանցիները վախում են, թե այդ պատերազմն առիթ կդառնա, վոր քրիստոնյաները (վենետիկցիները) հարձակվեն իրանց նավատորմի վրա:¹⁾

Յեւ այսպես, ջուղայեցիները 17-րդ դարում լավ առևտուր էյին անում, հարստանում էյին, բայց նրանց կապիտալը դեռ հասարակական նշանակութուն չուներ: Հարստություններ էյին դիպվում հարստությունների վրա: Ավանդապահ, պապերի որինակին հետևող, ջուղայեցիները մնում էյին հարազատ զավակներ պարսկատալը պիտի բացառութուն կազմե ընդհանուր հայ առևտրական կապիտալի վիճակից, չպիտի գաղութայնանա, միշտ իր հայրենի ժայռերի վրա արմատավորված, խոջայական դարձած մանավանդ նրանով, վոր իր ներսում ստեղծել էր խոջաների կառավարութուն: Զուղան մի փոքրիկ, առանձնացած, իր դուզակիցը չունեցող վաճառականական ինքնավար համայնք էր խոջաների վարչության տակ:

Զուղային առանձին կարևոր առևտրական նշանակութուն տալիս էր նրա աշխարհագրական դիրքն այն մեծ ճանապարհի վրա, վոր կապում էր Միջին Ասիան, Իրանը Սև ծովի արևելյան ափագանի և Կովկասի մեծ ճանապարհների հետ: Զուղայի առջև է, վոր Արաքսի աջ ափը ներկայացնում է հարմարութուն, վոր հյուսիսից յեկող միջազգային ճանապարհը շարունակել իր ուղղությունը դեպի Թավրիզ՝ մեծ առևտրական շահաստանը և դեպի այլ կողմեր: Զուղան այսպիսով դառնում է մի [մեծ կայան այդ ճանապարհի վրա, ապրանքների մի մեծ պահեստանոց:

Բայց, յեթե միայն աշխարհագրական դիրքը լիներ տնտեսական յերևութիւններ ստեղծողը, մենք պիտի տեսնեյինք Փյունիկեն, Կարթագենը, նույն իսկ և Զուղան իրանց նախկին առևտրական

1) Հ. Ալիշան—«Հայ-Վենետիկ», Վենետիկ, 1896, յեր. 370—372.

նշանակութեան մեջ, անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ ժողովուրդներ եյին ապրում նրանց մեջ: Բայց աշխարհագրական դիրքի հետ պիտի միանա և մարդկանց առանձնահատուկ ընդունակութիւնը տնտեսական վորոշ յերևույթ արտաբերելու համար: Այս կողմից ջուղայեցիները կազմում են հայ դարավոր իրականութեան մեջ մի այնպիսի բացառիկ վաճառականական յերևույթ, վոր իրավունք և տալիս նրանց նմանեցնել, հայկական, իհարկե, չափա-նիշով, փյունիկեցիներին և կարթագենացիներին, այնքան նրանք ճարպիկ եյին ու ճարտար, այնքան հեռագնաց, շահագետ ու շահամու, ազահ ու խորամանկ: Թեև մի բուռն համայնք, ամփոփված մի գյուղի կամ առ առավելն մի գյուղաքաղաքի մեջ, ջուղայեցիներ ունեն իր հատուկ զավառարարքաւոր, կանոնավորված, նուրբ արտահայտութիւններով և ճշտութիւններով՝ հարմարեցրած մի առևտրական լեզու զառնալու պահանջներին: Զուգան ունեն և իր սեփական, չգերազանցված արվեստը—գծերի քանդակում քարի վրա և այդ արվեստով, վորի նորութիւնները, ճոխութիւններն ու հերյուրական խոյանքների համարձակութիւնն այսօր ևլ զարմացնում են տեսողներին, նա զարդարում եր իր գերեզմանա-քարերը, մնալով, սակայն, քանդակագործութեան մյուս ճյուղերում կատարյալ բարբարոս՝ ճաշակի և ըմբռնման տեսակետից:

Խոջայական կապիտալի այս նախնական շրջանի մասին մեր հասկացողութիւնն ընդլայնելու ոժանդակ միջոց կարող և դառնալ և Զուղայի, իբրև այդ կապիտալի ամենազլխավոր ներկայացուցչի, ինչ տեսակ բնակավայր յեղած լինելու հարցը: Մենք կտանք մի փոքրիկ կտոր այն նկարագրութիւնից, վորի մեջ մի ճանապարհորդ ներկայացնում և Զուղայի ավերակները.

«Հին Զուղայի տեղը, — գրում և նա, — ներկայացնում և կարմիր ժայռերով պատած մի խորախոր ձորակ, վորի միջով հոսում և Արաքսը և սորա ձախ ամուռն եր դժբախտ գյուղաքաղաքի ավերակները: Զախակողմյան ժայռի ճակատին, նոր գյուղի դեմ, յերևում և ահա մի հին բերդ, վորի պատերը դեռ ևս սեպացած մնում են: Այս բերդից ցած Արաքսը բավականին մոտենալով ժայռին, կազմում և մի նեղ անցք, վորի վերա յերևում են գյուղաքաղաքի արևելյան դարպասի պատերը: Սորանից փոքր ինչ դենը սկսվում են ավերակները, վորոնք ցրված են վոշ միայն տափարակի վերա, այլ նաև ժայռի սեպերի և լանջի վերա: Միայն այս վերջին շինութիւնները, նույնպես և մի քանի զբո-րեթաձև մատուռներ, վորոնք կարծես բեռնված լինին ժայռի ճակատին, այն-քան փոքրադիր են, վոր տեսնողը զարմանում և, թե ինչպես եյին բնակվում այդ շինութիւնների մեջ, ուր յեթե մարդ ցանկանար մտնել, նախապես պետք և վողնի դառնար և ապա թե կարողանար ներս սողալ: Նույնպես զարմանալի յե, թե ինչպես եյին շրջում այդ ժայռոտ լեռան ճակատում, ուր կարող են պտտել միայն այծյամները: Յածի ավերակները վորոշ կերպարանք կորել և և հարդիւ, բայց նոցա մեջ դեռևս կանգնած են յերկու բազմասենյակ մեծ շի-

նութիւններ, վորոնք գուցե լինէին իջևաններ — քարվանսարայք: Զուղայի տեղադրութիւնը այնքան փոքր և և նեղ, վոր յերեմին 8000 գերդաստան բնակիչ ունեցող գյուղաքաղաքը չեր կարող կենալ այլ կերպ, յեթե վոշ սեղմված փոքրիկ տները մեջ, վորոնք ավելի նման են թռչունի բունների, քան մարդկա-յին կացարաններին:»¹⁾

Յեթե ճիշտ և, վոր Զուղայում ապրում եյին 8000 ընտանիք, մի թիւ, վոր շատ կասկածելի յե թվում, դրանք բոլորն ևլ, ի հարկե, հարուստ կամ միջակ ունեւոր խոջաններ չեյին, այլ կարնաև սովորական ամբողջ, վոր սեղմված եր այդ թռչունի բունների մեջ: Պետք և յենթադրել, վոր առաջնակարգ խոջաններն այդքան թշվառ կերպով չեյին տեղավորված, այլ ունեյին իրանց ապարանքները: Այդպիսի մի ապարանք հիշատակում և Առաքել Դավրիժեցին, խոջա Խաչիկի ապարանքը, վորի մեջ յերեք որ ապրեց Շահ-Աբրահամը:²⁾ Այս Շահն իր մի թղթի մեջ ասում եր, թե Զուղայում կան տներ, վորոնցից յուրաքանչյուրի վրա ծախսված և 2000 թուման:³⁾ Բայց այս տեսակ բացառութիւններն անշուշտ շատ չեյին և գյուղաքաղաքի ընդհանուր տեսարանն այնքան հուսահատեցուցիչ տխուր եր գուցե այն պատճառով, վոր մի այդպիսի արտաքինը դարձել եր անհրաժեշտութիւն թագցնելու համար այն միլիոնները, վոր դրսից բերում եյին խոջաններն իրանց գաղտնարաններում թագցնելու համար: Ինչ բացատրութիւն ևլ սակայն, յեթե կարողանանք գտնել այս ասիական բնորոշ կապիտալիստական տեսարանի առիթով, փաստը կմնա փաստ և այդ կլինի այն, վոր Ասիան ու Յեվրոպան վոտքի տակ տված խոջա-յական կապիտալը միայն կծծի հավաքող ու դիզող եր, լոկ դեղին վոսկու տեսքով կերակրվող, առանց այլ տեսակ ձգտումների ու սպասելիքների: Այսպիսի իրականութիւն եր դարբնել ու անշարժացրել արաքսյան միջավայրը: Յեւ վորպեսզի խոջայական կապիտալը դուրս գար իր գծծիութեան, կարելի յե ասել՝ տնանկութեան խեղդարանից, պետք կլինեն հանել նրան այդ միջա-վայրից:

Այդպիսի մի խորունկ հեղաշրջում պատրաստվեց նրա համար: Բայց այս՝ նույն այդ կապիտալի հոժար կամքով կամ ինքնաբերաբար չեր կատարվում, այլ բունի կերպով, հակառակ նրա կամեցողութեան, քաղաքական փոթորիկների բուռն և ահավոր ստի-

¹⁾ Քաջբերունի — «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք» («Փորձ», հանդես, 1877—78, № 11, յեր. 352—353):

²⁾ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1896, յեր. 25.

³⁾ Յ. Տեր Յովհաննէս — «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան» հատ. Ա. Նոր Զուղայ, 1880, յեր. 46:—Թումանը—10 ոտրլի:

պողականութեամբ: Այս մեզ կբացատրեն պարսկա-թյուրքական պատերազմների հետևյալ հատվածը:

16-րդ դարի յերկրորդ կեսի առաջին տասնամյակները Հափազանց ծանր դրութիւն էին ստեղծում Պարսկաստանի համար, շնորհիվ գրեթէ կույր թուղարանդա Շահի թուլութեան և ապիկարութեան, վերոնց հետևանքով յերկրի մեջ ավատական իշխողների խռովութիւններն ու անկարգութիւններն էին ծայր տալիս: Ոսմանցիներն այս հարմար առիթ էին համարում պատերազմը վերանորոգելու համար և արագ գրավում էին Ատրպատականը թափրից քաղաքով և պարսկական ամրոցը Այսրկովկասը — Հայաստան, Վրաստան, Մերձկասպիական յերկիրները մինչև Դերբենտ: 1587 թվին թուղարանդա Շահին հաջորդեց նրա վորդի Շահ-Աբրասը, վոր ստիպված յեղով հաշտութիւն խնդրել հաղթական թշնամուց, ընդունեց նրա ծանր պայմանները, զրկվելով նրա դրաված բոլոր պարսկական յերկիրներից: Այնուհետև նա 16 տարի շարունակ լռելյայն, հետևողական կերպով պատրաստվում էր վրիժախնդ և շատ ուժեղ թշնամուն պատշաճավոր հակահարվածը տալու համար:

Այդ պատրաստութիւնների մեջ էլ նա հայտաբերեց այնպիսի հատկութիւններ, վորոնք անպուգական են դարձրել նրան վոչ միայն պարսկական, այլ և առհասարակ արևելյան Շահերի մեջ: Ամենից առաջ նա, ինչ ասել կուզի, Շահ էր, այսինքն բռնակալ, վոր յեթե ցած չէր, բարձր էլ չէր հին և նոր աշխարհների, Ասիայի թե Ավրոպայի և հավագարապես Յեվրոպայի թագակիր բռնակալներից: Այս բռնակալներից վոմանք, շատ քչերը, յեղել են և իրանց յերկրի բարեկարգիչները: Յեւ Շահ-Աբրասն էլ այդպիսիներից մեկն էր, յերկաթե կամքի տեր, աննկուն ու յեռանդաշատ: Նա սկզբից և եթ ցույց տվեց, թե գիտե պատերազմել, և մի շարք նվաճումներ կատարեց Արևելյան Պարսկաստանում, տարածելով իր իշխանութիւնը նաև Աֆղանիստանի վրա, մինչև Հնդկաստան:

Բայց գլխավորը դեռ այդ չէր, այլ այն, վոր այդ ասիացի մարդու մեջ դարմանալի համբերատարութեամբ էին գետնդված մի բռնակալի և մի քաղակրթողի բնազդները: 1597 թվականին յերկու անգլիացիներ, Անտոնի և Ռոբերտ Շերլե յեղբայրները գնացին նրա մոտ և առաջարկեցին իրանց ծառայութիւնները: Աբրասն արդեն գիտեր, թե վորքան բարձր և յեվրոպական քաղաքակրթութիւնն ասիականից և սիրով ընդունելով յերկուսին, դարձրեց նրանց իր խորհրդականները: Առաջ ու առաջ Շերլե

յեղբայրները վերակազմեցին պարսկական բանակը յեվրոպական յեղանակով, տալով նրան և ուժեղ թնդանութային զինվորութիւն, վոր ուներ 500 թնդանութ¹⁾

Բայց մի յերկրի ույժը միայն թնդանութների մեջ չէ, Հին Իրանը թույլ էր տնտեսապես, և ահա այս բանի վրա յեր ամենալուրջ ուշադրութիւն դարձնում Իրանի տերը: Իր թագավորութեան սկզբից նա հանդես էր գալիս իրրե շինարարական տնայով բռնված մի թագավոր: Իր մայրաքաղաքն էր նա դարձնում Սպահան քաղաքը և զարդարում էր նրան մեծամեծ շինութիւններով, վորոնցից յերկուսը — պալատներ: Իրրե ջերմեռանդ շիա՝ նա կառուցում էր և բազմաթիվ կրոնական շինութիւններ: Այս տենդային վերակառուցողական հոգսերը զորքի և մշակութային ձեռնարկութիւնների համար պահանջում էին հսկայական ծախսեր, մինչդեռ Իրանի պետական գանձարանը միշտ փայլել և իր աղքատութեամբ: Շահ-Աբրասը անհագորեն աշխատում է լցնել այդ գանձարանը, և նրա համար սուղնակարդ միջոցը առևտուրն է: Դա մի գերազանցորեն վաճառական թագավոր է, իր կապիտալները ծառայեցնում և առևտրին, ինքն իր մարդկանց ձեռքով հավաքում և Իրանում և Միջին Ասիայում ծաղկած մետաքսագործական արդյունաբերութիւնը և արտահանում է նրան յեվրոպական շուկաները: Արաքսի հովտի հայերը և մասնավորապես ջուղացիներն ըր նույնպես մետաքսի առևտրով էին զբաղվում և այս հողի վրա Շահ-Աբրասը ծանոթութիւններ ուներ անձամբ նրանց հետ: Ամեն կերպ աշխատելով, վոր իր յերկիրը դառնա մի միջազգային շուկա, Իրանի վաճառական թագավորն անգլիացի իր յերկու խորհրդականներին ուղարկում էր Յեվրոպա՝ կառավարութիւնների հետ առևտրական և զինվորական դաշնադրութիւններ կնքելու համար: Միաժամանակ ջանքեր էր գործադրում գանազան արտոնութիւններով յեվրոպական կապիտալը դեպի Իրանի առևտրական շուկան դրավելու համար: Այս բանի մեջ նա ցուցադրում էր ամենաբարձր աստիճանի կրոնական համբերողութիւն, ինչպես և պահանջում էին կապիտալի շահերը: Այսպես, նա թույլ էր տալիս յեվրոպացի վաճառականներին շինել Իրանում յեկեղեցիներ և տանել այնտեղ իրանց սեփական քահանաներին²⁾

Բայց պետք է ասել, վոր Շահի առևտրական քաղաքականութեան այս ճյուղն աչքի ընկնող հաջողութիւն չվաստակեց: Յեվ-

¹⁾ Lavissee et Rambaud — Histoire générale, t. v, Paris, 1905 p. 871.

²⁾ Ibid. p. 871.

րոպական կապիտալը շատ քիչ ներկայացուցիչներ ուներ Իրանում: Յեղածների և Շահի մեջ հարաբերական խոչընդոտներ եյին դնում բարքերի, սովորութիւնների, վարվեցողութեան տարբերութիւնները:

Ահա այս հատկութիւնների համար և, — հատկութիւններ, վորոնք կենդանացրին մահամերձ Իրանը, — վոր Շահ-Աբբասը ստացել և «Մեծ» տիտղոսը: Մանավանդ իր առևտրական հովանավորող քաղաքականութեամբ նա դարձնում եր Իրանը թանձր աղջամուղջային խավարի մեջ պայծառ վառված մի ճրագ, դեպի վորը ամեն կողմից ձգվում եյին խաղաղ աշխատանքի և քաղաքական հանգստութեան կարոտ անհատներ և խմբեր: Այդպես յեղավ Իրանը մանավանդ Գանձակի, Ղարաբաղի և հյուսիսային Սյունիքի համար, յերեք հիրավի դժբախտացած յերկրներ, վորոնց գրեթե ամբողջ կես դար քանդել, քերել, ամայացրել եյին մարդն ու արհաւիրքները — ժանտախտ, սով, ոսմանյան արշավանքներ, լեղդիներ և այլն:

Յեւ ահա մենք տեսնում ենք, վոր 17-րդ դարի սկզբում այդ տեղերից մի շարք մարդիկ ինքնահոգար գաղթում են և դնում Շահ-Աբբասի մոտ, վոր նրանց ընդունում և սիրով և բնակեցնում Սպահանի մեջ:

Առաքել պատմագիրը տվել և այդ գաղթողների ցուցակը, և մենք տեսնում ենք, վոր դրանք ամենքը, «արք նշանաւորք»¹⁾ ինչպես անվանում և պատմագիրը, տեղական մանր ավատական իշխողներից եյին, մելիքներից կամ մելիքական տոհմերից: Իրանք Սպահանում, հարկավ, չեյին կարող մելիք մնալ և բնականաբար պիտի անցնէին խոջաների կարգը, դառնային վաճառականներ: Յերկուսի մասին մենք ունենք հաստատ վկայութիւն. Ջալալբեկը և Մելիք Հայկազը դարձան Սպահանում յերեւելի վաճառականներ Խոջա-Ջալալ և Խոջա-Հայկազ անուններով:²⁾ Սակայն մյուսներն ել ուրիշ անելիք չունէին պարսից մայրաքաղաքում, բացի համանման կերպարանափոխութեան յենթարկվելուց:

Բացի բազմաթիւ անհատներից, գաղթեցին նաև չորս գյուղ Ղարաբաղի Դիդակ գավառից: Բայց Շահ-Աբբասի համար արժեքավորն այն եր, վոր նա ձեռք եր բերում գոկական կապիտալի մի նշանավոր մասը: Դաշտ գյուղի (ներքին Ադուլիսի) բնակչութեան յերեք մասը նույնպես գաղթեց և բնակութիւն ստացավ դարձյալ Սպահանում: Այս գաղթականներն ստացան «գաշ-

տեցի» հատուկ անունը և խոշոր դեր կատարեցին խոջայական կապիտալի պատմութեան մեջ:

3.

Դեպքերը, վերջապես, հասունացրին հնարավորութիւնը, և Շահ-Աբբասն շտապեց ոգտվել նրանից՝ իր գլխավոր նպատակին հասնելու, այն և ոսմանյան թշնամութիւնը հարվածելու համար: 17-րդ դարի սկզբում Թյուրքիան մատնված եր անիշխանութեան: 1603-ին Շահ-Աբբասն արագ արշավեց դեպի հյուսիս, խլեց Թավրիզը ոսմանցիների ձեռքից և անցկացրեց պատերազմական գործողութիւնները Արաքսի ձախ ափը: Ինքն այդ ափը վտար դրած չդրած՝ զսպել չկարողանալով իր առևտրական ներքինի հետաքրքրութիւնը, գնաց այցելելու Ջուղան: Այդ մի փորձ եր բաց անելու խոջայական կապիտալի սիրտը, վոր նա ցույց տա, թե ինչ և պահվում Արաքսի կարմիր ժայռերի ծերպերում: Յեւ Ջուղայի խոջաները դուրս յեկան Իրանի տիրոջ առաջ կատարյալ սրտաբացութեամբ, ձոնելու նրան իրանց ամենամեծ և ամենանվիրական պաշտամունքը: Առաքել Դավրիժեցին այսպես և պատմում այդ այցելութիւնը:

«Եւ ի գալն յորժամ հասին ի գիւղաքաղաքն Ջուղայ, ամենայն բնակիչքն Ջուղայու բաղում, և զանազան, և պէսպէս յօրինուածովք պատրաստութիւնս հողացեալ եյին ընդ առաջ շահին, որպէս վայել է թագաւորի իշխանք և ծերք և երիտասարդք ի դարդ և ի զէնս ոսկեհունս սխրատեսիլ հանդերձից պճնագարդեալք ընդ առաջ ընթանային եւ—նորարդողջ դեռահաս մանկունք ոսկի բաժակաւ զանուշահամ և ազնիւ գինի մատուցանէին: Լուցեալ մոմեղենօք և խնօք և կնդրկօք քահանայք և մարմնավոր երգեցիկք առաջի ընթանալով յարմարական ձայնիւ նուագէին: Եւ զճանապարհս անցից արքայի զարդարեցին. և յեղբէ՛ դետոյն մինչև ցապարանս Խոջայ Խաչիկին արկին փայտեղաղ առաքիւր թագաւորին, պատական և վայելուչ կումաշս, որոյ վերայ էանց թագաւորն և գնացի տուն Խոջայ Խաչիկին: Եւ ի տան անդր, Խոջայ Խաչիկն ոսկե սկուտեղ լցեալ ոսկով եղեալ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ մատոցց առաջի թագաւորին, նույնպէս և ամենայն մեծամեծքն Ջուղայու մատուցին ընծայ, որպէս վայել և թագաւորի: Եւ զաւուրս երեք եկաց անդ շահն, և Ջուղայեցիք պատուեցին զնա համադամ կերակրօք և ծաղկեհամ գինեաւ:³⁾»

Պետք կա ասելու, թե վորքան պիտի զրդուած լիներ վաճառական թագավորի ախորժակը Ջուղայեցիների փարթամութիւնը: Այստեղ եր յերևում, թե այդ մարդիկ ինչքան լավ պիտեն շահվել և շատ շահվել: Շահ-Աբբասի մեջ վերջնական վճիռ եր ստանում յերեւի վաղուց ծագած միտքը: Այսքան ժիր ու լիարուսն շահ վաստակող մարդկանց տեղը պիտի լինի վոչ թե այս ժայռոտ

¹⁾ Առաքել, յեր. 16—17.

²⁾ Տեր Հովհաննիս, յեր. 12.

³⁾ Յեր. 24—25.

ձորը, վոր յենթակա յե ոսմանյան հարվածներին ու չի կարող համարվել ապահով և անվտանգ պարսկական սեփականություն. այսպիսի մարդիկ մշտապես պիտի իր, Շահի ձեռքին լինեն, վոր նրանց գործածե, նրանցով հարստանա:

Ջուղայի վիճակն այսպիսով վորոշված էր,—նա պիտի փոխադրվեր Պարսկաստան: Յեվ նա միայն Պատերազմական գործողությունները դեռ հաղթանակներ էյին բերում պարսիկներին: Բայց յերկու տարուց հետո դրությունը փոխվում էր: Թյուրքիան կարողանում էր փոքր ինչ զսպել ներքին անխիստությունը և զորաժողով լինել պարսից Շահի դեմ: Սա ամենալավ յելք համարում էր նահանջել, անցնել Արաքսի աջ ափը: Իսկ իր նվաճումներն Արարատյան յերկրում և նրա շրջականներում պաշտպանելու համար գործ ու գործություն չէր թողնում, այլ անապատի սարսափը: Թշնամին այլևս չպիտի կարողանար մտնել այդ յերկիրները, վորոնք, ամայացած լինելով, չպիտի կարողանային կերակրել նրան: Ամբողջ ազգաբնակչությունը, հայ, թուրք թե քուրդ, դառնալով գործիք մի այդ տեսակ ռազմագիտական նկատառման, պիտի գրվառվին յենթարկվել բռնի տեղահանություն և քշվել Պարսկաստան: Բայց գործող միայն ռազմագիտությունը չէր: Կասենք ավելին: Ռազմագիտությունը միայն պատրվակ էր: Իսկական նպատակը հայ խոջայական կապիտալը հափշտակել, տանելն էր: Յեվ ասանդի ներամտությունն այնպես էր դատել, թե խոջաները մենակ չգնան գերություն, այլ շրջապատված ժողովրդի հոծ բազմություն: Մեծ էր այս բռնադատությունը, դժվար էր նրան գլուխ բերելը, բայց խոջայական կապիտալն այնքան թանկագին էր Իրանի ախրով համար, վոր նա կանգ չառավ վոչ մի արգելքի առաջ, միայն թե այս լինի մեկն այն խնամառատ հոգացողություններից, վորոնցով Շահ-Աբբասն աշխատում էր վոսկեզոծել Ջուղայի քանդումը և տարագրումը:

Տեղահանությունը կատարվեց 1603 թվի աշնանը: Նա, իհարկե, սոսկալի ժողովրդական դժբախտություն էր: Յեվ դուր չէր աղետալի շարժման ականատես վարդապետի վողբը հառաչում.

Ախոս քեզ հայոց խղճուկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան ելաք անմեղ անխորհուրդ
Գերի գնաման աք դեպի Թորասան
Քաղցած ու ծարավ, աղլոր, թշվառական: 1)

Այս ճիշտ և ճիշտ այսպես էր, ժողովրդական թշվառություն: Բայց այս անխորհուրդ չէր: Կոտորվելով, աջ ու ձախ հարյուրա-

1) Մ. Մխանարյանի— «Քնար Հայկական», Պետեր. 1868, յեր. 134

վոր դիակներ փռելով, այդ ժողովուրդը քշվում էր յերկրից յերկիր, հեռու-հեռու լոկ այն պատճառով, վոր իր միակ նյութական ուժը կազմող վաճառականական կարողությունը պիտի շահագործելին աշխարհի բռնավորները: Հայ առևտրական կապիտալն էր հայ ժողովուրդը դեպի Սպահան քշողը, ինչպես մի ժամանակ քշել էր դեպի Լեհաստան և այլ տեղեր:

Առաքել պատմագիրը կսկիծով և նկարագրում Շահաբբասյան գերեվարությունը: Իրավունք ունի: Բայց նա սխալվում է այն տեղ, ուր Ջուղայեցիներին էլ գնում է միալար քշվող ժողովրդական զանգվածների հետ մի շարքում, իրեն նրանց վիճակակից: Այսպիսի բան չէր կարող թույլ տալ Շահ-Աբբասը: Ջուղայեցիները հարկավ կորցրին իրանց շարժական կարողության մեծագույն մասը, բայց պիտի պահելին իրանց միլիոնները, նորից գործեր սկսելու համար և այս մասին անշուշտ Շահ-Աբբասն առանձին հոգացողություն ունեցել է: Մի ուրիշ պատմագիր, վոր այդ միջոցին Ջուղայումն էր յեղել, գրում է.

«Բայց հայոց ազգացն ոչինչ փրստեաց, այլ միայն սուրկուն արար տամբք և ամենայն ընչիւքն և տարեալ բնակեցոյց ի Սոս քաղաք, որ է Սպահն»¹⁾ Առնասարակ Շահ-Աբբասն այս գաղթից հետո իրան անվանում էր հայերի հայր²⁾ և ամեն տեղ ասում էր, թե հայերի գաղթեցումը իրան մեծ ծախս և պատճառել, մի հանգամանք, վոր ցույց է տալիս, թե Պարսկաստան քշված հայերը ճանապարհին միանգամայն ճակատագրի կամքին չեյին թողնված, այլ վորոշ չափով պետական խնամարկություն առարկա էյին: Կար ավանդություն, վոր յերբ մի անգամ մի հայ սպանեց մի պարսիկ, Շահ-Աբբասը սպանվածի կողմից իրան դիմած բողոքարկվին ամաց, թե յուրաքանչյուր հայի այստեղ բերելը իրան նստել և հաղար թուման և յեթե նա կամենում է, վոր ինքը մահվան դատապարտի սպանողին, այն ժամանակ թեղ վերադարձնի իրան իր ծախսած հաղար թումանը:³⁾

Առաքել պատմագիրը, վոր անվանում է Շահ-Աբբասին «վիշապ անգնդային», հայ ազգի կործանիչ և այլն, ի վերջոյ խոստովանում է, թե նա հայրաբար էր վերաբերում իր տարած հայերին, բայց իսկույն բացատրում է դրա գաղտնիքը— կապել տարածներին իրանց նոր հայրենիքի հետ և դրանից քաղել տընտեսական ոգուտներ: Այս, ինքնբատիխքյան, հասկանալի յե: Յեվ

1) Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարասաղցույ, Երուսաղեմ, 1915, եր. 38.

2) P. R. du Mans. Etat de la Perse en 1660, Paris, 1897, p. 183.

3) Տեք Յովհաննես, 1, յեր. 47.

Չերմեռանդ վորդեսեր հայր Շահն իսկապես դառնում էր հայր խոջայական կապիտալի համար:

4.

Այսպես եր կատարվում հայ պատմության ամենախոշոր փաստերից մեկը, այն է՝ Զուղան տարված Սպահան կամ, ուրիշ խոսքով, հայ խոջայական կապիտալին գաղութային կայանի դիրք տալը: Խոջայական համայնքը չէր խառնվում մյուս գաղութական դանդախների հետ: Շահ-Աբրաար առանձնացնում էր նրան, բնակության հատուկ տեղեր նշանակում իր մայրաքաղաքի մի արվարձանում և այսպիսով ծնունդ էր առնում Նոր Զուղան, գաղութային հայ կապիտալի ամենամեծ և ամենաուժեղ կենտրոնը գրեթե մի ամբողջ դարի ընթացքում:

Նոր Զուղան Հին Զուղայի կատարյալ կերպարանափոխությունն էր և հենց դրանով մարմնավորում էր այն դերը, վոր նա պիտի կատարեր հայ կյանքի վերաբերմամբ, դառնալով, ինչպես արդեն դարձել էր, առևտրական կապիտալը Յեվրոպայի շատ տեղերում, մի հուժկու գործոն, վոր հանում էր մարդկությունը միջին դարերից դեպի նոր ժամանակները, վորոնք լեցուն են անտեսական, սոցիալական և քաղաքական հեղաշրջումներով:

Ի՞նչ տարբերություն հնի ու նորի մեջ: Հինը կա՞ծ է Արաքսի ժայռերին և պետք է այժմ լինել դրանց վրա շարժվելու համար, ինչպես նաև վոգնի՝ Թոննաբոլյնի մեծություն ունեցող տների մեջ մտնել կարողանալու համար: Մի վոսկե փոր տնանկություն, անձար տափակացած ավանդականություն ժայռերի տակ: Իսկ նորը լայնարձակ մի դաշտավայր է, վորի վրա անցնում է մի կենտրոնական լայն փողոց և այդ փողոցը կտրատում են յերկրորդական կանոնավոր ու լայն փողոցներ և սրանց յերկու կողքին բարձրացած են հոյաչեն մեծ տներ: Մի վաճառականական քաղաքիկ, մի փոքրիկ առևտրական հանրապետություն, վորի կառավարությունը Շահ-Աբրաար հանձնել է խոջա Նազարին, իսկ սա իր ձեռքի տակ ունի թաղապետներ, վորոնց միջոցով իրականացվում է ինքնավարությունը: Դասակարգային շերտավորումների գլխին կանգնած և խոջայությունը, նրա հետ և և հոգևորականությունը, և սրանք իրար լրացնում են, յերկուսն էլ իշխաններ են: Միջին դասակարգը արհեստավորությունն է, իսկ ստորինը՝ մշակները կամ բանվորները, վորոնք առավելապես շինությունների վրա յեն աշխատում. դրանց մեծ պահանջ կար մանավանդ այն շրջանում, յերբ կառուցվում էր Զուղան:

Այստեղ մենք, իհարկե, Զուղայի պատմությունը չենք տալիս, վորը կազմում է ընդարձակ հատվածը մեր մի այլ աշխատություն, վորի վերնագիրն է «Պատմություն հայ առևտրական կապիտալի»: Այստեղ մենք պիտի ջանանք պատկերացնել հայ խոջայական կապիտալի ուժն ու շարժումները, վորոնց միջոցով նա կարողացավ այնքան խոր ազդեցություն գործել հայ կյանքի վրա:

Այդ ուժի առաջին և գլխավոր աղբյուրն այն էր, վոր խոջայական կապիտալը թագավորական կապիտալ էր և իրանք խոջաներն էլ պարսից շահի գործակատարներն էին, վորոնք կատարում էին ապրանքների արտահանություն և ներմուծում, ապավանդ լինելով մաքսերից և վայելելով չտեսնված արտոնություններ: Առաքել Դավրիժեցին ունի մի այսպիսի հետաքրքրական թվարկություն.

«Նախ՝ զի ինքն Շահաբասն ունէր սեր ընդ ազգին հայոց և մեծարանս նոցա և մանաւանդ ընդ Զուղայեցոց, որոց գլխաւորի անունն էր Խոջայ Սաֆար և սորին եղբորն Խոջա Նազար և որդւոց սոցին Մելիք աղայ, և Սուլթանում և Սարֆրադ, եւ հանապաղ ինքն շահն դայր ի տունն նոցա, ուսէր և ըմպէր ընդ նոսա զկերակուրս նոցա առանց խտրելոյ, որպէս սովորութիւն է պարսից առնել խտրութիւն ընդ քրիստոնէից. այլ և ինքն շահն կոչէր զնոսա ի տուն և ի սեղան իւր և պատուէր ընդ մեծամեծս իւր. այլ և պատուիբեալ էր իւրոց նախարարաց նոյնպէս առնել Երկրորդ՝ զի զթագաւորական հարկն, զոր տային քրիստոնեայքն, թեթեւ առնոյր՝ որպէս և քրիստոնեայք ախորժէին: Երրորդ՝ եթէ զիպէր կազ և կոխ և խոտութիւն ինչ քրիստոնէից ընդ մահմետականաց և կամ այլ ինչ գործ դատաստանի՝ եթէ մեծ և եթէ փոքր, քրիստոնեայս իրավացուցանէր և զմահմետականս դատապարտէր: Չորրորդ՝ յորժամ զքրիստոնեայս բերեալ հասոյց ի Սպահան և ի գիւղօրայս նորա, բազում մահմետականս արտաքսեաց ի տեղեաց և ի բնակութեանց իւրեանց և զտունս և զանդատանս նոցա ետ քրիստոնէից: Հինգերորդ՝ յօժար կամօք հրամայեաց եկեղեցիս շինել յամենայն տեղիս, ի Զուղայ և ի գիւղօրայս, նաև ի մէջ Բերդի քաղաքին, մեծանիստ և բարձրաշէն, և այնքան յօժարությամբ, մինչ զի և ինքն յորդորէր զքրիստոնեայսն, շինել զեկեղեցիս եւ յաւուրս մեծամեծ տօնից՝ Յարութեան և Համբարձման և յայտն, դայր յեկեղեցիսն և ուրախանայր ընդ քրիստոնէից: Վեցերորդ՝ զամենայն կարգ և զաւանդութիւնս քրիստոնէական համարձակութեամբ կատարէին քրիստոնեայքն. զկոչնակ հարկանել, զժամ կանչել և զջրօրհնէքն մեծախումբ հանդիսիս առնել, այլ և ինքն շահն եւ դայր ի ջրօրհնէքն և իւրախանայր ի տեսութիւնն եւ զմեռեալսն խաչալամով և ձայնիւ շարականա հանեալ ի քաղաքն անցուցանէին ընդ մեջ շուկային և տանէին ի թաղի՝ և ոչ ոք ի պարսից ազգէն եպերանաց և հայհոյանաց բուն առէր... եւ այնքան համարձակութիւն ետ շահն քրիստոնէից, մինչև ի հրապարակ և ի շուկայս թե հանդիպէր կազ և կոխ. քրիստոնէից ընդ մահմետականաց, համահավասար զմիմեանս հարկանէին և հայհոյէին առանց երկիւղի»):

Յեւկ այս բոլորն անուամբ առևտրական շահի ակնկալությունը՝ Վոչինչ չկար այլևս, վոր դժվարություն և դժգոհություն պատճառներ հայ վաճառականներին: Նրա առաջ վարկի հարց ել չկար: Շահ-Արքասը կանչում եր նրան, փող եր տալիս տոկոսներով, պայման եր կապում մետաքս գնելու և Յեվթոպա արտահանելու մասին կամ հենց տալիս եր պատրաստ ապրանք¹⁾: Հայ խոջայի համար շատ շահավետ եր և թանկագին քարերի առևտուրը, վորը կոչվում եր նաև ակնավաճառություն կամ գոհարավաճառություն: Այնքան ընդհանրացած և մեծ նշանակություն ստացած մի պարագայում եր այս ակնավաճառությունը, վոր նույնիսկ մի փոքրիկ գրականություն և կաղնվել ակների և նրանց հատկությունների մասին, առաջին վաճառականական գրականությունը մեղանում²⁾:

Ամեն ինչ, ուրեմն, կար, մնում եր անել ու շահվել: Առևտրի ծավալը, շահի չափը կախված եր հայ խոջաների ճարպիկությունից, մանավանդ չարքաշությունից, տոկոսն ու համառ աշխատանքից: Ապրանքային շրջանառությունը պահանջում եր անագին տարածություններ վտտի տակ տալ, չվախենալով խոչընդոտներից, թշնամիներից, մահից անգամ այդ անձանապարհ ժամանակներում: Պետք եր, վերջապես լավ ծանոթ լինել միջազգային առևտրի տեղերին, պայմաններին, պահանջներին ու առաջարկություններին:

Ի՞նչպես եր այդ բոլորի մեջ գլուխ հանում հայ խոջան: Այս հարցին պատասխանելու համար մենք ունենք մի շարք հետաքրքրական վավերագրեր, վորոնց հետ կծանոթացնենք այստեղ:

I. Առաջին և անգուղահան աղբյուրն և մի հայ խոջա Ջաքարիա անունով, վոր ապրում եր 17-րդ դարում և վոր թեև Ջուղայեցի չե, այլ զոհ, բայց իր թողած վերին աստիճանի հետաքրքրական որագրով պատկերացրել և իր ժամանակի հայ վաճառականին և վաճառականությունը մի աննման պարզությամբ: Մենք մի քանի հատվածներ կրենենք այդ որագրից³⁾, լուսարանելու համար մեր դրած հարցը:

1) К. Патканов — „Дневник Осады Испагани Афганцами, веденный Петросом ди Саргис Гиланем“, СПб 1876, с. XVI.

2) Այս գրականությունն ամփոփված և Առաքել Դավթիսեցու պատմության վերջում և բաղկացած և մի քանի հատվածներից, վորոնց ուսուներեն թարգմանությունը հետաքրքրական ծանոթությունների հետ տվել և պրոֆ. Գ. Պատկանյանը (տ. նրա «Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII веке» СПб. 1873).

3) Այս թանկագին հիշատակարանը հրատարակել եր գյուղատնտես Ալեքսանդր Բալանթարը, բայց բոլոր ապագրած թերթերը կորել են տալարանում:

խոջայական գրականության այս նախահայրը, անվանված «Ջաքարիա Ագուլեցու Որագիրը» սկսվում և այսպես:

«Ես Ջաքարիայ հարց ու փորձով իմացայ իմ հայր Աղամիրեն, մայր Սավգուլեն, որ թվին 1630-ումն ևս անարժան Ջաքարիայ, որ մօրէ ծնայ սուրբ Դեորդի կիրակի օրն կէսօրէն յետո Դարձեալ կամիլն Աստուծոյ եկեալ հաւար մինչև 1647 յամն. կամեցաք կամիլն Աստուծոյ ուսանել վաճառականութիւն. 1647 յամի մարտ ամսոյն 5 աղուհացից առաջի շաբաթոյն շրբաթ օրն ևս անարժան Ջաքարիայ իմ հօր, իմ մօր, իմ եղբօր հրամանաւ և իմ յօժար կամովն՝ այսօր Ագուլաց դուրս ելայ յետ իմ եղբօր որդի պարոն Նիկողոսին հետ մին բեռն ապրշխով, գնացի գեպի Էզմիր: Դարձեալ մին բեռն ապրշով այլվի Նիկողոսն ունեք»:

Այսպես եր ահա խոջայական կապիտալի խոշոր ծովեզերյա կենտրոն կազմող Ջմյուռնիայում խոջայական միլիտություն ստանում ագուլեցի Բրդանց Մաղդեսի Աղամիրի վորդի Ջաքարիան 16 տարեկան հասակում: Այնուհետև նա խոջայի թափառական կյանքի մեջ և, մտցնում և իր որագրի մեջ իր թափառական վաճառականության գեպերը, իր տեսածներն ու լսածները, վորոնք հաճախ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հասարակական և նույնիսկ քաղաքական տեսակետներից: Իսկ թե վորքան բարեխիղճ և ուշադիր արձանագրող եր նա, ցույց և տալիս հետևյալ հատվածը նրա որագրից.

«Դարձեալ ևս Ջաքարիայ կամեցայ, ուր որ գնամ, կամիլն աստուծոյ թէ գիւղն և թէ քաղաք, թէ ավեր ճանապարհ, ուր և հանդիպեցէ Ջատիկ կամ Վարդապետ կամ Սուրբ Սաշ կամ Ջորջնէք արար իցեմ կամ թէ ինչ գիւղ կամ քաղաք մտանիցեմ կամ ելանիցեմ՝ գրեցեմ: Դարձեալ կամ ինչ կամ մանգին, հարցանելով անունն՝ վոչ թէ մին մարդ, երեք մարդ կամ չորս մարդ կու հարցնեմ անունն: Կամ քանի աղաջ կայ, վոչ թէ շափելով իմացայ, այլ իմաստուն մարդիկ հարցանելով, վոչ թէ մին անգամ գնալով այս գրեցի: 1647 յամի Ագուլաց դուրս գնացի մինչև 1664 յամն շուրջ գալով գնալով հարցանելով գրեցի ըստուքն: Երեք չորս թղթի վրայ գրած էի, ոմն ըստուք, ոմն սխալ. ապա 1664 յամին կամիլն Աստուծոյ բերի նորոգեցի այսմ դավտարս: Դարձեալ ևս անարժան Ջաքարիայ, ուր և իցէ, է թէ գիւղ, թէ քաղաք, թէ ծով և թէ ցամաք մինչև յետ գնացի ոչ, ականատես չելայ, գրեցի ոչ, գերայ իմ գնացած տեսած տեղս գրեցի, անտեսն ոչ գրեցի»:

Յեւկ ահա այս ստուգապատում խոջան գնում և իր ժամանակի ամենահուշակավոր յեվթոպական առևտրական շուկաներից մեկը, Ամասերդում:

«Յամի 1658 սեպտեմբերի 19-ումն, — գրում և նա, — ևս Ջաքարիայ Իդմիր այսօր մտա նավ, որ Աստուծով գնանք Վենետիկ: Նալն եր ֆելամիկ, անուն նավին Մառգանդ-Լրօսնը: Աստուած բարին առաջի:

«Սեպտեմբերի 29-ումն նալն հասա Մուլթուն Բուռուն. 7 նավ Տարաբու-

և միայն մի հատ որինակ մնացել եր ինձ իբրև ընծա Քալանթարից և այդ որինակն այժմ ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանի մոտ և:

յուս հետու երեցաւ, գալիս էին թէ մեր նալն առնուն: Եւ Աստուած մեզ ողորմեցաւ, քամի վերկացաւ, մեր նավը պրծաւ, փախաւ Աստուծով:

«Հոկտեմբերի 1-ումն նալն հասաւ Վենետիկ, Աստուծով:

«Հոկտեմբերի 17-ումն Վենետիկ, նավին 27 հայ, թող զՖոնանդ, ամենիկեան թուղթն հրամանաւն տարան հին նաղարաթն, տուին մինչի 2 օր ազարաթ:

«Նոյեմբերի 25-ումն նաղարաթն թամամեց, այսօր զմեզ ամեն դուրս տալան: Եւ Ջաքարիայ որ եկի Վենետիկ քաղաք Աստուծով:

«Յամի 1659 յունվարի 25-ումն Եւ Ջաքարիայ Վենետիկէն այսօր դուրս ելայ Աստուծով, վոր ցամաքով գնանք Մորդամ:

«Փետրվարի 13-ումն Եւ Ջաքարիայ բուն բարկենդան Ալամանի քաղաքն Լիմբորկումն արարի Աստուծով:

«Փետրվարի 20-ումն Եւ Ջաքարիայ այսօր եկայ Ֆիլամենիկ քաղաքն Ամսթրդամ, որ է աննման:

«Մայիս մեկումն Ամսթրդամ. Այսօր ստամբոյ, որ է զիր դուրս եկաւ, թէ Իսպանոյի թագաւորի ազնիւն տվին Ֆոնանդիսի թագաւորի տղին, որ բարեկեցին, զերայ կախն թէ 30 տարի այ որ կոխ էին անում. այս է:

«Մայիս 23-ումն, Եւ Ջաքարիայ Ամսթրդամու գնացի Լէյդա քաղաք, եկի Հառլամ քաղաքը, 2 օրէն յեանայ այլվի եկի Ամսթրդամ:

«Յունիսի 19-ումն Եւ Ջաքարիայ Ամսթրդամ գիշերն 5 սնաթ, ցերեկն 19 սնաթ տեսայ:

«Յունիսի 21-ումն Ամսթրդամ. եկին մուշտուլուլ բերին թէ Հնդկաստանու 9 նավ եկաւ Ամսթրդամ:

«Յունիսի 4-ումն Ամսթրդամ. Եւ Ջաքարիայ տեսայ որ մեկ արծաթէ Հաճ տարան, Մուսկովի թագաւորի համար տարան որ եր 2218 ֆունտ արծաթ, 5 ֆունտ ոսկի, որ ջուր էր տված, որ էր աննման, որ կանի 140 լիտր, Թոնդ-բարի լիդր արծաթ:

«Նոյեմբերի 12-ումն Եւ Ջաքարիայ, որ Ամսթրդամայ դուրս ելայ, որ ծովով դամ Լիկորնոյ, նաւի անունն Ջուստից:

«Դեկտեմբերի 6-ումն Թէսիլու, 140 նաւով մին տեղ վեր կացինք Աստուծով: Դեկտեմբերի 29 Զորոհնաց բարկենդանն նավի Ջուստիցումն արարի Այսօր Փորթուգալու սարն երեցավ, զերայ 22 օր այ որ ցամաք չէինք տեսել. մեծ ուրախութիւն է:

«Յամի 1660 յունվարի մեկումն նավով եկինք Իսպանիա ի քաղաքն Կալիս արկաթ զցեցինք: Յունվարի 6 թէ մէկ, արամ հնումն Եւ Ջաքարիայ Զրաւհնենք Կալիս արարի: Յունվարի 10-ումն նավերը Կալիսու վերկացինք: Յունվարի 17-ումն Եւ Ջաքարիա նավով եկինք Իսպանիայ, ի քաղաքն Մալիլայ. 2 օր կացին, նավեր Մալիլու վեր կացին:

«Փետրվարի 6-ումն Եւ Ջաքարիայ նավով այսօր եկինք Իսպանիայ ի քաղաքն Ալրկանթայ, 4 օր կացինք, նավերն վեր կացին:

«Փետրվարի 27-ումն, Եւ Ջաքարիայ այսօր նավով եկինք Լիկորնոյ, եկալայր Նիկոլոսն, Ալեքսանն տեղս էին:

«Ապրիլ մեկումն Եւ Ջաքարիայ իսպայր Ալեքսանն մի տեղ մտանք նավի Ջուստիցն, այսօր Լիկորնու դուրս եկանք Աստուծով, որ գնանք Իզմիր:

«Ապրիլ 15-ումն Եւ Ջաքարիայ նավով եկինք Միսինայ, արկաթ զցեցինք: Ապրիլ 28 Եւ Ջաքարիայ, որ Միսնու նավով դուրս եկանք Աստուծով:

«Մայիս 14-ումն Եւ Ջաքարիայ այսօր եկինք Իզմիր, արկաթ զցեցինք, դուրս ելանք ցամաք: Գոհութիւն Քրիստոսի, որ նոյեմբերի 12-ումն Ամսթրդամ

մտայ Ֆելամիկի նավի Ջուստիցն, այսօր 6 ամիսն թամամեց աւել 2 օր եկինք Իզմիր»¹⁾:

Ամենքն ինարկե, այսչափ բարեհաջող կերպով չեյին կատարում իրենց յերկարատե ու ծանր ճանապարհորդությունը: Յեթե վաճառականությունը մեծամեծ ոգուտներ տալիս եր, դրա հետ միասին շատ հաճախ վոչ պակաս խոշոր վնասների հետ եր կապվում: Դժբախտ պատահարներ շատ եյին լինում, և դրանց մեջ առանձին աղետի կերպարանք եր ստանում սնանկությունը: Ահա մի պատկեր նույն Ջաքարիայից.

«Դարձեալ այս տարուս (1661) Իզմիր բինադար ոմն Զուղեցի, անունն Դրիգոր, ալել անունն Դաւաշի, որ մեռաւ, դժոխաց բաժին էլաւ. մնաց այս սատակածիս վերա բաղրկանի ապրանք 300.000 մարշիլի ոմն փող են շախով տուել, ոմն ապրիլում և այլ ապրանք: Ամեն երկրի մարդի կեր, Աղուլաց Զաւմիաթին կեր 12.000 մարշիլի իմ ու իմ եղբոր Սիմոնին կեր 15.000 մարշիլի, զերա ընկերի կեր Իզմիրումն, որ այս փողն տուին: Այս սատակելուս, որ սատակեցաւ, փող շատ ուներ Հնդկաստան թէ Ֆրանկս տան, ամեն ուրիշ մարդ կերաւ: Սորա դաւին երեք տարի արարին, ախրն փուշ էլաւ, / փող բնամ չի եկաւ. շատ շատ մարդ ալարայ էլաւ, մեռաւ: Այս Դրիգորս մնաց Քրիստոսի գառաստանին սեւերես»²⁾:

Յերբ մեռավ Ջաքարիայի յեղբայր Շմաւոնը Սպահանում սնանկացած դրության մեջ, պարտատերերը պահանջեցին, վոր Ջաքարիան, իրեկ յերաշխավոր յեղբոր պարտքերի, գնա Սպահան և վերջացնի հաշիվները, և Ջաքարիան ստիպված յեղավ կատարել այդ պահանջը, թեկ մեծ դժվարություններով:

II. 18-րդ դարի սկզբին Յեմլրոպայում գրի յեն առնվել մի քանի շատ հետաքրքրական խոսակցություններ, վորոնց մեջ շատ կենդանի կերպով պատկերացված են Ջուդայի և Արաքսի հովտի խոջայական կապիտալի կենցաղը, գործելու յեղանակը և այլն: Ահա մի կտոր այդ խոսակցություններից, վոր տեղի յե ունեցել մի Փրանսիացու և Սաֆարի (անշուշտ ջուդայեցի) մեջ և վոր տալիս է հայ խոջաների «ալիշվերիշի» պատկերը ամենայն պարզությամբ.

«Ֆրանսիացի.— Հիմա շաղավաթ արա ձեր վաճառականների առ ու ծախսն ինձ ասա, ինչ բարաթ ապրանք կու բանացնեն ու ինչ յերկիր կերթան:

«Սաֆար.— Մեր ազգի մեջ բարաթ բարաթ բաղրկան կան, վորն յերկրն դուրս չեն գնալ, մա դուքանումն նստած՝ այլ և ամեն յերկրի ճոթ կու ծախե, վորն Հնդկաստան, Արաքստան, Հոռմացտան, Ֆրանգստան, Ռուսաստան և այլ յերկրի խրիզ կը բերի, ևստոնց մոտ ամեն բարաթ ապրանք կլնի — ջափար

1) «Ջաքարիա Աղուլեցու Օրագիրը», եր. 21—23:

2) Անդ. եր. 29:

«մարգարիտ, չուխա, չիթ, արքմեղեն, տան գինաթ, ձեռագործ և այլն մանր մուկնր ապրանք»:

Ֆրանսիացի. — Մա, պարոն Սաֆար, ձեր վաճառականքն ինչպես ճանապարհ կանեն այնքան ապրանք են ձեր մեծ ու լայնաարած յերկրումս դեպի Հնդկաստան, Ռումելի, Արարստան, և այլ աշխարհ, չուն վոր ձեր յերկրումս ծով ու նավագնացություն չկա:

Սաֆար. — Թիստ հեշտ և սափայով. դարա յերբ վոր շատվոր են և շատ ապրանք կա, կարավան կու գառնան և ունին յուրյանց քարավանաչին, չափուշը, թուֆանքչին ամեն խառաթովն, ապրանքն ուղտերն, ձի կամ ջորի կու բառնան, և յուրյանք ձիավորը, ինչպես մի մեծ որդու կու գնան ու ամենքն քարավանաշու հրամանովն աստ կամ անդ իջեմանեն, ունեն յուրյանց հետ ամեն թուրու (տեսակ) թռակ և դախիրա (ուտելիք), ինչ տեղ վոր կու գնն վրան ու չաղիր կու տան և յուրյանց պետքն կամ կարիքն լիովի կատարեն, հետո յուրյանց ճանապարհն հառաջ գնան:

Ֆրանսիացի. — Զարմանալի ճանապարհ ա և առավել մեղ, վոր չենք տեսել մա եղ խոսքդ կարավան ինչ լեզու ա, կամ ինչ տեսել:

Սաֆար. — Մեղ էլ մեծ դարմանք ա, յերբ վոր նավի հաքաթ կու լսենք: Կարավան, վոր թուրքն քարվան կտես, հայոց լեզու ա, ասել սաքի կարող վանեյո, վոր աշխարհորեն կատեն դարչու կենալու կարող: Ես էլ Սպահանա կարավանի հետ եկի թարվիդ, տեղեն Երզրում, Թախթ մինչև Իզմիրն և Իզմիրն նավ մաա, չորս ամսումս հասանք Թախիրն. ինչ տեղս ե, ետոր ինն որ ա, վոր քաղաքս եմ մտել:

Ֆրանսիացի. — Տեղս շատ կու մնաս:

Սաֆար. — Պիտի մնամինչև որ ապրանքս ծախեմ: Թե որ ծախսս յետադավ, բնկերիս մոտ ապրանքս կը թողում, խրիդ կանեմ Մոսկովի վերան, աստուծով տուն կերթամ¹⁾:

III. Գրեթե սույն ժամանակները Ֆրանսիացի գիտնական Տուրնըֆորը ճանապարհորդում եր Թյուրքական ու Պարսկական Հայաստանում և ինչպես յերևում ե, բնկերացել եր Երզրումի մոտով անցնող մի խոջայական կարավանի, վորին և նվիրել և մի ամբողջ գլուխ իր ճանապարհորդական նկարագրությունների մեջ: Նա պատմում ե, վոր առևտրական կարավանի շարժումը, մի ամբողջ անցք եր անտեսապես յետամնաց, իր ամբողջ նախնականությամբ ապրող յերկրի համար: Լուրը, թեկարավանը պիտի գա, վաղորդ տարածվում եր հեռավոր տեղեր և հայերը յերկու որվա ճանապարհ ընդ առաջ եյին գնում՝ նրան գլխավորելու համար և բերում եյին իրենց հետ, վաճառականների համար, զովաբար ըմպելիքներ և գինի, իսկ վաճառականները լիացնում եյին ամենքին, հանելով իրանց բեռներից հարյուր ու մի գեղեցիկ ու անհրաժեշտ իրեր:

¹⁾ Շրոդեր — «Գանձ Արամյան լեզուի — Thesaurus lingae Armenicae», Ամստերդամ, 1711, յեր. 361 — 362.

«Ասիայի մեջ, — գրում եր գիտնական Ֆրանսիացին, — վենետիկի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի այլ և այլ ապրանքների մանրամասնությամբ հայերն են պարտավում: Փոքրիկ հայկիները, մատանիները, մանյակները, կիտվածանկարները, փոքրիկ դանակները, մկրատները, գնդասեղները և ասեղները գրամից ավելի հարգի յեն քաղաքների մեջ¹⁾»:

Այս տողերի մեջ ակնարկվողը մանր խանութպանությունն եր, փերեղակությունը: Բայց այդ մանրունքների մեծաքանակ ներմուծումս արդեն խոջոր խոջայական կապիտալի մենաշնորհն եր, ինչպես վերևում բացատրեց և Սաֆարը: Հայերին առհարակ բնորոշելու համար Տուրնըֆորը գրում ե.

«Հայերին յերջանիկ պիտի համարելի գենք գործածելը չիմանալուն համար, յեթե մարդկանց բնության համեմատ հարկավոր չլինեյ յերբեմն գենք գործածել իրանց նմանների ձեռքով հարստահարվելուց պաշտպանվելու համար: Ինչ վոր էլ լինի՝ հայերը միմիայն իրենց վաճառականությամբ են զբաղվում և բովանդակ կարողությամբ սրան հետամուտ են»:

Հայ վաճառականի չարքաշությունն ու տոկոսնությունը իրավամբ զարմացրել են գիտող յեվրոպացուն և նա ասում ե, թե տեսել և նույնիսկ ամենահարուստ վաճառականների, վորոնք մինչև վիզը գետի մեջ մտած՝ ձիերը և սրանց վրա բարձած մեծաքսի բեռները սուզվելուց ազատելու համար, առանց ուշադրություն դարձնելու՝ թե ումն են պատկանում այդ բեռները — իրենց, թե իրենց բարեկամներին:

«Փետակներից անցնելիս հայերը իրենց ձիաների կողքով են քայլում և ամբողջ ճանապարհորդության ժամանակ ողնում են վոչ միայն իրենց ազգակիցներին, այլ և այլազգիներին: Այս բարեմիտ մարդիկ իրանց սովորություններից բնավ չեն շեղվում. միշտ նույնն են. չափազանց խոսկարար ոտարներից խույս են տալիս և հարգում են խաղաղասերներին, վորոնց հյուրընկալում են ամենայն սիրով և կերակրում: Յերբ խնամում եյինք նրանց մի հիվանդին, ամբողջ կարավանն իր շնորհակալությունն եր հայտնում մեզ»:

Բայց այսքանի հետ միասին Տուրնըֆորն արձանագրում և հայ խոջայության մի պեկասավոր կողմը: Այդ այն ե, վոր յերբ նրանցից մեկը ոտարության մեջ անհաջողության և հանդիպում, այլ ևս չի վերադառնում իր յերկիրը, վորպեսպի ազատվի իր պարտապահանջներից, ասելով՝ թե յերես չունի նրանց մոտ յեբեալու: Սակայն այս բանը չի արդարացնում սնանկացողին: Յեկ մենակ արդարացնելի հանգամանքն այն ե, վոր սնանկություններ շատ սակավ եյին պատահում հայ վաճառականների մեջ: Նշանակելի յե և սակարկության հետեվյալ նկարագրությունը.

«Մեր ծիծաղը չեյինք կարողանում պահել, յերբ երզրումի խաների մեջ տեսնում եյինք հայ վաճառականների սակարկություն անելը: Նախ փողը հա-

¹⁾ «Pitton de Tournefort — «Relations d'un voyage de Levant», Lyon, 1717, t. II, lettre XX.

նում են և գնում սեղանի վրա, հետո ճոռմաբանում են, վորքան կարող են, մի կողմից փող են համրում, մյուս կողմից աղմկալից խոսակցություններ շարունակում: Տեսնելով այս, մեզ թվում էր, թե մոտ և կոխվե, բայց միշտ հակառակն էր լինում, վորովհետև այս տեսակ առևտուրը իրանց սովորությունն է. իրար հրեկոց հետո, միջնորդները վաճառողի ձեռքը այնպես սաստիկ են թոթվում, վոր խեղճը ճիշտ և արձակում և նրան չեն թողնում, մինչև վոր համաձայնում և գնողի առաջարկած գումարին: Սակարկությունը վերջացավ և մենք ծիծաղում ենք»¹⁾:

Այս ել ավելի տեղային, խանութպանական մի տեսարան և: Խոշոր խոջայությունը, այն, վոր առևտրական գործիչ էր միջադպային չափանիշով, այդ յեղանակի սակարկություն չէր անի, գոնե յեվրոպական շուկաներում: Բայց Տուսնըֆորին զվարճաբաժ առ ու ծախսի յեղանակն առհասարակ ասիական էր և միայն հայերին չէր հատուկ:

Ջուղայի տեղափոխումը մի տեսակ դրդապատճառ էր դառնում, վոր ավելի գործոն, ավելի միջադպային դառնար Արաքսի հովտի մյուս առևտրական գյուղերում ամփոփված խոջայական կապիտալը: Առաջնություն ստանում էր ղոկական կամ, ավելի ճիշտ ասած, աղուխյան կապիտալը: Ջուղայեցիների հետ յեվրոպական շուկաներում են և՛ ղոկ խոջաները, վորոնց ներքին և արտաքին կյանքը մեզ ավելի լավ ծանոթ է, շնորհիվ վերոհիշյալ Բրդոնց Աղամիրի վորդի Զաքարիայի:

Միջադպային շուկաներում հայ խոջան, բացի լեզուներից, պիտի ունենար և մի ամբողջ առևտրական հանրագիտակ՝ զանազան յերկիրների առևտրական պայմաններն իմանալու համար: Այդ գործը դյուրացնելու համար Ջուղայեցի խոջա Պետրոսի հաշվով 1699-ին մի գրքույկ էր տպվում Ամատերգամում այսպիսի վերտառությամբ.

«ԳԱՆՁ ՉԱՓՈՅ՝ ԿՇՈՒՈՅ, ԹՈՒՈՅ ԵՎ ԴՐԱՄԻՑ ԲՈՒՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ, որ է գիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց՝ չափուց և դրամից, որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի, ժողովեալ ու ի մի վայր հավաքեալ աշխատությամբ ԴՈՒԿԱՍՈՒ, ապաշնորհ Ջահընկալի ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՈՅ ծախիւք և ի խնդրոյ հայցման Ջուղայեցի Սաշատուրի որդի պարոն Պետրոսի»:

Այս ել խոջայական գրականության մի շատ հետաքրքրական հիշատակարանն է: Թեև վերնագիրը գրաբար լեզվով է, բայց ամբողջ գրքույկը գրված և պարզ Ջուղայական աշխարհաբարով: Այդ ամենքին մատչելի մի ուղեցույց էր, վոր մատակարարում էր բազմադիմի տեղեկություններ համաշխարհային շուկայում գործածվող չափերի, կշիռների, դրամների, ապրանքների մասին,

թե ինչ, ուր կարելի չէ ձեռք բերել, թե ինչ յերկրներում ինչ լեզուներ են գործածվում, թե ինչ ճանապարհներով կարելի չէ գնալ Յեվրոպայի այս կամ այն վաճառանոցը և այլն, և այլն: Առանձին մի գլխի մեջ բացատրված են թվաբանության (ոսղամի) չորս գործողությունները և առաջարկվում են խնդիրներ վաճառականական գործունեյությունից: Հայ խոշոր խոջան շատ լավ ըմբռնում էր, թե միջադպային շուկան իր յերկրի մանրավաճառի անշարժ խանութը չէ, այլ փոփոխվում է անդադար, և այդ փոփոխություններին հետևել չկարեցողը պետք է դուրս շարտվի շահի ասպարեզից: Յեվ ահա այդ առևտրական ձեռնարկի մեջ հեղինակը, հանկարծ կանգնեցնելով հեթանոս, բրահմանական, հրեական աղանդների թվարկումը, մոցնում և այսպիսի մի խրատ.

«Յեզրայր վաճառական, հայս գրքումս ինչ վոր գրեցալ վասն քաշից, դրամից և դիմաթի, ժամանակով կու փոխվի, կամ ավելանայ կամ կու պակասի. դարա ալիշվերշի բանն աստվածադիր կանոն չէ, վոր անփոփոխ լինի, բայց փոփոխական է և մարդադիր կանոն և ժամանակավոր: Հայտնապես միշտ և հանապազ կու տեսանք՝ քաշից, դրամից և ապրանաց դիմաթի փոփոխումները ինչպես ապրեշումին՝ մանածին՝ բրդին՝ գրմդին և այլ ապրանաց: Ես պատճառես թե ժամանակով մեր գրածին դարչու տեսնիք, չը դարմանաք և փոչ վատ ասեք մեզ, սարար փոփոխումն, ինչ վոր մենք գրեցինք՝ ժամանակով ճշմարիտ էր և ժամանակով բազի բաներ կու փոխվի. վողջ լեր և լեր բանասեր»²⁾:

Ահա և նմուշներ այն ժամանակվա վաճառականական լեզվից.

«Լիզօրնայ քաղաքումն ճոթն խարջ այ փոքր՝ Թազայ Թազայ կու ծախվի, այսպես՝ մուխարն և ոֆն, ապրիշումն դարով կու ծախուի, հարիւրին 4 դարայինք կառնուի Ալիշվերշի փողն ջուլի այ. 9 ջուլին մին կորենթ մարչիլ է, որ է 72 գրացի հարիւր. դիտր ապրիշումին նազարաթանայ կառնուի. հակին մին մարչիլ ասվանի. դարին կես մարչիլ, ոֆը յինք կառնուի, մի կօրէնթ մարչիլն 69 գրացի է. վախտի գէօրայ՝ հարիւրին 2,3,4,5, ավելի սարֆն է Քէվանդու դրամոնին, լաշվարդն, բեխի սոււմուլն, ոֆի մանածն, մահմուդին՝ մերջանն քահրիբարն՝ դրամըն՝ և սոցին նման ապրանք դարով կու ծախեն, մաշին օնցով, բուրդն՝ բամբակէ մանածն և մեզրամոմն դանթարով կու ծախեն: Վենետիկու ալիշվերշն Լիզօրնու պես այ. ապրեշումի անվալն այս է. Ղադիմի սովորություն և կապած ենար ապրեշումն լիտրէն 48 դրուշեթ՝ որ է 2 կօրէնթ դուկատ, թէ Թանդ է ենար ապրեշումն՝ դարէն փոքր այ, թէ աման է, դարէն շատ է: Միւս ապրեշումիցն վախտին գէօրայ՝ դահ ավել՝ դահ փոքր Թանկ ու աման: Ալիշվերշի փողը շատն կրուշեթ այ»²⁾:

Ահա ինչ դաստիարակություն էր բերում ասիացի հայ խոջային յեվրոպական կապիտալը: Շահն ստիպում էր, շահը պարտավորեցնում էր շարժվել, վորոնք, քարեքար ընկնել, սովորել,

¹⁾ Ibid.

¹⁾ Յեր. 53:

²⁾ Յեր. 41 — 42:

հակել արթուն, առիթ չփախցնել: Յեւ խոջան, այս դաժան, բայց իր շահավետությամբ սիրելի դպրոցի մեջ կռած-կռված, դառնում եր առաջավոր տարրը իր համայնքի մեջ, ամենքից խելոքն ու փորձառուն, վոր գիտեր խիղախել շահեր վորսալու համար, նախաձեռնող, համառ ու աներկյուղ, իրրե մի արտոնված և պաշտպանված արքայական հիմնարկություն:

5

Յեւ հարստանում եր նոր Զուղան որերով, ժամերով հեքաթական չափերով: Յեզվիտ կրոնավոր Ռափայել դյու Մանը, մեկն այն բազմաթիվ միսիոնարներից, վորոնք վխտում էին թյուրքիայում և Պարսկաստանում՝ պապի համար հոգիներ և Ֆրանսիայի համար առևտրական շահեր վորսալու համար, պատմում ե, վոր Զուղայեցի խոջան գնում եր Վենետիկում յերկու շաբան մարգարիտը յերկու կամ յերեք ֆրանկով և ծախում եր Սպահանում յերեսուն կամ քառասուն ֆրանկով: Ահա ինչպես գիտեր հայ խոջան շահացնել իր դրամն ու բազմարկածյան յեռանդը: Այսպիսով եր, ասում ե նույն ֆրանսիացի կղերականը, վոր Զուղայի հայերը տիրացան անհուն հարստությունների: Նա հիշատակում ե մեկին, վոր Յերևանում յեղել եր մսագործ, իսկ Զուղայում ձեռք եր բերել 23 կամ 24 հազար թումանի մեծ կարողություն, վոր անում եր 960 հազար ֆրանկ: Ուրիշ շատերն ունեն 20 հազար, 10 հազար թումանի կարողություն¹⁾:

Ոտար աղբյուրներից ավելի ճշի, գրեթե հրաշապատում են հայ աղբյուրները: Նոր Զուղայի պատմության հեղինակն ասում ե, թե հարստությունը գետի պես եր թափվում Զուղա: Յեւ իրավ, միայն այդպիսի առատության մեջ են հասկանալի դառնում այն որինակները, վոր բերում ե նա: Հենց միայն խոջա Սարֆրազի մասին ժողովրդական ավանդությունը պատմում եր յերկու բան. մեկն այն եր, վոր նա, ճաշի հրավիրելով Շահ-Աբրահամ յերկրորդին, նրա բոլոր նախարարներին, պալատական ավագանու և անթիվ ծառաների հետ, ամենաճոխ սեղան սարքեց և՝

«Յետ ամենայն վայելչությամբ վերջանալոյ հացկերութեանն, — ասում ե պատմիչը, — զամենայն արծաթի կարասիս և պարագայս նույն հանդիսի ի պատիւ երեսոց՝ արքային ընծայեալ է զօրացն նորա»:

Մի ուրիշ անգամ շահի հետ գնալով այն տեղը, ուր կամուրջ եր շինվում գետի վրա, նույն Սարֆրազը, դարձյալ ի պատիվ թագավորի, կանգնեցնում ե գետի ընթացքը, թափելով նրա մեջ

«ճերմակ շահի» կոչվող մանր արծաթի դրամներով լիքը քրտակներ և այդ գումարն ընծայում ե շահի այդտեղ գտնված ծառաներին: Այս յերկու դեպքում հայ խոջայի ծախսած գումարը հաշվում են մոտ քսան հազար թուման, վոր անում ե մոտ ութ հարյուր հազար ֆրանկ¹⁾:

Այստեղ շատ շահեկան ե ցույց տալ հայ առևտրական խոջորուրժության մի շատ բնորոշ հատկությունը: Այսպիսի անմիտ շռայլություններ ցուցադրելու հետ զուգընթացաբար, հայ խոջան մնում եր դարձյալ գծծի, գրոշանոց: Գետը վռակով և արծաթով կտրելու ու այդպիսով կամուրջի հիմքը գնելու ավանդությունը գոյություն ունի և հին Զուղայում և վերաբերում եր Արաքս գետին, իսկ գործող անձը խոջա Սաչիկն եր, յերեկ վոչ այն, վորի տանը, ինչպես տեսանք, հյուրընկալություն գտավ Շահ Աբրահամ: Ահա ինչ են պատմել Քաջերունուն Զուղա գյուղի հայերը:

«Պատմում ե նաև, — ասում ե նա, — վոր խոջա Սաչիկը կամրջի տմրության համար վոսկի և արծաթ եր գնում հիմքումը: Կամրջի շինության ժամանակը նա հանձնեց յուր ծառային այժմյան հինգ կոպեկին համապատասխան գումար, վոր Զուղայի փողոցումը գնե 3 կոպեկի 100 հատ ձու և 2 կոպեկը վերադարձնի Մառան կատարեց տիրոջ հրամանը, բայց 2 կոպեկը ավելորդ համարեց վերադարձնել և դրա համար սաստիկ հանդիմանություն տալով խոջա Սաչիկից: Մառան ընդդիմաբանեց յուր պարոնին, թե ինչ և 2 կոպեկիդ արժողությունը՝ յերբ դու վոսկին և արծաթը անխնայ թափում ես ջրի հատակը: Սաչիկը պատասխանեց, վոր յեթե 2 կոպեկը չխնայե, անկարելի կլինի և այս առատությունը²⁾»:

Ժողովրդական ավանդությունն ե, վոր մի փոքր բարձրացնում ե վարագույրի ծայրը՝ ցույց տալու համար, թե ինչպես էին հարստանում մեծափաթեթով խոջաները: Այսպիսի գրոշանոց խնայողությունը չեր, անշուշտ, միակ միջոցը: Հարստացման յեղանակների մեջ էին անխուսափելիորեն նաև հանրածանոթ շահագործումներն ու կեղեքումները կապիտալի միջոցով, բայց այս մասին մեզ տեղեկությունները գրեթե բոլորովին չեն հասել, վորովհետև պատմությունը գրողները հոգևորականներն էին, իսկ այս դասի հետ առևտրական կապիտալը միշտ մերված եր իրրե շահակից և աջակից: Խոջայությունը, կամ առհասարակ վորևե ուրիշ անվանումով, փողի ներկայացուցիչ հանդիսացող հասարակական տարրերը գրի և գրականության տեղը յեղող հոգևորականության համար ե՝ ազգի գլուխ եր, և՝ իշխան, մինչև անգամ

1) Տեք Հովհանյան, I, յեր. 90.

2) «Փորձ» 1871—78, № 11, յեր. 351.

1) P. R du Mans — «Estat de la Perse en 1660» p. 183.

և իշխանապետ, և այսպես պիտի ընդունեյին, իհարկե, նաև խոնարհ խաղերը, աշխատանքի տակ կքվածները, կեղեքվողները: Մեր վերահիշյալ խոջա Սաֆրազի գերեզմանաքարի վրա գրված էր.

«Ա, իմ անձման խոջայ որ էիր Հայոց թագաւոր,
Անուամ Սաֆրազ կոչի՝ սրնթաց գօրեղ դատաւոր,
Յեւօք, քո ճարտար լեզվիս դարձանար ամեն թագաւոր,
Շատ իշխան քո տեսուտ փափագ անկատես իշխան փառաւոր»¹⁾:

Հետաքրքրական է այստեղ նշանակել խոջայական կապիտալի մի հատկութիւնն էլ: Զուգայի բոլոր հարուստները լուսավորչական չէին: Կային և կաթողիկէ հայեր, և դրանց մեջ շատ հայտնի յեր Շահրթմանյանների տոհմը, վոր ընդարձակ առևտրական գործառնութիւնների և խոշոր կապիտալի տեր էր: Թեև կապիտալը միայն իր շահն ունի դավանանք, բայց հայ իրականութեան մեջ կրօնական-դավանաբանական տրոհումներն ազդում էին նաև կապիտալի վրա, տալով նրա հասարակական-մշակույթային գերին տարբեր ուղղութիւններ, մինչև իսկ առաջ բերելով ազգամիջյան պայքարներ: Այս յերևույթը նկատելի չէ դառնում Հնդկաստանում և մանավանդ Կ. Պոլսում:

Հայ խոջայութիւնը, Սպահան գնալուց հետո յենթաբեկվելով, արաքսյան իրականութեան համեմատութեամբ, խորին կենցաղական հեղաշրջման, զարգացում էր Ասիայի փորքում մի շուրջ բուրժուական նիստուկաց, աշխատելով համընթաց քայլել յեթև վոշ իրանի շահնշահի պալատի, գոնև պետական բարձր պաշտոնեյութեան և ազնվականութեան հետ: Առաջ ու առաջ այս նոր ճաշակի և նոր պահանջների արտահայտիչ էին հանդիսանում խոջայական բնակարանները:

«Շինեցին, — գրում է Դավրիժեցին, — յարկս և բնակութիւնս ինքեանց հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, թեւոր ապարանօք և ամրասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, դարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկւոյ և լաշվարդի՝ և պէս պէս երանգաց ակնախաղ տեսողաց: Նույնպէս շինեցին և գեղեղեցիսն հրաշագան յօրինուածովք ըստ արժանւոյն փառացն աստուծոյ, յերկնամասն խորանօք և դերամբարձ կաթուղիկէիք, բովանդակ ծաղիկեալ պէս պէս երանգովք ոսկւով և լաշվարդով, տնօրինականօք տեսուն և պատկերովք սրբոց»²⁾:

Գեղարվեստական այս յեռուն շարժումն այնքան տեսական է դառնում, ինչպես կյանքի յերևույթ, վոր ծնեցնում է տեղական նկարչական պատկերագրական տաղանդ: Դա Մինաս վարպետն էր, յեվրոպական արվեստի փոքր ինչ աշակերտած մի ջուղայեցի,

վոր վերադառնում է իր հայրենիքը և իր նկարչական գեղեցիկ ձեռքը գործադրելու մի ուրիշ ասպարեղ, իհարկե, չի գտնում, բացի խոջայական ապարանքից:

Պարսկական արվեստն իր արհեստավորական միանման անբնականութեամբ յետ էր մնում նույն իսկ պարսիկների աչքում, և Զուգայի խոջայական բնակարանը նկարչական զարդարանքի կոզմից գերազանցում էր նույն իսկ շահական պալատը: Այստեղ էլ տեղեկութիւններ մենք ստանում ենք դարձյալ միայն Առաքել Դավրիժեցուց: Նա ասում է.

«Եւ եկեալ (Մինաս վարպետն) ի քաղաքն Ասպահան բնակեցաւ ի տան իւրում, որ էր ի մեջ Զուգայեցւոց. և գործէր զարուեստն իւր զպատկերահանութեան: Եւ վասն կարի առաւել վայելչակերտ գեղեցկատիպ չքնադատես յօրինուածոյ արուեստին, մեծամեծք Զուգայեցւոց տանէին ի ծաղիկ և ի պատկերազրել զյարկս ապարանից և տան իւրեանց. այսպես և խոջայ Նազարի որդի խոջայ Սաֆրազն տարեալ ի տուն իւր առ ի դարդարել զապարանս իւր ծաղկօք և պատկերօք»³⁾:

Շահ-Սեֆին, գնացած լինելով Սաֆրազի տունը, ծանոթանում է այդ զարմանալի արվեստին և արվեստագործին, և այնուհետև է միայն, վոր Մինաս վարպետի վրձինը, հայ խոջաների բնակարանները շքեղազարդելուց հետո, գնում է նույնն անելու և շահական պալատում:

Կշռադատելով նոր Զուգայի այդ բոլոր պարագաները նրա հիմնարկութեան սկզբից, մենք կարող ենք, առանց սխալանքի մեջ ընկնելու ասել, վոր այս վաճառականական գաղութը մի յեղակի յերևույթ էր Արևելքում: Մեծ հարց էր — կարո՞ղ էր այդ յերևույթը մշտական լինել, և այս հարցը, ինչպես յերևում է, իրենց չէին տալիս ջուղայեցիները: Մեծով Շահ-Աբրահամ մեծը, մեռան և նրա մոտիկ հաջորդները, վորոնք, այսպես թե այնպես, պահպանում էին Զուգայի վերաբերմամբ ստեղծված դրութիւնը: Բայց վորքան հեռանում էր ժամանակը մեծ ընտանիքի և մեծ վաճառականի ստեղծած կարգերից, այնքան մանրանում և անպետքանում էին Սեֆեվյան տան Շահերը. պետութիւնը աղքատանում էր, ստեղծելով Զուգան պարբերաբար կողոպտելու անհրաժեշտութիւն, կրօնական ֆանատիկոսութիւնը դառնում էր պետական ուղղութիւն, անկարելի դարձնելով խաղաղ կենակցութիւնը Սպահանի և նրա արվարձանի մեջ: Զուգան աստիճանաբար ընկնում էր:

Բայց նա արդեն կատարել էր իր չափազանց խոշոր դերը,

¹⁾ Անդ, յեր. 91.

²⁾ Յեր. 63-64.

³⁾ Յեր. 410

կենտրոնացնելով և մեծացնելով խոջայական կապիտալը և այսպիսով դարձել եր մի մեծ կայան, վորտեղից այդ կապիտալը պիտի մղվեր դեպի իր հետագա զարգացման, տարածման և կերպարանափոխման փուլերը:

Այսպիսի մի դերի մեջ մտնելու համար հարկավոր եր, վոր ինքը՝ ջուղայեցիությունն ել՝ ավելի լայն հասկացողություն դառնար: Իր գոյության առաջին հիմնամյակում Ջուղան պատկանում եր ջուղայեցիներին: Բայց հետո, շահի հրամանով Սպահան քաղաքի բնակիչ հայերը դուրս հանվեցին այդ քաղաքից և բնակեցվեցին Ջուղայի մոտ: Այսպիսով Սպահանի մի շարք հայաբնակ թաղեր — Դաշտեցի, Յերեվանցի, Թավրիզեցի և այլն դարձան Ջուղայի թաղեր: Սրանով, ուրեմն, բոլոր խոջայական տարրերը համախմբվում եյին մի տեղ և Ջուղան, կորցնելով իր ազգագրական միատարրությունը, դառնում եր մի ընդհանուր վաճառականական հայրենիք, վորի մեջ մտնող մասանիկներին հաղորդվում եր մի համայնական միաձույլ կերպարանք — Ջուղայեցիություն: Այս բառով կարելի յե ընտրել 17-րդ դարի այդ խոշոր հայ առևտրական բուրժուազիան:

Լինելով հանդերձ մի հեռավոր, հաղորդակցության վատ միջոցներով անջատված գաղութ, ջուղայեցիությունը շատ խոշոր ազդեցություն եր գործադրում գրեթե ամբողջ հայության, մասնավորապես նրա կրոնական կենտրոնի, Եջմիածնի վրա: Այստեղից և այն հաստրական գերը, վոր ուրիշներից չգերազանցված չափով դառնում եր ջուղայեցիության հատկանիշը: Ջուղան սոսկ խոջայական կապիտալի կուտակման վայր չեր, այլ և ժամանակի հոչակված մտավոր կենտրոններից մեկը: Նրա դերը շատ մեծ և մասնավոր ժամանակի ամենագլխավոր մշակույթային շարժումներից մեկը կազմող տպարանական գործի մեջ: Ինքը, Սպահանի առևտրական արվարձանը մեծամեծ ջանքեր եր թափում իր ծոցում զարգացնելու համար տպագրական-հրատարակչական գործունեությունը, բայց Իրանը վոչ մի հարմարություններ չեր տալիս այդպիսի մի գեր կատարելու համար: Յեվ ջուղայեցիությունը դրա փոխարեն մեծ գործ տեսնում եր Յեվրոպայում, ուր նա գտնվում եր ինչպես իր տանը: Գրական աշխատանքի մեջ ինքը՝ խոջայությունն անձամբ վոչ մի մասնակցություն չուներ, ամեն ինչ կատարվում եր հոգևորականության ձեռքով, իսկ խոջայական կապիտալն իր ձուլություններից փշրանքներ եր հանում հրատարակության ծախսերը հոգալու համար, ստանձնում եր այսպիսով մեկենասության պաշտոնը, վոր ապագայում

շատ պիտի զարգանար և դառնար հայոց գրականության զարգացման ամուր հիմքերից մեկը: Մշակույթային գործունեությունն այս ձուլին ջուղայեցիության հետ աշխատակցում եր և զով խոջայությունն Արաքսի հովտից:

Խոջայական մեկենասությունը, տպագրելի գրքերի ընտրությունը թողնելով հոգևորականներին, բաժին եր պահանջում և հայ վաճառականի համար, վոր պետք եր զգույն աշխարհաբար հասկանալի լեզվով հաշվառություն սովորելու, անգամ յեկեղեցական գրքեր կարդալու, աշխարհներ ճանաչելու և այլն: Կապիտալի այդ պահանջը կատարվում եր, և բացառապես յեկեղեցական — ժամերգային տպագիր գրականության մեջ սողոսկում եյին հատուկոր այնպիսի հրատարակություններ — մի թվաբանություն, մի աշխարհագրական քարտեզ, — վորոնք չնայած Իրանի փոքրություն և սակավություն, ամբողջ հեղաշրջում եյին առաջացնում հայկական մտայնություն մեջ, մղելով նրան դեպի աշխարհականացում: Գեղեցիկ որինակ կարող ե ծառայել այն, վոր հայ հոգևորականը ջուղայեցի խոջայի պատվերով պատրաստում ե «Դանն չափուց...» վաճառականական ձեռնարկը, վորից մենք նմուշներ բերինք վերևում:

Յեվ միայն գրականության ասպարեզում չե, վոր ջուղայեցիությունը փոքրիկ ու նեղիկ պատուհաններ եր բաց անում դեպի մտքի դրսի, նյութական աշխարհը: Այսպիսի պատուհանիկ խոջայությունը Ջուղայում բաց եր անում և դեպի պետականությունը: Նրանից կան ծառայողներ շահական կառավարություն, անգամ գործի մեջ: Մենք խոջաներ ենք տեսնում, վորոնք շահերի կողմից դեսպան են գնում պետությունների հետ քաղաքական և առևտրական բանակցություններ վարելու և դաշնագրություններ կնքելու համար:

Այս բոլորը նշան ե բուրժուական տնտեսության զարգացման: Խոջայական կապիտալի վոչ միայն նահապետականությունն և անցել, այլ և պահանջները, ախորժակն են մեծացել: Համաշխարհային առևտրական կապիտալի իմպերիալիստական մարմալը — շուկաների նվաճումը նրան ել ե բռնում, նա յեկ սկսում ե անդլիացիների, հոլանդացիների, ֆրանսիացիների յեղանակով գործել՝ առևտրական ընկերություններ կազմելու միջոցով: Թեև այդ ընկերությունները, յեվրոպականների հետ համեմատած, փոքր ու սահմանափակ բաներ են, բայց այդքանն ել նշանավոր առաջադիմություն և ասիական անհատականություն տողորված իրականություն մեջ, և հայերն այնքան ուժեղ եյին

զգում իրենց այդ կազմակերպության շնորհիվ, վոր նույնիսկ մրցակից եյին հանդիսանում յեվրոպացիներին: Այսպես, յերբ 18-րդ դարի սկզբում Փրանսիացի կրոնավորները շատ ձեռնառու դաշնագիր կնքեցին Սպահանում և ստացան Ֆրանսիայի համար մի քանի կոնցեսիաներ, այս բանին սատիկ հակառակություն ցույց տվին անգլիացիները, հոլլանդացիները և հայերը¹⁾:

6.

Ջուղայեցի խոջան վոտի տակ եր տալիս համարյա ամբողջ աշխարհը, և մենք ունենք մի յերկար ցանկ այն տեղերի, ուր նա յերևան եր գալիս գնողի և վաճառողի դերում: Ահա Ջուղայի այդ առևտրական քարտեզը.

Մոլթան, Լանոն, Սրհրնդան, Ջանասպաս, Ափարաբադ, Խուռչա յեվ Հնդվան, Բանկալա, Բիարթաբանա, Բնարիս, Մավն, Ղազիփուռ, Ջալսափուռ, Շանգադափուռ, Խերաբադ, Դարիաբադ, Դոլվաբաբադ, Մրհնջան, Բերանփուռ, Սուրաբ, Դուշրաբ, Ովուանկարադ, Շադսոն, Հեյդարաբադ, Մուշլիբանդար, Փեղու, Հուռ, Բուրանդ, Խարա յեվ Խուրա, Չիրապ, Բոնին, Սենան, Մալադա, Ջափաբ, այս ունան Բրալիս կասեն, Թունասի, Ամրուռն, Մուխասար, Թիմուռն, Սինոն, Մանիլա, Շարենով, Հարաուսան. Սպանան իր արաֆնեռվն, Մաշադ, Բալսբուխարս, որ և Ոգրեկասան, Ղանդանար, Ղազնի, Քաբուլ, Արակն, Փիւռուր, Քիւմիք: Դառնամք գամք երեվան, Դիլան, Մազանդարան, Դաակառ յեվ Քեաֆա Ըոեոս, յեվ Լալիջան յեվ Լաւարեւան, Դանջա յեվ Ղարաբադ, Շիրվան, Շամախի, Մոսկով, Լեմուսաջար: Դառնամք Բաւրա, Արաբասան, Բադղադ, Հալապ, Կոստանդնուպոլիս, Բուխարյեվ Անդրանա, Մար, Արգուռ, Թոդաբ, Իզմիր, Մսինա, Ալիկուռնա, Վանասիկ, Ալաման, Ջենեվա, Մառչիլա յեվ Ֆոանգաս, Ընկլթեռ, Ախսերդամ յեվ Տաննկա, Ասպանիս յեվ Սեգիդունի երկիրն²⁾:

Թեև այսքան շատ են և մձձված Ջուղայի առևտրական ճանապարհները, բայց և այնպես՝ խոջայական կապիտալի ամենազլխավոր ձգողական ուղղությունները յերկու եյին — դեպի հարավ, դեպի Հնդկաստան և դեպի հյուսիս, դեպի Ռուսաստան:

Ավելի շատ սիրվածը, ավելի շատ բանուկը հարավային ուղղությունն եր, և այս այն բնական պատճառով, վոր Հնդկաս-

տանից կարելի յերշատ հարստություններ արտահանել, մինչդեռ Ռուսաստանը գրեթե բացառապես ներմուծման և սպառողության յերկիր եր:

Խոջայական կապիտալը ճանաչել եր Հնդկաստանի ճանապարհը Նոր Զուղայի կառուցումից շատ առաջ ել, դեռ նույն իսկ 16-րդ դարում: Մենք գիտենք արդեն, վոր խոջայական առևտրի գլխավոր ճյուղերից մեկը գահարավաճառությունն եր, իսկ ամեն տեսակ թանկագին քարերի հայրենիքը Հնդկաստանն եր: Թեթև ու փոքր, հեշտ ու աննկատելի տանելու, միաժամանակ նաև մեծ շահ բերող ապրանքը բնականաբար պիտի Հնդկաստան տաներ հայ վաճառականին վոչ միայն Արաքսի հովտից, այլ և Լեհաստանից և այլ տեղերից: Բայց այդ յերթեկությունը մինչև 17-րդ դարի սկիզբը մասնակի, նոսր յերևույթ եր կազմում:

Նոր Զուղան մոտեցնում եր հայ խոջայական կապիտալը Հրնդկաստանի սահմաններին: Շահագրգռման առիթներն այս մեծահարուստ և շուրջ յերկիրը միշտ ել մատակարարել և համաշխարհային վաճառականության, բայց առանձնապես 16—17 դարերումն եր, վոր նա յենթարկվեց յեվրոպական կապիտալի բուռն հարձակումներին, վորոնք և հետո պիտի լափեյին իր հարստությունների յերեսից դժբախտ յերկրի ինքնուրույնությունը, տնտեսական և քաղաքական անկախությունը:

Յերբ Զուղան տեղափոխվեց Սպահան, հնդկական թերակղզում իրար հետ կատաղի մրցման մեջ եյին անգլիացիները, Փրանսիացիները, հոլլանդացիները և փորթուգալացիները: Հասկանալի չե մրցությունների խստությունը—չափազանց չաղ եյին այն կտորները, վոր պոկում եր այդ յերկրից անկշտում կապիտալը: Անգլիական հռչակավոր Արևելս—Հնդկական առևտրական ընկերությունն իր հիմնարկության առաջին տարիներում տալիս եր իր բաժնետերերին դիվիդենտ 210, 218, 260, մինչև իսկ 340 տոկոս:¹⁾ Զուղայեցիությունն ել նետվում եր այդ մրցադաշտը նույնպես հարուստ հունձ վերցնելու համար: Պայմանավորվելով անգլիական ընկերության հետ, նա ապրանքներ իր տալիս և լավ շահ վում: Շահ Աբբաս առաջինը անգլիական ընկերության ոգնությամբ խրեց փորթուգալացիների ձեռքից Հորմուզ նեղուցի վրա յեղած գեղեցիկ նավահանգիստը, վորին տվեց Բենդիր-Աբբաս անունը: Այդ մի ճանապարհ եր, վոր հատկապես հարկավոր

¹⁾ Maurice Herbet - «Une Ambassade Persane sous Louis XIV», Paris, 1907 p. 11.

²⁾ Տե՛ր Հովհանյան, 1, յեր. 159-160:

¹⁾ Г. Б. Гиббинс — «Очерк истории английской торговли и колоний», СПб. 1899, с. 8.

եր հայ խոջայական կապիտալին՝ Հնդկաստանի հետ առևտրական հարաբերություններ պահպանելու համար¹⁾։

Անգլիական ընկերության (կոչվում էր հայերի մեջ սովորաբար Կոնստանին) հետ իրանց հարաբերությունները ճշտելու համար, ջուղայեցի վաճառականները կայացնում են համաձայնություն, վոր արձանագրված է 1688 թվին ընկերության կողմից տրված հետևյալ արտոնագրի մեջ։

«Կոնստանի և ընկերութիւն վաճառականաց Լոնդոնայ առևտուր արողք ընդ արևելյան Հնդկաց, առ ամենեւեան՝ յորս այս ընծայութիւն հասանցի, առաքեն ողջոյն։

«Որովհետեւ Սըր Զօսիտ Զայլդ, պարոն փոխ կոնստան ընդ երկար խօսակցութեամբ ընդ Յոջայ Փանոսի Քեալանթարի, մեծի հայ վաճառականին Ասպահանց՝ որ ի Պարսկաստան, որպէս և ընդ Սըր Շարդինայ ասպետի, որ ի Լոնդոն՝ ծանոթացաւ ի մասին աղգին հայոց՝ պէս-պէս հանգամանաց յառաջ տանելոյ զմեծ մասն հայ վաճառականութեան որ ի Հնդկիս և ի Պարսկաստան և անտի յեւթրոպէ ընդ ճանապարհն Անգլիոյ, որ ոչ միայն օգտէր մաքսից նորին մեծութեան, այլ և մեծապէս նպաստ մատուցանէր անգլիական նաւարկութեան, եթէ աղգն հայոց այնպիսի արձակութիւն գտանէին յընկերութենէ ի քաջալերութիւն փոխադրելոյ գնախնի զընթացս վաճառականութեան իւրեանց ընդ եւրոպիա։ Եւ որովհետեւ մեր կամք եղեալ է այն՝ միշտ քաջալերս տալ և առաւելուլ զհասարակաց վաճառ և նաւարկութիւն թագաւորութեան այսորիկ, վասն որոյ յետ լրջութեամբ հասու լինելոյ առաջարկութեանց վերաբերելոց առ այս գործ, բարեւոք համարեցաւ հաստատել ըստ հետեւելոց զոր օրինակ։ Նախ զի աղգ հայոց այժմ և յամենայն յաջորդեալ ժամանակս ունեյին զհաւասարաբաժին օգուտ արդարութեանցն՝ զոր ունի կամ որոց շնորհելոց իցէ ընկերութիւնս այսորում և իցէ ի նախադրաւիցն կամ անգլիացի վաճառականաց։ Երկրորդ՝ զի նոցա է բացարձակ ազատութիւն ընդ ամենայն ժամանակս անցուղարձ առնել ի Հնդկաց յայլ աշխարհ կամ յայլոց աշխարհաց ի Հնդկիս ուրիցէ նաւու ընկերութեան միջասահման պայմանաւ, որպէս վայել է ազատ անձանց ընդհանրապէս երրորդ՝ ազատութիւն է նոցա բնակել յո և իցէ քաղաքս, յաւանս, ի պահակս զօրաց ընկերութեան ի Հնդկաստան, առնուլ, տալ և գնել զկալուածս և տունս, ընտրել ի քաղաքական պաշտօնս և ի պատիւս, այնպէս՝ որպէս թե ծնեալ իսկ էին յանգլիացիս, ունիլ միշտ զբացարձակ և զանվրդով ազատութիւն պաշտելոյ զհաւատ իւրեանց։ Եւ առ այս վճռեմք զի չունիմք անասան պահել կամ մշտնջենաւորել ի ծառայութեան մերում զայն կոնստան, որ ուրիցէ մասամբ խուրիցէ կամ խռովիցէ զսոսս յո և իցէ արտօնութեանց՝ սովին շնորհելոց նոցա։ Եւ ոչ իսկ զայլ կամ առաւել հարկս հարկանիցեն նոքա ի Հնդկաստան, քան զոր գործավարք ընկերութեան, կամ որիցէ անգլիացի ծնեալ՝ առնէ կամ պարտ իցէ առնել Զորրորդ՝ զի արձակ լիցին նաւարկել յո և իցէ պահակաց ընկերութեան ի նաւահանգիստս Հնդկաստանի, ի ծովն հարաւային, ի Չին և ի Մանիլայ՝ նաւօք ընկերութեանն և առնել զառևտուր իւրեանց ընդ Չին և Մանիլայ կամ ընդ նավահանգիստս և տեղիս, որք սահման հասանցին հրովարտակին ընկերութեան հաւասար սակարկութեամբ, մաքսիւ և նաւողչելու՝ ընդ անգլիացիս»²⁾։

¹⁾ Տ. իմ «Հայկական Տպագրություն», հատ. 1, Թիֆ. 1904, յեր. 176։

²⁾ Տեք Հովհանյան, 1, յեր. 178—179.

Այս արտոնություններով անգլիական առևտրական կապիտալը կատարելապէս վորդեգրում էր հայ խոջայական կապիտալը Հնդկաստանում, դրա հետ միասին մտցնում էր իր վորդեգրածի մեջ զուտ անգլիական գծեր, վորոնց ամենախոշորն այն էր, վոր ցամաքագնաց և կարավանավար խոջան դառնում էր ծովագնաց, ովկիանոսների վրա առևտուր անող։ Այս մեծ կերպարանափոխությունը բավական կլինէր հանելու համար Հնդկաստանի հայ վաճառականներին խոջայության դրությունից։ Բայց դեռ դրա ժամանակը չէր։ Դեռ Հնդկաստանի առևտրականն ամուր կապված էր Զուղայի հետ՝ վոչ միայն ընտանեկան կապերով, այլ և առևտրական բարձր շահերով։ Հնդկաստանի առևտրական հայը յենթարկված էր Զուղայի վաճառականական ժողովի իրավասության և նրա դատաստանին էր դիմում իր շահերը պաշտպանելու համար։ Բայց, համենայն դեպս, 17-դարի ընթացքում հայ խոջայությունը Հնդկաստանի հողի վրա սկսել էր և առաջ էր տանում իր կերպարանափոխությունը։

Անգլիական Կոնստանիան այնքան բարձր գնահատեց իր ձեռք բերած հայկական կապիտալի աշխատակցությունը, վոր պարտք համարեց առանձնապէս վարձատրել միջնորդ խոջա Փանոսին։ Վերևում բերած արտոնագրի հետ միասին ստորագրվում էր և հետևյալ թուղթը։

«Որովհետեւ խոջա Փանոս Քալանթար մեծ հայ վաճառական, բնակիչ Ասպահանայ ի Պարս՝ մեծաշան աշխատութեամբ յառաջ տարաւ զղաշին ընդ տասնեակ ընկերութեան, յաղազս վերածելոյ զմեծ վաճառ անգլիական նաւովք, թէ յիւրմէ կողմանէ և թէ այլոց համագգեաց իւրոց, վասն որոյ ասացեալ կոնստան և ընկերութիւն ըստ խնդրոյ յիշեալ խոջա Փանոս Քալանթարի և ի տրիտուր վաստակոց նորա, շնորհէ նմա և սերնդոց նորա զմենավաճառութիւն մեղեսիկական¹⁾ որոյ վասն հատուցանելոց է նա միայն հարկւրին՝ տասն մաքս և զսովորական վարձ նաւոց ընկերութեան։ Եւ ասացեալ ընկերութիւնն սովին հաստատէ՝ զի ոչ ինքնին գնեսցէ և վաճառեսցէ այսուհետեւ զայս նիւթս և ոչ այլում թուլ տացէ թէ անգլիացի ոք իցէ՝ թե օտարական»²⁾։

Ակնհեղենների այս մենավաճառը նորից և նորից շեշտում է, թե վորքան կարևորություն ունէր առևտրի այս ճյուղը ջուղայեցիության համար։ Հնդկաստանը կարող էր միայն բաղմապատկել այդ կարևորությունը, ընդարձակել այդ առևտրի տարածումը և մանավանդ շահավետությունը։ Հայ վաճառականը կարող էր աջող ձեռք բերումով մի որում տիրանալ ահագին հարստության։ Ահա հենց մի որինակ։ Յերկու վաճառականներ ընկերովի գնում են

¹⁾ Մեղեսիկ—մի տեսակ թանկագին քար և

²⁾ Անդ, յեր. 179—180

անսովոր խոշորություն ունեցող մի աղամանդ: Ծագում ե նրանց մեջ վեճ և գնողներին մեկը գիմում ե Զուղայի վաճառականական ժողովին այսպիսի բողոք քաղրով:

«Պատճառ գրոյս այս ե, վոր թիֆլ 1118-ումն (1669) արյամ ամսի 25-ումն եկինք Սուրաթ Բանդարն, դալալն մին դանտ ալմազ եր բերել տվել Աղախասենց Հովհաննեսն. քաշն 159 ըռաթիւ Հովհաննեսն արեկ իմ կուշան ասաց, թե աջ Սիմոն, դալալն եկել ա մին քար ա բերել 159 ըռաթիւ ա, առունք ընկերովի, ես ասացի լեզ ա առունք ընկերովի, ասաց լեզ ա առունք, կեսն ինձ կեսն քե. ես յեղբարս մեր միջումն ելալ. հինգ վեց որով հեանե դալալն արեկ քարաբերն խոտուրն. Հովհաննեսն ինձ կանչ ուղարկեց թե յեկ վոր քարն մուշախաս առենք, գնացի Հովհաննեսնց տունն նստանք, քարն քաշով 159 ըռաթիւ, գինն մուշտախաս արարինք 11 հազար թուման, 15 "ր վատա փողն տանք: Մին դառեալ քար ծախողին տվինք խալաթ, մին դառեալ դալալին, եսպես առինք դուրս եկինք: Հովհաննեսն ասաց աջ Սիմոն, չունքի Սահակն ինձ խեղատ, մին հասա ինձ, մին հասա Սահակն, մին հասա քե. յես ասացի թե դոր որ դարար անի ևարարել կեսն իմն ա կեսն քունն, չունքի Սահակն անունն հառաջ հիշվիլ չի. դու ել գիտես քո հասեն ու Սահակն Յերկու որով հեանե դալալն ուղարկեցի, թե աջ պարոն Հովհաննես, իմ բռնատաթ փողն ուղարկեմ, ասաց թե քարն հետ ամ տվեր ես ծախողեն՝ դալալն ել թախեթ արարի վոր յես չեմ տվել: Յես վաճառ արարի Հովհաննեսին հետ խոսի առելն, չունքի եսպես մեծ քար ա, չնի թե Ավան յիմանա՝ քարն ձեռաց գնա, չունքի քարն գնամանա Սպահան, գրեմ մեր Աղինուն, վոր պարոն Ավետիկն ա, պարոն Մինասն՝ մեր դատաստանն առեն: Հովհաննեսն դուս յեկալ թե գնա Գուշաթն, պարոն Մինասն մարդ ուղարկեց Հովհաննեսն հետ բերին, թե քարն ինձ խեղ ընկերովի առել աս՝ վեալ գնաման, մին տարվա 2500 թուման շախարետ քարն ձեռենն հինք առեց»¹⁾:

Հնդկաստանի վաճառական հայն իր գոհարեղենով համարձակություն եր ստանում նույն իսկ նորին բրիտանական մեծության վտանքն ընկնելու: 17-դարի կեսում Մադրասից վոչ հեռու գտնվող Մալաբար քաղաքի քաղաքապետն եր մի հայ, Մարկոս Ընդրադ (Աղադադ?) անունով. նա ակնեղեններ շատ ունեւր, ուզում եր իր սեփական նափն ունենալ, բայց վորովհետեւ Հնդկաստանում լալ նալ շինել չգիտեն, դիմում ե Անգլիայի թագավոր Կարոլուսին, իրեն նրա հովատարիմ հպատակ և ներկայացնելով մի տուփ, ցուցակագրում ե նրա բովանդակությունն իր նամակի մեջ այսպես.

«Մատանի մի մեծաքանակ՝ կապոյտ գոհարաւ. ալլ մատանի մի ես մեծագույն՝ ոսկեգոյն յակնթաւ. և մատանի մի կարմիր յակնթաւ՝ փոքրագոյն քան զվեր յիշեալսն. մի հատ մարգարիտ բարեմայ. պատուական կարմիր յակնթաւ մի բերկրալի ի տես՝ ընդելուզեալ ոսկեկուռ. գոհար մի վասն կրկնոյ ի վերայ լանջաց և կարելի առ ի գատուցանել ի մասունս՝ լինելով ակն մի հանդերձ երեքին կապոյտ և ձերմակ շերտիւք. և ես ակն մի ծանրաբեք և մեծաքանակ ըստ գատողութեան բնիկ երկրականաց տեղւոյս որք վկայեն առգայն մերձաւոր դու ական կարեկհանի: Այսորիկ ամենեքին, ամփոփեալ ի փոքրիկ տուփ

մի ոսկեկուռ՝ և կնքեալ նոյն իսկ կնքով որ առ երի ստորագրեալ անուանս նուերեմ և զեաեղեմ ի ներքոյ սոխց գերիշխանութեան ձերոյ...»¹⁾:

Փոխարենը աղերսում եր, վոր թագավորն իրան մի նաւ պարգևե: Ահա և մի ուրիշ շուղայեցի խոջայի գրամագլուխը ակունքներով.

«ա. դանա մեծ լալ, որ է 65 դիրեթ, ա. դանա լալ որ է 14 և կէս դիրեթ ա. դանա լալ որ է 8 դիրեթ, ա. դանա լալ որ է 18 դիրեթ. ա. դանա լալ որ է 10 դիրեթ, ա. դանա կապոյտ եաղութ 105 դիրեթ, ա. զեղին և ա. ձերմակ անշուռ արծաթ մատանի, ա. դանա լալ մատանի արծաթ, ա. դանա լալ թախտ, ձիդ 13 և կէս դիրեթ, ա. դանա լալ բաղամի 22 և կէս դիրեթ. 26 դիրեթ լալիզա (մանր) եաղութ. 8 հատ ուղալի. 16 ձերմակ բուրսաղ, ա. զեղին բուրսաղ. ա. ձերմակ բուրսաղ. ա. հատ կարմիր եաղութ, բ. դանա լալ հրնդի 103 դիրեթ. է. դանա դմբութ՝ քաշն ա 94 դիրեթ»²⁾:

Բայց գոհարավաճառները միշտ չեյին գոհ մնում իրանց գործից: Մեր առջև ե մի խոջա, վոր թանգ գնեցով ակներ և առել, տարել ե Վենետիկ, բայց գնող չե գտել: Յեւ նա գանգատվում ե վրտանավորով.

«Փոստով եկաք մեք Վանատիկ, որ ժամանակն էր ամառան Ունինք այմաղ եաղութ բաներ, բերինք վասն վաճառութեան. Պատահեց մեղ քատառ բաղար, գինն պակաս կուզեն, յեժան. Ասինք թե տանք մեր ջաւայինն, առնումք սոցա ջամ ու շիշան Մեր առնուն ոսգի կացինք՝ շիշա տվողը դայիլ չեղան»³⁾:

Մենք արդեն հիշատակեցինք, վոր խոջայական կապիտալը գիտեր Զուղայում կազմակերպվել առևտրական ընկերությունների մեջ: Այդ ընկերությունները բավական հաճախ կրկնվող յերևույթ են կազմում խոջայական կյանքի մեջ: Բայց գրանք խոշոր կազմակերպություններ չեյին, գրեթե միշտ 2—5 հոգուց ավել մասնակցողներ չունեյին և գործի մեջ մտցրած կապիտալն ել հեռու յեր խոշոր լինելուց: Շատ անգամ ընկերություն կազմողները յեղբայրներ եյին լինում: Կազմակերպման փոքրությունը, սակայն արգելք չեր, վոր ստացվող շահը լինի խոշոր: Ահա, որինակ, յերկու այդպիսի դեպք: Յերեք հոգի ընկերություն են կազմում, յերկուսը դնում են 600 թուման, յերրորդը մասնակցում ե իր անձնական աշխատանքով և տասը տարվա ընթացքում այդ գումարը շրջանառություն գործելով գանազան տեղերի և մասնավորապես Հնդկաստանի առևտրի մեջ, բերում եր գուտ շահ 36804 թուման⁴⁾: Մի ուրիշ ընկերություն, բաղկացած յերկու յեղբայր-

¹⁾ Ս. Տեր Մ. Գրիգորեան — «Հայք ի Հարաւային Հնդկաստան», Վենետիկ 1922, յեր. 9—11.

²⁾ Տեր Հովհանյան, 1, յեր. 163.

³⁾ Անդ, յեր. 168.

⁴⁾ Անդ, յեր. 161:

¹⁾ Անդ, յեր. 165—166.

ներից, առևտուր և անում Հնդկաստանում, ունենալով զբաղմունք 27950 ուղևորի: 30 տարվա ընթացքում այս գումարը բերում է մաքուր շահ 1,763,600 ուղևոր¹⁾: Այս յերկու յեղայրներին մեկն էր զլիսավոր գործիչը, խոջա-Հովսեփը, վորի գերեզմանաքարի վրա գրված է.

«Տապան խոջայ Յուսէփի
Որդի աւագ շինէնց Մարգարի,
Վաճառական յոյժ գովելի,
Մեծահոգի Հնդկաց երկրի,
Պատուով պայծառ յամէն տեղի,
Ի մեջ ծովու և ցամաքի,
Նաւավար էր ուրոյն նաւի,
Համագործ էր նաւապետի,
Թագաւորաց էր ցանկալի
Մեծամեծաց յոյժ պատուելի,
Անձանձիր և աշխատալի,
Երախտաւոր բազում մարդի.
Սա աշխատեաց յիսուն տարի,
Բարեկաց զանձս ի վերայ զանձի,
Զամենն եթող ի յաշխարհի,
Ինքն հանգեաւ ի յայտ տեղի,
Սա ոչ հանգեաւ և ոչ օր մի
Եւ ոչ խնդաց իւրոյ զանձի,
Գնաց առ յոյսն քրիստոնէի,
Առ հանգիստն մեր Քրիստոսի²⁾»:

1704 թ.

Այս իբր թե փառաբանությունն էր, վոր իբր թե սիրելի պիտի դարձներ խոջայական կապիտալի հերոսին Զուղայի գերեզմանոցում: Բայց վոչ մի պարսավագրություն այնքան ցայտուն կերպով չէր կարող ընդունել այդ կապիտալիստական մարմաջը — որ ու գիշեր քնից ու հանգստությունից զրկվել միայն փող դիզելու, զանձի վրա դանձ ավելացնելու համար: Այսպես և յեղել և այսպես և բուրժուազիայի պաշտամունքն ամեն տեղ: Յեւ յեթե այսպես և բուրժուազիական կապիտալը Զուղայում, նրանից վոչնչով պակաս չէր և կաթոլիկ կապիտալը Նույն տեղում: Շահրիմանյան հարուստ վաճառականական տունը 17-րդ դարի վերջերում մոտ ութ հարյուր հազար դուկատի մի գումար և դնում Վենետիկի բանկերում, վերպեսզի նրա տոկոսներով հասութակերի (ռանտիյե) ապրուստ անե: Միաժամանակ Շահրիմանյանները շարունակում

էին իրանց առևտրական գործունեությունը զլիսավորապես Հնդկաստանում, ասել է՝ նախընթացի, խոջա Հովսեփի նման դանձ էին ավելացնում գանձերի վրա: Մակայն ինչ յեղան հազար ու մի տեսակ հնարքներով դիզած այդ վոսկիրները: Նապոլեոնյան պատերազմները սնանկություն էին բերում Վենետիկի բանկերին և խոջայական կապիտալի այդ խոշոր կուտակումը կորչում էր անհետ¹⁾:

Մենք արդեն տեսանք, վոր նոր Զուղայում խոջայական կապիտալը կենդրոնանում և ուռճանում էր, ցանցերի մեջ առնելով և Արևմուտքի բոլոր շուկաները, վորոնցից ամենաուժեղը հանդիսանում էր Հնդկաստանը: Տեսանք նույնպես, թե ինչպես խոջայական կապիտալը հոսում է Զուղայից դեպի այդ հարուստ, միջազգային կովախնձոր դարձած յերկրը: Այս հոսանքը գնալով հորդանում էր, նախանշան դառնալով՝ վոր Զուղայի գերակշռությունը թուլանում է և Հնդկաստանը վերջիվերջո պիտի խլեր նրան՝ յեթե Զուղային մինչև անգամ տրված լիներ խաղաղ մրցակցի ճակատագիր ավելի յերկար ժամանակով, քան վորքան տրված էր նրան:

17-րդ դարի կեսում այդ հոսանքն այնքան մեծացել էր, վոր հայերին մենք տեսնում ենք մի փոքրիկ դադութ հիմնած Գանգեսի գետաբերանքում, ուր հետո, 1690-ին, անգլիական կուսականին հիմնեց Կալկաթա քաղաքը, վորի համար Բենգալի թագավորից գնվեցին յերեք գյուղեր և այդ գնումն աջոկեցնողն էր խոջա Սահրատ Զուղայեցին: Այնպես վոր հայերն են համարվում Կալկաթայի իսկական հիմնադիրները²⁾:

18-րդ դարին էր մնում վերջնական հաղթանակ տալ այս պատմական շարժման, վորի հետևանքով հայ խոջայական կապիտալը պիտի կերպարանափոխվեր, դառնալով հնդկահայ առևտրական կապիտալ: Այս նոր շարժիչին մենք կգիտենք իր տեղում:

7.

Գալով այժմ այն յերկրորդ ուղղության, վորով հայ խոջայական կապիտալը տանում էր իր առևտրական գործունեությունները, մենք այստեղ ունենք մեր առջև նախառեֆորմյան կամ նախապետության Ռուսաստանը, մի գերազանցորեն ասիական պետություն, վոր նոր է, Արևմուտքի հետ սկսված առևտրի միջոցով, յենթարկվում Արևմտյան Յեվրոպայի ազդեցության: Թեև

¹⁾ Անդ. յեր. 183.

²⁾ Անդ. յեր. 196 — 197.

¹⁾ Անդ. յեր. 127.

²⁾ S. Mesroby S. Seth — «History of the Armenians in India», London 1903, հատված 3-րդ.

այսպիսով ասիական ապրանքների պահանջը սաստիկ պակասում էր Ռուսաստանի մեծ քաղաքներում, տեղի տալով յեվրոպական ապրանքների գերակշռության, բայց սրանով էլ խցվում Վոլգա գետի մեծ ճանապարհը, վոր ուղղակի կապում էր ցարերի պետությունը Պարսկաստանի հետ, Կասպից ծովի վրայով¹⁾։ Պարսկական ապրանքները, վորոնց մեջ գլխավոր տեղը բռնում էին մետաքսն ու բոժոժը, մնում էին իրանց նախկին կարևորության մեջ և նրանց գնելու համար ուս վաճառականները գնում էին Պարսկաստան, բայց այդ ճանապարհորդությունները հաճախակի էին լինում, վոչ ել շատ արդյունավոր, այնպես վոր դարձյալ աշխարհաշրջիկ ջուղայեցին էր գլխավորապես, վոր իր բեռները մտցնում էր և այս աշխարհը։ Վոլգայի գետաբերանքում շինված Աստրախան քաղաքն արդեն մի խոշոր առևտրական կենտրոն էր, ուր իրար հանդիպում էին Արևելքի բոլոր վաճառական ժողովուրդները։

Հայերը մի փոքրիկ առևտրական գաղութ ունեյին, ուր անշուշտ, անձանթ հյուրեր էին արաքսյան խոջաները և առավելապես ջուղայեցիները։ Աստրախանի հայ առևտրական գաղութը առանձին կարևորություն ստանում էր 17-րդ դարում և սկսում էր դարգանալ ու մեծանալ մանավանդ դարի յերկրորդ կեսում։ Այստեղ էին յերևան գալիս նոր Ջուղայի խոջաներն իրենց ապրանքներով, բայց սովորաբար վոչ թի տեղական շուկայի հետ կապվելու համար, այլ դարձնում էին այդ տեղն իրենց գլխավոր կայան և մտնում էին ընդարձակ յերկրի խորքերը—Մոսկվա, Նովոռոդ, մինչև իսկ Արխանգելսկ, ուր նրանց առջև բացվում էր ծովային ճանապարհ, վոր տանում էր նրանց Արևմտյան Ֆեդրոպա։ Բայց ամենից շատ հաճախված տեղը Մոսկվան էր, մայրաքաղաքը, վոր ներմուծվող ապրանքների գլխավոր սպառողն էր։ Այդտեղ էր ցարը, վոր ինքն ել վաճառական էր, գնում էր իր հավանած ապրանքները, իսկ չհավանածները բաց են թողնում, վոր շուկա մտցնեն²⁾։

Հետաքրքրական է, վոր հայ վաճառականների գործառնությունները Ռուսաստանում հետքեր են թողել պետության պաշտոնական թղթերի մեջ և զրանք հավաքված են ու տպված³⁾,

1) П Мельгунов—«Очерки по истории русской торговли IX—XVII в.», М. 1905, гл. VIII.

2) Проф. Кулишер—«История русской торговли» Петер. 1923 г. с. 157.

3) С. «Собрание актов, относящихся до обозрению ист рии армянского народа», М. 1843 ч. 1.

այնպես, վոր կարելի չէ քայլ առ քայլ հետևել այդ առևտրական հարաբերությունների զարգացման։ Առաջին ծանոթ արձանագրությունը վերաբերում է 1626 թվականին, յերբ Մոսկվայում թագավորում էր առաջին Ռոմանովը — Միխայիլ Ֆեոդորովիչ։ Նրա վորդի Ալեքսեյի թագավորության յերկրորդ տարին (1647) թագավորյան անունով մի հայ խնդրում է նրան տալ հրովարտակներ, վոր ինքն իր ապրանքներով շրջե գանապան քաղաքներ։ Իսկ 1660-ին նույն ցարի մոտ գալիս է «Ապահանից հայ վաճառական խոջա Զաքար Մահրադյանը մատուցանելու համար թագավորին առևտրական ընկերության կողմից ընծա վոսկով և արծաթով ու ադամանդներով, հակինթներով և մարգարիտներով ընդելուզած բազկաթոռներ, վորոնք գնահատված են 22,589 ռուբլի 60 կոպ. ինչպես նաև ուրիշ ընծաներ։ Դեսպանական Պրիկազի մեջ այս վաճառականը բացատրություններ տվեց Հնդկաստանից թանկագին քարեր և թութակներ բերելու և Պարսկաստանից Ռուսաստան վոսկերիչներ, արծաթապորժներ, հղիչներ և այլ արհեստավորներ հրավիրելու մասին։ Յեվ նորից վերադարձվեց Պարսկական»¹⁾։

Այս ընծայի մասին հետևյալ մանրամասնություններն և հաղորդում «Բազմավեպ» կիսամյա հանդեսը։

«Ռուսաց Ալեքս թագավորին որերը, 1659-ին Ասպահանի հայ վաճառականներին Զաքար Մահրադյան անունով մեկը, վոր պարսից փոխարքային ալ գործակալն է յեղեր, ծովով Աթաերխան կուգա, անկեց ալ 1660-ին թագավորական հրամանով Մոսքվա քաղաքը կը հասնի ինն ընկերով։ Ասիկա թագավորին ընծա կը բերե մեկ պղնձի վրա քաշված պատկեր մը՝ Քրիստոսի ընթրիքը մեկ ոսկիե մատնի, այլև այլ սուղ բաժակներ, ազնիվ ըմպելիքներ ու անուշահոտ նյութեր, բայց ամենեն յերեկի ընծան յեղած է թագավորական աթոռը, վոր Զաքարին հայրը շինե է յեղել։ Ասոր շատ տեղը վոսկի չէ, ու վրան մեծ էւ պղտիկ 876 ադամանդ կա, 1 լալ, 1223 հակինթ մանր ու խոշոր, յերեք կարգ մարգրիտ, անկե զատ յերկուք ալ մարգրիտներով ձևացուցած հրեշտակներ։ Ան ատենի վաճառականները ասոնց ամենուն գինը կարեր են 24,443 ռուբլի, վոր հիմիկվա արժեքով 550,000 ղուբուշեն ավելի կընե։ Թագավորն ալ գրեթե նույնչափ ստակ կուտա Մահրադյանին. ասկե զատ իրեն ու իր ընկերներուն թագավորական ռոճիկ կը կապե ան հինգ ամսի չափ ժամանակն, վոր Մոսքվա կեցեր են և յեաքը իրենց տեղը կը ճամբե... Այն աթոռը ուսի թագավորները հին ատենը կը գործածեն յեղել թագ գնելու որերին, մեծ տոներուն, յեկեղեցական հանդեսներու կամ թափոքներու ատեն, և ոտար տերությունից դեսպանները ընդունելու ժամանակին։ Հիմա միայն թագավոր ոճվելու ատենը կը գործածեն վերափոխման տաճարին մեջ. իսկ սովորաբար Կրանովիթայա Փալատ բոսած թանգարանը կը պահի»²⁾։

1) «Собр. окт.» ч. I стр. 328.

2) «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1843, յեր. 13—14.

Այս Զաքարը հետո այլևս մեջ տեղ չի յերևում: Ի՞նչ էր նա.— միայն ընծա բերող: Վորքան և մեծ հասկացողություն ունենանք նոր Զուղայի խոջանների դրամական կարողության մասին, բայց և այնպես չենք կարող ընդունել, վոր մի անհայտ մարդ այդքան ծանրագին ընծա աներ մի ուրիշին: Նշանակում ե, վոր Սահրադյանը ընծա բերող էր և գլուխ էր մի պատգամավորության, վորի մեջ, բացի իրանից, կային ինը հոգի: Ռուսական բնագիրը պարզ կերպով ասում է, թե այդ ընծան հայ առևտրական ընկերության կողմից էր: Թե ի՞նչ ընկերություն էր այդ և քանի՞ հոգուց էր բաղկացած, մենք չգիտենք: Բայց վոր նա կազմակերպված էր Զուղայում, այդ հաստատվում է նրանով, վոր Սպահանում այդ ժամանակ հայ ազգաբնակչություն չէր մնացել, ամբողջը տեղափոխված էր Զուղա: Ընկերությունը դրամական խոշոր միջոցներ ուներ: Այս ապացուցում է վոչ միայն Մոսկվայի ցարին ուղարկած ընծան, այլ և այն ընդարձակ առևտրական գործառնությունը, վոր նա ծավալեց Ռուսաստանի մեջ տարիների ընթացքում:

Զաքար Սահրադյանի առաքելությունը միայն սկիզբ էր դրում բանակցություններին, թե ինչ պայմաններով և արտոնություններով կարող էր գործունեություն սկսել Զուղայի առևտրական ընկերությունը Ռուսաստանում: Բանակցությունները յերկար տևեցին, յոթը տարի, յերեկ ընդհատումներ ունեցան: Վերջապես 1666-ին Մոսկվա յեն գնում առևտրական ընկերության յերկու գործակալներ՝ Սեփիան Ռոմադանեցի յեվ Գրիգոր Լուսիկյան (շատ հաճախ գրվում էր և Հուսիկյան, Гуси́ков), վորոնք վերջացնելով բանակցությունները, հետևյալ տարին կնքեցին առևտրական դաշնագիր, և այդ ժամանակից էլ հայ խոջայական կապիտալը հաստատ հիմքեր էր դնում Ռուսաստանում, ստանալով մի շարք արտոնություններ և յերաշխավորություններ ցարական կառավարությունից¹⁾:

Ռուսաստանը, բացի շուկա դառնալուց, հայ վաճառականներին տալիս էր ազատ անցք՝ իրենց ապրանքները տանելու համար յեվրոպական վաճառանոցները: Ապրանքների ապահով տեղափոխումը Աստրախանից Վոլգայի վրայով դեպի Մոսկվա և ուրիշ տեղեր յերաշխավորում էր կառավարությունը. առանձնապես հիշատակվում էր Վոլգայի վրա զարգացած ավազակությունը, վորից խոջայական բեռները պաշտպանելու համար կառավար-

ությունը պատշաճավոր հրահանգներ էր տալիս տեղական իշխանություններին: Նախատեսվում էր և այնպիսի դեպք, յերբ բեռնակիր նավերը կարող էյին խորտակվել և ջրասույզ անել ապրանքները: Այս դեպքում պետական գանձարանը տալիս էր ապրանքի արժեքը: Հայ խոջան կարող էր չվախենալ, թե իր ապրանքը կմնար անվաճառ: Այսպիսի դեպքում պետական գանձարանն էր գնում այդ ապրանքը, իսկ յեթե ընկերությունը համաձայն չէր դրան, կարող էր դուրս տանել ապրանքը Ռուսաստանից Յեվրոպա, վճարելով մարքս: Խոջայական կապիտալը միայն ապրանք ծախող չէր, այլ և ոռոսական ապրանքներ էր գնում: Այդ գնումը կատարվում էր կամ փողով կամ փոխանակման միջոցով:

Զուղայի առևտրական ընկերությունն իր անդամներից կազմված բաժանմունք չէր հաստատում Ռուսաստանում, այլ այստեղ ունենում էր մի գործակալ (агент), վոր պիտի վարեր նրա բոլոր առևտրական գործերը: Այսպիսի գործակալ նույն Ստեփան Ռոմադանցին և Գրիգոր Լուսիկյանն ընտրում էյին Մոսկվայում ընակվող անգլիացի Թոմաս Բրայսին, վորին տալիս էյին ընդարձակ լիազորություններ՝ ընկերության ապրանքներն ստանալու, ուղարկելու, ծախելու, ինչպես նաև ոռոսական ապրանքներ գնելու, ամեն տեսակ հարաբերություններ պահպանելու համար ոռոսական իշխանությունների հետ, հարկավոր դեպքերում նաև ցարին ներկայանալու գետնամած (ճակատը գետնին խփելով) խնդիրքներ անելու համար: Յեվ իր այդ բոլոր տեսակի գործառնությունների համար Թոմաս Բրայսը պիտի ստանար իր ձեռքով անցած բոլոր ապրանքների գնի յուրաքանչյուր ուրուց կես կոպեկ (½коп.)¹⁾:

Առևտրական ընկերությունը հիմք է դառնում, վոր հետզհետե հաճախանան և զարգանան հայ վաճառականների հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ: Ընկերության իրավունքներն ու արտոնությունները միայն ոռոսական ցարի կողմից չեն հաստատվում: Շահ Սուլեյմանն էլ հավանություն էր տալիս այդ պայմաններին և իր համաձայնությունը հայտնում էր ոռոսաց կառավարության և այսպիսով ջուղայեցի խոջանների այս ձեռնարկությունը մտնում էր միջազգային հովանավորության տակ: Բայց չնայած այս բոլոր նպաստավոր պայմաններին, Զուղայի ընկերությունը յերկար գոյություն չունեցավ:

Սակայն նա դրել էր սկիզբը, բացել էր ճանապարհը, և այդ

¹⁾ «Собр. актов», ч. I, стр. 142—160.

¹⁾ «Собр. акт.» I, с. 142—145.

ճանապարհը բանուկ և լայն եր դառնում մանավանդ Ալեքսեյ Միխայլովիչի վորդի Պետրոսի ժամանակ, վորին վիճակված եր Ռուսաստանի վերանորոգիչը լինել, վորի հաժար և արժանանում եր «Մեծ» տիտղոսին (1682—1725): Սկսվում եր ուսական իմպերիալիզմի վերելքը: Իր պետության տնտեսական ուժը բարձրացնելու հաժար Պետրոսն աշխատում եր, վոր Ռուսաստանը դառնա առևտրական միջնորդ և կարևոր ճանապարհ Արևելքի և Արևմուտքի մեջ, իսկ մասնավորապես պարսկական կամ մետաքսի և բոժոժի ճանապարհը հանել իր նախկին ուղղությունից (ցամաքով, Տրապիզոն և Զմյուռնիա), դարձնել նրան ջրային ճանապարհ Ռուսաստանի վրայով (Կասպից ծով, Վոլգա, Դվինա, Սպիտակ ծով): Այս ծրագրի մեջ, վոր ցարն իրագործում եր իրան հատուկ յեռանդով, խոշոր դեր եր վերապահվում ջուղայեցի խոջաներին, և մենք տեսնում ենք նրանց անընդհատ յերթեկուլությունը այդ մեծ ճանապարհի վրա, Աստրախանից Արխանգելսկ կամ հաճախ նաև Աստրախանից մինչև Բալթիկ ծովի նավահանգիստը, Նովոռոդի վրայով: Արտասահմանյան այս առևտուրը հետադարձ ճանապարհ դեպի Պարսկաստան ուներ դարձյալ Կասպիական ծովով, Աստրախանից: Այս մի տմբողջ շարժում եր, վորին հայ խոջայական կապիտալը մասնակցում եր վոչ միայն անհատ անձերով, այլ և խմբերով:

Այս շարժման մեջ Աստրախանն, իբրև գլխավոր կայան, հետըզհետե կազմակերպում եր իր մեջ հայ արտոնված առևտրական կապիտալի գաղութ: Այս նախորինակն եր նույնանման գաղութների, վորոնք սկիզբ առան Հարավային Ռուսաստանում 18-րդ դարից և այնքան խոշոր դեր կատարեցին հայոց պատմության մեջ: Մի փոքրիկ գաղութ հայ առևտրականներից կազմվեց նաև Մոսկվայում խոջայական կապիտալի մեր հիշած շարժման հետևիվանքով, 17-րդ դարի վերջին քառորդում:

8.

Համաշխարհային շրջիկ հայ խոջաները ժողովրդների, մշակույթների, պետական զանազանակերպ կազմվածքների հետ իրանց ունեցած անդադրում հանդիպումների մեջ չեյին մնում անտարբեր և անզգա դեպի իրանց տեսածներն ու լսածները և այս՝ մասնավորապես Արևմտյան Յեվրոպայում: Վաճառականն արդեն իր պարապուռնքներով իսկ նյութական մշակույթի տարածող եր ազգերի մեջ: Տարածողի դերը առանձնապես անխոնջ կերպով կատարում եր Արևելքի ժողովրդների մեջ Արևմուտքի քա-

ղաքակրթության վերաբերմամբ, հետևաբար շատ լավ պիտի ճանաչեիր Արևմտյան յերկրների արդյունագործության առարկաները և նրանց, յեթե կարելի յե ասել, ամբողջ հոգեբանությունը: Իսկ յեթե այսպես եր առարկայացած, շոշափելի գաղափարների վերաբերմամբ, վոչ մի հիմք չի մնա պնդելու, թե նույն այդ խոջայությունը միապաղաղ մի ապառաժ եր այնպիսի գաղափարների առջև, վորոնց առարկայացնել, շոշափելի դարձնել չի կարելի, այլ վորոնք ըմբռնում և մշակվում են մտավոր կարողության միջոցով: Այստեղ հայ խոջայությունը յեթե ապառաժ ել լիներ, գոնե միապաղաղ չեր, այլ այնպիսի ապառաժներից, վորոնց ճեղքերում սեահողի շերտեր են պահվել և այդ շերտերը կարող են ընդունել իրենց մեջ և բեղմնավորել ուրիշ տեղերից բերված սերմերը:

Հայագետ Շրոդերի խմբագրած խոսակցություններից յերևում ե, վոր հայ խոջաների հետ խոսող յեվրոպացիները շոշափում եյին և հայ ժողովրդի քաղաքական դրության հարցը, բայց խոջաները խուսափում եյին այդ նյութից, նույն իսկ դրականապես հայտարարում եյին, թե հայերը քաղաքական հարց չունեն և չեն ուղում ունենալ: Մենք հետո մանրամասն կխոսենք խոսակցությունների այս կետի մասին: Այստեղ միայն շոշափում ենք այն հարցը, թե միապաղաղ եր արդյոք այդ խոջայական միտքը, թե վոչ: Ինքը Ջուղան իր քաղաքական դրության փոփոխություններով դառնում եր այն քամին, վոր ուրիշ տեղերից սերմեր եր բերում և արգասավորում խոջայական մտքի ծերպերում: Գոյանում եյին այդ բնագավառում շերտավորումներ: Իրանց մեջ հետզհետե ձևավորվում և առաջ եյին մղվում այնպիսի տարրեր, վորոնք ներկայացնում եյին նախատիպն այն հասարակական հոսանքի, վորին տրվում ե ինստիտյուցիալ անունը: Այս շրջանում արդեն չեր կարող միանգամայն անըմբռնելի լինել քաղաքական ազատության գաղափարը, մանավանդ Յեվրոպայում, վորի վերաբերմամբ հայ կղերական դիվանագիտությունը դարերից ի վեր կազմել եր մի մեծ ազատագրական հավատ և պահում եր այն իբրև նվիրական ավանդություն:

Այդ հավատը կազմակերպվեց 11-րդ դարից հետո, խաչակրաց արշավանքների ժամանակ: Չորրորդ դարի մեղ ծանոթ Ներսեսին վերագրվող մի շինծու մարգարեյություն, հերյուրված, իհարկե, հոգևորականության ձևով, ասում եր, թե Արևմուտքը գալու յե զենքով Հայաստանն ազատելու և հայոց թագավորությունը վերականգնելու համար: 15-րդ դարում, յերբ ոսմանյան թյուր-

քերը նվաճեցին Կ. Պոլիսը, այդ խաչակրական ակնկալութիւնը բռնեց և հուշներին, իսկ խաչակրութեան առարկան դարձավ արդեն ամբողջ արևելյան քրիստոնեւթիւնը իր Կ. Պոլիսի հետ միասին: Սաչակրութեան միակ շարժիչը պիտի լիներ քրիստոնեւթիւնը: Այս միամիտ մանկական հավատը, վոր ծնեցրել էր Արևելքն իր քաղաքական դժբախտութեան արգանդից, Արևմտյան Յեվրոպան չէր մերժում ու հերքում, այլ ընդհակառակը՝ պահպանում և խրախուսում էր իր ոգուտների համար: Այսպես հարկավոր էր մանավանդ Հոռմի պապին, վորի աշխարհավարութեան կետ նպատակին էր հպատակեցնել իրան Արևելքի ամբողջ քրիստոնեւթիւնը: 17-րդ դարից, իրրե պատասխան դերմանական Ռեֆորմացիային, վոր մեծամեծ ավերածներ գործեց կաթոլիկ յեկեղեցու մեջ, Հոռմն սկսեց մի սոսկալի կղերական հետաշրջում, վորի հետևանքով սկսեց ծավալվել մի համաշխարհային կաթոլիկ պրոպագանդ, վոր կաթոլիկ վարդապետների վոնմաններով վողողեց ամբողջ Արևելքը, ամեն տեղ տարածելով մի կատաղի հավատորսութիւն:

Հայաստանը խոշոր բաժին էր ստանում այդ սև արշավից և դառնում էր գոտեմարտի ասպարեզ կաթոլիկ և լուսավորչական կղերի մեջ: Այս մի հին դժբախտութիւն էր, վոր լափել էր հայ ժողովրդի կենսունակութիւնը, և 17-րդ դարում ստանում էր ավելի մեծ ուժգնութիւն: Հայերին կաթոլիկացնելը դարձել էր մի տեսակ *condito sine qua non* և պիտի իրագործվեր անհապաղ վոչ այնքան կրոնի շահերի համար, վորքան իրրե քաղաքական առաջնակարգ անհրաժեշտութիւն Յրանսիայի համար: Այս պատճառով Հայաստան էյին ուղարկվում և կաթոլիկութեան ամենադարհուրելի սև ուժը կազմող յեզվիտ վարդապետները, վորոնց ինչ լինելը ընորոշել էր հենց ինքը, մի յեզվիտ մեծավոր, այսպիսի խոսքերով. «Մենք գառների պես ներս ընկանք, իսկ կառավարեցինք վորպես գայլեր: մեզ շների պես կարտաքսեն, իսկ մենք կթռչենք իրրե արծիւնք»¹⁾: Կաթոլիկական այս արշավին ուղղութիւն էր տալիս Յրանսիայի Լուի 14-րդ թագավորը, վոր ինքն էլ մտել էր յեզվիտների կարգը:

Արդ՝ Յրանսիայի համար այդ քաղաքական անհրաժեշտութիւնն ստեղծել էր Ջուզպի հայ խոջայական կապիտալը: Մենք տեսանք նրա յերկու գործը. մեկը կատարվել էր Հնդկաստանում, և այդ՝ խոջա Փանոսի դաշնագրութիւնն էր Անգլիական Կում-

պանիայի հետ, վորի գորութեամբ խոջաների բոլոր ապրանքները Յեվրոպա պիտի փոխադրվէին բացառապես անգլիական նավերով և Անգլիայի վրայով, իսկ մյուսն էլ այն էր, վոր Պարսկաստանի առևտուրն էլ խոջայութիւնն անում էր Յեվրոպայի հետ Ռուսաստանի վրայով: Այս յերկու ուղղութիւններն էլ այնքան վնասում էյին Յրանսիայի շահերը, վոր Լուի 14-րդ, «արև-թագավոր» անվանված իր ժողովրդից, սկսեց գործել իր սիրած ուղղութեամբ: Այսպիսով հայ խոջայական կապիտալը, ուղենար-չուղենար, միջադպարին մրցութիւնների ասպարեզում դառնում էր քաղաքական գործոն և, իրրե այդպիսին, պիտի իր սեփական քաղաքականութիւնը հարդարելու հոգան ունենար:

Բայց ինքն, «արև-թագավորը» չէր կարող ի հարկե, բացահայտ կերպով ասել, թե կոչվում է հայ խոջայական կապիտալի դեմ խնդրը ներկայանում էր աշխարհին իրրե մի սովորական պապական առորեյութիւն — կաթոլիկացում, վոր կատարվում էր առանց զենքի ու զորքի մասնակցութեան, լոկ կղերի հայթայթած միջոցներով:

Այսպես էր ծավալվում հոգեվորսութեան տեսարանը: Հայ ժողովուրդը թշվառ էր, կոտորվում էր, կեղեքվում, և այս բոլորը, — այն միակ պատճառն ունի, վոր հայերը մաքուր ու սուրբ հավատացյալներ չեն, պիղծ են, վորովհետև պապի վոտները չեն համբուրում և աստված էլ, իհարկե պապական աստվածը, պատժում է նրանց՝ այնքան թշվառութիւններ թափելով նրանց գլխին:

Այսպես էլ անվանում էր հայերին Յեվրոպայից Արևելք դնացած կղերական ճանապարհորդը — «*Ասուծուց պոսոված*»¹⁾: Յեղրակացութիւնը պարզ էր: Հայը յեթե ուզում և աղատվել այս աշխարհի տառապանքներից, պիտի մտնի պապական աստծու փեշի տակ: Այս մի հեշտ միջոց էր և տառապող թշվառ ժողովուրդը գուցե դնար փրկութեան այդ ճանապարհով յեթե չլինել լուսավորչական աստվածը, պապական վոխերիմ թշնամին, վորի վողջակեղ էր դրված այդ ժողովուրդը չորրորդ դարից ի վեր: Գործն այսպիսով գծվաւրանում էր, պայքարը յերկարաձգվում էր: Կաթոլիկ պրոպագանդին մնում էր կյանքի մեջ, գործնականով ցույց տալ պապական աստուծու ամբողջ առավելութիւնը: Կար դրա համար զեղեցիկ նյութ և այդ՝ Նախիջևանի գավառում բնակվող հայ կաթոլիկների (ունիթորների) համայնքն էր, վորին Լուի 14-րդը վերցրել էր իր առանձին հովանավորութեան տակ և ամեն հնա-

1) Տ. իմ «Հայկական տպագրութիւն», I, յեր. 349.

1) *Punt de Dieu* (տ. *voyages de Pietro detta Valle*, t. II, Paris, 1795 p. 320). — Այս արաւահայտութիւնը նա գործ է ածում շատ անգամ:

բավոր ջանք գործ եր դնում, վոր պարսից Շահն ել նրա հովա-
նավորը դառնա, ապահովելով այդ փոքրիկ ժողովրդի հանգստու-
թյունն ու խաղաղ աշխատանքը: Դրա համար «արեթապալորը»
անդադար նամակներ եր գրում թագավորող շահին, դեսպանու-
թյուններ եր ուղարկում Սպահան, վորոնք ընծաներ եյին Կա-
սանում և անձամբ ել միջնորդում եյին ունիթորների համար: Այս-
պես, 1674-ի փետրվարի 7-ին գրած նամակի մեջ Լուի 14-րդը
դանգատվում եր, վոր ունիթորներն ել, վորպես քրիստոնյաներ,
յենթարկված են Պարսկաստանում գործադրվող այն որենքին,
վորի համաձայն ամեն մի քրիստոնյա, ընդունելով մահմեդակա-
նություն, տիրանում եր իր քրիստոնյա ազգականների բոլոր
կալվածներին: Խնդրելով վոր վերացվի այս որենքը, Ֆրանսիայի
արևը, ձոխացած «ամենաքրիստոնյա» տիտղոսով, շտապում եր
ավելացնել, թե իր խոսքը միմիայն այն քրիստոնյաների մասին
ե, վորոնք իրանց անվանում են Ֆրանկ և բոլորովին չե վերա-
բերվում հերձվածողներին, այսինքն վոչ-կաթոլիկ հայերին, Հոռ-
մից դուրս գտնվողներին¹⁾: Իսկ յերեք տարուց հետո նույն Լուին
արդեն ուրիշ տեսակ միջնորդություն եր անում Շահին գրած իր
նամակի մեջ: Նա միանգամայն արգարացի յեր գտնում, վոր կա-
թոլիկ հայերին իրավունք արվի իրանց յեկեղեցու ծոցը կանչել
այն հայերին, վորոնք ուրացել են կաթոլիկ հավատը (այսինքն՝
լուսավորչականներին) և յեթե սրանից մեկը մտնում ե կաթոլիկ
յեկեղեցու ծոցը, այդպիսին իրավունք պիտի ունենա ժառանգել
իր «հերձվածող» ազգականների բոլոր կայքերը²⁾: Այս նշանա-
կում եր կաթոլիկ կրոնին հատկացնել նույն իրավունքը, վոր
բարբարոսարար պարսից Շահերը հատկացրել եյին իսլամին և
վորից անհունապես տառապում եյին քրիստոնյաները:

Ահա ինչ «արգարություն» եր գալիս բաղմատանջ հայ ժողո-
վրդին Յեվրոպայի սրտից, Վերսայլի վոսկեղարդ պալատից: Նա-
խիջկանի գավառի մի բուռն կաթոլիկ հայերն իրանց ձեռքի մեջ
ունեյին այս աշխարհահռչակ պալատը, վոր միայն վոսկի ու
մարմար չե, այլ քաղաքական այնպիսի ույժ, վորի զուգակիցը
չունեի Յեվրոպան: Ֆրանսիայի արևն անմիջապես նամակագրու-
թյուն ուներ հայ ունիթորների հետ և հայտնում եր, թե ինքը
պիտի շարունակ հոգա նրանց բարիքը, գիմումներ անելով Շահին,
«մեր շատ թանկագին յեղորդը»³⁾:

¹⁾ P. Raphael du Mans «Estat de la Perse en 1660» p. 288—289.

²⁾ Ibid p. 321—322.

³⁾ Ibid. p. 338.

Պարզ ե, թե վորքան խոր ու ցնցող տպավորություն պիտի
թողնեյին ժամանակի ամենահզոր թագավորի այս փայփայանք-
ները հայ ժողովրդի այն մասի վրա, վոր ապրում եր լուսավոր-
չականության մեջ: Կաթոլիկությունը առանձին մի զրավչու-
թյուն պիտի ստանար հայ ժողովրդական զանգվածների մեջ:
Հենց այս բանի վրա յել մեծ հույս ուներ գրած կաթոլիկ պրո-
պագանդը Հայաստանում: Վորքան վատթարանար «աստուծուց
պատժված» ժողովրդի քաղաքական կացությունը մահմեդական
Արևելքում, այնքան այս լավ եր «Տիրոջ հունձի» համար: Յեվ
այս պատճառով կաթոլիկ Յեվրոպայի քաղաքականությունը վոչ
միայն չե անխառն, վոր ասիական անկարգ բռնապետություն-
ների մեջ զեթ մեղմացվի բարբարոսությունը, այլ ինքն եր թելա-
դրում գործադրել բռնություններից ամենազգվելիները, յեթե
դրանք համապատասխանում եյին իր շահերին:

Ահա, որինակ, ինչի յեր ընդունակ հանդիսանում ինքը կաթո-
լիկության զլուխ Հոռմի պապը: Նրա դեսպանը, Անսիրի արքե-
պիսկոպոսն, անդամ եր Սպահանում, Շահի տված ունկնդրու-
թյան ժամանակ, մի այսպիսի հայտարարություն: Ինքն, իբրև
պապի դեսպան, չի կարող առանց ուշադրության թողնել մի
հանգամանք, վոր գոյություն ունի Պարսկաստանում, վոր պրո-
ե իր պատիջն ու արժանավորությունը: Գեսպանը գիտե, վոր
նորին մեծություն Շահը տեղյակ ե, վոր պապը Հիսուս Քրիստոսի
փոխանորդն ե այս աշխարհում և այս հանգամանքը նա ինքն
ել հաստատել ե իր պապին գրած նամակներում: Գիտե Շահը
նույնպես, վոր աշխարհի բոլոր թագավորները պապին հպատակ-
վում են կամ պատվում են իբրև Քրիստոսի տեղապահի, և միայն
մի բուռն հայեր են, վոր չեն հնազանդվում նրան, և հանդիսա-
նում են իբրև ամենից անհաշտ հակառակորդներ, այնպես վոր
համարձակվում են նույն իսկ իրանց յեկեղեցիներում անիծել
նրան: Յեվ վորովհետե ինքը՝ պապը իր հպատակներին ներշնչ-
ում ե խորին պատկառանք դեպի նորին մեծությունը, ուստի
կարող ե տրտնջալ, թե նորին մեծությունը միանման կերպով չի
պատասխանում իրան և կհավատա անկասկած, թե այն, ինչ լինում
ե իր վերաբերմամբ հայերի մեջ, կատարվում ե նրա (այսինքն Շա-
հի) հրամանով կամ, առնվազն, նրա թույլտվությամբ¹⁾:

Վոչ մի կասկած չի կարող, վոր այս յեզվիտական դի-
վանագիտության մեջ խոսքն ամբողջ հայ ժողովրդին չե փերա-

¹⁾ Г. А. Эзов—Сношения Петра Вел. с арм. нар. СПб. 1898, стр. XIII.

բերվում, վորի վրա պարսից շահերը իշխանություն ել չունեցին, այլ այն մի բուռն հայերին, վորոնք ապրում եյին Սպահանում (հետն ել առած, իհարկե, Զուղան), ուրիշ խոսքով՝ լուսավորչական խոջայությունը: Իսկական թշնամին այդ եր, խոջայական կապիտալը: Հայ խոջաներին եր, վոր Շահը պիտի հարկադրեր հրապատակվել Հիսուս Քրիստոսի փոխանորդին, վորի մյուս անունն եր Ֆրանսիական առևտրական կապիտալ: Այդ այն ժամանակն եր, յերբ հարգարվել եր սկսում հարյուրամյա վաճառականական պատերազմը Ֆրանսիայի և Անգլիայի մեջ: Հայ խոջայական կապիտալն, ինչպես տեսանք, Անգլիայի կողմն եր: Յեթե նա կաթոլիկանար, Ֆրանսիական կապիտալը կունենար իրան հլու շատ Շահրիմանյաններ: Իսկ յեթե լուսավորչական խոջաները շարունակեցին համառել իրանց դիմադրությունը կաթոլիկ վարդապետներին, ինչպես այդ շարունակ տեղի յեր ունենում Զուղայում և Շահը, Հիսուս Քրիստոսի տեղապահին փոխանակություն անելու համար կոտորեր բոլոր վոչ-կաթոլիկ խոջաներին, այդ կլիներ ի փառս «տիրոջ հունձի», վոր դարձյալ Ֆրանսիական կապիտալն եր:

Այսպես եր մտածում և այսպես ել կարգադրել եր ուղում այդ կապիտալը: Բայց պարսից կառավարությունն առանց ուղեղի չեր: Ֆրանսիական թաղավորի «յեղբայրական» դիմումները նա միանգամայն չեր արհամարհում, և Նախիջևանի կաթոլիկները վորոշ թեթևացումներ, վորոշ հովանավորություն ստանում եյին: Բայց այն, ինչ վոր պահանջում եյին գործադրել լուսավորչական հայերի վերաբերմամբ, շահական կառավարությունն անհնարին եր գտնում իրագործել: Այստեղ բացահայտվում եր, վոր յեթե հայերն իրենց պաշտպանության համար ունեցին Պարսկաստանում մի վորեն ուլժ, — այդ խոջայական կապիտալն եր: Շահի մեծ վեղիւրն ասում եր Ֆրանսիական հյուպատոսի յեղբորը.

«Ինչո՞ւ համար պիտի մենք արտոնություններ տանք ձեր կրոնակիցներին ի ֆրաս մեր սեփական հպատակներին: Ի՞նչ իրավունքով, ի սեր մի բուռն թշվառների, վորոնց դուք անվանում եք ձեր կաթոլիկները և վորոնք մեզ համար վոչ մի ոգտակարություն չունեն, մենք պիտի անբավական դարձնենք հարուստ վաճառականների մի այգյալի մեծ թիվ, վորն իր անդուլ հողացողություններով և անպակաս առևտրով հարստացնում և յերկիրը, բաղմապատկում և թագավորի յեկամուտները և ինքնահոծար կերպով ոգնում և կառավարությանն ամեն ծանր պարտքաների մեջ»¹⁾:

Այսպիսով վոչնչանում եր ամեն մի հույս պարսից կառավարության ազգու աշխատակցության վրա: Յեւ կաթոլիկ պրոպագ-

անդը մնում եր իր հին դենքի հետ — քարոզություն գրով և խոսքով: Յերկու ճուղերի մեջ ել նա ծավալում եր մեծ յեռանդ: Գրավոր քարոզությունը, սակայն, ավելի անցյալի գործ եր, թեև մոտիկ անցյալի: Յեւրոպական կրոնավորները գալիս եյին Հայաստան, սովորում եյին հայերեն լեզուն, ուսումնասիրում եյին հայոց հին գրականությունը, գլխովին ձեռագիր և գրում եյին յերկարաշունչ վիճարանական և պատմական-կրոնական աշխատություններ, վորոնց մեջ անց եյին կացնում միշտ միևնույն հիմնական միտքը — վոր հայերը մի ժամանակ կաթոլիկ են յեղել, հետո շեղվել են այդ ուղղափառ ճանապարհից և հիմա դարձյալ պիտի դառնան մոնեն կաթոլիկության ծոցը: Այս գրական գործունեյությամբ և առհասարակ իր միտնարական յեռանդով անվանի յե մանավանդ Կղեմես Գալանտը, վորի գլխավոր աշխատությունն ե մի վիճարանական-պատմական հետազոտություն, բաղկացած յերկու խոշոր հատորից՝ «Միաբնույթիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն բնդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ» վերնագրով:¹⁾ Այստեղ յեւրոպացի կրոնավորը միայն աստվածաբանությունը չունի իր ձեռքում՝ նրա հիմար միջնադարյան բացատրություններով: Ավելի իրական պիտի յերևար պապական գործակալի դիվանագիտությունը, վոր անվերապահ կերպով խոստանում եր ազատություն Յեւրոպայի ձեռքով, իհարկե կաթոլիկանալուց հետո: Կրոնավոր խարեքային անծանոթ չեր հայրենասիրական լարերի վրա խաղալու արհեստը, և նա կոչում եր կեղծ պափոսով:

«Ո՞վ աշխարհ Հայաստանեայց, որքան երանելի յառաջն էիր, որքան հզորագոյն տէրութեամբ և փառաւորագոյն վայելչութեամբ դարդարէիր, յորժամ դարդն քո և պայծառութիւն և գիշխանութիւն ի Պետրոսի սուրբ աթոռոյն բնկալայիր: Ասուդ, եղճւկ, զիարդ իշխանդ գաւառաց եղեր ընդ հարկիւ, զիարդ ոսկինքս փոխեցաւ յերկաթ, զիարդ, ամենայն բարեգործութիւնքս քո ոչինչ եղեն: Բայց ես զի՞նչ արարից առ ի քեզ օգտելոյ. առ ո՞վ կարգացից լինել քեզ օգնական, մանաւանդ ի Ֆաշտրդն վշտաց որ վերա կայ Հարագոյն քան զառաջինն: Արդ ի ձեզ ապաւինիմ և առ ձեզ աղաղակեմ և դձեզ աղաչեմ բազկատաբած, ո՞ հայոց սուրբ հարբ և հայրապետք: Դուք, որ ստոյգ զիրն գիտէք, և որ կարողն և պարտական էք ազանց և անձանց ձերոց օգնել, ողորմեցարուք վըտաց և նեղութեանց ձերոց, բժշկեցէ՛ք զվէրս ձեր, կանգնեցէ՛ք զկոխեալ անուն և զհամբաւն ազգիդ ձերոյ, Հատագով լերուք փրկութեան տառապեալ հայրենեաց ձերոց... Ապա թէ ես որ ոչ եմ հայ և յոյժ հայերէն բարբառով տեղեկացեալ և ոչ զայլ ինչ ի ձերում միջի կարող առնել, բայց միայն թլվատ լեղումով աղաղակել և տեղ, թէ ես ձայն բարբառոյ ի Հայս, պատրաստ արարեք զճանապարհ Տեառն... Թեպետ և արարի զայդ տառապես գրով և անգիր,

¹⁾ Du Mans, p. 370.

¹⁾ Տպ. Հոռմուս, 1650.

առկային տակաւին երկնքի մ յարդարադատ դատաւորէն և օր ըստ օրէ ինձ թուի լաւը զձայն զհաւաւորն թէ տուր զհամար անտեսութեան քո... Ուրեմն զալոց են հոռվմայեցիք փրկել զաշխարհն և զազգն ձեր: Բայց զխնդ ձեր ազինքն պատ- բաստ արարին նոցա զճանապարհ, կամ յորժամ համարեն առնուլ ի նոցանէ զհանգիստ և զբարեբարութիւն զայս մեծ: Միթե յորժամ աղծեալ զգաշինս հնազոյն միաբանութեան՝ ընդդէմ զինքն Պետրոսի և Սեղբեստրոսի սուրբ աթո- ռոյն: Ո՞ր իցէ այսքան յիմար, որ զայդպիսի թշնամական պատրաստութիւն համարիցէ զոլ յարմար ոգնական հրաւիրումն հոռվմայեցւոյն առ ի փրկել զաշ- խարհն հայոց»¹⁾:

Բոլորովին գայթակղեցուցիչ խոստումներ, վորոնք գալիս եյին շահագործելու հայ կղերական դիվանագատութեան այն հերքու- րանքը, թե հոռմայեցիները կամ Ֆրանկները պիտի գան ազատե- լու Հայաստանը: Կաթոլիկ կրօնավորներն իրենք չեյին հնարել այդ գայթակղութեանը և միայն միջոց եյին դարձնում նրան՝ լուսավորչականութեանը տապալիլու համար: Իսկ հայ կղերական դիվանագիտութեանը, բռնիւմ իր սեփական ցանցի մեջ, այժմ կարիք էր զգում ինքնապաշտպանութեան՝ կատաղութեան ծայ- րահեղ նշանաբանի տակ. «Ավելի օտս մահմեհական դարձեմ, քան Ֆրանկ կամ հոռվմայեցի»²⁾: Այս չափազանց խիստ էր սուված և կարող էր խռովեցնել հավատացողներին, ուստի քաղաքական գայթակղութեանը հերքելու համար լուսավորչական կղերը հան- դես էր հանում վիճաբանական ուրիշ միջոցներ ել, դարձյալ ելի խիստ ու միանգամայն անհաղթ, բայց գազափարախոսական ավելի դուրատար վոճով: Բանը հաճախ գալիս հասնում էր այն կետին, վոր լուսավորչական բարեբախտութեան էր հայտարար- վում այն հանգամանքը, վոր հայերը հալածվում են ու տանջ- վում և կից դրա հետ ապացուցվում էր, վոր հայերը կարոտ ել չեն քաղաքական ազատութեան: Այս կողմից նշանակելի յե մի գազափարախոսութեան, մանավանդ, վորի հեղինակն էր 18-րդ դարի անվանի հոգևորականներէից մեկը, Գեորգ Մխլայիմյանը: Ահա ինչ էր նա գրում.

«Մի մեծի խելագարութեանդ, գիտես, ով տգետ, զի անկումն թագաւորու- թեան ոչ եթէ հերձուածոց նշանակ է, այլ նշանակ է ճշմարտութեան հաւատոյ մերոյ: Քանզի տերն մեր յայտնի ասէ՝ թէ թագաւորութիւն իւր և աշակերտացն իւրոց ոչ ե յաշխարհէ աստի: Նմանապէս առաքեալն ասէ, թէ հաւատացեալքն հանապազ ի հալածանս կայցեն: Վասնորոյ անկումն թագաւորութեան աշխար- հիս ցուցանէ մանավանդ թէ մեք Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատացեալքս աշակեր- տեմք, նման առաջին հաւատացելոց և աշակերտացն Քրիստոսի: Դարձյալ զի- տելի է, զի արեւելեան քրիստոնեայք թէպէտ առանց թագաւորութեան են, սա- կայն առաւել երջանկութիւն և անդորրութիւն ունին քան զնոսա, որք ընդ-

թագաւորութեամբ են: Եւ բազում անգամ լուայ ի Ֆրանկաց, որք երանէին զարեւելցի քրիստոնեայսն՝ ասելով թէ յետ տալոյ զհարկս 5 (5) կամ 6 (10) դուռուշ ի մի տարին, ապա հանդարտ ի խնդութիւնս և յուրախութիւնս շըր- ջին: Իսկ երբ միւս քրիստոնեայք բռնադատին գնալ ի պատերազմ ընդդէմ եղ- բարց իւրեանց և սուր քարշելով ընդդէմ խաչին մեռանին, որոց զանաանելի թշուառութեանց լիովին խօսել ինձ ոչ է հարկ առան, քանզի բազում այն է որ ոչ միայն ի սիրոյ, այլ և քաղցուէ մեռանին: Եւ այս պատահի ոչ թէ ի պա- կասութեանէ կերակրոց, զի յամենայն քաղաքին լի են կերակրօք, այլ ի պա- կասութեանէ արծաթոյ, զոր յափշտակեն ի ձեռաց աղքատաց հարկապահանջքն թագաւորաց: Արհեստաւորք և ունջպէրք թէ շահին ի միում աւուր ի (20) ստակ, զ6 (10) պարտ են տալ թագաւորին: Նմանապէս և վաճառական մի, որ ի ձեռս իւր ունի Ռ (1000) դուռուշ, պարտի տալ ամ յամե ԲՃ (200) դուռուշ: Ըստ այսմ և այլք ըստ մեծութեան ընչից իւրեանց պարտավորին վճարել: Եւ յորժամ ոչ կարողացին հատուցանել զայսպիսի անտանելի հարկս, յայնժամ հար- կահանք թագաւորաց յափշտակեն զկահ և զկարասիս նոցա և թողուն զնոսա մեղկ և չքաւորս և այսպիսի թշուառութիւնք նոցին գրեթէ անդադար են: քանզի անդադար է պատերազմ ի մեջ նոցա: Իսկ մեք՝ զոհութիւն Աստուծոյ, ոչ երբէք տեսանեմք զայսպիսի թշուառութիւնս: և թէ փորձութիւն ինչ պա- տահեցի մեղ ի ձեռաց տաճկաց եւ, այն վասն հավատոյ և վասն անուան Յիսուսի Քրիստոսի է»³⁾:

Այսպես քննադատել գիտեք արեւելցի ռայան Լուի 14-րդի և նրա նման ուրիշ շատերի վոսկեզոծ և յերվներանգ շարված թա- գաւորութեան եյութեանը: Յեղ այս բուրժուական և արիստո- կրատական կարգին, այնուամենայնիւ, անելու ուրիշ բան չեր մնում, բայց միայն բաց չթողնել Քրիստոսի ոճիքը և դրանով շահի աղբյուր դարձնել այդ արեւելցի ռայան: Ինչ ել կարողա- նար խոսել սրա լեզուն, կար և հավիտեան մնում էր այդ լեզվի տիրոջ «հոգին», վորը փրկելու յեր գալիս արեւմտցի պրոպա- գանդիստը: Լուի 14-րդի կարգակից յեղվիտները գործի եյին լծվում ամբողջ Արեւելքում, ուր, ինչպես և ամենուրեք, նրանք մտնում եյին գառնուկներ, դառնում եյին կեղեքիչ գայլեր, մինչև վոր հալածական եյին լինում շների պես և թոչում եյին ուրիշ տեղեր՝ արծիվների նման: Ամեն տեղ նրանք լավ ընդունելու- թյուն եյին գտնում, վորովհետեւ լավ վաճառականներ եյին և Ֆի- նանսիստներ, հմուտ բժիշկներ եյին և բազմակողմանի գիտնա- կաններ, բայց ամեն տեղ ել խռովութեաններ ու թշնամութեան- ներ եյին հարուցանում «հոգիների վորսը» յեղվիտաբար տա- նելու պատճառով: Յեղ հայերը բացառութեան չեյին կաղմում: Երդրումի և Բաղեշի մեջ նրանք վոսքի կանգնեցին և իրանց մի- ջից դուրս արին յեղվիտներին:

¹⁾ Հատ. II, յեր. 296.

²⁾ Du Mans, p. 329.

³⁾ «Արարատ» ամսագիր Եջմիածնի, 1871, յեր. 129 — 139.

Պարսկաստանում յեզվիտները գործունեություն կենտրոններ ստանալին Սպահանում և Շիրազում: Շամախում յեզվիտական առաքելություն հաստատվում էր լեհական դեսպանի միջնորդությամբ: Առաջին միսիոնարն էր Պոթիլեն,¹⁾ վոր հենց սկզբից անբավականությունների հարուցեց իր կրոնափոխություններով, այնպես վոր նրան սպանեցին 1687 թվին, քնած ժամանակ անկողնի մեջ: Բայց նրա գործը շարունակեցին ուրիշները: Յեզվիտական պաշտոնական ջատագովությունը պարծենում է, վոր Շիրվանի մայրաքաղաքում «Տիրոջ հունձը» առատ էր: «Մենք այստեղ միայն յերկու միսիոնար ենք, — գրում էր նրանցից մեկը, — բայց յեթե նախախանամությունը չորս ուրիշ միսիոնար ել ուղարկեիր, ամենքս աշխատանք կունենայինք»:

Ավելի մեծ հույսեր կաթողիկ պրոպագանդը դնում էր այն յեզվիտական առաքելության վրա, վոր հաստատվեց Յերևանում: Բաղնշի հայոց առաջնորդն ասել էր յեզվիտներին, վոր յեթե նրանց աջողվի կաթողիկացիները եջմիածնի կաթողիկոսին, դրանով իսկ կկաթողիկացվեր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Այս միտքն իրագործելու համար յեզվիտները պիտի հաւատաովեյին եջմիածնի կողքին, Յերևանում և այդտեղից սկսելին իրանց ձեռնարկությունը, վոր համարվում էր միսիոնարական առաջնակարգ հանդգնություններից մեկը: Պարսից կառավարությունից թույլտվություն ստանալու համար գործադրվում էր այսպիսի միջոց: Լուի 14-րդն իր նամակի հետ ուղարկում էր Շահին թանգագին ընծաներ, վորոնց մեջ առանձնապես աչքի ընկնողներն էյին այն մեքենաները, վորոնք ցույց էյին տալիս լուսնի խավարման տեսարանները և մոլորակների շարժումները: Այդ մեքենաների վրա բացատրություններ տալու համար հարկավոր էյին գիտնականներ, և անա յերկու յեզվիտներ ուղարկվեցին Սպահան այս գործը կատարելու համար: Շահը չափազանց զոհ ֆիաց նրանց տված բացատրություններից և պարզեցատրեց նրանց ինչպես իրանք էյին ցանկանում, տալով թույլտվություն հաստատվելու Յերևանում:

Այս բանը տեղի ունեցավ Հակոբ կաթողիկոսի ժամանակ: Առաջին միսիոնարը Յերևանում Է. Լոմոն էր, վորը փորձեց առաջին իսկ քայլից ծանոթություն կապել կաթողիկոսի հետ, բայց հանդիպեց նրա կողմից կատարյալ թշնամության: Եջմիածնի գոները փակվեցին նրա առջև: Յեզվիտները շուտով մեռավ այդ յեզվիտը, սկսե-

ցին պատմություններ անել, թե կաթողիկոսի հորդորներով նրան թունավորել և Յերևանի իսանի ծառաներից մեկը: Այս լուրն առնելով, Սպահանի յեզվիտների մեծավոր Ռուեն շտապում էր Յերևան և, իրրե ավելի փորձված վորսորդ, իր ձեռքն էր առնում առաքելության զեկը, մոտենում էր Հակոբ կաթողիկոսին և կարողանում էր վճռական դեր ստանձնել այն նոր գրություն մեջ, վոր Ֆրանսիական դիվանագիտությունն ստեղծում էր Արեվելքում:

Մենք արդեն մի քանի անգամ շեշտեցինք, վոր Պարսկաստանում այնքան արտակարգ յեռանդով, այնքան մեծ ծախսերով առաջ տարվող կրոնափոխական շարժումը անուշով միայն հայերի հոգիների փրկությունը նշանաբանն ունեիր: Վորքան էլ մեծ չափով ընդունենք կաթողիկական մոլեղությունը Լուի 14-րդի մեջ, այնուամենայնիվ միանգամայն անհասկանալի կլինի այն բացառիկ ուշադրությունը, վոր նա հառած էր պահում հեռավոր Պարսկաստանի հայություն վրա: Այդտեղ նրա ուշքն ու միտքը գրավողը «Տիրոջ հունձը» չէր, այլ հայ խոջայական կապիտալը, վոր գտնվում էր «Աստծու դեմ ապստամբ», «Աստծուց պատժված» և այլ այսպիսի տեսակ-տեսակ հիմարական հերյուրանքներով դարդարված մարդկանց ձեռքին և տնտեսական մի խոշոր ուժ էր, վորով նրանք ծնծում էյին «արև թաղավորի» ֆրանսիան:

Հայ խոջայական կապիտալի պատմության համար չափազանց մի կարևոր աղբյուր է այն մանրամասն տեղեկագիրը, վոր նկարագրում է Արեվելքի և մասնավորապես հայերի առևտուրը և վոր կազմված է Լուի 14-րդի ժամանակից: Այդ վավերագիրն արդեն վոչինչ անհասկանալի չի թողնում ֆրանսիական թաղավորի, պապի և յեզվիտների ջանքերի մեջ¹⁾:

Ուշադրով են ամենից առաջ պարսկական առևտրի առարկաները: Ամենից անվանին և ամեն տեղ փնտռվածը մետաքսն էր, վոր ուներ յերեք տեսակ: Հետո պակաս ազնիվ և բարձրագնի չէյին գունավոր կաշիները, (կարմիր, դեղին, կանաչ), վորոնք պատրաստվում էյին Հայաստանում և վորոնք իրենց հատկություններով գերազանցում էյին Յեվրոպայում պատրաստվածները: Շատ լավ էր գնահատվում և շատ մեծ պահանջ ուներ մանավանդ Հայաստանի և նրա հարեման յերկրների գղթորը, վոր տալիս էր պատվական սև գույն և վորի վորակի հետ չէր կարող մրցել յեվրոպական գղթորը: Արտահանության կարեվորագույն առարկաներից մեկն էր, վերջապես, բամբակը և նրա մանածը:

¹⁾ Du Mans, pp. 342—353.

¹⁾ Հայաստանի մեջ գործած յեզվիտների պատմությունը տ. P. de Damas (ինքն էլ յեզվիտ) — «Coup d'oeil sur l'Arménie» Lyon. 1888.

Ժամանակի փոփոխված տնտեսական շահեր և դրանց հետ կապված հաղորդակցութեան ճանապարհների փոխադրութեան հետեւանքով, Պարսկաստանի և Հայաստանի ապրանքներն արտահանվում էին միջազգային շուկաներն այնպիսի ուղղութիւններով, վորոնցից անմիջապէս ոգտվել չէր կարող Ֆրանսիան: Հայ վաճառականն իր ապրանքներով գնում էր դեպի հյուսիս, Ռուսաստանի, Շվեդիայի, Գերմանիայի, Հոլլանդիայի շուկաներում եր հանդես գալիս, կամ վաճառքի յեր հանում իր ապրանքները Միջերկրական ծովի արեւելյան ափի նավահանգիստներում: Մինչդեռ առաջ բալոր ապրանքները Մարսելի վրայով էլին տեղափոխվում Յեվրոպա: Անգլիական արդյունաբերութեանը Ֆրանսիականից խել եր մահուդի առևտուրն Արեւելքում, ամեն հարմարութեան տալով հայ խոջայական կապիտալին, վոր ստիպված չէր լինում գնալ Անգլիա, այլ գնում էր այդ ապրանքն եփանդով Ռոտտերդամ քաղաքում, ուր անգլիացիները բաց էլին արել մի մեծ առևտրական տուն: Յեվ գնալով դրութեանն ավելի սպառնական կարող եր դառնալ Ֆրանսիական առևտրի համար: Մարսելը կարող եր միանգամայն կորցնել իր նշանակութեանը, յեթե Պարսկաստանի առևտուրն ել ամբողջովին ուղղվեր դեպի Հնդկական օվկիանոսը և Յեվրոպա հասնել օվկիանոսյան ճանապարհով¹⁾:

Ահա ինչ հոգներ կային ֆրանսիական կառավարութեան առաջ: Արեւելքի հայ խոջայի հոգու առջև արքայութեան ճանապարհ հարթելուց շատ ավելի կարևոր եր Լուի 14-դի համար, վոր այդ խոջան իր նախկին ճանապարհով գնա իր առևտրին, այսինքն Ֆրանսիայի վրայով: Պետք եր ուժեղացնել Ֆրանսիայի ազդեցութեանն Արեւելքում, պետք եր պաշտպանութեան ցույց տալ կաթոլիկ կրօնավորներին, վորպէսզի, վորպէս ասվում եր մի հիշատակագրի մեջ, «մի որ մեր ազգը (ֆրանսիական) ամբակուռ հաստատված լինի այնտեղ և մեր առևտուրն ել մշտապես լավ պահպանված»²⁾: Յանկութեանը միանգամայն մերկապարանոց եր — կապիտալը՝ հեծած յեղվիտի ուսերին:

Բայց արդյունքը: Շատ աննշան: Զարմանում եր այս բանի վրա և հուշակավոր ճանապարհորդ Շարդենը: Սոսկելով Հոտմի ուղարկած միսիոնարներին, վարդապետներին, քահանաներին մասին, նա ասում է. «Յեա խոսք չունեմ նկարագրելու այն խորամանկութեաններն ու այն ծախսերը, վորոնց այդ նպատակով դիմում եր Հոտմի աթոռը, սակայն վոչ մի բան ցանկացած հետեւանք-

ներին չհասցրեց»: Յեվ խորաթափանց ֆրանսիացին շատ լավ հասկացել եր միջավայրը: «Սղծմտանքով խոսելով, — շարունակում է նա, — հայերը և արեւելյան մյուս քրիստոնյաները հավատարիմ են իրենց հաւատին միայն շնորհիվ իր անց դաստիարակութեան, վորովհետեւ խելացիներն բացատրել — ինչ՞ի համար են իրանք իրանց քրիստոնյա համարում՝ բոլորովին անկարող են: Հայերը յերեխայութեանից սովորում են ասել Քրիստոս, խաչակնքել յերեսը և պապ պահել, և շարունակելով միևնույնը և չափահաս ժամանակ, հաստատապէս հավատում են, թե միայն այդ ծեսերի կատարման մեջ է բովանդակվում և քրիստոնեյութեան ամբողջ ելութեանը»¹⁾: Այսպէս եր ամբողջ ժողովուրդը: Յեվ նրա համար, իհարկե, վոչինչ նշանակութեան ունենալ չէին կարող կատաղի, աշխարհավեր վեճերը Լեոնի տոմարի, մի կամ յերկու ընութեան, բաժակի մեջ ջուր խառնելու կամ չխառնելու մասին: Այս անհեթեթութեանները յերկու կողմի կղերի գործունեյութեանն էլին կազմում, կոխով ու թշնամութեան բոբրոքում տնտեսման չափերով:

Բայց Մարսելը կարող եր կորցնել իր նշանակութեանը: Այս վտանգն ստիպում եր Լուի 14-դին Արեւելքը դեպի իրեն քաշելու համար միացնել կաթոլիկ պրոպագանդին մի խաշակրական ծրագիր, վորն արդեն խելքահան պիտի անել և հայ կղերական դիվանագիտութեանը:

9.

Յերը Պարսկաստանում գործող ֆրանսիական վարդապետները, ավելի կոմիվոյաժյորներ, քան Հիսուսի գործակալներ, արձանագրում էին այն վտանգը, վոր սպառնում եր Մարսելին, մենք պիտի ներկայացնենք մեզ այն ամբողջ անհանգստութեանն ու հուզմունքը, վորը պատճառում էին այդ խոսքերը ֆրանսիական կառավարութեան: Նրա համար մենք պիտի մի բոպե վերակենդանացնենք մեր հիշողութեան մեջ առևտրի ընդհանուր դրութեանն Արեւելքի (Levant) մեջ 17-րդ դարում և Ֆրանսիայի դերը նրա մեջ:

Լըվան անունով հասկացվում եր Միջերկրական ծովի ամբողջ արեւելյան ավազանը, այն հուշակավոր աշխարհամասը, վոր նախապատմական և հնագույն պատմական դարերում մարդկութեան համար ամենախոշոր քաղաքակրթական դերն և կատարել և միշտ ել յեղել է միջազգային առևտրի նշանավոր շուկա, ստեղծելով

¹⁾ Ibid. p. 361.

²⁾ Ibid. p. 369.

¹⁾ «Путешествие Шардена». Тиф., стр. 250 — 251.

այնպիսի մարդարիտներ այդ մեծ ծովի ափերին, վորպիսիներից մեկն և Մարսելը նավահանգիստը: Յերբ ամբողջ այդ Լըվանը մտավ ոսմանյան թյուրքերի տիրապետութեան տակ, ֆրանսիական թագավորներն առաջինը յեղան, վոր իրանց առևտրի շահերի համար սկսեցին բարեկամանալ սուլթանների հետ՝ նրանցից բացառիկ առևտրական արտոնություններ ստանալու համար, վորպեսզի ֆրանսիական առևտրական կապիտալը միակ տիրապետող ուժը լինի արևելյան ջրերում: Այս արտոնությունների դաշնագրերն ստացան կոստանթնուլու անունը:

Սակայն ֆրանսիական այս հնարագիտությունը ֆրանսիայի մենաշնորհ չմնաց: Ուրիշ առևտրական կապիտալներ (անգլիական, հոլլանդական) միևնույն դաշնագրական յեղանակով կայան չադ պատառին և Լըվանի ջրերում բոլորվեց մի մրցակցություն, վորի մեջ ֆրանսիական առևտուրը յետ եր մղվում: 17-րդ դարի սկզբում Կ. Պոլսի մեջ մնացել էյին միայն յերկու ֆրանսիացի վաճառականներ: Արևելքի բոլոր շուկաներում մահուդի առևտուրն անցել եր անգլիացիների և հոլլանդացիների ձեռքը: Ֆրանսիական կառավարությունն աշխատում եր մենավաճառ ստեղծել ֆրանսիացի վաճառականների համար թյուրք սուլթանների ձեռքով, բայց այս չհաջողվեց նրան և այն, ինչ կարողացավ նա անել, վերանորոգումն եր նախկին կապիտալասիոնի, վոր տեղի ունեցավ 1603-ին:

Այսպես եր գրությունը, յերբ սկսվեց Լուի 14-դի թագավորությունը: Այդ թագավորութեան ժամանակ հռչակված պետական գործիչներից մեկն եր Կոլբերը, ֆինանսների մինիստր, վոր իր յեռանդուն գործունեյութեամբ մի նոր դարագլուխ բացավ ֆրանսիայի տնտեսական դարգացման համար: Վաճառականի վորդի, ինքն ել մի ժամանակ վաճառական, նա բարձրացրեց և ուժեղացրեց ֆրանսիական բուրժուազիան, ստեղծելով արդյունաբերական նորանոր ճյուղեր: Առանձնապես մեծ նշանակություն նա տալիս եր առևտրին: Ֆրանսիական արտաքին առևտուրը շատ նեղված եր հոլլանդական և անգլիական առևտրական կապիտալների կողմից, վորոնք կազմակերպել էյին խոշոր և ուժեղ ընկերություններ Արևելյան (ավելի ճիշտ՝ ասիական) Հնդկաստանի և Արևմտյան Հնդկաստանի (Ամերիկայի) հարստությունները շահագործելու համար: Կոլբերն այդպիսի ընկերություններ կազմեց ֆրանսիայի համար ֆրանսիացի վաճառականներից: Կազմակերպչական խոշոր գործունեյություն մտցրեց նա և Լըվանի առևտրի մեջ: Մարսելը դառնում եր ազատ նավահանգիստ

(պորտո ֆրանկո), վորպեսզի բոլոր տեղերի ապրանքները հավաքվեն այնտեղ: Կազմակերպում եր հատուկ առևտրական ընկերություն՝ Լըվանի հետ առևտուր անելու համար. մի ընկերություն, վոր բաղկացած եր հայտնի ֆինանսական գործիչներից և վորի պրամագլուխը 15 միլիոն լիվր եր: Այս ընկերությունն ստանում եր Լուի 14-դից մեծամեծ արտոնություններ, վորոնք նրա գործունեյութեան ասպարեզն ընդարձակում էյին նաև ցամաքի վրա, այն հարյուրավոր հյուպատոսարանների, վոխ-հյուպատոսարանների, առևտրական գրասենյակների միջոցով, վորոնք ցրված էյին Միջերկրական ծովի ափերին մինչև Սև ծով և Պարսից ծոց¹⁾:

Այս առևտրական ընկերութեան գործերն, այնուամենայնիվ, լավ չէյին գնում, Կոլբերը հարկ եր համարում ստանալ թյուրքաց կառավարությունից՝ նորանոր արտոնություններ: Բայց սկսված բանակցությունները նոր կապիտալասիոն կնքելու մասին նոր հավելումներով՝ մերժողական արամադրություն էյին առաջ բերում թյուրք պաշտոնյաների շրջանում, ուր առհասարակ սկսել եր մի սառն վերաբերմունք կազմվել ֆրանսիայի վերաբերմամբ շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր ֆրանսիացիները գաղտնի կերպով ոգնել էյին վենետիկցիներին, վորոնք պատերազմ ունեյին թյուրքերի հետ: Մեծ վեզիր Քեպիթուլուն ասում եր ֆրանսիական դեսպանին. «Մենք գիտենք, վոր դուք մեր բարեկամներն եք, բայց ամեն տեղ ձեզ պատահում ենք մեր թշնամիների հետ»²⁾:

Բանակցությունները խիստ կերպարանք ընդունեցին մանավանդ 1670-ից, յերբ Լուի 14-դը Կ. Պոլսի դեսպան ուղարկեց մարքիզ Նուալիեյին, վորն յեկավ իր պաշտոնատեղին ռազմական նավատորմով: Նավերը խարխիս ձգեցին սուլթանի պալատի դիմաց, վողջույնի թնդանոթաձողություն չարին ու շարվեցին ռազմական կարգով: Ազգաբնակչությունը յերկյուղի մեջ ընկավ, սպասում էյին թե հիմա պատերազմ կսկսվի, բայց Սուլթանի մոր միջամտությունը վերջ դրեց այդ գրությանը: Ֆրանսիական նավերը վողջունեցին և հետո գոռոզ գետպանը մեծ շուքով քաղաք մտավ: Այս վարմունքով ուզում էյին վախեցնել թյուրքերին, բայց մեծ վեզիրը վախեցողներից չեւ և ստոնութեամբ լսեց

¹⁾ Paul Masson—«Histoire du commerce fransais dans le Levant au XVIIe siècle», Paris, 1890, p. 183—184.

²⁾ Comte de Saint—Priest—«Mémoire sur l'Ambassade de France en Turquie» Paris, 1877, p. 229.

Նուանտելի բերած պահանջները: Լուի 14-դը դժգոհ էր մանավանդ այն բանից, վոր Ֆրանսիական վաճառականները մաքս տալիս էին 5%, մինչդեռ հոլանդացիներից և անգլիացիներից ստացվում էր միայն 3%: Առաջին պահանջնայն էր, ուրեմն, վոր Ֆրանսիացիներն էլ 3% վճարեն: Յերկրորդ պահանջն այն էր, վոր Լուի 14-դը ճանաչվի միակ հովանավոր թյուրքիայում ապրող բոլոր կաթոլիկների: Յերրորդ պահանջը Կոլերի առևտրական ծրագիրն էր Հնդկաստանի վերաբերմամբ: Մարսելի համար Հնդկաստանի ամենակարճ ճանապարհն էին Յեդիպտոսը և Կարմիր ծովը: Ուստի պահանջվում էր, վոր Սուլթանը Ֆրանսիական նավերին ճանապարհ տա Կարմիր ծովով, ապա ցամաքային ճանապարհով ապրանքները փոխադրվեն Ալեքսանդրիա, վոր պիտի այդպիսով դառնար ապրանքային մթերանոց¹⁾:

Մեծ վեզիր Բեոփրուլու Ահմեդը, լսելով այդ պահանջներն, ասում էր Նուանտել դեսպանին. «Դուք շատ գովում եք ձեր թագավորի մեծութունը, ինչպես և մի այդքան, ձեր ասածին պես, հզոր վեհապետ կարողացել այդքան ջերմութուն մտցնել վաճառականների անարդ շահերի համար»²⁾:

Պահանջները մերժվում էին, Լուի 14-դը կատաղում էր և հարկադրելու միջոցներ էին փնտրում Վերսալի պալատի մեջ. ժողովի էին կանչվում վաճառականները և այլ ղեկավար անձինք, վորոնք հավաքվում էին Մարսելում և վճռում էին, վոր թագավորը պիտի գործի ուժով. բավական է, ասում էին նրանք մի քանի նավով փակել Դարդանելը, և Կ. Պոլիսը կմեռնի սովից և այնտեղ ապստամբութուն կծագի հոգուս Ֆրանսիացիների: Վաճառականներն ապահովութուն էին տալիս, վոր այդ բռնի գործողութունների ժամանակ Ֆրանսիան կարող չի լինի Լըվանի ապրանքներին, վորովհետև Մարսելի և Պրովանսի նահանգի ուրիշ մթերանոցներում այնքան ապրանքներ կան, վոր բավական են տասը տարվա համար³⁾:

Թվում էր, թե միջադեպը պիտի հանգե մի նոր վաճառականական պատերազմի: Յեվ վորովհետև հակառակորդը թյուրքն էր, ուստի կաթոլիկական մոլեգնութունն ամենայն հեշտությամբ տալիս էր նրան կրոնական կերպարանք: Նախկին խաչակրաց արշավանքների հմայքը, վորի պաշտպանն ու պահապանը Հռոմի պապն էր, նորից սավառնում էր Ֆրանսիայի արքունիքում և

նրան ամենայն հոժարությամբ անձնատուր էին լինում Վերսալի պալատի բյուրավոր ձրիակերները: Նոր խաչակրական մի արշավանք թյուրքիան վոչնչացնելու և նրա փրատակների վրա հաղթական կաթոլիկութունը կանգնեցնելու համար — այս վաղմի իղձը բոլոր յեվրոպական կաթոլիկ յերկրներից ավելի Ֆրանսիային էր գալիս, վոր զուր չէր սեփականել իրան «Հռոմի ավագ դուստր» և «ամենաքրիստոնյա» տիտղոսները: Խաչակրության լուսապսակն էր պակասում Ֆրանսիայի յերիտասարդ թագավորին, վոր իր հաղթութուններով արդեն իսկ մեծ ժողովրդականութուն էր ստացել: Նրան՝ թագավորին էլ արդեն սաստիկ վոգեվորում էր խաչակիր ղինվոր լինելու ցնորքը: Յեվ նրան այդ ուղղությամբ խրախուսում ու վառում էին ամեն կողմից: Մեծ հռչակ վայելող դրանիկ բանաստեղծ Բուալոն ասում էր նրան. «Je t'attends dans six mois aux bords de l'Hellespont»¹⁾ («Յեա վեց ամսում սպասում եմ քեզ Հելլեսպոնտեի ափերին»):

Այս մտայնութունը միայն կաթոլիկներին չէր հատուկ: Թյուրքիան Ֆրանսիայի ձեռքով վոչնչացնելու զաղափարին ջերմ համակրութուն էր ցույց տալիս ժամանակի հռչակավոր գիտնական Լայբնիցը, թեև ինքը բողոքական: Նա դրութուններ էր ուղարկում Լուի 14-դին, վորոնց մեջ արժարժում էր այն միտքը, թե նախախնամութունը պահել է Ֆրանսիան՝ Արևելքում քրիստոնյաների զենքերն առաջնորդելու համար: Այժմ, ասում էր նա, դրված է ծովերի վրա տիրելու հարցը, վոր Արևելյան կայսրութուն ստեղծելու հարցն է և ոսմանյան պետութունը քանդելու հարցը: Յեզիպտոսի նվաճումը Ֆրանսիայի իրավունքն է, և հեղինակավոր գիտնականը խորհուրդ էր տալիս սկսել հենց այդտեղից²⁾:

Ավելորդ է ասել, վոր Բեոփրուլու Ահմեդ մեծ վեզիրը միայն իր անձնական նկատառումների վրա չէր խաբստում իր մերժողական քաղաքականութունը: Այդպես տրամադրում և ղրդում էր նրան յեվրոպական ղիվանագիտական մրցակցութունը, վորի ներկայացուցիչներն էին Անգլիան և Հոլանդիան վորոնք զգուշացնում էին մանավանդ Յեզիպտոսի վերաբերմամբ, ասելով, թե՛ Ֆրանսիացիների միտքն է նվաճել այդ յերկիրը: Բայց ի վերջո հաղթանակը տանում էր Ֆրանսիական ղիվանագիտութունը: Թյուրքը կառավարության վրա ազդեցութուն գործում էր խաչակրական արշավանքի պատրաստվելու առիթով բարձրացրած

¹⁾ Masson, p. 186

²⁾ Saint — Priest, p. 300.

³⁾ Théophil Lavallée — «Nistole del Empire Ottoman», Paris, 18 5. p. 321

¹⁾ Ibid.

²⁾ Ibid.

աղմուկը, վոր գուցե և այնքան իրական սպառնալիք չհամարվեր, յեթե նրա հետ միաժամանակ, 1672 թվին, ֆրանսիական բանակը չմտներ Հոլլանդիա և չնվաճեր նրան: Այս իրականության վրա հենված՝ Կոլբերը վերջնապիսի եր ուղարկում է. Պոլիս, պահանջելով իր առաջարկած պայմանների ընդունումը, հակառակ դեպքում նուանտել դեսպանը պիտի անմիջապես հեռանար Թյուրքիայից: Գոյություն անկարելի չեր համարում այլևս դիմադրել, և 1673-ին կնքվում եր Ֆրանսիայի և Թյուրքիայի մեջ կապիտուլյատիոն: Այս հաղթանակը մեծահանդես տոնախմբության առարկա դարձավ Ֆրանսիայում: Փարիզի փողոցների մեջ տպած հաղորդագրություններ կրին բաժանում այսպիսի վերնագրով՝ «Վերանորոգում և նոր դաշնակցություն Սուլթանի՝ թագավորի հետ և կաթոլիկ հավատի վերահաստատումը պ. Դը. Նուանտելի ձեռքով, ոսմանյան պետության մեջ»¹⁾:

Այսպես, ուրեմն, գործը վերջացած պետք եր համարել. Ֆրանսիայի և Թյուրքիայի նախկին բարեկամությունը վերահաստատված եր և ոսմանյան Սուլթանը կարող եր հանգիստ քնել Բոսֆորի ափին, ապահովված, վոր վոչ վոք այլևս չի մտածում փրշրել նրա դահլը: Այսպես եւ նրա համար, բայց այսպես չեր Արևելքի ամբողջ քրիստոնեյության համար: Խաչակրաց արշավանքը վոչ միայն չեր անհետանում 1673 թվականից հետո, այլ, ընդհակառակն, ավելի մեծ ծավալում եր ստանում, իբրև մի հսկայական կազմակերպություն ստացած խաբեբայություն, վոր այս անգամ պիտի միանգամայն իրացնելի դարձներ նախկին սնամեջ ցնորքները՝ ամբողջ քրիստոնյա Արևելքը կաթոլիկացնելու մասին: Միսիոնարները շատ ու շատ էյին խաբել, թե ահա գալիս են ֆրանկները՝ ստրուկ յերկրներն ազատելու համար: Այժմ Վերսալի պալատն եր գալիս միևնույն խաբեբայությունը, իբրև Լուի 14-րդի սրտի սրբազան ուխտ, տարածելու: Գալթակղությունն այս անգամ շատ մեծ եր:

Այս գալթակղությունն ուներ ինքն իրան քարոզելու համար գրական և բանավոր միջոցներ: Առարկային նվիրված գրականության մեջ առանձնապես ուշադրություն գրավեցին յերկու գիրք, վորոնք պատկանում էյին Միշել Ֆեբրի (Michel Febvre) գրչին և լույս տեսան 1675 և 1682 թվականներին: Այս անվան տակ գրողը մի կապուսին կրոնավոր եր, հայր Հուսիմիանոսի վոր 18 տարի ապրել եր ասիական Թյուրքիայում և մասնավոր-

րապես Հալեպում, ճանապարհորդել եր Սիրիայում, սովորել եր Թյուրքերեն, հայերեն, արաբերեն և քրդերեն լեզուները: Իր այդ գրքերի մեջ նա ապացուցում եր, թե դժվար չե Թյուրքիան նվաճելը, թե այդ գործին ձեռնարկելուց առաջ պետք ե յեվրոպական պետությունների միություն կազմել՝ փոխադարձ աջակցության սկզբունքով: Ամեն մասնակցող պետություն պատշաճավոր բաժին կստանա ընդհանուր ոգուաներից¹⁾: Հրատարակվեց և մի այլ գիրք՝ «Գրիստոնյա Թյուրքիան Լուի մեծի հովանավորության տակ, վոր Արևելքի քրիստոնեյության միակ հովանավորն ե» (La Turquie Chrétienne sous la protection de Louis le grand, protecteur unique du Christianisme en Orient): Միայն այս վերնագիրը բավական ե ցույց տալու համար, թե ինչի մասին եր խոսում այդ աշխատությունը: Հեղինակը, Դըլաֆրուան, վոր արևելյան լեզուների թարգման եր, վկայում եր, վոր Արևելքում տանջվող բոլոր քրիստոնյա ազգերն սպասում են միայն Ֆրանսիայի ոգնության՝ Թյուրքիայի լուծը թոթափելու համար և ավելացնում եր. «Վոչինչ չի լինի ավելի գեղեցիկ և ավելի ուրախալի, քան Յերուսաղեմի թագավորության վերահաստատումը»²⁾: Մի ուրիշ հեղինակ առաջարկում եր, առանց այլևայլության, բաժանել Թյուրքիան յեվրոպական պետությունների մեջ և տալիս եր նեղուցներն ու Կ. Պոլիսը Ֆրանսիային:

Բայց ի՞նչ պիտի լիներ արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը: Առաջին պայմանն, իհարկե, այն եր, վոր բոլոր հերձվածող յեկեղեցիները (հայեր, հույներ, և այլն) պիտի վերջ դրնեյին իրանց գոյության, տեղի տալով կաթոլիկության, վոր պիտի թագավորեր ամեն տեղ, նույնիսկ Յեվրոպայում: Միշել Ֆեբրիը չեր ընդունում անգամ, վոր այնուհետև գոյություն պահպանեն և այդ ազգերի լեզուները և պահանջում եր, վոր տեղի ունենա վոչ միայն յեկեղեցիների, այլ և ծեսերի միություն, այսինքն՝ Արևելքի կատարյալ լատինացում³⁾:

Լուի 14-րդը վոչ միայն լսում եր առաջարկությունները, կարգում եր գրքերը, այլ և գործնական աշխատանք ել եր սկսել: Արևելքում շրջում և գործում էյին նրա բաղմամբիվ գաղտնի գործակալները, վորոնց տրված էյին զանազան հրահանգներ, վոմանց առևտրական և վոմանց ելքադաքական բովանդակությամբ:

¹⁾ Lunovic Drapeyron —, Un projet français de Conquête de l'Empire Ottoman — «Eux des deux Mondes», 1876, t. XVIII p. 137 — 140.
²⁾ Lavallée p. 324.
³⁾ Drapeyron, p. 142 — 141.

¹⁾ Saint Priest p. 230.

Այդ գործակալների մեծ մասը յեզվիտներից եր: Հարց ու փորձի, տեղն ու տեղը կատարած ուսումնասիրութեան միջոցով հավաք-վում եյին բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութեանները: Այսպես, կային հետեւյալ տեսակի զեկուցումներ. «Թե ինչ ուժեր են անհրաժեշտ Կ. Պոլիսը հրդեհելու համար, հետեւելով նորին մեծութեան հրահանգներին». — «Թե ինչ միջոցներով նախապես վերադարձնել զես-պանին և ուրիշ ֆրանսիացիներին» և այլն¹⁾: Ծրագրվում եր, վոր թյուրքիայի տեղ կազմվի մի նոր պետութիւն, վորի գլուխը պիտի անցներ մի ֆրանսիական թագավորագուն: Արեւելյան քրիստոնյա ժողովուրդները պիտի ապստամբութեան միջոցով նպաստեյին ֆրանսիական արշավանքին:

Այս պատրաստութեաններն, իհարկե, ծածուկ չեյին մնում թյուրք կառավարութեանից: Լուրեր եյին հասնում Կ. Պոլիս, թե Լուի թագավորը պատրաստվում է պատերազմ բերել Բոսֆորի ափերը: Այս լուրերը հուզում էր, վոչ իսկ անհանգստութիւն չը պատճառեցին: Գիտեյին, վոր Վերսայլի պալատում ժամանցի հա-մար սարքված մի խաղ եր այդ «խաչակրութեանը»: Կուրերը չթողեց, վոր իր վեհափառ տիրոջ քիմքը պարարող ծրագրեր թղթից և զրույցից մի քայլ առաջ գնա: Հետզհետե Լուի 14-րդը մտավ ֆրանսիական ավանդական քաղաքականութեան հունը, այսինքն՝ բարեկամացավ թյուրքիայի հետ:

Բայց և այնպես, յեղածը մի շարժում եր, վոր խոր ազդեցու-թիւն ունեցավ թյուրքական Արեւելքում: Բալկանյան թերակղզում այդ ազդեցութեանը հրահրում եր զինված ապստամբական գոր-ծողութեաններ թյուրքիայի դեմ: Իսկ Ասիայում ֆրանսիական պրոպագանդը սաղմնավորում է հայերի մեջ այն յերկարատե հա-սարակական շարժումը, վորը հայտնի յե «Ազատագրական շար-ժում» անունով:

Ահա ինչ հանգամանքների մեջ կազմավորված ծնունդ է ներ-կայացնում մեզ այդ շարժումը:

Մենք արդեն գիտենք, թե հայ կղերական զիմանագիտու-թիւնն ինչ արժեքավոր զենք եր ստեղծել, իր արեւմտամտական պաշտամունքի տեախանութեան տեսակետից, իր իսկ ձեռքով հերյուրած և Ներսես Պարթևին վերադրած մարգարեյութեանը՝ Յեվրոպայի քրիստոնեյութեան կատարելիք ազատաւար զերի մասին: Գիտենք նույնպես, թե կաթոլիկ պրոպագանդը վորքան ամուր բռնած եր պահում իր ձեռքում այդ հին ավանդութեանը,

վորը շահագործելու համար նա, իհարկե, պիտի տարածեր ամեն տեղ և միշտ ել լսելի պիտի դարձներ իր ունկնդիրներին: Գլխա-վորապես այս պատճառով եր, վոր 17-րդ դարի յերկրորդ կեսում այս ներսեսյան ավանդութեանը խոսքի առարկա յեր հայաբնակ շատ տեղերում:

1665 թվին Յերեան հասան յերկու ֆրանսիացի ճանապար-հորդներ, Դը-Լալան և Դը-Լա-Բուլլե լը-Դուզ, վորոնք ճանա-պարհորդում եյին թագավորի հրամանով՝ յերկրներն ու առե-տրական հանգամանքներն ուսումնասիրելու համար: Մայիսի 20-ին թագավորին գրած նամակում նրանք մանրամասն պատմում եյին իրենց ուղևորութեանը Երզրումից մինչև Յերեան և ասում.

«Դղյակում, ինչպես և քաղաքում, ապրում է հայերի մի բազմութիւն, և ամենքը, վորքան և կան, ինչպես և նրանք, վորոնց մենք տեսանք թյուրքիա-յում հեծելիս ոսմանյան բռնակալութեան տակ, ամեն որ սպասում են, թե վերջ կունենա իրանց թշվառութեանը ձեր մեծութեան հաղթական զենքերից, մի թագավորի, վորի մեծութեանն ու կարողութեանը նրանք ճանաչում են»²⁾:

Անշուշտ, այս տրամադրութեանը ֆրանսիացի ճանապար-հորդներն իմացել եյին՝ ամեն տեղ հարց ու փորձ անելով և խոս-տումներ մեջ գցելով, ինչպես նաև Եջմիածնում, ուր նրանք տես-նվեցին հայ կղերական զիմանագիտութեան վարիչների հետ և լսեցին նրանցից ել, ինչպես լսել եյին ամեն տեղ, թե տեսնում են, վոր կատարվում է Ներսես Պարթևի ավանդութեանը: Յեվ վորովհետե այդքանը զեռ բավական չեր, ճանապարհորդ գործա-կալները հայտնում եյին ի գիտութեան թագավորի, թե բոլոր հայերն ընդունում են նրան, իբրև իրանց ազատութեանը վերա-նորոգողի և իբրև իրանց յեկեղեցու և հավատի հավանավորողի:

Վերևում հիշատակված Միշել Ֆեբրը կրոնավորն, արդեն 1673-ից հետո, յերբ ֆրանսիական խաչակրութեանն եր ավետվում ամեն տեղ, այսպես է պատմում Ներսես Պարթևի ավանդութեանը. Դու-շակելով հայերին ամեն տեսակ դժբախտութեաններ անհավատ-ների ձեռքից, Ներսեսն ասում եր, թե մի որ նրանք ազատված կլինեն թյուրքերի դաժան բռնակալութեանից ֆրանկների հաղ-թական զենքերով, վորոնք Կ. Պոլսի և Յերուսաղեմի տերերը կգառնան, կնվաճեն ամբողջ թյուրքիան մինչև Թավրիզ, վոր մի ժամանակ, ս. գրքի մեջ, կոչվում եր Յեկրատան, և այնուհետե Յերուսաղեմի ս. Հարութեան տաճարի դռները կծածկեն վոսկով և մարգարիտներով³⁾:

¹⁾ Du Mans, p. 302.

²⁾ Michel Febvre—„Etat présent de la Turquie“, Paris, 1675, p. 407—408.

³⁾ Lavallée. p. 324.

Այսպիսով ահա, այս բոլոր հոսանքների հուժկու ազդեցութեան տակ սկսում եր խմորվել եջմիածնում մի դրութիւն, վոր կատարյալ հաղթանակ եր պատրաստում կաթողիկ պրոպագանդի համար: Տեսանք արդեն, վոր Յերեանում հաստատված յեզվիտ Ռուն կարողացավ այնպես կոտրել Հակոբ կաթողիկոսի դիմադրական համառութիւնը, վոր արդեն մի տեսակ յեղբայրութիւն եր ստեղծվում յերկու ընդդիմամարտ յեկեղեցիների մեջ. կաթողիկոսը թույլ եր տալիս, վոր յեզվիտները և այլ տեսակ կրօնավորները քարոզեն և պատարագեն հայոց յեկեղեցիներում: Գայթակղութիւնը հափազանց մեծ եր. ամբողջ շրջապատը խռովում եր, դբրդում եր, հավատացնում եր, կաթողիկոսի գերազանցութիւնը խոշոր որինակներով եր իրան ցուցադրում: Այսպես, Նախիջևանի կաթողիկ առաջնորդ Մատթեոսը տարիներով (1668 — 1674) Սպահանում կատարում եր Լուի 14-րդի, Հռոմի պապի և Վենետիկի հանրապետութեան ներկայացուցչի պաշտոնը¹⁾: Հայ կաթողիկ յերիտասարդները տարվում եյին Փարիզ ուրիշ ազգերի (մարոնի, հույն) յերիտասարդների հետ, կրթվում եյին այնտեղ և իսկույն հայրենիք վերադարձվում, վորպեսզի այստեղ տարածեն սեր դեպի Թրանսիան²⁾:

Յեւ Հակոբ կաթողիկոսի համար անհրաժեշտութիւն եր դառնում կաթողիկանալու միջոցը՝ հայութիւնն իր դարավոր ստրկութիւնից ազատելու համար: Բայց այս մի նորանշան միտք չեւ, մի աննախընթաց ձեռնարկութիւն, այլ լոկ կրկնութիւն յեղած յերկու փորձերի: Առաջին փորձի ձեռնարկող յեղել եր Սեփանոս Սալմասեցի կաթողիկոսը 1547 թվին: Եջմիածնում սահումարում ե մի գաղտնի ժողով հոգևորականներից և աշխարհական տանուտերերից, վոր և ուղարկում եր կաթողիկոսին Վենետիկ և Հռոմ՝ հայ ժողովրդի ազատութիւնը խնդրելու համար: Այն դիմումը, վոր ուղղել եր ժողովը Վենետիկի հանրապետութեան, մի ապացույց եր, վոր այսպիսի մի դիմանագիտական առաքելութիւն հնարավոր դարձնողն ընդհանրապես հայ առևտրական կապիտալն եր և մասնավորապես նրա արևելյան խոշոր ճյուղը, խոշակական կապիտալը, վոր մոտիկ ծանոթութիւն եր ստեղծել հայ ժողովրդի համար ս. Մարկոսի հուշակավոր առևտրական քաղաքում, և այս ծանոթութիւնը հիմք բռնած արեւելիցի դիմողները խնդրում եյին հանրապետութեան միջնորդութիւնն ու աջակցութիւնը, վոր Հռոմի պապն ընդունե հայոց

կաթողիկոսի աղերսանքը և ազատութիւն կազմակերպե Հայաստանի համար: Ստեփանոս կաթողիկոսը գնում եր Իտալիա և հայ կղերական դիմանագիտութեան անաջող և անհետեանք դիմումներից մեկն եր կատարում, թեև պապի վոտների տակ եր սրբութեամբ հայ ժողովրդի կաթողիկացման հոժարութիւնը:

Յերկրորդ նույնանման դիմումը տեղի յե ունենում 15 տարուց հետո, Ստեփանոսի հաջորդ Միքայել Սեբասացի կաթողիկոսի կողմից, 1562-ին, յերբ կաթողիկոսն ինքը չեւ Հռոմ գնում, այլ իր տեղ ուղարկում եր Սաֆար կամ Աբգար անունով մեկին՝ Թոքաթ քաղաքից, վոր, ինչպես յերևում և, հարուստ վաճառական եր և, հետևելով իր դասակիցներից շատերի որինակին, իրան համարում եր թագավորական ծագում ունեցող և վորովհետև դիմանագիտութիւնը հոգևորականների մենաշնորհն եր, ուստի Միքայել կաթողիկոսը տալիս եր իր այդ «արքայազուն» վաճառական դեսպանին դպրի աստիճանը:

Լուսավարչականութիւնն այս յերկու դիմումներն անում եր հուսահատութեան ծայրին հասած այն սարսափներից, վորոնք տարիների ընթացքում թափվել եյին հայ ժողովրդի գլխին թյուրքպարսկական պատերազմների հետևանքով: Այնքան անտանելի յեր մանավանդ եջմիածնի դրութիւնը, վոր կաթողիկոսները թողնում եյին իրանց աթոռ և փախստական դառնում: Հռոմի պապն եր այս դրութեան մեջ թվում փրկութեան միջոց և հայ կղերական դիմանագիտութիւնն իր դաւակարգային դիրքերը փրկելու համար բռնադատվում եր մինչև իսկ դավանական դիջումների բանակցութիւններ խնդրել:

Դիմումների ծրագրային մանրամասնութիւնները մեզ հայտնի չեն և մենք չենք կարող ասել, թե դիմողներն ինչ եյին սպասում Յեվրոպայից յերկու հզոր պետութիւնների մեջ կեղեքվող յերկրի ազատութեան համար, — արդյոք հրաշագործութիւն խոսքով, հրամանով կամ դիմանագիտական ճնշումներով: Գործունեութեան այս յեղանակը յեթե անպետք ե մեր ժամանակներում, ավելի ևս անպետք, անգամ անկարելի յերայն ժամանակներում: Մնում եր միակ իրական, բոլոր տեղերի և ժամանակների համար հասկանալի լեզուն — դենքը, խաչակրաց արշավանքը: Յեթե այս անկալութիւնն ունեւ հայ կղերական դիմանագիտութիւնը, այդ ուրիշ մի բան չեւ կարող նշանակել, բայց միայն այն, վոր 16-րդ դարում ել մնացել եր նույնը — մանկամիտ, ինչպես ծնվել և մեծացել եր: Ընդհատ ե, Պիոս չորրորդ պապը շատ լավ ընդունեց դպիր Աբգար Թոխաթեցուն, խոստացավ նույնիսկ, թե նրան

¹⁾ Du Mans, p. LVI.

²⁾ Lavallée, p. 325.

թագավոր կշինե ու այդպես կվերադարձնե իր հայրենիքը, բայց այս պապական մի զավեշտ եր, ուրիշ վոչինչ:

17-րդ դարի յերկրորդ կեսում դրուժյունն այլևս այն չեք, ինչ Ստեփանոս և Միքայել կաթողիկոսների ժամանակ: Այժմ արդեն կաթողիկ պրոպագանդն ինքն եր յեկել մտել նշմիածին, բերելով իր հետ Լուի 14-րդի խաչակրության համբալն ու խոստումները: Հակոբ կաթողիկոսն ավելի միամիտ գտնվեց իր յերկու նախորդներից և մտածեց, թե իրան մնում ե միայն կաթողիկանալ՝ խոստացած բարեքներն ստանալու համար: Այս հաջողութունը կաթողիկ պրոպագանդը ձեռք եր բերում վոչ միանգամից և հանկարծակի, այլ տարիների նախապատրաստության միջոցով: Հակոբին դարձի բերելու գործը Կղեմես 10-րդ պապը հանձնել եր Պիսկոպո կրոնավորին և Պեսիկ անունով կաթողիկ հային, վոր նախնիական ունիթորներից եր¹⁾: Նրանք գնացին Յերեան և գործի կան: Հաղթութունը խոշոր եր, դարերով չտեսնված: Կաթողիկական աշխարհակալ աստծուն, վերջապես, հաջողվում եր վորսալ իր ամենահամառ հակառակորդներից մեկին, լուսավորչական կղերապետին: Առանց պայմանների չեք, իհարկե, այս անձնատվությունը, և առաջին պայմանն եր Հայաստանի ազատությունը: Մի խալաքի միախոնար գրում եր.

«Հակոբը թշնամի ժամեռականաց, կլսեր թե կհուսա տեսնել և հետո գոհ մեռնել՝ թյուրքերու խրոխտանքը ջախջախված քաջ պարսկահայերեմ հռովմեյացոց ամենազոր բազկին հետ»:

Այս խոսքերը վերաբերվում են 1676 թվականին, յերբ, ինչպես յերևում ե, բանակցություններ եյին մղվում մի կողմից Հոմի, մյուս կողմից՝ «քաջ պարսկահայերի» հետ:

Ովքեր եյին այսպիսի անուն կրողները: Հետագայի ամբողջ պատմությունը ցույց ե տալիս, վոր «քաջ պարսկահայեր» անվան տակ հասկացվում եյին հյուսիս-արևելյան լեռնագավառների, այսինքն՝ Ղարաբաղի հայերը: Այստեղ, ուրեմն, մենք ունենք մի փոքրիկ ծրագրային մանրամասնություն.— Հայաստանի ազատագրությունը պիտի կատարվեր այս ընդարձակ լեռնագավառի ազգաբնակչության ապստամբացման միջոցով, վոր տեղի պիտի

1) Այս և հետևյալ տեղեկությունները, վորոնք մինչև այժմ հայտնի չեյին հայ պատմագրության, հաղորդում ե 1695-ին Իտալիայի Նափոի քաղաքում տրված մի գիրք, վոր պարունակում ե իր մեջ քարոզիչ (ֆրանցիսկյան) միսիոնարների ճանապարհորդության նկարագրությունը հետևյալ վերնագրով. «Raguaglio del viaggio fatta da Padri dell' Ordine Predicatori inviati dalla sacra Congregatione de Propaganda Fide Nolla Tartaria Minore l'anno 1662»:

Այս հաղագրույում գիրքը գտնվում ե Վենետիկի ս. Մարկոսի մատենադարանում, ուր մենք տեսանք նրան 1908-ին և մեզ համար թարգմանություններ արավ Միքայելյան վարդապետ Կարապետ Տեր-Ստեփանյանը:

ունենար Յեկրոպայից արշաված զորքի հովանավորության տակ: Մի սկզբունք եր այս, վոր ազատագրական ծրագիրների հիմքն եր դառնում ամբողջ 18-րդ դարի ընթացքում, բայց յերբեք չիրագործվեց ամբողջությամբ:

Իսկ Հակոբ կաթողիկոսը հավատաց, թե ֆրանսիական խաչակրությունն արդեն իսկ դռների մոտ ե, և իր դավանափոխության հանդեսը չուշացրեց այլևս: Մեր աղբյուրը շարունակում ե.

«1676-ի ապրիլի 2-ին, ավագ հինգշաբթի, եփմիծային (եջմիածնի) իր պատրիարքական յեկեղեցվույն մեջ, անթիվ ժողովրդյան առջև, հ. Պիսկոպոյի առջև ծնրադրելով, հրաժարեցավ մի առ մի նզովելով Դուռնա հերձվածեն և մոլորություններեն, խնդրելով հեծեծանոք և արտասվոք, վոր ճշմարիտ հավատ հոտին մեջ ընդունե այնքան տարիներե ի վեր մոլորյալ վոչխարը, խոստանալով ապագային մեջ խոնարհ և հաստատուն հնազանդություն հռովմեական ծայրագույն քահանայապետին Այսպես հ. Պիսկոպոյին, վոր այս մասին առանձին իշխանություն ստացած եր, բանադրանքներե արձակում ընդունելով և ուղղափառ յեկեղեցվո խորհրդական մարմն մեջ մտնելով, հանպատմելի ցնծություն, ի դարմանս և ի շինություն շրջակայից՝ հաստատեց իր այս դավանանքը նամակներով, զորս գրեց առ սրբ. քահանայապետն Կղեմես 10-րդ և կարդինալ Գալուցցո Ալբինի, նախագահ Պրոպագանդայի ս. միաբանության և այլ բրիտանյա իշխանս, պատմելով ընդարձակորեն ինչ վոր կպարտի հ. Պիսկոպոյի և ասպետ Պետիկի նախանձառուցության»¹⁾:

Այս բոլորը հետաքրքրական եր Հոմի պապի և նրա գործակալներին համար: Գլխավորն այս չեք, այլ այն, թե հավատավաճառության այդ շուկայում ինչ գին եր ստանում վաճառվողը, այսինքն՝ հայոց կաթողիկոսն իր ժողովրդի հետ: Վոր նա խարվեց տեղն ու տեղը, առաջին իսկ րոպեյին,—այս պարզ եր: Նրա դավանափոխությունը, ինչ ասել կուզե, վոչինչ շարժում, անգամ չշուկ չբարձրացրեց քաղաքական աշխարհում, և ամեն ինչ—Հոմի և մյուս կաթողիկ պետությունների հարաբերությունները թե Պարսկաստանի և թե Թյուրքիայի հետ—գնաց ինչպես գնացել եր մինչև այդ: Հայերի ազատության համար վոչ մի տեղից չեք բարձրանում վոչ միայն վոչ մի ձեռք, այլ և վոչ մի ձայն: Մնում եր մի կարելիություն, վոր նույնիսկ նոր ել չեք—գնալ, խնդրել:

Առաջին գնացողները Հակոբին կաթողիկացնողները յեղան— Պիսկոպո կրոնավորը և Պետիկ ասպետը: Զատիկը Հակոբի հետ անելուց հետո՝ նրանք յերկուսով ճանապարհվում են Դերբենտ, անցնում են Թերք անունով բերդը, վոր ռուսական հող եր, ապա Կասպից ծովով Աստրախան գնալով, Ռուսաստանի վրայով մեկնում են Վիեննա, ուր և կենտրոնացնում են իրանց դիվանագիտական գործունեյությունը: Այս մի ապացույց ե, թե Լուի 14-րդի

1) Ibid. p. 342.

խաչակրական խաղը յեթե չեր վերջացել, վերջանալու վրա յեր, այնպես վոր Հայաստանի համար խնդրողներն առաջ ու առաջ նրան չեն ղրմում, այլ ավարտական կայսրին:

«Կայսեր առաջին ունկնդրութեան ընդունվելով, — պատմում է նույն մեր աղբյուրը, — (Պիսկոպոսն) անոր հարգանք մատուցցի զիմաց պարսից Շահին, բացատրեց Հայաստանի քրիստոնյաներու վիճակը, վորք միշտ Ավարտի տան հառած են աչքերնին, ներկայացուց Հակոբ պատրիարքի նամակները առ Ավարտի իշխանս»:

Այդքանով չի բավականանում Եջմիածինի կաթողիկոսի յի-
ռանդոտ հավատարմատարը.

«Տեսակեցեալ այրի և թագավորող կայսրունիներուն հետ, հետո Հայաստանի կաթողիկոսներն ողորակար տեսան, վոր Պիսկոպոս Հոռոմ յերթա, իսկ Պետիկ Վինենա մատ-Պիսկոպոս խորհուրդ հարցուց Մոնթեքուելյոզի զորավարեն և անոր հորդորանոց Պետիկ տեղեկագիր մը դրեց Ավարտի կայսեր, վոր զինք իր ամեննն բարեկամ և մտերիմ ասպետներուն կարգը դասեց»¹⁾:

Այնուհետև Պիսկոպոսն մեկնում է Հոռոմ՝ հայոց դատն այնտեղ պաշտպանելու համար, իսկ Պետիկը, մնալով Վինենայում, շարա-
դրեց և հրատարակեց մի գիրք, վորի մեջ խոսում էր Պարսկաս-
տանի դրութեան մասին և պատմում էր հայերի մեջ տեղի ունե-
ցած անցքերը: Այս տեղեկութուններն ել աղբյուր են ծառայել
մեր անանուն հեղինակին:

Հակոբ կաթողիկոսն, անշուշտ ուշադրութեամբ հետևում էր
իր հավատարմատարների գործունեյութեան Յեմրոպայում: Թվում
է, թե նա իր հետ խորհրդակից էր անում և իր ասած «քաջ
պարսկահայերից», այսինքն՝ հարավային Ղարաբաղի գլխավոր-
ներից (մելիքներից), վորոնք և հատկապես այդ նպատակով դը-
նում էին Եջմիածին:

Յեմլ անա գործի այս դրութեան մեջ հ. Պիսկոպոսն վախճան-
վում էր Հոռոմում (1678 թ. հուլիսին): Անտարակույս այս պա-
տահալի հետևանքով էր, վոր նույն 1678-ին Եջմիածնում հա-
վաքվեց խորհրդակցութուն, բաղկացած վեց հոգևորականներից
և վեց աշխարհականներից, վոր և հանձնարարեց կաթողիկոսին՝
գնալ Հոռոմ և անձամբ վարել այնտեղ հայերի գատը: Հակոբը,
չնայած զառամյալ հասակին, հանձն է առնում այդ յերկար և
ծանր ճանապարհորդութունը ու ժողովարարութեան պատրվակով
գնում է Թիֆլիս, այդտեղից ճանապարհավում է Կ. Պոլիս: Այս-
տեղ միայն հոչակվում է, թե ուր է նա գնում, և մի ոտար ուղի-
գնաց գրում էր.

«1678 թվին, յերբ յես Զմյուսնիայից Անգլիա գնալու համար բռնեցի Հոռոմի
և Խալիպի ճանապարհը, շուկ էր տարածված ամբողջ Յեկեղեցական Պետու-

թյան մեջ, թե հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի մտորողութունների
ուղեկցութեամբ, շուտով գնալու յե Հոռոմ՝ պապին հնազանդութուն հայտնելու
համար: Այնուհետև յես մի քանի ամիս Մնացի Խալիպում, բայց այնտեղ
այդ պատգամավորութեան մոտենալու մասին վոչ մի լուր չստացվեց, ուստի
այն ժամանակից յես յեկել եմ այն յեղրակացութեան, վոր հայոց պատրիարքը
նույնքան հեռու յեր մի վորեկ ոտար յեկեղեցուն հպատակվելու գիտավորու-
թյունից, վորքան Հայաստանը հեռու յե հոռոմական կրոնի աթոռից»¹⁾:

Սակայն պատճառն այդ չեր, վոր Հակոբը չերևաց Խալիպ-
յում: Կ. Պոլսի մեջ նա հապաղեց ամբողջ ութ ամիս և այնտեղ ել
մեռավ: Նրա հետ յեղած պատվիրակութունը, վորի մեջ մտած էին
յերեք յեկեղեցականներ և յերեք աշխարհականներ, ցրիվ յեկավ:

Բայց հայ ազատագրական գործի սկիզբը դրված էր և այս-
քանով: Այն ամենը, ինչ պատմեցինք, կազմում է սաղմնային
դրությունը, վորի միջից դուրս էր գալիս և զարգացման աստի-
ճաններն անցնում մի մեծ շարժում, վոր հայոց պատմութեան
նորագույն շրջանի առանցքն է կազմում և այդ առանցքը ամ-
բողջ 18-րդ դարի ընթացքում գտնվում էր Ղարաբաղի լեռնաշ-
խարհում, վոր և այսպիսով դուրս էր քաշվում պատմութեան
բեմի առաջավոր դիրքերը, յետ մղելով Հայաստանի բոլոր մյուս
տեղերի պատմությունը մինչև յերկրորդական և յերրորդական
աստիճանի նշանակութուն: Յեմլ շատ բնական է, վոր հայ ազա-
տագրական շարժման այս առաջին դարը բեռնե մեր ուշադրու-
թյունն ամենից առաջ այն միջավայրի վրա, ուր պատրաստվեց,
զարգացավ և տապալվեց այդ հոչակավոր շարժումը:

Յեմլ վորովհետև մարդկային հարաբերությունների պատմու-
թյան մեջ վոչինչ չի կարելի հասկանալ և բացատրել առանց ճա-
նաչելու այն միջավայրը, վոր հանդես է բերում և՛ գործիչներ, և՛
գործողություններ, ուստի մենք մեր ընթերցողին նախ քան
ազատագրական շարժման պատմութեան մեջ մտցնելը՝ կմտցնենք
Ղարաբաղի, իբրև աշխարհագրական-պատմական միջավայրի մեջ:

Այս մեղ անհրաժեշտ է մանավանդ այն պատճառով, վոր
այնտեղ, Ղարաբաղում, մնացած պիտի տեսնենք դարերի տակով
աննկատելի անցած, թեև խիստ ել մաշված հին հայկական ավա-
տական-ազնվականական իրականությունը, վոր իր դաշնակից
հոգևորականութեան հետ միասին յենթարկվում է վոչ - ավա-
տական հոգևորականութեան և նրա դաշնակից խոջոյական կա-
պիտալի աղղեցութեան և անդունդից անդունդ առաջնորդվելով,
վոչնչանում է իբրև դաս, իբրև վերջին մոհիկան:

¹⁾ Г. А. Эзов — „Сношения Петра Великого с Армянским народом“, СПб. 1888, с. XX.

¹⁾ Ibid. p. 343, 346, 349.

Ղ Ա Ր Ա Բ Ա Ղ

I.

Հայկական բարձրավանդակի գրեթե ամբողջ հյուսիս-արևել-
յան ծայրը, վոր սահման ունի Կուր գետի հովիտը հյուսիսում և
Արաքս գետի հովիտը հարավում, ընդարձակ առումով, այնպես,
ինչպես հասկացվել և վերջին յերեք դարերի ընթացքում, կա-
րելի չե ամփոփել մի ընդհանուր աշխարհագրական անվան տակ—
Ղարաբաղ: Ամբողջ այս տարածությունը, հյուսիսից հարավ և
արևմուտքից արևելք, լցված է լեռնային բավիղներով, վորոնք
կազմում են Փոքր Կովկասի՝ զանազան ուղղություններով ձգ-
ված ճյուղերի խոնումը: Արևելյան կողմից լեռնակույտերի այս
մեծ աշխարհն իջնում է այն ընդարձակ տափաստանի վրա, վոր
նույնպես կոչվում է Ղարաբաղ և նմանապես նաև Միլի դաշ-
տավայր (ստեպ): Այսպիսով իրար կողքի յեն արտաքուստ,
տեղագրապես իրար նմանություն չունեցող, բայց տնտեսապես
իրարից կախված Ղարաբաղներ—լեռնային և դաշտային: Արեւ-
մուտքում Լեռնային Ղարաբաղը չունի այլևս այնքան խիստ վո-
րոշված սահմանագիծ, քանի վոր իր եյական տեղագրական և
լեռնագրական գծերով նա կազմում է շարունակություն այն
լեռնաշխարհի, վորի մեջ մտնում են Լոռին, Ղաղախը, Շամբորը,
Գանձակի լեռնաշղթայի արևմտյան մասը: Այստեղ, Արևմուտքում,
մասնավոր և պայմանական սահմանագիծ կարելի չե ընդունել
այն ջրբաժան բարձրությունները, վորոնք Սևանի լճի արեւել-
յան կողմում ձգվում են հյուսիսից դեպի հարավ, միանում են
Դարալագյազի լեռներին: Այս լեռներից հարավում բաժանվում
է և դեպի արևելք գնում Բարգուշատի շղթան, վոր և Ղարա-
բաղի հարավ-արևմտյան և հարավային սահմանագիծն է կազ-
մում, բաժանելով այն Նախիջևանի գավառից:

Այս ընդհանուր ստվերային գծագրությունը ներկայացնում
է Ղարաբաղն իբրև մի հսկայական լեռնաբերդ, ճակատը դարձ-
րած դեպի Կուր-Արաքսյան և Մերձ Կասպիական անհուն տա-
փարակները: Այս վիթխարի բնական պատվարին կարծես թե
դեր վիճակված լինեք ճակատ խփել այն մարդկային հեղեղնե-
րին, վորոնք այդ տափարակների կողմից արշավում էյին դեպի
հայկական բարձրավանդակի ներսերը, դեպի այն մեծ ճանա-
պարհները, վորոնք Արևմուտքի մեծ ծովափնյա յերկիրներն են
տանում: Բայց մի այդպիսի դեր անփոփոխ կատարել տալու հա-
մար, բնությունը զլացել էր տալու իր այդ ահեղ բերդին միան-
գամայն փակված ամրություն անմատչելիություն: Լեռնաստանի
բոլոր ջրերն ունեն հոսանք արեւմուտքից արևելք, սարից դեպի
դաշտ: Իսկ սրանք ճանապարհներ են դաշտից սար և սարից դաշտ:

Այս ջրային յերակները, մեծագույն մասամբ հորդ լեռնային
գետեր, իսկական կենդանություն են դաշտին ել, սարին ել:
Դաշտային Ղարաբաղը մի մեռած անասլատ կլինեք, յեթե Լեռ-
նայինը չուղարկեք նրան գետեր, վորոնք բառիս բուն նշանա-
կությամբ կաթիլ առ կաթիլ հափշտակվում են դաշտի բազմա-
հարուստ և բերրի հողերը վորոգելու համար: Իրենց հերթին ի՞նչ
կլինեյին քաղցած և մերկ սարեցիները իրենց վեհատեսիլ, բայց
ժլատ ու դժվար կերակրող բնության մեջ, յեթե դաշտը գնա-
ցող ջրերի ճանապարհները չլինեյին միաժամանակ և բեռների
ու տնտեսական տեղափոխությունների ճանապարհներ:

Իրար տալ, իրարից առնել—այս սերտ փոխհարաբերությունն
է դրել ինքը՝ բնությունը լեռան և դաշտի մեջ, և մարդկային
կյանքը հպատակվել և այս յերկաթե որենքին, սկսած այն ան-
հիշելի դարերից, յերբ կազմակերպվել սկսեց մարդկային հանրա-
կեցությունը տնտեսական կուլանների վրա: Լեռնային Ղարա-
բաղը, ինչպես և ամեն մի լեռնաստան, չափազանց հարուստ է
դժնդակ վայրերի պայմաններով, վորոնք միանգամայն անընկ-
ձելի յեն մարդու համար, մանավանդ յերբ սա գտնվում է սղես-
ու անկար նախնականության գրկում և չափազանց ել աղքատ է
այնպիսի հնարավորություններով, վորոնք կարող են թույլ տալ
նույն այդ մարդուն ապրել իր ձեռքի աշխատանքով, քանի վոր
ֆիզիկական գոյություն պահպանելու միակ միջոցը լեռներում
հաստատված նստակեցության համար ել հողագործությունն էր:
Իսկ այն հողը, վոր տալիս եր լեռը՝ գործելու համար, բաղկացած
է մեծագույն մասամբ ցուրտ սարահարթերից՝ ընդհանրապես
աղքատիկ բերքատվությամբ: Կան, իհարկե, և ավելի յերջանիկ

հողեր, վորոնք լեռնային բերքաբերության տեսակետից կարող են և հարուստ համարվել, բայց այդպիսիները կազմում են փոքրագույն մասը, տեղավորված լինելով խոր հովիտների և ձորերի մեջ, ուր խստասիրտ և անհյուսիք եղանակով բնությունը մեղմանում ու վողորմածանում և մինչ այն աստիճան, վոր թույլ և տալիս մարդուն անգամ այդեզործության մեջ դործ գնել իր աշխատանքը, մինչև իսկ խաղողի մշակման հասցնել այն: Այսպիսի հնարավորություններ շատ են տալիս մանավանդ այն տեղերը, ուր Լեռնային Ղարաբաղը կամաց կամաց թեքվում և դեպի դաշտայնացումը և Հարավային Ղարաբաղի այն ձորերը, վորոնք պատկանում են Արաքսին: Բայց այս փոքրամասնությունը, բնականապես, այնքան անձուկ տեղայնություն ունի, վոր չի կարող փոփոխել յերկրի ընդհանուր բնավորությունը:

Բայց յերկրագործությունը սակավարժեք կենսական աղբյուր դարձնողը միայն հողի ընդհանրապես կարծր շերտավորումը չէ, յեղբայրացած կլիմայական պայմանների հետ, այլ և մասնավորապես հենց իր, այդ աշխատանքի դաժանությունը, վոր խարսխված և լեռնային միջավայրի բազմազան հատկությունների վրա: Այսպես են հաղորդակցության ճանապարհների կամ կատարյալ բացակայությունը կամ յեղածների դժնդակությունը, անտառների բռնացումը շատ տեղերում և կատարյալ անփայտությունն ուրիշ շատ տեղերում, հողի պակասությունը, վոր հարկադրում էր կամ կորել անտառներն այն տեղերում, ուր նրանք շատ էին և խիտ, մի փոքրիկ արտի համար մաքրել, «խամհատ» անել մեծ տարածություններ անտառների ծոցում, կամ վար ու ցանքի համար ընտրել լեռնային դժվարամատչելի լանջեր ու նույն իսկ այնպիսի ժայռոտ խոռոչներ, ուր հողը փորել կարելի չէ միայն բրիչով: Յեւ այսպիսով լեռնային յերկրագործությունը, ընդհանուր առմամբ, տեղական պետքերը հազիվ բավարարող մի պարապմունք է, այն ել յերկրի վոչ բոլոր մասերում:

Այս աղքատության դիմաց լեռը ներկայացնում է և մի շատ խոշոր հարստություն—ամառնային արոտ: Հասկանալ Ղարաբաղի հսկայական նշանակությունն այս կողմից կարելի չէ, նկատի առնելով այն հանգամանքը, վոր այդ լեռնաստանը յերկու կողմից, հյուսիսից և արևելքից շրջապատող անծայր տափարակներում թագավորում է, իրեն տնտեսության ավագ ճյուղ, անասնապահությունն իր նախնական ձևի, այն և վերաբնակ քոչվորության մեջ: Հենց վոր գարնան արեն սկսում է այրել և խանձել տափարակները, ծայր և տալիս ժողովուրդների և նրանց

հոտային տնտեսությունների տեղավորությունը դեպի լեռների կտնաչ ու զով աշխարհը, ուր և ամբողջ ամառվա ընթացքում յերևում են կաթնային տնտեսության վերաբերյալ աշխատանքները:

Այս մի շատ հին յերևույթ է և բոլորովին սխալ կլինի կարծել, թե թյուրք ցեղերն են այստեղ բերել քոչվորությունը: Նրանց այս կողմերում յերևալուց շատ առաջ են տեղեկությունները մեղ հավաստիացնում, թե տնտեսական շարժումը տեղական ծագում ունի: Ամառը լեռներն ստանում էին իրանց հատուկ տեղային անվանումը—«հովոց»¹⁾, վոր այժմյան «ամառանոց» բառի նախահայրը պիտի համարվի: Մենք ունենք և մի ուրիշ տեղեկություն, վոր վերաբերվում է իններորդ դարին և ազոտ հասկացողություն է տալիս հովոց գնացողների թվի մասին: Միայն Ղարաբաղի Մեծիրանք գավառակում հեղեղը մի ամառ քշում տանում է խաշնարածների 800 վրան, «որք եկեալ էին ի կովկասայ յապուր՝ յաւուրս ամառայնոյ»²⁾:

Բայց ժողովրդական տնտեսության այս ճյուղը առաջնակարգ պիտի լիներ և միևնույն բնական տնտեսության պայմաններին յենթարկված լեռնաբնակ աղգաբնակության մեջ: Իսկ այս հնարավոր էր լեռան և դաշտի մերձավոր աշխատակցությամբ, վորովհետեւ յեթե լեռը հովոց էր, դաշտն ել ձմեռոց էր: Յերկարատե դառնաշունչ ձմեռը լեռներում նույնքան անհրաժեշտ էր դարձնում անասունների համար տափաստանի մեղմ, խոտավետ ձմեռը, վորքան նույն տափաստանի ամառնային կիզիչ արևը փրկագործ էր դարձնում լեռնային հովոցը: Յեւ այս աշխատակցությունն ել արձանագրել է պատմությունը ավելի ևս հին ժամանակներից: Այսպես, յոթներորդ դարում հոնաց թագավորը հարձակվում էր Կուր-Արաքսյան տափաստանի վրա և հափշտակում էր այնտեղ արածող բոլոր հոտերը, վոչ միայն բնաշխարհիկները,—ասում է Կաղանկատուացին, «այլ և որ Այրարատյան գաւառաց և ի Սիւնեստանեայց աշխարհէն հօտք և անդեայք ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ»³⁾, դրանց հետ և հազարավոր մարդկանց: Աղվանից. Զվանշիր իշխանը թափում է մարդկանց և անասունների այդ գերությունը, և մենք ունենք ազատվածների մի այսպիսի ցուցակ.—«Դարձուցանէր յաւարէ անտի հարիւր և քսան հազար հօտից և եօթն հազար ձիոց և

1) Մովսեսի Կաղանկատուացու Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլ. 1913, յեր. 98.

2) Անգլ. յեր. 380.

3) Անգլ. յեր. 218.

արջառաց բաղմուժիւն և ոչինչ նուազ քան զհազար արանց գերելեաց¹⁾։

Սակայն այս տնտեսական համերաշխությունը լեռան և դաշտի մեջ կարող էր տեւական լինել այնքան ժամանակ, վորքան ներանք յերկուսը միեւնոյն պետութեան մասնիկներն են կազմում։ Բայց այսպիսի դրություն միշտ չէր պահւում, և դաշտի ու լեռան հարաբերությունները հաճախ յենթարկւում էին տեղային իշխանությունների քմահաճույքին։ Հեշտ էր լինում խզել լեռան հարաբերությունները դաշտի հետ, մինչդեռ դաշտի հարաբերությունները լեռան հետ մնում էին անխզելի։ Այսպես էին տրամադրում յերկու տնտեսությունների ուժերը։ Լեռը նրատակեցություն էր, և դաշտ ուղարկում էր իր անասունները միայն։ Ծանր դեպքերում նա հեշտ կարող էր դոնել իր տնտեսական շահը, քան ավարի և սպանութեան վտանգին յենթարկել իր անդամների գույքն ու կյանքը։ Այսպես չէր վաչկատուն տնտեսությունը։ Նա հովոց գնում էր ամբողջովին, տանելով իր հետ ընտանիքը, ամբողջ շարժական գույքը, համայնական կարգն ու կազմակերպությունը։ Այս, ուրեմն, կյանքի և մահվան հարց էր, այն էլ վոչ թե անհատական, այլ համայնական, անգամ ցեղային։ Հետեւաբար նա պիտի պաշտպաներ դրությունն իր բոլոր ուժերով։ Յեւ այսպես էլ անում էր նա, գործադրելով հարկավոր դեպքում և բռնություն։

Լեռնային տնտեսությունը, ինչպես և ամեն մի նստակեցություն, նեղված էր վաչկատունից։ Այս, սակայն, համարվում էր մի անխուսափելի չարիք, վորի հետ լեռնցին ակամա հաշտվում էր, քանի վոր, վերջին հաշիւով, վաչկատուն տնտեսությունն իր ընդարձակ և հարուստ անասնապահական պաշարեղեններով և նշութերով խոշոր ոգուտներ էր տալիս լեռնցի ազգաբնակչության ամբողջ ամառվա ընթացքում։

Այս հանգամանքով պետք է բացատրել, վոր լեռնային տնտեսությունը հետզհետեւ պակասացնում էր իր անասնապահությունը, կառչած մնալով իր յերկրագործութեան։ Դաշտը գերազանցում էր նրան, իհարկե, և այս ճյուղի մեջ, ունենալով, բացի դրանից, և այնպիսի արդյունագործություններ, որինակ՝ մետաքսագործություն, գորգագործություն, կաշեգործություն, վորոնց մասին լեռնցին կամ բոլորովին հասկացողություն չուներ, կամ ուներ շատ խեղճ հասկացողություն։ Վերջապես, դաշտի

տնտեսական մեծամեծ ուժերն էին կազմում թանգարժեք բույսերի մշակութիւնները—բամբակ, բրինձ, քունջութ և այլն։ Դաշտն իր այս բաղմազան հարստություններով դառնում էր խոշոր առևտրական շուկա, վոր հին ժամանակներում ուներ միջազգային նշանակություն։ Լեռներին մոտիկ էր Պարտավ մայրաքաղաքը, հռչակված մանավանդ իր «կյուրակե» անունով կիրակնորյա տոնավաճառներով, ուր հաղվաղեալ բաներից չէր հանդիպել վաճառականների՝ Միջին Ասիայից, անգամ Հնդկաստանից։ Կործանվեց ու անհետացավ Պարտավը, բայց նրա տեղ բուսած Բարդա թյուրքական գյուղը պահեց հին տնտեսական ավանդությունն իր կիրակնորյա տոնավաճառներով, վորոնք աչքի ընկնող էին մյուս դաշտային մեծ գյուղերի տոնավաճառների շարքում։

Լեռնային Ղարաբաղը այդ աշխուժ արդյունագործական շարժումներից միշտ մի կողմ մնաց, ունենալով այդ տոնավաճառներում իր համեստ տնտեսական առաջարկություններն ու պահանջները միայն։ Մինչև 18-րդ դարի կեսը մենք չենք տեսնում ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղում մի հատ քաղաք կամ փոքրի շատեւ աչքի ընկնող առևտրական կամ արդյունագործական կենտրոն։ Նրա նեղ ու վոլորուն կածաններով շարժվել կարող էին միայն չարչիական բեռները։ Ընտանիքը, ինչպես ամեն մի ավատական տնտեսության իշխանութեան տակ, ինքն էր հողում իր կարիքները, պահանջի համաձայն փոխարկելով իրան այս կամ այն արհեստանոցի։

2.

Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը 17—18-րդ դարերում խառն էր, բաղկացած հայերից (մեծամասնություն) և թյուրքերից (փոքրամասնություն), իսկ դաշտային Ղարաբաղում ապրում էր միասնադաշտ թյուրք ազգաբնակչություն։ Թյուրքերի համար Արեւելյան Այսրկովկասի տափաստանները հայրենիք դարձել էին 11—13 դարերից վոչ վաղ, յերբ տեղի ունեցին սելջուկյան և թաթարական արշավանքները, վորոնք լինելով վաչկատուն ժողովուրդների տեղափոխություններ, նստեցրին այստեղ հոծ բաղմություններ իրանցից իբրև այնպիսի աշխարհազրական միջավայրում, վոր կարճես հատկապես ստեղծված էր վաչկատուն տնտեսության համար և լիովին փոխարինում էր նրանց բուն հայրենիք՝ Միջին Ասիան։ Տափաստաններից թյուրք ժողովրդի հատվածները, առաջանալով մինչև լեռները, գրավեցին

¹⁾ Անդ, յեր. 219.

տեղեր նրանց խոր հովիտներում, յենթարկելով իրանց նսա-
կյաց տնտեսության նիստ ու կացին:

Այս յեկվոր ժողովուրդների համեմատությամբ լեռնական
հայ ժողովուրդը, յեթե վոչ ամբողջությամբ, գեթ ամենամեծ մա-
սամբ ընկել եր անհիշելի հին ժամանակներից: Այս ազգագրական
անփոփոխությունը լեռը պահել-պահպանել եր շնորհիվ իր ամ-
բապինդ առանձնացման իբրև աշխարհագրական միջավայրի և
մանավանդ շնորհիվ այն տնտեսական պայմանների, վոր մենք
հենց նոր նկարագրեցինք, պայմաններ, վորոնք, ընդհանուր
առմամբ, իրենց աղքատությամբ չեյին կարող դրավիչ և գայ-
թակղեցուցիչ լինել վոչ բռնի, նվաճողական, վոչ ել խաղող-
ինքնահոգար գաղթավորումների համար: Բայց կար և ավելի հը-
զոր պատվար-պաշտպան, և այս՝ հայ ազգաբնակչության վայե-
լած համբավն եր: Ահա ինչպես եր հանձնարարում հինգերորդ
դարի հայ մատենագիր Կորյունը Աղվանից աշխարհը, վորի մի
մասն եր կաղմում Արցախը (հյուսիսային Ղարաբաղը):—«Վայ-
րենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ»¹⁾, իսկ Սյունիքին
(հարավային Ղարաբաղին) տալիս ե «գազանամիտ», «վայրենա-
գոյն», «ճիւղաղարոյ»²⁾ անունները: Այս տեսակ գնահատում-
ների հիմքը պետք և վորոնել տեղական ազգագրական-կենցա-
ղական առանձնահատկությունների մեջ, առանձնահատկություն-
ներ, վորոնցից ամենադիտավորը հենց այն եր, վոր յերկու յեր-
կիրներն ել հայերից նվաճված և հայերի ձեռքով հայացված աշ-
խարհը ազգաբնակչություն ունեյին: Մի պատմական պրոցես եր
այն, վոր կատարվել եր վոչ միայն Սյունիքում և Արցախում,
այլ և բոլոր այն ծայրագավառներում, վորոնք չորս կողմից շրջ-
ապատում են Հայկական Բարձրավանդակը: Հույն բազմա-
հոյակ աշխարհագիր Ստրաբոնը, վոր ապրում եր քրիստոնեական
թվականության առաջին դարում, վկայում ե, վոր ծայր յեր-
կիրներն նվաճումը կատարել են Արտաշես առաջին և Տիգրան
յերկրորդ (Մեծ հորջորջված) հայ թագավորները, վորոնցից
առաջինն ապրում եր մեր թվականությանից առաջ 189—165
տարիներում, իսկ յերկրորդը՝ 140—55 տարիներում: Նվաճումից
հետո սկսվեց ծայր յերկրների հայացումը, վոր ինչպես կարելի
յե յեզրակացնել Ստրաբոնի մի ակնարկից, կատարվում եր հա-
յոց լեզվի տարածման միջոցով: Յեվ յեթե Կորյունի ժամանակ

այսինքն՝ Սյունիքի և Արցախի նվաճումից մոտ 500 տարի ան-
ցած՝ յերկու նահանգներն ել տակավին «գազանամիտ» եյին և
«վայրենագոյն», այս միայն ապացույց ե, թե վորպիսի համա-
ռությամբ եյին նրանք պահպանում իրենց ազգագրական ինք-
նությունությունը: Յեվ հասկանալի յե, թե ինչու հայ հայաց-
նողներն այնպիսի մեծ ատելությամբ եյին վերաբերվում տե-
ղական լեզուներին: Կորյունի ժամանակ դեռ գոյություն եր
պահպանում Արցախի գավառաբարբառներից մեկը, վոր կոչվում
եր «գարգարացոյ» լեզու, և Մովսես Խորենացին անվանում ե
նրան «կոկորդախոս, աղխազուր, խժական, խեցրեկագոյն»³⁾:
Միայն տասներորդ դարումն ե, վոր մենք տեսնում ենք Արցախը
լիովին հայախոս և այս յերևույթի մի շատ հետաքրքրական հու-
շարձանն և առաջին տեղացի հեղինակը, Մովսես Կաղանկատու-
ցին, վոր այնքան ե հայացած, այնքան ե յենթարկված Խորե-
նացու աղեկցության, վոր կրկնում եր նրա արհամարհական խոս-
քերը գարգարացոյ լեզվի մասին⁴⁾, թեև այս լեզուն կարող եր
նրա ժամանակ միանգամայն անհետացած չլինել իբրև մայրենի
լեզու շատերի համար:

Հայացման փաստն այսպիսով պարզված տեսնելով, կարևո-
րություն ե ծագումը բացահայտ դարձնելու նաև ազգաբնակչու-
թյան ցեղական ծագումը, մի հարց, վոր պիտի վոչ նվազ չափով
ոգնե հայտաբերելու հազարավոր տարիներով իր լեռների վրա
նստած ժողովրդի ֆիզիկական և հոգեկան առանձնահատուկ
կարողությունների չափն ու վորակը, նրա ընկերային և քա-
ղաքական կյանքի բովանդակության և կազմավորման հիմքերը:

Արդ՝ ծագման հարցը մեզ տանում ե մի նախապատմական
շրջան, վոր դեռ բավականաչափ չի լուսարանված ժամանակակից
գիտության ջանքերով: Ինչ վոր հայտնի յե առավել կամ նվազ
չափերով և թույլ ե տալիս հավանական յենթադրություններով
ճանապարհ բաց անել անհայտության խավարի մեջ, մենք այդ
բոլորն արել ենք մանրամասնորեն մի ուրիշ տեղ⁵⁾: Այստեղ
կասենք միայն հետևյալը:

Հարավային Ղարաբաղը (Սյունիքը) դեռ նախահայկական
շրջանում հայտնի յեր դարձնում իրան Սևանի լճի սեպածե
արձանագրություններից մեկի մեջ «Սիունիա» անունով, իբրեւ

¹⁾ Կորյուն վարդապետի Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպ-
պոյ, Վենետիկ, 1833, յեր. 19.

²⁾ Անդ, յեր. 14.

¹⁾ Խոր. Գ, ծղ.

²⁾ Կաղանկատու յեր. 95:

³⁾ Տ. իմ «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեվոր Դպրոցի»,
Թիֆլիս, 1915, գլ. առաջին:

⁵⁾ Լեռ—Խոջապետի կապիտալ

մի առանձին կազմակերպված յերկիր, վոր նվաճվեց Ուրարտա-
կան թագավորի ձեռքով: Այսպես չե Հյուսիսային Ղարաբաղը
(Արցախը): Սրա մասին հատուկ հիշատակութուն մենք վոչ մի
տեղ չունինք, սակայն հայտնի չե, վոր սա մտնում եր իրեկ
բաղկացուցիչ մաս այն ընդարձակ պետական կազմակերպու-
թյան մեջ, վոր ընդհանուր առմամբ կոչվում եր Աղվանից աշ-
խարհ և վոր բռնած ունեեր Արևելյան Այսրկովկասի բոլոր տա-
փաստանները՝ Կովասյան շղթայից մինչև Կասպից ծովը, ունե-
նալով լեռնային ծայրագավառներ Արցախը և Ուտիքի մի մասը:

Ի՞նչպիսի ժողովուրդներ ի եյին պատկանում այդ յերկիրները՝
Միաձույլ մեծ ցեղային խմբավորումների մասին մտածել չի յեղ
կարելի: Իսկական ազգեր չկային, կային միայն ցեղային մեծ
կամ փոքր ընտանիքներ՝ բաղմաթիվ մեծ ու փոքր ներքին տրո-
հումներով ու ճյուղավորութուններով: Այսպիսի կազմ ունեեր
այն ամբողջ ազգաբնակչութունը, վոր տարածված եր Փոքր
Ասիայից մինչև Կասպից ծովը: Այս ցեղային մեծ ու փոքր ըն-
տանիքներն իրենց ծագման տեսակետից յերկու գլխավոր ճյուղեր
եյին կազմում — մեկն ընդունված ե անվանել արիական, և այս
համեմատաբար նորեկ մի ազգազրական տարր եր, իսկ մյուսը,
վորի համար գիտութունը պայմանորեն կիրառում ե հեթիքական
անվանումը, ներկայացնում ե ավելի հին, բնիկ և ավելի բազմա-
մարդ ու ծավալուն ազգաբնակչական տարրերը: Սրանց թվին
եյին պատկանում վրացիները, կովկասյան լեռնաշղթան զբաղված
լեռնականները, և այն անթիվ ցեղերը, վորոնք խտացած եյին
Մերձ-Կասպիական և Կուր-Արաքսյան տափարակները, ծածկում
եյին իրանցով Փոքր Կովկասի լեռնային յերկիրները, իջնում
եյին Արարատյան դաշտը և բռնած ունեյին ամբողջ Հայկական
բարձրավանդակը, Վանի և Ուրմիայի լճերի ավազանները, մինչև
Հայկական Տավրոսի և Ջալրոսի լեռնանցքները:

Հեթիքական ցեղերի՝ այս միջերկրական ծովը կենդանի ու
գործոն եր իր ներքին բաժանումներով, վորոնք կարող եյին հե-
ռու գնալ միմյանց լեզուն չհասկանալու չափ: Բայց ցեղային լե-
զուների ու նրանց բարբառների բաղմութունը, վոչ նույն իսկ
միջցեղային հարաբերութունները չեյին խանգարում, վոր բոլոր
այդ տարբեր անուններով, տարբեր դիրքերով ու տեղերով տրոհ-
ված ազգազրական տարրերը լինին իրար վերաբերմամբ բույրաբիվ,
այսինքն՝ միևնույն ծագման, հետևաբար և մշակութային տիպին
պատկանող: Այս հանգամանքի հետևանքով ե, վոր հնագիտու-
թյունը նմանութուն ե գտնում, որինակ՝ Հյուսիսային Ղարա-

բաղի և Վանի նախապատմական գերեզմաններում պահված կուլ-
տուրանների մեջ:

Նույն այս տեսակ և սրանից ավելի սերտ հարաբերութուն
տեղի ունեեր և Ղարաբաղի յերկու մասերի մեջ, վորոնք աշխար-
հագրորեն ել անջատված չեյին իրարից: Թեև հյուսիսը պատկա-
նում եր Աղվանքին, մինչդեռ հարավն ինքնազուխ քաղաքական
մարմին եր կազմում, բայց միանգամայն հաղվագյուտ ե այն ան-
ձուկ հարադատությունը, վորով յերկու յերկիրները կապած եյին
իրար իրանց աշխարհագրական անուններով: Արցախն ունեեր Սի-
սական գավառ, իսկ Սյունիքն ել ամբողջովին կոչվում եր նաև
Սիսական նահանգ: Յեղ փոխադարձաբար, Արցախն ել հաճախ
կոչվում եր Փոքր Սյունիք: Նշանակենք և այն, վոր Սյունիքն
ուներ «Նարանդ» գավառ, Արցախը՝ «Մյուն Նարանդ» գավառ:
Յեղ այս մերձավորութունն եր, վոր դարերի աշխատակցու-
թյան միջոցով մշակեց յերկու յերկիրների համար մի ընդհանուր
կուլտուրա — նիստ ու կաց, սովորություններ, հագուստի ձև և
վերջապես՝ մի հարուստ և ուժեղ լեռնային գավառաբարբառ:
Նշանավոր ե այս կուլտուրան մանավանդ այն կողմից, վոր կը-
րում ե իր մեջ մանր գավառակային ինքնուրույնություններ և
վարիանտներ: Բայց հենց այս և գավառայնության ստեղծագործա-
կան կենսունակութունը, աղբյուր ունենալով ցեղական ընտա-
նիքի հին գրությունը:

Ստորաբունը պատմում ե, վոր Աղվանքի (Ալրանիայի) պետու-
թյունը բաղկացած եր 26 առանձին մասերից, վորոնցից յուրաքան-
չյուրն ունեեր իր սեփական թագավորը և այդ ամենքը յինթարկ-
վում եյին իրանց միջից մեկին, վոր այդպիսով դառնում եր հա-
մերկրային թագավոր և պիտի իմանար բոլոր 26 թագավորու-
թյունների լեզուն¹⁾ Այս 26-ն անշուշտ գլխավոր բաժանումներն
եյին, և անհնարին ե, վոր յուրաքանչյուր տեղական թագավոր
չունենար իր ձեռքի տակ բազմաթիվ մանր իշխողներ, տո՛մա-
պետներ: Յեթե այսպիսի մի պետական կազմակերպութուն ամե-
նամեծ մասով տարածված եր ընդարձակ դաշտավայրի յերեսին,
վոր նպաստում ե միաձույլ մարդկային հանրակեցությունների
կազմակերպման, ապա ուրեմն հեշտ ե յերևակայել, թե ի՞նչ կլի-
նե լեռնային նահանգը, ուր յուրաքանչյուր գետածոր, յուրա-
քանչյուր մեծ սարալանջ առանձնացում ե, անջատականութուն
ե, մանր, բայց գրեթե միշտ դուռող, անգամ ըմբոստ տեղայնու-

¹⁾ Geographie de Strabon, Paris, Hachette, 1891, t. II, p. 106 — 111.

թյուն է, գրեթե շրջապատված ինքնամոխիում, և այս բոլորը մտցնում է յերկրի ընդհանուր կյանքի մեջ այն տեղային ինքնուրույնություններն ու վարիանտները, վորոնց հիշատակեցինք քիչ առաջ և վորոնք լոկ մշակութային յերևույթներ չեն, այլ և խոր արմատներ եյին բռնած յերկրի քաղաքական և վարչական շահերի բնագավառում: Այսպես եր ցեղային ընտանիքների դրույթյամբ ապրող աշխարհը: Այսպես եր և հատկապես լեռնային Ղարաբաղում յերկաթե որենքով հաստատված դարավոր իրականությունը:

Վերցնենք հենց միայն Արցախը: Այդ՝ ցեղային մի ընտանիք եր իր լեռնակողմերով և դաշտահայաց բարձրություններով, և նրա ներս լցված եր քույրաթիվ ցեղերով, և դրանցից մի քանիսների անունները պահված եյին այն 14 գավառների անունների մեջ, վորոնցից բաղկացած եր այդ նահանգը: Դրանցից առնվազն ութը հատ (Վայկունիք, Մեծիրանք, Մեծկուանք, Նարջլանք, Մոխանք, Պիանք, Պարծկանք, Սիսական) մենք ամենայն հավանականությամբ կարող ենք համարել ցեղական անուններ: Ունենք Մոխանք գավառ, ունենք և «Մխանց տուն»¹⁾, ունենք Պարծկանք գավառ, ունենք և «աշխարհ Պարծկանց»²⁾:

Բայց, չնայած տոհմականություն կատարած բազմաթիվ մանր անջատումներին, ցեղային նույնիսկ մեծ ընտանիքները պահպանում եյին ընդհանուր հատկություններ, և այս կողմից չափազանց հետաքրքրական են այն գծերը, վորոնցով Մարաբոնը բնորոշում է աղվան ընդհանուր անունը կրող ժողովուրդը:

«Ալբանիայի ազգաբնակչությունը, — ասում են, — ունի ավելի հովվական սովորություններ, վորոնք, հասնելով հանդերձ վաղկատուն ազգերի վայրենություն, ավելի մոտենում են, սակայն, այդ ազգերի բարքերին, և այս թույլ է ապրիս ընդունելու, վոր այդ ազգաբնակչությունը պիտի լինի քիչ պատերազմասեր: Մարդիկ աչքի յեն ընկնում իրանց զեղեցկությունը և բարձր հռոտով: Ավելացնենք, վոր նրանք անկեղծ են, շատ քիչ են անազնիվ, ինչպես մարդիկ վորոնք ժամանակի մեծ մասում դրամ գործածելու սովորություն չունին, վորոնք հարյուրից ավել համրել չդիտեն և բավականանում են փոխանակելով իրանց մթերքները դրսից յեկած ապրանքների հետ: Կյանքի ուրիշ գործերի մեջ նրանք ունեն մի մեծ անիրավություն. չունեն, որինակ, հասկացողություն ճիշտ չափի և կշռի մասին, կարճ ասած՝ վարում են իրանց պատերազմները, իրանց գործերը, իրանց մշակույթը մի կատարյալ անհաստատություն: Այս սակայն չի խանգարում, վոր նրանք ունենան կանոնավոր զորք, հետևակ և ձիավոր»³⁾:

¹⁾ Կաղանկ. յեր. 135.

²⁾ Նույնը Փարսիի տպագր. յեր. 167:

³⁾ Strabon, t II, p. 406—409.

Մի ժողովուրդ, ուրեմն, ամբողջովին տոգորված նախնականություն: Յեվ այս նախնականությունն ավելի ևս խտացած պիտի լիներ Հյուսիսային Ղարաբաղում, վոր հաղորդակցություն միջոցներից զուրկ, աշխարհի հետ շփումներ ունենալու անկարող մի յերկիր եր: Իր պատմության հին շրջաններում Արցախը յեթե մի դեր կատարել է, այդ կարելի չե վորոշել յերկու բառով—«հովոց» և «թագստոց»: Նա տալիս եր և՛ զով աշխատավոր ամառ և ծերպեր ու խոռոչներ, ուր մարդիկ կարող եյին թագցնել իրանց դժբախտացած գլուխները վտանգի զեպքում: Յեվ այսպիսի դեր վոչ միայն Աղվանից դաշտավայրերի, այլ նաև Հայաստանի միջնաշխարհի վերաբերմամբ, յերբ այս վերջինը հովոց չեք վորոշում, այլ ամբապինդ բերդ: Դեռ հինգերորդ դարում, Վարդանանց հախուռն ապստամբության սարսափելի հետևանքներից ազատվելու համար՝ «փափկասուն տիկիներն» անգամ փախչում եյին, ահազին տարածություններ կոխկռտելով, Արցախի թանձրախիտ անտառները, ազատ շունչ քաշելու հնարավորություն վորոնելով նրանց վայրենության մեջ: Դարերի ընթացքում այս յերկիրն և յեղել այն հսկայական բերդը, վոր պաշտպանել է Արարատյան յերկիրը: Զաֆարիա Քալմախեցին մանրամասն պատմում է, թե ինչպես 17-րդ դարում ոսմանյան արշավանքին յենթարկված ամբողջ Յերևանի խանությունը պոկվեց իր տեղից և գնաց ապաստան վորոնելու Ղարաբաղի լեռներում:

Բնականության և նախնականության այս ուժեղ, անընկճելի տիրապետությունը միանգամայն հասկանալի չե դարձնում այն համեստ, գրեթե աննկատելի գոյությունը, վոր տանում եր Հյուսիսային Ղարաբաղը յերկար ժամանակ: Հասկանալի չե այս, մասնավորապես, և այն նկատառումով, վոր քանի կանգուն եր Աղվանից պետությունը, սրա կառավարող մարմինները և վայելող դասերն ապրում եյին Պարտավ մայրաքաղաքում և ուրիշ դաշտային վայրերում, պահելով լեռնաստանը միշտ հովոցի պաշտոնի մեջ, վոր վոչ մեծ հնարավորություններ ուներ, վոչ ել մեծ պահանջներ:

Այսպես չեք Սյունիքը: Հայոց պատմության վաղ ժամանակներից, յերևի հենց իր հայացման հետևանքով, նա սկսում եր գործոն դեր խաղալ հայ պետական կազմակերպության մեջ, հանդիսանալով իբրև հաճախ անգերադիպելի կենտրոնախույս ուլթ, վոր ձգտում եր—և այս վոչ առանց ժամանակավոր աջողությունների—առանձնանալ հայ ավատական միջավայրից վոչ միայն քաղաքականապես, այլ և յեկեղեցականապես: Զնայած, սակայն,

այս ուժեղ պատմական դերին, Սյունիքի ժողովուրդների վրայի կարելի չե տարածել նախնականության այն գծերը, վոր գտել եր Ստրարոնն Աղվանքում:

3.

Մեր ծրագրից դուրս ե մնում Լեռնային Ղարաբաղի պատմության մշակումը սկզբից մինչև վերջ: Մեզ հետաքրքրողը, ինչպես հայտնել ենք, այն ե, վոր պարզենք, թե ինչ տեսակ կազմական կերպարանք եր ներկայացնում այդ յերկիրը, յերբ դարձավ 17 — 18-րդ դարերի շարժման միջավայր: Իսկ այս նպատակի համար բավական կլինի ե այն, յեթե մենք համառոտ դիմումներ կանենք անցյալի այս կամ այն շրջանին՝ բացատրելու համար յերկրի ազդաբնակության ընկերական-հասարակական կազմը ե նրա մեջ հաստատված տնտեսական հարաբերությունները:

Յուրաքանչյուր լեռնաստան, լինելով մի մեկուսացած աշխարհ, բնականորեն յենթադրել ե տալիս մի համառ ե խոժոռ պահպանողականություն: Այդ հատկությամբ մենք տոգորված տեսանք ե ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը՝ Ուստի, թվում ե, թե նա անաղարտ պիտի պահած լիներ իր ներքին կյանքն այնպես, ինչպես սա կազմակերպվել եր դարերի ընթացքում, համբերող հանդիսանալով միայն այն փոխոխությունների վերաբերմամբ, վորոնք դանդաղորեն, գրեթե աննկատելի կերպով առաջ եյին գալիս կյանքի զարգացման հետևանքով: Այս այսպես ել կար: Բայց Հայաստանի մեջ տեղի ունեցած խոր, սասանեցուցիչ քաղաքական տակնուվրայություններն իրանց հուժկու ալիքներով զարնվել են Ղարաբաղի լեռներին ե չկարողանալով սրբել տանել լեռնային ամրակուռ կենցաղը, ինչպես արել եյին համարյա ամեն տեղ, ստեղծել են այնպիսի նոր դրություն, վոր լեռնցիությունն, իր սեփական ինքնապահպանման համար, դիմում եր ձևափոխությունների, ե կարկատանների միջոցով դարձյալ պիտանի պահում հինը, հիմնականը: Ահա այդ հիմնականի վրա կարկատած կյանքն ե, վոր մեզ համար կազմում ե «խնդրո առարկա»: Բերենք, ուրեմն, նախ հիմնականը, ապա տեսնենք նրա կարկատնածը:

Հիմնականը շատ պարզ հիմքերի վրա յե դրված ե ինքն ել գրեթե միանգամայն զերծ ե բարդություններից: Հասարակական յերկու շերտ, մեկը ներքևում, մեծը, ծավալունը, աշխատողը, մյուսը՝ նրա վրա նստած, փոքրաթիվ ե խժոող: Այսքան անարվեստ — նախնական ե լեռնային հանրակեցությունը: Մի հատիկ

տնտեսություն ե — գյուղական ե յերկու հատ դասակարգ: Վերև վինը, վոր վայելողն ե, իրան անվանում ե «ազատ», իսկ ինչ եր այն, վոր նրա տակն եր գտնվում. — նա այն եր, ինչ կազմում եր «ազատ»-ի հակառակը — «անազատ»: Մեր հին դրականության մեջ այս յերկու բառերով ե վորոշվում հասարակական այն կարգը, վորի վրա կառուցվում եր պետությունը: Այս այն կարգն եր, վոր ունեեր իր հատուկ հայկական անունը — նախարարություն, բայց հատուկ հայկական հիմնարկությունն չեր, այլ ամեն տեղ, թե Արևմուտքում, թե Արևելքում տարածված մի տնտեսական դրություն, վոր միաժամանակ եր ե քաղաքական դրություն ե կոչվում եր ավատականություն կամ ֆեոդալիզմ: Նրա հիմքը գյուղացիությունն եր, վոր ճորտ եր, այսինքն՝ ամրացված հողին, ե վոր պատկանում եր նախարարին կամ իշխանին:

Յերկրի տերը նախարարն եր: Նա յեր կառավարում ինքնիշխան կերպով, ստանում եր հարկեր ու տուրքեր, դատաստան եր կտրում, պատիժներ նշանակում, ունեեր իր սեփական զորքը, վոր հաճախ պատերազմի յեր տանում իր հարևան նախարարների դեմ՝ մանր ու խոշոր սահմանային վեճեր զենքի ուժով լուծելու կամ հաճախ հողային հափշտակություններ կատարելու համար: Նախարարությունը միակերպ մի իշխանությունն չեր, այլ ունեեր աստիճանավորումներ: Կային ամենագլխավորները, գլխավորները, ավագները, կրտսերները: Յեթե մի ամբողջ մեծ գավառ կամ նահանգ պատկանում եր մի նախարարի, այս չեր նշանակում, թե նա անձամբ ե միայնակ կառավարում ե շահագործում եր իր այդ ընդարձակ յերկիրը: Լինելով ծայրագույն սեփականատեր, նա թույլ եր տալիս, վոր իր հետ ե իր ձեռքի տակ գտնվեն ե ալիքի մանր կալվածատերեր, վորոնք իրանց դնում եյին նրա պաշտպանության տակ, մատուցանում եյին նրան, իբրև ավատապետի, ծառայություններ, հարկավոր յեղած զեպքերում իրանց զորքն եյին դնում նրա տրամադրության տակ ե այլն: Այսպիսով քաղմանում եր հողատերերի, ազնվականների կամ, վոր միևնույն ե, ձրիակերների դասը: Նրա թվական կազմի մասին մի աղոտ հասկացողություն տալու համար կասենք, վոր արաբացիները Հայաստանին տիրելուց հետո, կամենալով թուլացնել նախարարական դասը, 8-րդ դարի առաջին կեսին Նախիջևանի ե Խրամի յեկեղեցիներում այրեցին 1200 հոգի¹⁾, առանց դրանով կարենալու սպառել հայ ազնվականությունը:

¹⁾ Է. Ղ. Աղիշան — «Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց», Վենետ. 1870, Բ. եր. 144:

Գլխավոր նախարարը, սակայն, ինքն ել գլուխ ունեւր — թագաւորը, վորին նա պարտաւոր եր ծառայել այնպես, ինչպես կրտսեր նախարարները ծառայում եյին իրան: Ստացվում եր միեւնոյն պատկերը, ինչ Ստրաբոնը տեսել եր Աղվանից յերկրում — մասնավոր թագաւորներ մի ընդհանուր թագաւորի ձեռքի տակ: Հայաստանում գրությունը չեւր փոխվում այն հանգամանքից, վոր մասնավոր թագաւորները նախարար անունն ունեյին: Թագաւորն ել նրանց նման մի նախարար եր, միայն զահերեց:

Գլուղայի ազգաբնակությունը խմբված եր լինում մեծ մասամբ իր կալվածատիրոջ ամբողջ շուրջը: Հողատիրական զոյակ, մեծ թեւ փոքր, առաջնակարգ թեւ յերկրորդական, ամեն ինչ եր ճորտ գլուղացու համար, մանավանդ, այնպիսի տեղերում, ուր չկային քաղաքներ, ինչպես եր, որինակ՝ Ղարաբաղը: Այդտեղ եյին լուծվում վեճերը, անային տնտեսութեան և նրա արտադրութեան ներքին փոխանակութեան հարցերը, այդտեղ եյին կատարվում հանրային հանդեսները, մրցութեանները՝ յերգի, խաղի, արվեստի, ըմբշամարտութեան ասպարեզներում: Ժողովուրդն անգրագետ եր, աշխատանքին լծված անասուն: Յեւ իշխանական ամբոցն եր, վոր գառնում եր յերկրի նյութական և մտավոր մշակութի շահերի ներկայացուցիչ: Հին Հայաստանի լուսավորութեանը, շինարարական արվեստը և առհասարակ մշակութեանը առաջադիմութեանն ուժեղ մղումներ եյին ստանում այն մի քանի նշանավոր նախարարական տոհմերից, վորոնք հովտային տնտեսութեան տեսակետով եյին և հարուստ: Մինչդեռ նրանց ապարանքներում ծաղկած եր բարձր արիստոկրատական փափկակեցութեան, Հայաստանում զեռ կային այնպիսի կորած լեռնային անկյուններ, ուր միւսը հուժ եյին ուսում: Նախարարութեաններէից շատերը, առավելապես այնպիսիները, վորոնք լեռնաբնակ եյին, հետեւարար պատկանում եյին արքային տնտեսութեան, միայն իրանց անուններն են թողել պատմութեան մեջ և վոչինչ ծառայութեան չունին արած ավատական Հայաստանի մտավոր և մշակութային առաջադիմութեան: Դրանք գլխավորապես խաշնարած ցեղեր եյին, վորոնք, հավանորեն, վոչնչով չեյին զանազանվում աշխարհի բոլոր ցեղապետներից:

Այս կարգին չեւր պատկանում Լեռնային Ղարաբաղը: Արդեն ասացինք, վոր Սյունիքը վաղ ժամանակներից մտավ շատ գործան քաղաքական-մշակութային շարժման հունը: Իսկ Արցախի համար զեռ պիտի պատրաստվիր այսպիսի մի առաջընթացութեան հնարավորութեանը: Այս պատրաստութեանն իրաքնոզն եյին այն

մեծամեծ գեպերը, վորոնք կատարվեցին զաշտային Ղարաբաղում: Այստեղ ել, ինչպես յեղել եր և Հայաստանում, վոչնչացավ թագաւորական իշխանութեանը, այստեղ ել, ինչպես և այնտեղ, ավատական հողատերերի դասն եր, վոր վարում եր յերկրի կառավարութեանը, բայց հենց այս ինքնակալութեան մեջ ել գրտնում եր իր թուլութեանը, շնորհիվ այն ներքին կռիւների, վորոնք մղվում եյին ավատական ուժեղ տոհմերի մեջ ավատական զահերեցութեան համար, վոր նշանակուժ եր անթագ թագաւորութեան: Յեւ այս բոլորը վերջանում եր արարական նվաճումով, վոր մահմեդականացնում եր ամբողջ զաշտային Աղվանքը, այնպես, վոր հայացած Աղվանքը մնում եր թառած արագ ապագայնացող և իր ընդհանուր ցեղական անունն անգամ մոռացող դաշտերի մեջ, Արցախի և նրա հարեան Ուտիք նահանգի լեռներում: Այս ժամանակից և ահա, վոր արցախական անտառների մթութեան մեջ սկսում են նկատելի դառնալ շարժումներ, վորոնց լծված են, ինչպես ամենուրեք, ավատական տերերը, զաշտից արդեն բոլորովին կտրված և այս լեռնային բարձրութեանների մշտական բնակիչ զարձած հայախոս աղվանները:

Վերին աստիճանի հետաքրքրական յերևույթ ե, վոր Լեռնային Ղարաբաղի յերկու քույրաթիվ մասերում յեղած շարժումների մեջ կարելի յե գտնել զուգավորումներ, վորոնք կարծես ներշնչվում են իրարից անկախ կերպով, բայց ունենալով, իբրև աղբյուր, միատեսակ անհրաժեշտութեանը, այն, ինչ մենք անվանեցինք հիմնական ձևափոխութեան, կարկատան հիմնականի վրա: Ապացույց՝ յերկու մասերում գրեթե միաժամանակ գոյութեան ստացած նորատեսիլ իշխանութեանները — գլուղակալութեան:

Հայտնի յե, վոր արարական պետութեան անկման շրջանում կազմվեցին զանազան կողմերում զավառական թագաւորութեաններ, վորոնցից մի քանիսը շատ ուժեղացան և ընդարձակվեցին: Գաւառական թագաւորութեանների փորձեր եյին Հայաստանում Շիրակը և Վասպուրականը, վորոնք թեւ չկարողացան ընդարձակվել մինչև հանուր Հայաստանյան իրողութեան, բայց գտնե գոյութեան իրավունք եյին պահպանում, ունենալով այնպիսի տնտեսապես ուժեղ կովաններ, ինչպես եյին Անի, Կարս և Վան քաղաքները: Բայց ահա նրանց որինակին եյին հետեւում և լեռնաստանները — Լոռին, Արցախը, Սյունիքը: Այստեղ միջավայրն արդեն բոլորովին ուրիշ ե — գուտ գլուղական, և գլուղում նստող թագաւորն արդեն իր արտաքին տեսքով, իր բնակարանի

նիստ ու կացի հանգամանքներով վոչինչ նմանութիւն չունեն
Շիրակի թագավորին, մինչև անգամ այն ժամանակ, յերբ այս
վերջինի ձեռքում մնացել եր միայն Անի քաղաքը: Վերջացել եր
Աղվանից թագավորութիւնը լայնարձակ, հարուստ, արգամանդ
դաշտերում ու նրանց հռչակավոր մայրաքաղաքի մեջ, այժմ վերս-
տին կազմվում եր նույնպէս Աղվանից անունը կրող մի թագա-
վորութիւն Հյուսիսային Ղարաբաղի լեռներում, և յեթե ուզե-
նանք գտնել նրա աթոռանիստը, պիտի վորոնենք անտառապատ
լեռների մի կիրճում կորած փոքրիկ ու աղքատ գյուղը, Տումի
անունով, ուր այսօր ժողովրդական ավանդութիւնը ցույց և
տալիս «թագավորի պալատը», աղքատիկ մի քանի փլատակներ,
«թագավորի գերեզմանը», մի հասարակ քար, և անգամ «թագա-
վորի աղբջուրը»¹⁾: Ահա ինչպէս եր լեռնային տնտեսութեան
դուլս բերած կարկատանը, այդ գյուղացի թագավորը, վոր յե-
րեան եր գալիս լեռներում իբրև աղագայի կարկատուն ավատա-
պետութեան անվանադիր: Այժմ դեռ գոյութիւն պահպանում
եյին հին անունները—նախարար, իշխան: Բայց դրանք ել պիտի
անհայտանային, իրանց տեղը տալով այս նոր անվան—գյուղա-
կան թագավոր, վորի մեջ, սակայն, հայերեն «թագավոր» բառը
փոխարինված կլինէր ոտար, բայց համանիշ մի բառով—«Մելիք»:
Լոռու, Մածնաբերդի, Փառխոսի, Աղվանից, Բաղաց գյուղական
թագավորներն ապագա մելիքներն եյին:

Այս մի կարկատան եր, վոր հարգարմից մի քանի դարի ըն-
թացքում: Թեև թագավոր անունը սովորական գործածութիւն-
նից դուրս յեկավ, բայց շարունակեց ապրել իբրև տիրոջ, մա-
նավանդ 12—13 դարերում, յերբ առանձնապէս ուժեղացավ Արցախի
ավատապետական դասը խաչեն գավառում և հռչակվում եր մինչ
այն աստիճան, վոր այս գավառն իր անունով մոռացնել եր տա-
լիս ամբողջ նահանգի անունը (Արցախ): Այդ այն ժամանակ եր,
յերբ կազմվում եր Հյուսիսային Հայաստանի իշխանական տոհ-
մերի ուժեղ դաշնակցութիւնը Լոռու հռչակավոր Ջախթե սպա-
սալարի գլխավորութեամբ, մի դաշնակցութիւն, վոր միացնում եր
իր ուժերը վրաց բանակի հետ և միասին հաղթական պատերազմ-
ներ եր մղում սելջուկների դեմ: Այս արշավանքները հարստու-
թիւններ մտցրին խաչենի գավառը, ուստի այստեղ ել մտավ
այն մեծ մշակութային շարժումը, վոր հատուկ եր Ջաքարե ըս-
պասալարի դարին: Այս շարժման գեղեցիկ հուշարձաններից մեկն

եր Գառնասարի վանքը, վորի շինութիւնն ավարտվեց 1238 թ.
և շինողը խաչենի խոշոր ավատապետներից մեկը, Ջալալ-Դոլա Հա-
աթն, Ջաքարե սպասալարի քեռուդին, անվանում եր իրան հյու-
սիսային պատի յերկար արձանագրութեան մեջ «Բնակաւոր ինք-
նակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի թագաւոր»¹⁾:

Յեթե մի ակնարկ գցենք այդ ժամանակների Հարավային
Ղարաբաղի վրա, այնտեղ ել կտեսնենք մի շատ բարգավաճ և
«բնակավոր ինքնակալ» ավատականութիւն: Այստեղ ծագում և
մի շատ կարևոր հարց.—հոգային հարաբերութիւնների այս
Սյունիք-արցախական կուլանը, լինելով հիմք յերկրի ամբողջ
սոցիալական-հանրային կառուցվածքի, ունեւր այն բոլոր հան-
գամանքները, վորոնք հատուկ եյին ընդհանուր հայ և առհասա-
րակ համաշխարհային ավատականութեան, թե այստեղ գոյու-
թիւն ունեյին տեղային առանձնահատուկ հապավումներ և հա-
վելումներ: Չափազանց կարևոր ե, մանավանդ, վորոնք զգուղա-
կան ազգաբնակչութեան դրութիւնը—ճորտ եր նա, թե վոչ:

Դիմելով այս հարցերին, մենք մեր ձեռքի մեջ չենք տեսնում
այնպիսի տվյալներ, վորոնք հիմք տային կարծելու, թե յերկու
մասնավոր լեռնագավառները կարող եյին փոքր ի շատե աչքի ընկ-
նող բացառութիւն կազմել այն ավատական իրավակարգի մեջ,
վորով նրանք շրջապատված եյին ամեն կողմից: Այդպիսի յերե-
վույթ չի նկատվում յերկրի կյանքի մեջ ամենավորժե չափով
խել: Ամենագլխավոր հանգամանքն այստեղ ել սաստիկ տիրապե-
տող ե— ավատատեր կամ «ուտող», դասերի—աշխարհական և հո-
գևորական—բազմամարդութիւնն ու սերտ շահակցութիւնը: Իսկ
վորքան շատ են մի վորեւ տեղում ուտողները, այնտեղ, բնակա-
նաբար, շատ ցանցապատված և ծանրաբեռնված պիտի լինեն աշ-
խատողները: Բավական ե վերցնել հենց միայն միջնադարյան
վանքերը, այս վիթխարի ձրիակերանոցները, վորոնք իրանց
հազար հազարավոր բերաններով խժռում եյին որ ու գիշեր ժո-
ղովրդի տնտեսութիւնը: Սյունիքի վանքերից ամենահռչակա-
վորը, Տաթևը, հարկ եր ստանում 677 գյուղերից²⁾: Բացի դրանից,
այդ գյուղացիներից շատերը գլխովին վանքապատկան եյին,
իբրև աշխարհական ավատատերերի կողմից հոգու փրկութեան
համար տրված պարգևներ: Պակաս հարուստ չեյին կալվածներով
և Արցախի հոգևորական ֆեոդալները: Այդտեղի վանքապատկան

¹⁾ Անդ, յեր. 173:

²⁾ Սահմանադրութեան—«Պատմութիւն Նահանգին Սիսական», Թիֆլիս,
1911, յեր. 497—523:

¹⁾ Մակար յեպիսկոպ. Բաբխուսարյան—«Արցախ», Բաղու, 1895, յեր. 79:

կալվածները մենք մանրամասն նկարագրել ենք մեր մի այլ աշխատութեան մեջ¹⁾։

Ինչպիսի տները եյին Սյունիքի ավատատերերը։ Ահա նրանցից մեկը, Ջեվանեօն իշխանը, տալիս եր իր կալվածատիրական իրավունքները Տաթևի Սողոմոն յեպիսկոպոսին և գրում եր կալվածագրի մեջ. «Արդ իշխան էք դուք Տէր Սողոմոն՝ ուտել և ժառանգել զայդ շէնդ զԱրուքսդ իւր սահմանօքդ բոլորովիմբ, ծառօք և այդեօք, գետով և ցամաքով, արտավարօք և մարգօք, ջրաղացովք և պարտիզովք, եկեղեցեաւ և այլ շինուածովք, դու հոգևոր տէր Սողոմոն՝ և ով որ յաջորդի ի տեղիդ ձեր ի յաթոռդ և սուրբ խաչիդ պաշտոնեայքդ մինչև հաւիտեանս ժամանակաց²⁾»։ Բնորոշ ֆեոդալական և այս ուսել բառը, վոր, ինչպես յերևում ե, իրավագիտական վորոշ տերմին եր, ինչպես նա գուցորդում եր «վայելել» բառի հետ նույն Սողոմոնին տրված մի այլ կալվածագրի մեջ. — «Ետու ես Գուրգիդուխտ զայդ շէնդ լերամբք և դաշտով, մարգով և արտով, գետով, ջրով և ցամաքով, ծառովք և տնկովք ի սուրբ խաչդ և ի Տէր Սողոմոն, Սիւնեաց եպիսկոպոս։ Եւ զիմ հոգիս ի քեզ յանձնարարի, արդ իշխան ես դու Տէր Սողոմոն և որ յաջորդէ ոք ի սրբութեանց յաթոռդ Սիւնեաց եպիսկոպոսունք, ուտել և վայելել զայդ շէնդ բոլորովիմբ իւր սահմանօքդ մինչև յաւիտեանս ժամանակաց³⁾»։

Մենք տեսնում ենք այս յերկու վավերագրերից, վոր գյուղում կատարելապես վոչինչ չեր մնում, վոր կեր չտրվեր կալվածատիրով։ Յեւ կարճը եր միայն գյուղի մարդը չգտնվել այդ կալվածատիրական բոլորակերութեան մեջ։ Ընդհակառակն, այդ իսկ գյուղացին եր, վոր իրանով ուտելի ու վայելելի յեր դարձնում և՛ լեռը և՛ դաշտը, և՛ արտն ու այդին։ Իսկ այսպես լինել նա կարող եր, միմիայն գտնվելով ճորտային գրութեան մեջ, այսինքն՝ անաղատ, ամբողջով իր հողին և այդ հողի հետ մեկից մյուսին վաճառվող, գրավ գրվող կամ շատ հաճախ մի տիրոջից մյուսին ընծայվող։

Հայոց հին գրականութեան մեջ շատ քողարկված և մթացրած ե յեղել ճորտութեան գրութեանը, և այս առիթ եր տվել զիտնական իրավաբան Վահան վարդապետ Բաստամյանին հայտարարելու, թե Հայաստանում գոյութուն չի ունեցել ճորտութունը⁴⁾։

1) «Պատմ. Ղարաբաղի Հայ. Թեմ. Հոգ. Գաբրիել». Թիֆ. 1915։

2) Ստեփաննոս Որբելեան. յեր. 217։

3) Անդ. յեր. 219։

4) «Դատադատագիրք Մխիթարայ Գօշի», Վաղարշապատ, 1880. յեր. 316։

Առաջին անգամ մենք եյինք, վոր հերքեցինք այդ հայտարարութեանը, Շիրակի արձանագրութեաններից մի քանիսի միջոցով ապացուցելով, վոր Հայաստանում յեղել ե ճորտութուն¹⁾։ Այնուհետև յեղած մի շարք հետազոտութեաններ, այլևս կասկածի տեղ չթողեցին, վոր Հայաստանը բոլորովին բացառութուն չի յեղել կազմելիս ճորտատիրական գրութեան վերաբերմամբ։ Ապացուցում են այս՝ գյուղացիական մի շարք շարժումներ և ապստամբութեաններ, վորոնք տեղի ունեցան 10-րդ դարում և վորոնցից մի քանիսը բաժին են ընկնում Սյունիքին։

Ճորտ գյուղացին կարող եր հողարածիններ ստանալ ժառանգութեամբ կամ իր սեփական փողով գնելու միջոցով, կարող եր այգի տնկել, բայց այդ բոլորի սեփականատերը նա ինքը չեր, այլ կալվածատերը, առանց վորի համաձայնութեան նա չեր կարող կարգադրութեաններ անել իր այդ կալվածների վերաբերմամբ։ Հիմնվելով իրենց այս սեփականատիրական իրավունքի վրա, կալվածատերերը շատ անգամ վտանակոխ եյին անում ճորտերի իրավունքները, խլում եյին նրանց ժառանգական հողերը և նրանց ել դուրս վտարում այդ հողերից։ Այդպես վարվեց Տաթևի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը Յուրա քարանուռով գյուղի հետ, վորի բնակիչները համբերութունից դուրս գալով, մի զիշեր հարձակվեցին վանքի վրա՝ յեպիսկոպոսին ձեռք գցելու և փախցնելու համար, բայց չգտնելով նրան վանքում, սպանեցին մի քանի ծերունի վարդապետների, կողոպտեցին վանքը, տարան նույնիսկ մեռոնի արծաթե ամանը և մեռոնն ել թափեցին ժայռից ցած։ Հովհաննես եպիսկոպոսը վերադառնալով, զիմեց իշխանութեան, վոր և, իհարկե, իսկույն ձեռք առավ ամենակտրուկ միջոցներ՝ կալվածատեր վանքի իրավունքները վերականգնելու և նրա ըմբոստ ճորտերին զսպելու համար։ Բայց ցուրեցիներն այդպես շուտ չընկճվեցին և նրանց ըմբոստութեանն ստացավ տեական կերպարանք։ Յեւ Տաթևի վեղարավոր ֆեոդալների ուտելու և վայելելու անհագ ախորժակը միայն ցուրեցիները չեյին կտրում։ Նման շարժումներ տեղի եյին ունենում և հարևան Տաթևի և Արևալաղաշ գյուղերում նույնիսկ ավելի համառ, կատաղի կերպով։ Հովհաննես եպիսկոպոսի ջանքերն ապարդյուն յեղան, իսկ նրա հաջորդը Հակոբ եպիսկոպոսը կարողացավ միայն այն անել, վոր հարկադրեց Սմբատ իշխանին և նրա Սախակնոջը գնել տաճարեկեցիների ժառանգական հողերը 1000 դրամով և տալ վան-

1) «Անցյալի հարցերից» («Մուրճ» ամսագիր, 1905, № 10)։

բին: Բայց բանը սրանով չվերջացավ: Գյուղացիները դժգոհ մնացին այս առ ու ծախսով և սպանեցին Հակոբ յեպիֆոկոսին: Վեճը շարունակվեց տասնյակ տարիներով¹⁾:

Միայն այս շարժումները բավական են ապացուցելու, վոր լեռնային Սյունիքի գյուղացիութունը մի հարադատ բեկոր եր այն ճորտատիրության, վոր տանջվում եր համաշխարհային ավատատիրության ճանկերի մեջ և իր գառն դրությունը լուսավորում եր հոսանաատական ընդվզումներով, ապստամբություններով, ամբողջ գյուղացիական պատերազմներով:

Ինչ վերաբերվում է Հյուսիսային Ղարաբաղին, մենք կբավականանանք մի բնորոշ ցուցմունքով: «Դատաստանագիրք հայոց» յեզակի և անգուգական աշխատության հեղինակ Մխիթար Գոշը, ծնված Գանձակ քաղաքում, արդյունք եր այն ծաղկած ավատական Փեղեբացիայի, վոր, ինչպես ասացինք, կաղմում եր Զաքարե սպասալարի դարը: Այդ որենսդիրքը Մխիթարը գրել և Աղվանից յերկրում, Գանձակի և Արցախի շրջանում, Աղվանից Սեփանոս կաթողիկոսի խնդիրքով և հորդորներով: Պարզ ե, ուրեմն, վոր այդ որենսդրության մեջ արձագանգ պիտի գտնային և տեղային իրավական հասկացողություններն ու հիմնարկությունները: Յե՛մ ահա ինչ ե ասում «Դատաստանագիրքի» հոգվածներին մեկը.

«Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկային բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յազատ պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ և զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան—գիրքողեալ դա՛նքունիսն, ազատ է ուր և կամեսցի կար Ապա թե այլ ոչ ներք որ ի տէրանցն և բռնադատէ զգնացեալսն տնդրէն դառնալ զկնի մահուան հորն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ»²⁾:

Այս հոգվածի վերնագիրն է՝ «Յադագս դատաստանաց շինականաց»: Ասել ե, թե ամբողջ գյուղացիությունը յենթարկվում եր այս որենքին, վոր զուտ և անխառն ճորտային որենք ե. — գյուղացին ամբացված եր հողին, կարող եր զնալ մի ուրիշ տեղ միայն իր կալվածատիրոջ թույլտվությամբ, հակառակ դեպքում նա վերադարձվում եր իր տիրոջ մոտ բռնությամբ: Բայց յեթե ոտար տեղ ապրած ժամանակ ունեցել և վորդիներ, սրանք, վերադառնալով իրանց հոր հետ, ճորտ եյին դառնում, բայց նրա մահից հետո ազատվում էյին:

Այս աղբյուրից ենք մենք իմանում, թե ինչպես եյին հողա-

տերերն ուտում, ըստ տաթեյան կալվածագրի, իրանց գյուղերը: Ճորտ գյուղացին իր տիրոջ վերաբերմամբ կատարում եր պարտավորություններ, վորոնց որենսդրությունը կատարել եր տալիս հարկեր ու տուրքեր տալու և անձնական պարտադիր ծառայություններ անելու միջոցով: Հարկերի մեջ առաջին տեղն, անշուշտ, բռնում եր գլխահարկը: Սակայն Մխիթար Գոշը, իբրև քրիստոնյա հոգեորական և յեկեղեցական հեղինակություններից բարոյախոսություն քաղող, գլխահարկից ազատում եր քրիստոնյա գյուղացիներին, իսկ վոչ-քրիստոնյաներին, վորոնք նվաճված եյին զենքի ուժով, պարտավորեցնում եր գլխահարկ տալ այն իշխանին, վորի հողը մշակում եյին: Բայց այս անկասկած մի փորձ եր՝ պատասխանելու մահմեդական որենսդիրներին՝ նրանց դրած հարկային սխտեմի հակառակ գործադրությամբ: Ինչպես հայտնի յե, մահմեդական որենսդիրները գլխահարկից ազատել եյին մահմեդականներին և զենքով նվաճված վոչ-մահմեդականներին յենթարկել եյին գլխահարկի: Այնպես վոր Մխիթար Գոշի այս վորոշումն իրական նշանակություն չի ունեցել, և գլխահարկը յնդել և և մնացել ե առաջին պայման՝ ճորտային հարաբերությունների զեպի իրանց տերերը:

Այնուհետև գալիս եյին հողագործական տուրքերը: Յեթև կալվածատիրական հողը ջրարբի յեր, նրա բերքից ստացվում եր հնդյակ, այսինքն՝ հինգ մասից մեկը, իսկ յեթե անջրղի յեր, նրանից վերցվում եր տասանորդ, այսինքն՝ տասը մասից մեկը: Տասանորդի չափն առհասարակ ընդհանուր եր և մրգարուծության ու խաշնարածության մեջ: Տասը գառներից մեկը հողատիրոջն եր: Տուրք չեր վերցվում բանվոր անասուններից — յեղներից, ձիերից, ջորիններից, եշերից, վորովհետև, ինչպես բացատրում եր Գոշը, դրանց աշխատանքով և, վոր իրացվում ե հնդյակը: Վորոշ բաժին հանվում եր և ճորտային կաթնատնտեսությունից, որինսկ, կովի յուղից: Իսկ անձնական ծառայությունը կամ կոռ ու բեկարը Գոշը վորոշում ե այն, վոր յուրաքանչյուր ճորտ շաբաթվա 7 որից մեկը պետք ե տա կալվածատիրոջը, աշխատանքներ կատարե նրա համար:

Դնելով իր գրքի մեջ ճորտային պարտավորություններից այսքանը, Մխիթար Գոշը, արգարության գործ կատարած լինելու համար, պարտավորություններ և դնում և ճորտատերերի վրա: Հորդորում ե նրանց մեղմ և մարդասիրաբար վարվել իրանց շինականների հետ, խիստ պատիժներ չտալ նրանց, չափից դուրս շատ չաշխատեցնել, շատ չտուգանել, մինչև իսկ ճորտի սպանու-

1) Հ. Զորյան - «Ֆեոդալական Հայաստանի գյուղացիական շարժումները X դարում», Յերևան, 1928, յեր. 17—21:

2) «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց», Վաղարշապատ, 1880 յերես 320:

թիւան համար նշանակուած եր նույն պատիժը, ինչ նշանակուած եր ազատ մարդու սպանութեան համար և այլն¹⁾։

Այս բոլորը գուցե և պատիւ եր բերում հայ առաջին որենսդրին, բայց այս բոլորը ուրիշ բան չեւ, յեթե վոչ, ըստ ժողովրդական արտահայտութեան, «գայլի գլխին ավետարան»։ Անթույլատրելի միամտութիւն կլինի կարծել, թե ճորտ ասված արարածի ամբողջ զրուգիւնն և դրված այս պարտավորութիւններն մեջ։ Ճորտային պարտավորութիւններն աշխարհի վոչ մի կողմում չեն ցուցակադրված ամբողջովին և վոչ մի լիակատար ցուցակ անհնարին և, քանի վոր ճորտային պարտավորութիւնները բառիս բուն իմաստով անթիւ են։ Ֆրանսիական մեծ հեղափոխութեան ժամանակ, թեև ճորտութիւնը կարելի յեր համարել վերացած, բայց նրանից մնացած սեկյուրալ (ավատապետական) պարտավորութիւններն, այսինքն՝ այն պարտավորութիւններն, վոր գյուղացիներն ազատվելուց հետո ել կատարում եյին իրանց տերերի վերաբերմամբ, մասնակի ցուցակագրումը ցույց տվեց, վոր նրանք շատ տեղերում հասնում եյին թվով 200-ի։ Մի կողմից իրավագուրդ մի ահագին ամբոխ, մյուս կողմից՝ ուշ, իշխանութիւն, քմահաճույք շահագործման միջոցներ ավելացնելու, անհաղթելի զարգացնելու մեջ — ահա ինչպիս եր գոյանում այդ անհուն բաղմազանութիւնը։ Ճորտը, լինելով տնտեսապես գերի, գերի յեր և իր ամբողջ հոգով ու մարմնով, իր բոլոր մասնավոր սրբութիւններով, իր ընտանեկան պատվով անգամ։

Հայ նախարարական ճորտատիրութեան ամբողջական տեսարանն իր մեջ պահել եր քրդական ճորտատիրութիւնը, վոր գոյութիւն ունեցավ, քանի վոր գոյութիւն ունեւ անբախտ թշուրքահայ գյուղացիութիւնը։ Քուրդ ազնվականութիւնն եր, վոր ժառանգեց հայ նախարարական ավատականութիւնը։ Այս պրոցեսը հեշտացնող դարձավ վերը մեր շեշտած այն հանգամանքը, վոր լեռնաբնակ հայ նախարարներն իրանց տնտեսական կենցաղով նույնն եյին, ինչ 19-րդ դարի քուրդ ցեղապետները։ Ամենքին հայտնի իրողութիւն և, վոր քուրդ ցեղերից մի քանիսն իրանք եյին խոստովանում, թե հայկական ծագում ունեն։ Հայերի մասսայական քրդացման դեպք հայտնի յե և հայ պատմագիրներին մեկին (Թովմա Մեծոփեցուն), վոր ապրում եր 15-րդ դարում։ Հայ նախարարական կալվածների փոխան-

ցումը քրդերին կատարվում եր և խնամիացման միջոցով։ Այսպես, Շիրակի Բագրատունիների անկումից հետո, ամբողջ այդ ճորտատիրական դավառն անցնում եր քուրդ Շեղդաղյան տոհմին, վորն անդամներից մեկն ամուսնացած եր Բագրատունյաց տոհմի տեղային ճյուղին պատկանող մի աղջկա հետ։ Բայց զլխավոր փաստն, իհարկե, այն եր, վոր քուրդ ցեղապետները, հենված զենքի ուշի վրա, բռնում եյին հայ նախարարների տեղերը, վորոնք, սկսած 11-րդ դարից, կամ մասսայորեն հեռանում եյին յերկրից, կամ վոչնչանում։

Այսպիսով քուրդ ազնվականութիւնը դառնում եր տեր հայ ճորտ գյուղացիութեան, շահագործելով նրան հայ նախարարական յեղանակով, վոր, անշուշտ, խորթ չեւ նրան իբրև շահակից և հարազատ դասի։

Արդ՝ ուսումնասիրելով քուրդ ճորտատիրութեան այն փաստերը, վորոնք դեռ մնացել եյին 19-րդ դարում, մենք կարող կլինենք վերականգնել հայ նախարարական ճորտատիրութեան ընդհանուր պատկերը¹⁾։ Յեւ մենք այստեղ ել տեսնում ենք սեկյուրական պարտավորութիւնների մեծ բաղմազանութիւն, վոր փոփոխութիւններ ցուցադրում և ըստ տեղերի տնտեսական հանգամանքներու Որինակ՝ Շատախի (Վանի շրջան) լեռնային մի գյուղ պարտավոր եր տալ իր քուրդ տիրոջը 40 հազար ընկույղ տարեկան, մենչդեռ այդպիսի տուրք մի ուրիշ տեղ չկար։ Պատճառն այն եր, վոր թեև ընկույղներ ամեն տեղ կային, բայց այդ գյուղի ընկույղները հուշակ ունեյին իրենց գերազանց հատկութիւններով։

Չկար գյուղական տնտեսութեան և վոչմի ճյուղ, ուր ճորտատերը չունենար իր առյուծի բաժինը։ Մինչև անգամ գյուղացու շինած գդալ, շերեփ, ցախավել մտնում եյին որինականացրած տարեկան տուրքերից մեջ։ Իսկ մարդը — մարդը վաճառվում եր, քչվում եր պատերազմի, ընծայվում եր իբրև հարսի ոժիտ։ Մարդը պարտավոր եր առնելին և վորոշ դեպքերում (ծնունդ, հարսանիք, մահ) ընծաներ տանել իր տիրոջ։ Մարդն իրավունք չունեւ ամուսնութիւններ կատարել, աղջիկ տալ, հարսն առնել՝ առանց իր տիրոջ համաձայնութեան։ Իսկ անձնական ծառայութիւններ տիրոջ տանը և դաշտում կատարում եր ճորտը վոչ միայն անհատականորեն, այլ և իր ընտանիքի հետ միասին։

¹⁾ Յաշիկ Սամվելյան — «Միլիար Գոշի դատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը», Վիեննա, 1911, յեր. 299 — 303։

¹⁾ Այս ուսումնասիրութիւնը յիս տվել եմ իմ անտիպ աշխատութեան մեջ, վորի վերնագիրն և «XIX դար. — հայ հասարակական շերտավորումներ և շարժումներ»։

Ահա այս եր, շատ համառու գծերով, հայ ընդհանուր նախա-
րարական ճորտատիրությունը, և Լեւոնային Ղարաբաղն իր նա-
խարարական շրջանում, ինչպես ասացինք, վոչ մի բացառություն
չեր կազմում:

4.

Բայց յեկավ այդ նախարարական շրջանի վերջը: Վերածնված
Վրաստանը, նրա հետեւանքով ծաղկած Ջաքարյան հայ միջնա-
դարը և սրան ել իրեն արդյունք հանդիսացած թաշինցի ավա-
տապետների ազգակցական ֆեդերացիան — այս բոլորը կազմում
եր մի ժպտուն նախորդակ այն դարհուրելի աշխարհաքանդության,
վորի սե հրաբլխային հոսանքները հանում եր իր ներսերից
Միջին Ասիան՝ մինչև Միջերկրական ծովը՝ քար քարի վրա չը-
թողնելու համար:

Առաջավորները և հետագա յեկողներին որինակ տվողները
թաթարներն էին: Ջաքարե սպասալարը չտեսավ նրանց: Նա
մեռավ 1212 թվին, իսկ այդ ժամանակ թաթարական մի բանակ
նոր եր յերևացել Սեանի լճի ափին: Աշխարհաքանդությունը,
տարածվելով Իրանի ամբողջ սարահարթի վրայով, մտել եր Հա-
յաստան արևելյան սահմաններից: Արդեն սկսվել եր մոնղոլական
դարը, վորի բնորոշման համար հայոց լեզուն այնուհետև ընդգր-
կում եր «ի դառն և ի նեղ ժամանակի» արտահայտությունը, վոր
և կրկնվում եր անթիվ արձանագրությունների և հիշատակարան-
ների մեջ, դարից դար: Բայց Ջաքարյան մշակութային դարը մի
հարվածով չեր սպանվում: Նա շարունակեց ապրել և 13-րդ դա-
րում, թողնելով այնպիսի կոթողներ, ինչպես եյին Հախպատի
զանգակատունը, Գանձասարի վանքը: Մինչև անգամ Հյուսիսային
Ղարաբաղի Դիզակ գավառի լեռներում շինված փոքրիկ, բայց
գեղեցիկ, անխական վոճը կրող Գաիլի վանքն իր արձանագրու-
թյան մեջ, Հախպատի զանգակատան նման, ասում եր, թե ինքը
շինվել և «ի դառն և նեղ ժամանակիս՝ որ ազգն նետողաց (թա-
թար) զբազում գաւառս աւերեաց»¹⁾:

Այս նշան եր, վոր յերկիրն իր մեջ դեռ ույժ ուներ դիմանա-
լու մոնղոլական աշխարհաքանդության: Բայց այդ ույժն սպառվեց,
վորովհետև քանդման շրջանը չափազանց յերկարացավ, ձգվելով
յերեք դար և ավելի: Մոնղոլների դարն անցավ, բայց միջին
ասիական քառսը դադար չառավ Արևմտյան Ասիայում. յեկան

¹⁾ Մ. յեպ. Բարխուտարյան — «Արցախ», յեր. 81.

Վեկիքիսուր, թյուրքմեն ցեղեր և այլ խառնիճադանձ որդուներ
ու տերեր, վորոնք չորացրին յերկրի և ժողովուրդների կենսական
հյութերը: Միայն 16-րդ դարի սկիզբը կարելի յե համարել այն-
պիսի մի ժամանակ, յերբ Արևմտյան Ասիայում կանգ և առնում
նվաճողական քառսը և սկսվում և յերկումնե պետությունների—
Պարսկաստանի և թյուրքիայի, իրեն սահմանակից հարևանների
կազմակերպման ծանր շրջանը, վոր թեև դարձյալ քանդութիւնների
շրջան եր միջին ասիական վոճով, բայց և այնպես, դրանք վո-
րոշ սկզբունքներով, վորոշ հիմքերի վրա կառուցվող բռնապետա-
կան կազմակերպություններ էյին:

Հայաստանն այս յերեք դարյան անխնա աշխարհաքանդու-
թյունների մեջ բոլորովին կերպարանափոխվում եր: Հայ ազգա-
բնակչությունը սաստիկ նվազում եր, կորցնում եր թվական գե-
րակշռությունը թե՛ ճարակ դառնալով համատարած կոտորածնե-
րին և թե՛ փախչելով զանազան յերկիրներ: Բուն յերկրում մնա-
ցողը մեծագույն մասամբ հայ գյուղացիությունն եր, վոր հնար
յեղածին չափ պաշտպանություն գտնում եր այլ ևս վոչ թե հայ
ճորտատերերի, իրեն ռազմիկ տարրի իշխանության տակ, վոր
արդեն չքացել եր, այլ նրան փոխարինած քուրդ ճորտատիրու-
թյան ստվերի տակ: Իրեն ազգաբնակչական զանգված, հայու-
թյունն այլևս նշանավոր ույժ չեր ներկայացնում, վորովհետև
կորցրել եր և իր փոքր ի շատե հոծ ազգազրական միապաղա-
ղությունը լայնարձակ տարածությունների վրա և մեծագույն
մասամբ վերածված եր չորս կողմից նվաճող տարերբով շրջապա-
ված կամ ավելի հաճախ խճողված հատվածների:

Յեւ ահա այսպիսի համատարած ավերածության մեջ մի քիչ
այլ տեսարան եր հանդես բերում Լեւոնային Ղարաբաղը:

Այստեղ ել յեղել էյին մոնղոլները: Ձմեռը նրանք անց էյին
կացնում Մուղանի դաշտում, իսկ մնացած ժամանակները լեռնաս-
տանն եր նրանց ճանապարհը դեպի Արևմուտք և հակառակ ուղ-
ղությամբ: Մոնղոլական քանդութիւնները պակաս վայրագ չեյին
լեռներում, և Կիրակոս Գանձակեցին հատկապես թաշինի մասին
և ասում, թե այստեղի լեռնային բերդերն ել չեյին կարողանում
դիմանալ թաթարական բազմութիւնին:

«Մտին յամուրսն,—գրում և նա,— և սրոյ ճարակ հառն զբազմութիւնն
և զկէսն զահալէժ արարին. և ի բազմութենէ անկելոցն ծածկէր երկիրն և ա-
րիւնն առու եղեալ՝ իրեն զջուր երթայր, և յոչ ոք խնայեցին և ոսկերքն յա-
բազում ժամանակաց իրեն զդերբուկս քարանց կուտեալ երևէին»:

¹⁾ Կիրակոս Վ. Գանձակեցի — «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկւա 1953, յեր. 15

Պատմիչն ավելացնում էր մի այլ տեղ, թե թաթարներն այն-
քան հիմնավորապես եյին քանդում մարդկային բնակության տե-
ղերը, վոր չէր կարելի խմանալ, թե առաջ այդտեղ բնակություն
է յեղեր:

Այսպես եր սկսում մեռնել Սաչենի մեծ ավատատերերի դարը:
Միևնուշն մահացում տարածվում էր, իհարկե, նաև Սյունիքում:

Ջնայած այս բոլորին, Ղարաբաղի խորածորերում և անտառա-
պատ խորշերում գաղված պահվեցին ժողովրդական զանգվածներ,
վորոնք անցկացրին յերեք դարյան կատաստրոֆը, ծածկվելով
լեռնային անհայտության, դաժանության և աղքատության տակ:
Այդ թանձր ծածկոցի տակ ժողովրդական զանգվածները կառ-
չած ֆնացին իրանց հին կենցաղին: Յեւ յերբ այսպիսով հասավ
պատմության պարսկա-ոսմանյան շրջանը, այսինքն՝ 16-րդ դարը,
այս ընդարձակ լեռնաստանն եւ արևի տակ հանեց իր ապրած աղ-
ջամուղջն ու վերքերը: Կյանքն աղքատացել ու փոքրացել էր ավելի
ևս շատ, 12 — 13-րդ դարերի մշակույթն անհետացել էր, վայրե-
նացման աղետը բերելով յերկրի գլխին: Գանձասարը, վոր հրաշ-
քով ազատվել էր կործանումից, ամայի յեր դարձել իբրեւ ավա-
տական դարի վարչական և մտավոր կենտրոն, և 17-րդ դարի
յերկրորդ կեսի մի գրիչ մտցնում էր իր հիշատակարանի մեջ, թե
մինչև Աղվանից Պետրոս կաթողիկոսը՝

«Բոլոր տունս Աղուանից ի բազում ժամանակաց կայր խախտեալ և խանդա-
րեալ ի կարգաց և ի կրօնից վանօրայք և յամենայն եկեղեցիք: Յորոց մի էր և
մեծ աթոռս Ամարաս, զի յամանակաց հոլովից կայր աւեր և անբնակ ի մարդ-
կանէ. զի արք ոմանք խենէշք և անխոհմբ փեռեկտեալ և խրամատեալ էին
զթեմ և զվիճակ սորին»¹⁾:

Վերանորոգիչ հանդիսանում է նուշն Պետրոս կաթողիկոսը,
վոր կազմակերպչական ընդունակության տեր էր և ստացել էր
աչքի ընկնող վանական կրթություն: Հիշատակարանի հեղինակն
ասում է, թե նա յեր, վոր «լուսավորեց» Աղվանից աշխարհը, վե-
րականգնեց Ամարասը: «Կաթողիկոս Պետրոս, — ասում է նա, —
եկեալ ժողովեաց զվիճակ երկրիս նարանդ կոչեցեալ, որ այժմ
ասի Վարանդա և կացոյց առաջնորդ գաշակերտն իւր զպարոն
տէր Բարսեղ»²⁾: Վանքեր բարեկարգելը բավական չէր: Աղվանից
յերկրում եւ աշխարհաքանդությունների դարերը նուշն մտավո-
րական ավերն եյին առաջացրել, ինչ կար և Հայաստանի մյուս
մասերում, այն է՝ գրքի անհետացում, գրքագրկություն Պետրոսն

այս ցավը բուժելու համար արտագրել էր տալիս կարևոր գրք-
երը, վորոնց թվում և Մովսես Կաղանկատուացու Աղվանից
պատմությունը, «զոր, — ասում է մերագրյուր հիշատակարանը, —
ի վաղուց հետէ սպառեալ էր ի տանէս Աղուանից և գտեալ եղև
ի ձեռն լուսաւոր հոգի Ղուկաս վարդապետին և ետ գրել և որի-
նակել վերագրեալ հայրապետ և ետ վախճ Ամարասս և նորաչէն
ս. Գրիգորիսի վանուցն»¹⁾:

Մի ուրիշ գրիչ ահա ինչ է ասում Մովսես Խորենացուն վերա-
գրվող, «Գիրք Պիտոյից»-ի հիշատակարանում.

«Եզմատիտ վառուէր սպասաւորս եմ յերկրէն Չարաբերդայի գեղջէն Մեծ-
Շինու, ըստ բնական տեղւոյ սննդեան ի ուխտն ս. Երից Մանկանց, սնեալ և
վարժեալ ի նախնի աթոռն մեր և կաթողիկոսարանն հայոց և ամենայն աղ-
ուանից ս. Գանձասար՝ որ այսու ժամանակաւ գեղեցկազարդ պայծառութեամբ
չքեղացեալ դոյ՝ հոգեւորին և մարմնւորին սահմանադուլութեամբ (ի ձեռն երջա-
նիկ կաթողիկոսին Պետրոսի) իւրով որդիացեալ վարդապետականիս խմբիւք,
յաւէտ պարապեալք հնոց և նորոց կտակարանաց սրբից և արտաքնոց և քերթո-
ղութեանց արուեստից բնաւին թագաւորեալք. ոյց զլուխ և առաջնորդ լեալ մեծ
վարժապետս Անդրէաս տեղեաւ Ջուղայիցի ի Շօշայ, որ այժմ ասի Ըսպահան
եկեալ յայժմ ժամանակի մեծ բարունապետն ի ս. ուխտէն Տաթևոյ և է Տա-
թևացի, որ է ստ ի միջի քանասիրաց արեղակն. անձանձրոյթ ուսուցանելով աշա-
կերտեցոց, մանաւանդ վարժապետիս մերոյ Անդրէաս վարդապետի. բերեալ ընդ
իւր (Ոհան) զօրինակ զրոցն ճարասանութեան մեծի քերթողահօրն Մովսեսի
Պորենացոյ, որ զանունն միայն լուեալ, քանց զինքն տեսեալ ոչ բնաւ. զի էր
բնաւին անհետացեալ ի մերայինս ազգաց. առեալ զաղափարեցի, եղև թիւ
ավարտման սորա ի 1110 = 1661»²⁾:

Այս պատառիկը բաց է անում մեր առաջ մի հետաքրքիր տե-
սարան հայ մշակութային պատմությունից: Հայտնի յե, վոր
17-րդ դարի առաջին քառորդից Հայաստանում սկսվում է միջ-
նադարյան վանականության մի վերածնունդ՝ նախորդ յերեք դա-
րերի ընթացքում նուստակված անգրագիտության և վայրենացման
խավարը փարատելու համար և վոր այդ շարժման մեջ նշանավոր
դեր էր կատարում Նոր Զուղան³⁾: Յեւ ահա նուշն այդ Զուղայից
մի վարդապետ վարժապետություն է անում հեռավոր Հյուսիսա-
յին Ղարաբաղում, վերանորոգվող մտավոր կենտրոն Գանձասարի
վանքի մեջ: Չեւնտու յե այդ շարժման և Հարավային Ղարա-
բաղը, վորի մտավոր կենտրոն Տաթևը, ինչպես տեսնում ենք,
վաղուց էր մտել վանական վերածնության հունի մեջ: Այսպիսով
ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը գնում էր 17-րդ դարի գրական
շարժման հետ համընթաց:

¹⁾ Յ. Թոփճյան—«Ցուցակ Ձեռագրաց Դաղյան Սաչիկ վարդապետի», Վա-
ղարշապատ, 1898, յեր. 100.

²⁾ Անդ.

¹⁾ Անդ.

²⁾ Անդ, յեր. 101.

³⁾ Տ. իմ «Հայկական Տպագրություն», 1 հատ. 1904 թ.

Բայց Ղարաբաղը յեթե վանական վերածնության մեջ միայն հետևող եր ընդհանուր շարժման, դրա փոխարեն պահպանել եր իր ծոցում մի այնպիսի ինքնուրույնություն, վորի նմանը հունեի վոչ մի հայաբնակ վայր: Այդ նրա սեփական ազգային իշխանությունն եր: Այստեղ ել մենք, Հյուսիսային Ղարաբաղի վերաբերմամբ, տեսնում ենք դարձյալ Գանձասարի կենտրոնացնող և ղեկավարող դերը: Գանձասարը Հաւան - Ջալալյան իշխանական տոհմի սեփականությունն եր, և Աղվանից կաթողիկոսությունն աթոռն այս վանքը տեղափոխելուց հետո՝ ինքն այդ կաթողիկոսությունն ել դառնում եր նույն այդ տոհմի ժառանգական սեփականություն: Վրաց պատմությունը հաղորդում ե մեզ մի չափազանց հետաքրքրական տեղեկություն: 17-րդ դարի յերկրորդ քառորդի կեսին մոտ Կախեթի Թեմուրազ՝ առաջին թագավորը հարձակվում ե Գանձակի վրա և կողոպտում ու գերում ե ամբողջ յերկիրն, սկսած այդ քաղաքից մինչև Բարդա: Նրա հետ Գանձակ քաղաքում տեսնվում ե Գանձասարի կաթողիկոսը, վոր կամենալով դեպի ուրիշ կողմ ուղղել հարձակվողների ռազմական յեռանդը, խորհուրդ ե տալիս թագավորին՝ ոգտվել այն հանգամանքից, վոր այդ միջոցին պարսիկներն ու ռուսացիներն իրար հետ պատերազմի յեն բռնված և իր 40 հազարանոց բանակը տանել Արաքսի մյուս ափը և նվաճել Ատրպատականը: Իր կողմից կաթողիկոսը խոստանում եր ոգնել թագավորին, նրա տրամադրությունն տակ դնելով իրան ստորադրված իշխանների (վասսալների) գործերը: Բայց Թեմուրազը մերժում եր այդ առաջարկությունը¹⁾:

Հետաքրքրականն, իհարկե, այդ մերժումը չե, այլ այն, վոր Գանձասարի կաթողիկոսն իր հոգևոր պաշտոնին միացրել եր աշխարհական իշխանությունը գահերեցությունը: Ուրեմն, պահպանվել եր այդ հին հիմնարկությունը, թեև այլափոխված, կարկատնած ձևի տակ: Յեվ յեթե սկսենք վորոնել այդ վեղարակիր գահերեց իշխանի ստորադրված «վասսալներին», այստեղ կգտնենք ավելի բազմակողմանի ձևափոխումներ, կարկատաններ: Այս բոլորը թելադրում եր միջավայրի այն կերպարանավորումը, վոր ստեղծվել եր անկման և ավերման խուլ շրջանում:

Ամենից առաջ նկատել պետք ե այն, վոր ընկել եր յերկրի ավատական տնտեսությունը անցյալի համեմատությամբ և այլևս չեր կարող կերակրել այն ընդարձակ ավատական կազմակերպու-

թյունները, վորոնց զարգացման համար հարկավոր եյին խոշոր հողամասեր: Ազգաբնակչությունը փոքրացել եր և մշտական վախի յերեսից բռնված լուկ ֆիզիկական գոյություն պահպանելու անձուկ մտահոգությամբ, մոռացել եր մի ժամանակ գոյություն ունեցած ավատատիրական կենցաղի լայնությունն ու առատությունը և ըստ այնմ ել փոքրացրել եր իր պահանջները, ինչպես պարտավորեցնում եյին լեռան այն ամուր տեղերը, վորոնք անհրաժեշտորեն դարձրել եյին մարդկային կյանքը խնայող ապաստարաններ: Յերեք դարյան աշխարհաքանդությունների կատաստրոֆը լեռնաստանն անց եր կացրել փոքրանալու, ինքն իր մեջ սեղմվելու և անհրապույր աղքատություն մեջ փաթաթվելու միջոցով: Այս տնտեսական անկման ապացույցն առաջին հերթում այն ե, վոր լեռնաստանն իսպառ մոռացել ե խաչներից շրջանի շինարարությունը, այլ ևս Գանձասարի և Գտիչի հեռավոր նմանությունն անգամ ունեցող շինություններ չեն յերևում, և ամեն տեղ կոպիտ, անտաշ քարերով գործելու աղքատիկ արհեստին միայն ծանոթ վորմնադրությունն եր կառուցումներ կատարում:

Այս բովանդակության մեջ ամփոփված տնտեսականը իր եյուրթյամբ մնում եր հինը — ավատականությունը, վորի համար ել կյանքը նոր ձևեր եր կազմել իր ընդգրկած պայմաններին համաձայն: Ավատատիրական հողամասերը տրոհված են մանր կտորների, ավելի ևս մանրացնելով յերկրորդական կալվածատերերին և բազմացնելով նրանց թիվը: Ընդհանրապես փոքր են և տկար նաև առաջնակարգ կալվածատերերը, ավատապետները, վորոնց ձեռքում ե և իրանց մարդի իշխանությունը: Այլևս գոյություն չունեն նախկին ֆեոդալական անունները — նախարար, իշխան, տեր: Նրանց տեղ կյանքը նոր անուններ ե որինականացնում: Սկզբում մենք տեսնում ենք, վոր «իշխան» բառի տեղ կիրառվում ե թաթարական շրջանում ամենուրեք քաղաքացիություն ստացած «պարոն» բառը¹⁾, հետո գործածական ենք տեսնում «պարոն տեր» անունը, վոր, կարծում ենք հատկացվում եր գյուղացիներ ունեցող կալվածատերերին: Բայց այս յերկու անվանումներն ել մասնակի կիրառություններ են: Ամեն տեղ տարածված եր, մասնավորապես 16-րդ դարից, «Աղլի» անունը: Լեռնային Ղարաբաղը դառնում եր «մելիքների» հոչականուն հայրենիքը:

¹⁾ M. Brossët — «His'o re de la Géorgie» t. II, liv. I, St. Peters, 1856 p. 64.

¹⁾ Մ. յեղ. Բարխուդարյան — «Պատմ. Աղվանից», Հ. Ա. 1902. յեր. 145.

Միանգամից դժվար է վորոշել, թե ինչ եր իր մեջ բովանդակում այս անունը: «Մելիքը» մի շատ տարածված պաշտոնանուն էր Պարսկաստանում, վոր տրվում էր վոչ-մահմեդականներին: Նշանակելով հանդերձ «թագավոր», այս անունն էր կրում ամեն մի մարդ, վորին հանձնվում էր մի գյուղի ղեկավարությունը գյուղական համայնքի ընտրությունը, ասել է, ուրեմն համանիշ էր «քյոխվա», «ռես», «քեթխուդա» (տանուտեր) հասկացությունը: Գյուղապետ-մելիքը մի ժամանակավոր պաշտոնյա չէր, վոր այդ անունը կրում էր միայն այն ժամանակ, քանի պաշտոնավորում էր, իսկ պաշտոնը թողնելուց հետո մտնում էր նորից հասարակ հարկատուների կարգը, քանի վոր մելիքությունը չէր տալիս նրան վոչինչ առանձին անձնական և կալվածական արտոնություն: Այսպես էր գյուղապետ մելիքի սովորական, տարածված տիպը: Բայց կային և բացառություններ: Մելիքությունը նաև ժառանգական-կալվածատիրական իշխանություն էր: Յեվ ահա այս տեսակ մելիքական իշխանությունները, վոր տարածված էր յեթե վոչ բացառապես, գեթ ամենամեծ մասամբ Լեռնային Ղարաբաղում ծայրե ծայր:

Ռուսներն իրանց տիրապետությունը Վրաստանում հաստատելու առաջին իսկ քայլերից տեղեկություններ եյին հավաքում Ղարաբաղի մելիքների ծագման և իշխանության հանգամանքների մասին իրանց պաշտոնյաների ձեռքով, և նրանց ներկայացուցիչը վրաց արքունիքում, Կովալենսկին, գրում էր իր կառավարության, թե «մելիքները հայոց թագավորության անկումից հետո, հին ժամանակից պահպանել են իրանց կալվածների անկախությունը մինչև նորագույն ժամանակները¹⁾: Այս ցուցմունքը ուս պաշտոնյան անշուշտ հենց հայ մելիքներից էր լսել, վորոնք ուրիշ ղեպքերում ել հայտարարում էյին ուսաց կառավարության, թե իրանք ծագում են հայոց թագավորներից: Մենք գիտենք արդեն, թե այդ թագավորները Լեռնային Ղարաբաղի գյուղական թագավորներն էյին, վորոնք իրանց անհետացումից հետո ապրում էյին Սաչենի խոշոր ավատապետների տիրոջների մեջ և հենց այստեղ ել 16-րդ դարից ծրարվեցին «մելիք» կարկատանի մեջ:

Այս հաջորդականությունը կարելի չէ հաստատել պատմական վավերագրերով: Զաքարե սպասալարի քույր Դավիթ ամուսնացած էր Վերին Սաչենի իշխաններից մեկի հետ և այս ամուսնություն-

նից առաջ յեկավ Դոփյան ուժեղ իշխանական տոհմը, վորից 16-րդ դարի սկզբում սերված ենք տեսնում այն մելիքական տոհմը, վոր տիրում էր Գեղարքունիքում, բնակություն հաստատելով Մաղրա գյուղի մեջ և վոր Մելիք-Շահնազար 1-ի անունով սկսեց կոչվել Մելիք-Շահնազարյան¹⁾:

Պարզ է և՛ բուն Սաչենի մելիքական տոհմի ծագումը: Այդ տոհմը հաստատված էր Գանձասարի վանքի մոտ, Վանք գյուղում և սերված էր Գանձասարը շինող Ջալալ-Դոլա Հասան «Ինքնակալ թագավորից», կոչվում էր Հասան Ջալալյան և, ինչպես տեսանք, դահերեցություն էր պահպանում յերկրի մեջ, իր շուրջը ժողովելով ամբողջ կալվածատիրական դասը: Իսկ այդ դասը բազմաթիվ էր: Մեր վերևում բերած ձեռագրական հիշատակարաններից մեկը պարունակում է Վարանդա գավառի Ամարասի գյուղում ապրող պարոն-սեռերի այսպիսի մի ցուցակ: Առաջինն է Բաբեղ արքայիսկոպոս պարոն տեր, «ընդ սմին և միաբանք տեղոյս զՄարտիրոս, զԱլեքսան և զԵղիա պարոն տեաքն, այլ և որք կանն ի պաշտօն ուխտեաց զՈվանես պարոն տերս... Յիշեցէք զՄարտիրոս պարոն տերն, որ մականուամբ շեկ կոչիւր, զհայր իւր Ադան և զմայրն իւր Գուլագն...»²⁾:

Իսկ մի ուրիշ ձեռագիր (Ավետարան), վոր գրել է Վարվառե կույսը Դադեյի վանքում (Թարթառ գետի վրա, Զրաբերդ գավառի վերին մասում), այսպիսի հիշատակություններ է անում 1684 թ.

«Դարձեալ յիշեցէք զվերոգրեալ բարունապետն Տէր Պետրոս և զաստուածառէր ծնողան իւր, զհայրն իւր զպարոն Մէլիք պէկն և զմայրն հանգուցեալն ի Քրիստոս զՄամուլապն և զհարազատ եղբայրան իւր զՄէլիք Միրզախանն և զՄանուշար պէկն, զԱթաբէկն և զՂալապէկն և Հասան պէկն և զեղբորորդիսն և զեաւրի պէկն և զԱյդին պէկն և զԳրիգոր սարկաւազն և զպարոն Աստուածատուրն և զտիրացու Շաւրի բէկն և զՕլեա բէկն և զԱդի բէկն և Սարգիսջանն և այլ ամենայն արեանառու մերձաւորս, մանաւանդ, զհանգուցեալսն ի Քրիստոս դաւադ եղբայրն իւր զԱդապէկն յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէր Դարձեալ յիշեցէք զմեծ պապն իւր զՄէլիք Պալասանն և զեղբայրն իւր զՍտեփանոս արքեպիսկոպոսն»³⁾:

Արդ՝ յեթե այս միայն մի ազնվական ընտանիքի ցանկն է, պետք է սրանով յերևակայել, թե ուտող դասի ինչ ահագին բազմություն էր նստած Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական զանգվածների ուսին:

¹⁾ Կարապետ յեպիսկոպոս—Դոփյանք և Մելիք-Շահնազարյանք (Շնորհաբէր հայ մելիքության մասին», 2-րդ պրակ), յեր. 102 — 104.

²⁾ Ցուցակ ձեռ. Դադեան Սաչ. վարդ. յեր. 101.

³⁾ Ավետարան Վառվառե Կույսի, Նշմիածնի մատենադարան:

¹⁾ Чкты Кавказской Археографической Комиссии, т. I. № 34.

Յեւ ահա այստեղ հարց ե առաջ գալիս, թե ինչպէս էյին ուսումնայնականութիւնը ամառական շրջանի ազնվականները կամ ուրիշ խոսքերով, ինչ եր մեծքական իշխանութիւնը և ինչ հարաբերութիւններ ունեն իրան յենթարկված ժողովրդի հետ: Իսկ այս հարցը ճշտութեամբ և ամբողջութեամբ պարզելը հեշտ չե ամենից առաջ հենց այն պատճառով, վոր տեղեկութիւններ այդ մասին շատ չունենք և յեղածներին մեջ ել նկատելի յեն հակասութիւններ:

Մեծքութիւնը զուտ պարսկական հիմնարկութիւն եր, և ընդհանուր առմամբ նշանակում եր քրիստոնյա ազգաբնակչութեան տեղական կառավարութիւն քրիստոնյա պաշտօնակալների ձեռքով: Բայց այս կառավարութիւնը չեր դրված ամեն տեղի համար միանման և անխախտ սկզբունքների վրա: Ուստի և մեծքական իշխանութիւնը պաշտօնական բովանդակութիւն ստանում եր նայած հանգամանքներին, վորոնք մեկից ավելի էյին: Ամենից առաջ և ամենից բարձր այդ հանգամանքների մեջ կանգնած եր, իհարկե, Շահի կամքը, վորի առջև ամբողջ պետութիւնը ստրուկ եր: Մեծ պետական ձեռնարկութեան տեղ Շահերը որինակ մի Շահ - Աբրահամ մեծ 17-րդ դարում կամ մի Նադիր Շահ 18-րդ դարում, բարձրացնում և ամբարձնում էյին մեծքութիւնները տնտեսական և ռազմական նկատառումներով, իսկ մեղկ ու ապիկար Շահերը, վորոնց համար թագավորել՝ նշանակում եր կեղեքել հպատակներին, զրկում էյին մեծքներին նույնիսկ հարկահավաքութեան իրավունքից և իրանց ուղարկած մարդկանց ձեռքով էյին կողոպտում մեծքական կառավարութեան տակ գտնվող ժողովուրդները: Շահական տրամադրութիւնից հետո նշանակութիւն ունեն և մեծքի անձնավորութիւնը: Յեթե դա կարող և կորովի մարդ եր, մանավանդ հարուստ, ազդեցիկ, կենտրոնական կառավարութեան աչքում այդպիսին առանձին հարգ ու պատիվ եր ստանում: Վերջապէս, հիշենք և մի շատ հզոր հանգամանք — այդ Իրանի ընդհանուր քաղաքական դրութիւնն եր: Յերբ ուժեղ եր կենտրոնական կառավարութիւնը, պարսից պետութիւնը յենթարկված եր մնում վորոշ կարգ ու կանոնի, և այն ժամանակ կարելի յեր ասել, թե կառավարական սխառեմն ունի վորոշ չափով կայունութիւն և տեղութիւն: Բայց յերբ պետութիւնը մատնվում եր անիշխանութեան, — իսկ այսպէս եր նա համարյա ամբողջ 18-րդ դարում — այն ժամանակ առաջանում էյին ամեն տեսակ տակնուվրայութիւններ, և մենք տեսնում ենք մեծքներին կամ կատարյալ անկախութեան հասած կամ, ընդհակառակն,

իրանցից ուժեղ տեղական խաներից ընկճված և նրանց իշխանութեան յենթարկված:

Այսքան հեղհեղուկ եր այն ընդհանուր իրավական հիմքը, վորի վրա դրված եր մեծքական իշխանութիւնը: Կմնար վորակել նրա ընդլթն ըստ տեղերի և ժամանակների, բայց այդպէս անելու վոչ մի հնարավորութիւն չկա, վորովհետեւ ամբողջ Դարաբադի վերաբերմամբ, յեթե չհաշվենք մի յերկու, այն ել կասկածելի յերևացող բացառութիւն, չկան պարսից կառավարութեան պաշտօնական դրութիւնները, վորոնք ցույց տային նրա վերաբերմունքը դեպի այնքան ըազմաթիւ մեծքութիւններն ու մեծքները:

Կա, սակայն, մի ոժանդակ աղբյուր, վոր թեև վերաբերում ե մեծքական շրջանում արդեն Դարաբադից առանձնացած մի յերկրի, բայց կարող և ընդհանուր ծանոթութիւններ մտցնել այն խավարի մեջ, վորով այս կողմից ծածկված և Լեռնային Դարաբադն իր իսկական սահմանների մեջ: Այս յերկիրը Գեղարքունիքն ե, Սեանի լճի արևելյան կողմում, Սողք կամ Զող կոչված, ինչպէս նաև Ծարի գավառը: Պատմականորեն սրանք նույն Դարաբադն են (Սյունիք, Վերին Սաշեն) և այստեղ ե, վոր մանր մեծքական գյուղատիրութիւնը զարգանում ե, ընդունում մեծ չափեր: Մենք արդեն հիշեցինք, այդ մեծքներից մեկին, Շահնազար առաջինին, վոր Մազրա գյուղն իր նստոց դարձրած՝ մեծքական տոհմի անվանատերն եր: Ահա այս տոհմը թողել ե 17 վավերագրեր, վորոնց թվումն են շահական ֆերմաններ, կալվածական դատավճիռներ այլն¹): Այս մի կովան ե՝ պարզելու համար գոնե Մազրայի մեծքների դիրքը, մի բան, վոր այս կամ այն չափով հասկացողութիւն կազմել տալ կարող ե և առհասարակ մեծքական դիրքի մասին:

Արդ՝ Մազրայի մեծքները բավական ուժեղ իշխանական յերկույթ էյին կազմում 17-րդ դարի ընթացքում, Սեանի տոհմի թագավորութեան ժամանակ: Մեր հիշատակած Մեծք Շահնազարը Շահ Աբրահամ մեծին ծանոթ եր մոտիկուց, և այս յերևում ե այն հրամանագրից, վոր նա ուղղել ե «քրիստոնյաների մեջ ընտրյալ» մեծքին՝ թավրիզն ոսմանցիների ձեռքից առնելուց հետո²):

Թիֆլիսից վերադառնալու ժամանակ, Շահը մտավ Մազրա և հյուրընկալվեց Մեծք Շահնազարի մոտ: Այս առթիւ Առաքել Դավրիժեցին գրում ե.

¹) Մեսրոպ յեպ. Սմբատյան — «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառին», Վաղարշապատ, 1895. յեր. 783 — 808.

²) Անդ. յեր. 785.

«Եւ էր Մելիք Շահնազարս յազգէն հայոց և հաւատով քրիստոնեայ, իշխան հօգոր և փառաւոր, որ արար հիւրընկալութիւն Շահին որպէս վայել է թագաւորի և էր ինքն բարեկամ և մտերիմ և արգոյ առաջի թագաւորին: Վասն որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստուք շքեղացեալ խիւսիսաց, և պարզեցան նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան զաւտին և այլ ևս դաստակերտս և զիւղօրայս ևս նմա և եղբարց նորա: Եւ հաստատուն նոմոս զրեաց և կնքեաց թագաւորական կնքով և ևս նոցա, զի անփոփոխ լիցի ժառանգութիւն այն նոցա և զաւակաց նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան¹⁾»:

Ահա մի ուրիշ ժամանակակից վկայութիւնն նույն մելիքի մասին:

«Փարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՄէլիք Շահնազարն, որ է յոյժ բարութն քարի և բնութեամբն յատակ և հնազանդ ամենայն եկեղեցականաց, ուղիղ ի դատաստանն և անաչառ ի յանդիմանութիւն, ազատ և որդի ազատի, իշխանական փառօք զարդարեալ: Զի ի նախնի զարմից սորա յորդոց յորդիս մինչև ի սա հոգեւոր և մարմնաւոր իշխանութեամբ տիրեալ էին յերկրին Գեղամայ, իսկ սա կարի փառօք ձոխացոյց բարեբարն քան զամենայն աղինս իւր մարմնաւոր իշխանութեամբ, զի ի վերջացեալ ժամանակիս զի ոչ զսյր նման սորա իշխան ի յազգս հայոց... զի է յոյժ փարթամ գոյիւք և առատ ընչիւք՝ լցեալ ի պարզեացն Աստուծոյ, ամենայն առատութեամբ և հօր իշխանութեամբ բարգաւաճեալ, պատուեալ և մեծարեալ ի խրոխտ կայսերէն պարսից ի Շահ Թահմագէն և ի Շահ Սուղարանդայէն և ի Շահ Իսմայիլէն և այլ իշխանացն այլազգեաց ի խանէ և ի սուլթանէ բազում անգամ խիւսիսեալ²⁾»:

Այս հիշատակարանի մի ուրիշ որինակի մեջ գրված է Մելիք Շահնազարի տոհմաբանութիւնն այսպես.

«Փարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զպարոնաց պարոն և զիշխանաց իշխան զՄէլիք Շահնազարն և զհայրն իւր զՄէլիք Բէկն և զմայրն իւր զՅաթուն աղէն և զկենակիցն իւր զպարոն Փախրի Ջհանն և զիշխանատիպ որդիքն իւր զՀախնազար Բէկն և զնսայ Բէկն և զԴիւանչի Բէկն և Քամալ Բէկն և զԱլքի Բէկն և զզուստրն իւր զՅաթուն աղէն և զփոխեցեալսն առ Աստուած զպարոն տէր Յովհաննէսն և զպարոն տէր Տէրունն և զԹահիրն և զՇիրինպաշին և զհամեստ հարսունքն իւր զպարոն Վոսխախն և զԹաճում աղէն և զԱղասուլթանն և զնորարդորով թոռն իւր զպարոն Նազարն³⁾»:

Յեւ այսպես, ուրեմն, կարծեք Գեղամի յերկրում վերակենդանացել է հին խոշոր ավատապետութիւններից մեկը, և այս «իշխանաց իշխան» Շահնազարն իր բազմանդամ ընտանիքով, վորի յուրաքանչյուր անդամը զարդարված է ազնվականութիւն, տիրապետութիւն արտահայտող անուններով և տիրոջանքով, մեծամեծ հողային տարածութիւնների, ամբողջ յերկրների տեր և: Բայց ահա ինչ շահական ֆիրման և տված նրա հայր Մելիք Բեկին.

«Որովհետեւ Մէլիք Բէկն քրիստոնեայն յայտնեաց, թե ի հրովարտակիս յիշատակեալ զիւղօրայքն, որք ի նահանգի ծովային Գեօկչայի, ժառանգութիւն

նորա են սեպհական և ունի առ ի հաստատութիւն բանից իւրոց զգիրս օրինադրողաց մերոց ի ձեռին իւրում. վասն որոյ և մենք հաստատեցաք լինել ժառանգութիւն նորին որպէս էյին, և ոչ ոք առանց իրավանց օրինաց լինիցի ձեռնամուխ սեպհական հողոյ նորա, և թողեալ եմք նմա առնել զիշխութիւն և զցանս, զի մի հասցէ պակասութիւն արքունի հասութիւն, յայտ մասին զարգեալական հրաման իմ սաստիկ գիտացեալ, մի ընդդիմաօջիւք և յամենայնի ամենայնիւ զնոր հաստատութիւն մի խնդրեսցիք¹⁾»:

Հրովարտակին կցված են ութ գյուղի անուններ: Յեւ այս ութ գյուղերն ել մինչև վերջը մնացին «իշխանաց իշխան» Մելիք Շահնազարի տոհմի ամբողջ հողային հարստութիւնը, այնպես, վոր Առաքել պատմագրի ասածը, թե Շահ Աբրահը գյուղեր ընծայեց Մելիք Շահնազարին՝ առասպել է: Այս փաստը գալիս է հիմնավորապես պարզ դարձնելու մելիքութեան ամենանշանակալի պայմանը, այն, վոր մելիքը մասնավոր կալվածատեր եր և վոչ գալատատեր հին իմաստով: Հրովարտակից հետևում է, վոր կալվածատեր մելիքը պարտավոր եր շինարար լինել, ցանել, վորպէսզի վնաս չհասնի պետական հասույթներին: Նշանակում է, վոր նրա կալվածները նույնպես յենթարկված էյին պետական տուրքի: Մելիքական իշխանութիւնն այսպիսով չեր բղխում հողատիրութիւնից, հետևապես մելիքը հին ավատապետի (սենյորի) հաջորդը չեր: Իսկ նրա իշխանութիւնը պաշտոնի բերմունք եր, վորովհետև յեթե նա գալատատեր չեր, բայց գալատի կառավարիչ եր, այն ել վոչ թե սովորական, այլ ժառանգական և ցմահ: Հարկավոր եր միայն, վոր վախճանված մելիքին հաջորդոյն ըստանար Շահի հաստատութիւնը²⁾: Այսպես եր Գեղարքունի գալատում: Իսկ Ղարաբաղի Վարանդա գալատի վերաբերմամբ կիրառվում եր այլ կարգ: Այդտեղ յուրաքանչյուր նոր մելիք պիտի համախոսական գրութիւն ներկայացներ Շահին, թե ժողովուրդը համաձայն է, վոր ինքը լինի մելիք, և այսպիսով մելիքութիւնը Վարանդայում դառնում եր ընտրովի պաշտոն:

Թե մելիքական պաշտոնի հետ ինչ լիազորութիւններ էյին կապված, այս ամենից հստակ կերպով արտահայտված է Մելիք Շահնազարի վորդի Մելիք Քյամալին տված շահական հրովարտակից, վոր հետևյալն է.

1) Սմբատյան, յեր. 784 — 785.

2) Այս տեղեկութիւնը մենք քաղում ենք այն ընդարձակ դատաստանական գործից, վոր վարում էյին Վարանդայի Մելիք Շահնազարյանի ժառանգներն իրենց կալվածները հափշտակած իշխան Մաղաթովի զեմ 19-րդ դարի առաջին կեսում: Այստեղ կա մի շահական ֆիրման, վոր վերաբերում է մելիքի հաստատման և այդ հաստատումը հիմնված է ժողովրդական համախոսականների վրա: Մեր այս աղբյուրը կանխենք այսուհետև «Շահնազարյանների գործ» (Дело Шахназаровых).

1) Առաքել, յեր. 71 — 72.

2) Կարապետ յեպիս. — Երոփյանք և Մել. Շահ. յ, յեր. 190 — 195.

3) Սմբատյան, յեր. 809.

«Հրաման արքայական իմ է զի որովհետեւ ի հնոց հետեւ ըստ հրամանի նոցին մեծափառութեանց նախնի առաջին թագաւորաց արդէն ի դրախտին եղելոց. Գեօղչայի նահանգի մէլիքութիւնն ի հարց և ի հաւուց անտի Մէլիք Շահնազարի գալով յանձնեալ և յանցեալ ժամանակի բարձր հրամանաւ գլխեալ նահանգի մէլիքութիւն նորա որդի Մէլիք Յաւրուին էր շնորհեցեալ վասն որոյ ի գալ ընտրելոյն ի քրիստոնեայս Մէլիք Քեամալին եղբօր յիշեալ Մէլիք Նաւրումին ի յաշխարհայտս տուն մեր, յայտնեաց զմահ եղբօր իւրոյ, վասն որոյ ըստ թագաւորական խնամոց և ողորմութեանց մերոց, յօրէ հանգստեան նախալիշեալ Մէլիք Նաւրումին, զիշեալ նահանգի մէլիքութիւնն ըստ առաջնոյն նմա յանձն առնեմք (այսինքն Մէլիք Քեամալին) զի հարկաւորաբար գործոյն և հետեւելոցն հոգ տարցի և կատարեսցէ առանց անցուցանելոյ զժամ մի պարապորդութեամբ: Յիշեալ նահանգի իշխանք, ծերք և հասարակութիւնը, զիշեալն Մէլիք և իշխան ձեր զիտացեալ ի բանից և ի հրամանաց նորա մի ելանիցէք արտաքս և առանց զիտութեան և յայտնելոյն նմա եթէ մասնաւոր և եթէ ընդհանուր արքունի առեւտրոցն մի լիշիք ձեռնամուխ. և յիշեալ գործն հարկաւորութեան նմա յատկացեալ իմանալով, ոչ զոր ի յիշեալ գործս և ի պաշտօնս ընկեր նմա մի ծանիշիք, ընտրեալն յիշխանութենէ և կամ յիշեալ նահանգի կառավարիչն զձեռն իշխանութեան ի յայնմ գործ հաստատ արարեալ. որ ինչ դատ և իրաւունք լինին ի մէջ ժողովրդեան ի ներկայութեան նորա վճռեալ, զտուգանս ըստ կարողութեան յանցավորին ստացեն: Յիշեալ Մէլիքի կարգադրութիւն կամ խրատն այս է, որ յիշեալ նահանգի նորոգութեան ջանացող լինիցի և այնպէս արասցէ, զի մի ումեք զրկանք պատանեացի, և այնպիսի կերպիւ կառավարեսցի ընդ հասարակութեան, որով ամենեքեան զնմանէ գոհացող լիցին. և զբարի աղօթս ի նոցունց վասն թագաւորութեան մերոյ վաստակեսցէ: Եւ յամենայն ամի վասն այսր նորոգ հրաման մի խնդրեսցեն»¹⁾:

Այստեղ մեկիքական գործողութիւններ ի մեջ հիշատակվում են մի վերին աստիճանի կարեւոր պայման, վոր մինչև այժմ վոչ վոքի ուշադրութեան առարկա չի դարձել և վոր սակայն, բոլորովին նոր լույս և սփռում մեկիքութեան իշխան տարրերից մեկի վրա: Այդ այն է, վոր մեկիքն իրան հանձնված գավառի վոչ միայն վարչական-դատաստանական, այլ և առեւտրական գլխավորն է, վոր մենակ ու ինքնագլուխ վարում են, իբրև մի տեսակ մենաշնորհ, թե մասնավոր և թե պետական առևտուրը: Անշուշտ, մասնավոր առևտուրը ներմուծվողն էր, վոր թեև մասնավոր վաճառականների ձեռքով էր կատարվում, բայց շուկա հանողը, գներնշանակողն ու կարգավորողը մեկիքն էր: Իսկ ի՞նչ էր պետական առևտուրը: Մեկիքութեան մեջ բոլոր գյուղերը, ինչպես տեսանք, մեկիքներին չեյին պատկանում, այլ կային և թագավորական գյուղեր²⁾, վորոնց արքունի հասույթները բնական բերքերով և զրամով մեկիքների ձեռքով էյին գանձվում և բնական բերքերն

եւ զրամի էյին վերածվում, շահական գանձարանն ուղարկվելու համար, վաճառքի միջոցով: Այս եր ահա, մեր կարծիքով, պետական կամ «արքունի» առևտուրը: Մեկիքութեան առևտրական գործառնութիւնը, վոր գուցէ այս հիմնարկութեան գլխավոր raison d'être-ներից մեկն էր կազմում, մենք զրեթե համանման արտահայտութեամբ կրկնված ենք տեսնում և Մելիք Շափուրին տված հրովարտակի մեջ — «առնաց զիտութեան նորա եթէ մասնաւոր և եթէ ընդհանուր արքունի առևտուր մի արասջիք»¹⁾:

Յեթե մեկիքներից շատերը շատ ուժեղ էյին իրենց հարստութեամբ, այս բանը բղխում էր նրանց առևտրական գործառնութիւնից: Իրանց հարստութեամբ հռչակված էյին Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազար առաջինը, Դիզակի Մելիք Յեգանն ու իր վորդի Մելիք Արամը, Քշատադսի Մելիք Հայկազը, վոր, ինչպես գիտենք, Սպահան տեղափոխվելով, դարձավ խոջա: Այսպիսով դուրս ե գալիս, վոր հայ կալվածատեր ազնվականութեան և առևտրական կապիտալի մեջ ջրբաժան բարձրութիւններ չկային, և նրանք զրեթե խառնված էյին իրար հետ:

Այս եր, վորքան կարելի էր հետեցնել Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազար յանների տոհմային փաստաթղթերից, մեկիքների իրավական զրութիւնը պարսից կառավարութեան առաջ: Բայց չի կարելի ասել, թե միանման վերաբերմունք ունեւր դեպի իր մեկիքները նաև հայ ժողովուրդը: Յեթե պարսից կառավարութեան համար մեկիքը մի մասնավոր գավառի կամ գավառակի կառավարեչ էր և մասնավոր կալվածատեր, այն ել վոչ խոշորներից, հայ ժողովրդի համար նույն այդ անձը պարսկական պաշտոնյա լինելուց շատ ավել էր: Նույն պարսից կառավարութեան համար վրաստանի թագավորները թագավորներ չեյին, այլ լոկ պարսկական պաշտոնյաներ, խաներ, սակայն այս չէր խանգարում, վոր վրաց ժողովուրդն ընդունէ նրանց իբրև իր ազգային թագավորներ: Այսպես և հայ ժողովուրդը: Պարսից Շահերի ֆիրմանները չեյին որենք նրա համար, այլ իր սովորույթի դարավոր կարգը: Հայ մեկիքները նրա համար գյուղական ավելի ևս մանրացած արքայիկներ էյին, վորոնք մի վոքը գավառի կամ գավառակի ներքին ժողովրդական ինքնավարութիւնն էյին մարմնացնում: Յեւ սովորույթը մեծ ուշադրութիւն էր նվիրել այդ արքայիկների դինաստիական շահերին: Հաստատված էր ժառանգութեան պարզ կարգ, վորի մեջ ցոլանում էր հին նախարարական սովոր-

¹⁾ Մմբատյան, յեր. 788 — 789.

²⁾ Անդ, յեր. 793.

¹⁾ Անդ, յեր. 790.

բույժը. մեկիքին հաջորդում եր նրա ավագ վորդին, վոր կոչվում եր մեկիքզադա, մինչդեռ մյուս վորդիները կրում եյին լոկ «բեկ» տիտղոսը: Մեկիքն ուներ իր սեփական զորքը, վորի մասին կը խոսենք քիչ հետո: Մենք կարող կլինեյինք ավելացնել և այն, վոր ժողովուրդը տալիս եր մեկիքին հատուկ հարկ, վոր կոչվում եր «մեկիքյանա», բայց այս փաստին առանձին կարևորություն տալ չենք կարողանում, քանի վոր պարսկական կառավարչական սխառմի մեջ սովորական բան եր, վոր պաշտոնյան ոտնիկ ստանա վոչ թե պետական գանձարանից, այլ ազգարնակությունից, հատուկ սահմանված տուրքեր ժողովելու միջոցով:

Ինչ վերաբերվում և մեկիքական դիրքի, իբրև ազգային իշխանության, վայելած հարկ ու պատվին, մենք վերևում բերինք Գեղարքունու Մեկիք Շահնազար առաջինին վերաբերյալ փառադրական հատվածներ: Բայց այդ մեկիքը բացառություն չեր. 18-րդ դարում Ղարաբաղի Ջրաքերդ գավառում անվանի դարձած Մեկիք Հաթանի (Աղամին) այսպիսի խոսքերով եր դիմում եջմիաձնի Սիմեոն կաթողիկոս Յերեմյանցին (1771).

«Յորմէ ժամանեցի թուղթ սիրոյ՝ ողջունի՝ օրհնութեան և շնորհաց, հանդերձ ամենառատ ողորմութեամբն և զթութեամբն աստուածային և շնորհիւ սրբոյ իջման տեղոյս ի վերայ սիրելոյդ մերոյ և ստոյգ և օգտասէր բարեկամիդ և հարազատ դասակիդ սրբոյ աթոռոյս՝ Քրիստոսասէր և ի սոյն միշտ դորացեալ, պերճապատիւ և չքեղափառ, օրհնեալ և բարեպաշտօն պարօն Մեկիք Աղամիդ, աստուածապաշտանդ և բնակութեանդ՝ Քրիստոս դօրացեալ ողբոցդ և դատերացդ, սիրելեացդ և բարեկամացդ, ընչիցդ և ապրանացդ, անդիցդ և անդաստանացդ, վարիցդ և վաստակացդ, հօտիցդ և արջառացդ և ամենայն ծոյսիցդ և ընդ օրհնեալ յարկաւդ եղելոցն»¹⁾:

Իսկ յերբ մեռավ նույն Մեկիք Հաթամը, Սիմեոնի հաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսը գրեց նրա յեղբայր Հովսեփ բեկին մխիթարական թուղթ, վորի մեջ ասում եր.

«Զի լուաք այժմ զաղետալի համբաւ մահուան գերագնիւ սիրելոյդ մերոյ և եղբօրն ըս ի Քրիստոս հանգուցեալ պարօն Մեկիք Աղամին, որ յիրաւի նոր իմն ցաւ եղև մեզ մեծագոյն և էարկ ի տրամութիւնս սաստիկս և ի սուգս դառնագոյնս, քանզի ոչ եր նա իբրև զայլս ի պիտանաւորաց և յօղորարարաց ալլ առաւել քան զբաղումս և ընտիր՝ զարդարեալ խոհեմութեամբ և հանճարեղութեամբ պիտանի բազմաց և օգտարար հասարակութեան»²⁾:

Բայց մեկիքական իշխանության և ժողովրդի փոխհարաբերությունների հիմքը հողային հարցն և, վոր անհրաժեշտ և պարզել:

Ինչպես եր մեկիքական հողատիրությունն իրականության մեջ և վոչ թե թղթի վրա, պարսկական Ֆիրմանների տնորինածից դուրս, ժողովրդական գանգվածների խորության մեջ, սովորութի որենքով ամրապնդված: Ինչ եր պահպանել այդ սովորութի հին, նախարարական ժամանակների հողատիրության ելությունը կազմած ճորտատիրությունից:

Այս հարցն ել անորոշության մեջ և դեպերում, ճիշտ և մանրամասն տեղեկությունների բացակայության պատճառով: 1820-ական թվականներին Կովկասի ոռոս բարձր բյուրոկրատիայի առջև դրված եր Գյուլիստանի Մեկիք Բեգլար, ան հայտնի մեկիքական տոհմի մեջ ծագած վեճը հողերի բաժանման մասին³⁾: Բընականաբար, հարց եր ծագում, թե գյուղացիները մեկիքների ճորտերն եյին արդյոք թե վոչ: Փոխանակ այս կարևոր հարցի պահանջած ամբողջ լրջությամբ քննություն կատարելու, վավերագրեր մեջ առնելու, բազմակողմանի հարց ու փորձերով գործի մեջ մտցնելու շահագրգռված յերկու կողմն ել, այսինքն մեկիքներն ել, գյուղացիներին ել, ցարական բյուրոկրատիան՝ իրան հատուկ ըթամությամբ՝ այդ վեճը հանձնում եր Շուշու գավառական դատարանին, վոր հարց ու փորձ եր անում Ղարաբաղի խանի մի քանի ազգականներին և հիմնվելով լոկ այդ ցուցմունքների վրա, վորոնք իսկությամբ չեն ել բերված, հասնում եր «խորիմաստ» յեղրակացությունների, վորոնցից մի քանիսն ուղղակի զավեշտական բնավորություն են կրում: Հենց ամենից առաջ այն, վոր ոռոս չինովնիկներն ամեն քայլում ասում և կրկնում եյին, վոր Պարսկաստանում չի յեղի ճորտատիրություն: Իսկ Վրաստանը Պարսկաստան չեր — ամբողջովին ճորտատիրական չեր: Իսկ յիթե Պարսկաստանը չլինելով հանդերձ ճորտատիրական պետություն, մի բան, վոր դեռ հարցի տակ և, թույլ եր տալիս, վոր իր մի կարևոր ծայրյերկրում գոյություն պահպանե հին տնտեսակարգը, ինչպես նույն անհնարին պիտի դառնար Լեռնային Ղարաբաղի համար, վոր սահմանակից եր Վրաստանին, նրա Սոմխետ նահանգի կողմից, վորի հետ նա յերկար ժամանակ միություններ եր կազմել վոչ միայն կուլտուրական, այլ և տնտեսական տեսակետից՝ միանման ավատատիրական-ճորտային կացության հողի վրա, ինչպես բացատրել ենք վերևում:

Զավեշտական և նույնպես և այն, թե ինչպես եր բացատրում ոռոս չինովնիկությունը մեկիքական գյուղի ծագումը: Մեկիքը,

¹⁾ «Օրինակ գրութեանց Յակովբ կաթողիկոսի Շամախեցոյ և Սիմեոն կաթողիկոսի Երեւանցոյ», մասն Բ. Ջեռագիր, Եջմիածնի մատենադարան, ըստ հին ցուցակի № 748:

²⁾ «Օրինակը կոնդակաց Ղուկաս կաթողիկոսի»: Ջեռագիր, Եջմիածնի մատենադարան, № 752:

³⁾ Վեճի ամբողջ պատմությունը տ. «Акты Кавказской Археографическои Комиссии», т VI, ч. I, № 1320:

ասում եր նա, հող եր գնում խաներից, գյուղացիները մշակում էյին այդ հողը և դրա համար վարձ էյին տալիս հողատիրոջ, իրանք մնալով ազատ: Իսկ ինչ անել, վոր մեկիքությունները հին էյին Ղարաբաղի խանությունից և գյուղերն էլ մեծագույն մասամբ հին էյին մեկիքություններից:

Շուշու գատարանն ավելի հիմնավոր մի գործ չեր կարող կատարել, քանի վոր նա գեներալ Յերմոլովի ժամանակի գատարանն էր, իսկ Յերմոլովը մի ամբարտապան և ինքնակամ ցարական սատրապ էր, վորի համար գոյություն ունեւ կովկասը ուսացնելու գաղափարը, իսկ մնացած ամեն ինչը անձնական քմահաճություն էր: Մեկիք Բեգլարյաններին համարելով լոկ գյուղերի կառավարիչներ, նա խլում էր Վարանդայի Մեկիք Շահնազարյանների գյուղերը, տալիս էր իր բարեկամ իշխան Մաղարովին, դարձնելով նրան 1500 գյուղական ծխերի ճորտատեր կալվածատեր ռուսական վոճով և հավատացնում էր Ալեքսանդր I կայսրին, թե այդ բոլոր ծուխերը պատկանելիս են յեղել մի ժամանակ Մաղարովի նախնիքներին: Այս ցույց էր տալիս, վոր կովկասյան բյուրոկրատիան բոլորովին անգետ չեր անցյալի իրականության, նույն իսկ և Մեկիք Բեգլարյանների նկատմամբ: Դատարանը վկայում է, վոր այդ մեկիքները «յերկրի սովորությամբ կարող էյին պարգևել գյուղացիներին իրեն մշակելի, տալ ծառայության, հարկերի յենթարկել, պատժել ըստ չափու նրանց հանցանքի»: Մեր առջև նկարվում է ռուս կալվածատերը, վոր իր ճորտին բռնի կերպով զինվոր էր տալիս, ծեծում էր, Սիրիր էր ուղարկում առանց դատաստանի: Բայց մեզ ասում են, թե Մեկիք Բեգլարյանն, այնուամենայնիվ ճորտատեր չեր, վորովհետև նա իրավունք չուներ իր գյուղացուն վճի ծախել, վճի վրավ դնել: Բայց վճարողից գիտենք, վոր այդպես էր: Յեվ այդ ինչ որենք էր, վոր թույլ էր տալիս մարդուն, իբրև անասունի, առանց նրա կամքը հարցնելու, ընծայել մի ուրիշին, բայց փողով կատարել այդ միևնույն բանն արգելվում էր: Այստեղ գլխավորը կամազուրկ, չորքոտանի դրության վերածված մարդն է: Փողով և կատարվում այդ ազատագրվումը, թե անփող — միևնույնը չեր:

Մեկիքական ճորտատիրության մի յերկու հետքեր էլ ենք դրտել մենք:

1830 թվին չինովնիկ Զաբաբեյը նեկայացնում էր կոմս Պապկեվիչին մի տեղեկագիր Ղարաբաղի գյուղացիության հարստահարվող և կեղեքվող դրության մասին և լուսաբանում էր իր նկարագրությունն այսպիսի մի փաստով: Կղարծի գյուղն էր դը-

նում Վարանդայի նայիր (կառավարիչ) Մեկիք Խուրադադը, Մեկիք Շահնազարի վորդին: Այստեղ նա իմանում է, վոր մի գյուղացի ուզում է ամուսնանալ մի այրի կնոջ հետ և արգելում է այդ պսակը, պահանջելով փեսայից 20 չերվոնեց ընծա իր համար և բացի դրանից, կանչում է իր մոտ հարսին և առաջարկում է նրան պառկել իր հետ: Յեվ յերբ այդ առաջարկություններից վոչ մեկն էլ չի կատարվում, կատաղած մեկիքը գնում է յեկեղեցի պսակակատարության ժամանակ և իր ամբողջ թույնը թափում է քահանայի վրա, խլելով նրանից գիրքը և հայհոյանքներ թափելով¹⁾: Այս մի ճորտային հարսանիքի բոլոր հանգամանքներն ունի: Մեկիք Խուրադադն, անշուշտ, բանեցնում էր իր հոր տանը գործադրված վաղեմի ճորտատիրական իրավունքը և յեթե անում էր այդ բանն այն ժամանակ, յերբ մեկիքությունից միայն մի անուն էր մնացել, պատճառն այն էր, վոր նա հարբած էր:

Սրանից ավելի հարուստ ճորտատիրական փաստեր մեզ տալիս է Խաչենի վանական կալվածատիրությունը: Ղարաբաղի վանքապատկան կալվածների ցուցակի մեջ, վոր կազմվել է Շուշու կոնսիստորիայում 1854 թվին, Գանձասարի վանքի անշարժ կալքերի առաջին հոդվածն է՝ «Բառասուն երեք գերդաստանք ըստրկաց, որք ընակին ի գիւղօրէսն Գանձասար և Կճողուտ»²⁾: Կոնսիստորական անգրագիտությունը թեև չի կարողացել տարբերություն գտնել, «ստրուկ» և «ճորտ» բառերի մեջ, բայց այս չբպիտի շիտթեցնի մեզ: Ճորտատիրական տնտեսությունը տասնյակ դարեր առաջ էր փոխարինել ստրկատիրականը և այժմ խոսք կարող էր լինել միայն ճորտերի մասին: Զպետք է մեզ շիտթեցնի և այն հանգամանքը, վոր կոնսիստորական «ստրուկ» հորջորջումն ստանալուց առաջ՝ Գանձասարի ճորտերը թղթերի մեջ կոչվում էյին «ծառաներ»: Նրանք ունեն իրանց փոքրիկ պատմությունը, վոր ամենավոքը անգամ կասկած չի թողնում նրանց իսկական սոցիալական դրությունը վորոշող անվան վերաբերմամբ:

18-րդ դարի վերջին քառորդում Հյուսիսային Ղարաբաղի հայկական հիմնարկությունները, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, յենթարկվում էյին կատարյալ խորտակման: Մեկիքները փախչում էյին յերկրից, տանելով իրանց հետ իրանց գյուղացիներին: Փախչում էր և Գանձասարի կաթողիկոսը, վորը թե Հասան Զալալյան տոհմի կալվածատեր էր և թե պետ յերկրի բարձրադույն հոգեւոր ավատատիրության: Գանձասարն ամայանում էր, նրան

1) Акты Кавк. Арх. Ком. т. VII, № 411.

2) Լեւո — «Պատմ. Ղար. Թեմ, հոգ. դպր.» յեր. 144.

պատկանող գյուղացիները ցրվում էին: Բայց Ղարաբաղի խա-
նութիւնը ուստաց տիրապետութեան տակ անցնելուց հետո, Գան-
ձասարի Սարգիս կաթողիկոսը, վոր ասպատանված եր Հախապտի
վանքում, 1808 թվին Ղարաբաղ եր ուղարկում իր յերկու յեղոր
վորդիներին, վորոնցից մեկն եր Բաղդասար վարդապետը (հետ
միտրոպոլիտ)՝ Գանձասարը վերանորոգելու համար, վորպեսզի
ինքն ել, փախստական մելիքների նման, վերադառնա հայրենի
յերկիրը: Բաղդասարը հաջողութեամբ գլուխ եր բերում այդ հանձ-
նարարութիւնը, գործադրելով մի միակ միջոց, վոր մնացել եր
կաթողիկոսութեան տրամադրութեան տակ, այն ե՝ ճորտային աշ-
խատանքը: Գանձակում նա գտնում եր 15 ճորտ ընտանիք, տա-
նում եր իր հետ Գանձասար, այդտեղ ել հավաքում եր գանազան
գյուղերում ցրված ճորտերին, և այսպիսով ստեղծում եր տնտե-
սական մի ուժեղ կովան՝ քայքայված շինութիւնները վերականգ-
նելու և նոր տնտեսութիւն կառուցելու համար: Ղարաբաղի Մեհի-
Ղալի խանը հրամանագրում եր աջակցութիւն ցույց տալ Բաղդասար
միտրոպոլիտին և ասում եր այդ հրամանագրի մեջ.

«Եւ ապա ամենքին դուք, որ ի նախնուն հպատակք էիք վանիցն Գան-
ձասարու և որ այժմ ցրուեալք էք ի գանազան տեղիս և ի հեռաւոր գիւղո-
րայս, դարձելք ի հպատակութիւնն ձերոց նախկին կալուածատեարց, բնակե-
լիք ի մերձակայս յիշեալ վանիցն, ըստ կարգադրութեան Բաղդասարայ վար-
դապետին և տրնեսլիք ի շինութիւնն նախնի տանն (օճախքն) ձերոյ»¹⁾:

Այս «հպատակներին», «ծառաներին», «ստրուկներին» և պարզա-
պես ճորտերի ծագումն այսպես եր բացատրում Բաղդասար միտ-
րոպոլիտը 1849 թվին իշխան Վորոնցովին գրած իր թղթի մեջ.

«Ի ժամանակ իշխանութեան վաղեմի արքայիցն պարսից վանքն Գանձա-
սարու էր ի ծաղկեալ գրութեան և ճոխացեալ էր բաւական արդեամբք ի սը-
նունդ ինքեան և կաթողիկոսունը նորա հանդերձ միաբանութեամբք իւրեանց
լեալ են ի բարօրութեան, վասն զի վանքն ունէր ինքեան ի սեպհական ստրուկ
զհարիւր յիսուն գերզաստան՝ բնակեալս ի վերայ վանքական հողոյն, ոչ են-
թարկեալս պահանջման իմիք յօգուտ տէրութեան և ազատ յամենատեսակ հար-
կատութեանց և ի հպատակութեանց, — որք միայն վանիցն հատուցանէին
գամենայն սահմանեալս հաստատութեամբ»²⁾:

Այս վանքական ճորտերն էին: Բայց կային և անձնական
սեփականութիւն կազմող ճորտեր: Բաղդասար միտրոպոլիտն ու-
ներ 27 այդպիսի ընտանիք, վորոնք ապրում էին Գանձասար
գյուղում: 1841 թվականին Բաղդասարը հասած լինելով ծերու-
թեան հասակին և չկամենալով, վոր իր մահից հետո իր ճորտերն

¹⁾ Գր. Տեր Հովհաննիսյան — «Բաղդասար Միտրոպոլիտ Հասան Զալալյանի
համառոտ կենսագրութիւնը», «Փորձ» ամսագիր, 1880, № V. յեր. 151.
²⁾ Լեո — «Պատ. Ղար. Թեմ. հոգ. գալը», յեր. 107.

ուրիշի սեփականութիւն դառնան, նվիրում ե նրանց Գանձա-
սարի վանքին: Եղմիածնի Սինոդը կարգադրում եր, վոր այդ
«ստրուկները» գրվեն Գանձասարի անշարժ կալվածներին կարգում
և կայացնում եր այսպիսի մի վորոշում.

«Յաղագս այսպիսի գովանի շերմեանգութեան Մետրոպոլիտն Բաղդա-
սարու առ օգուտն եկեղեցւոյ և վասն հոգունակութեան նորա զբարեկաւութենէ
յանձնեալ ի տեսչութիւն նորին բարձր սրբազնութեան վանիցն Գանձասարու
խնդրել առաջարկութեամբ ի վեհափառ կաթողիկոսէն ամենայն հայոց ներսիս
առաքել ի զմաց իւրոց զկոնդակ շնորհակալութեան յանուն նորին բարձր
սրբազնութեան և զայսմ բարեպաշտ և արժանին լինելոյ օրինակ այլոց
նուիրանաց Մետրոպոլիտն Բաղդասարու, տալ զիտեղ հրամանօք առ ամենայն
վիճակային կոնսիստորիայսն հայոց Ռուսաստանի»¹⁾:

Գանձասարի մոտ գտնվող ս. Հակոբի վանքն ուներ յերկու
ճորտ ընտանիք: Դրանցից մեկի կազմը մենք քաղել ենք պաշտո-
նական ցուցակից և դնում ենք այստեղ.

«Զաքարա Դանիւսյան — կին նորա Թեղու Մարկոսյան. վորդիք նորա Սա-
հակ և Հովհաննես. և դուստր նորա Բաշի. յեղբայր նորա Պաշատուր. կին նորա
Մարիամ Գրիգորյան»²⁾:

Այսքանով վերջացնում ենք մեր ապացույցները, վոր Ղարա-
բաղի մելիքական հողատիրութիւնն ուներ ճորտատիրական
բովանդակութիւն: Այժմ անցնում ենք մի այլ հարցի — թե ինչ
արձագանգներ են մնացել ժողովրդական ավանդութիւններին մեջ
մելիքական կառավարութեան յեղանակից, արձագանգներ, վորոնք
ներկայացնում են վոչ միայն այդ լեռնային իշխողներին, այլ և
հենց նույն այդ ժողովուրդը, վոր իր հին սովորույթային կար-
գերի մեջ դրել ու պահպանել եր լեռնային ինքնավարութեան
այդքան ինքնատիպ ձևեր: Ահա, որինակ, ինչ եր, ըստ այդ ավան-
դութիւնների, մելիքական զորքը.

«Ամեն մի տուն պարտավորված ե յեղել մելիքի պահանջած միջոցին մի
զինվոր տալ, իսկ յերբ գրութիւնը ծանր եր լինում, զինվում էին բոլոր զինք
կրելու ընդունակ մարդիկ: Զինվորն ինքն եր հայթայթում յուր համար զինքեր
և ձի, իսկ յեթե նա բոլորովին աղքատ եր լինում, մելիքն եր տալիս Առանձին
զինվորական համազգեստ չկար: Զինավարժութեան համար հատուկ որեր և ծա-
սայութիւն չէր նշանակված, բայց կային վորոշյալ հանդեսներ, յերբ յերիտա-
սարդ զինվորները մելիքի և ժողովրդի ներկայութեամբ վարժվում էին հրացա-
նաձգութեան և ձիարշաղի մեջ: Այսպես, հարսանիքներին ձիարշաղներ էին
կազմվում, բացի սրանից, յերբ նորապսակները յեկեղեցուց վերադառնում էին
նորահարսի տունը, մի բարձր ծառից մի բարակ թելով մի խնձոր էին քաշ
տալիս և մակարներն աշխատում էին գնտակով վայր գցել խնձորը, և ով հա-
ջողեցնում եր, մի զույգ գուլպա կամ մի այլ բան նվեր եր ստանում: Մելիքն
ինքը ներկա յեր գնվում այս խաղերին: Մեծ պատի առաջին որը բոլոր գյու-

¹⁾ Անգ. յեր. 76 — 77.

²⁾ Անգ.

դաջինները ձի էլին հեծնում և դառու գուռնի առաջնորդութեամբ զալիս մեկ-
բին առնում և գնում մի հարթ տեղ ձիարշավի Հետո խմբով շրջում էլին գյու-
ղում նշանավոր տներից «Եղնչա» (ուտելեդին և դինի) էլին դուրս բերում նրանց
առաջ և հյուրասիրում: Վերջը մեկիքին տանում էլին իր տունը, անմիջապես
մեկիքը հրամայում էր իր ծառաներին, գինի տալ բոլորին և նրանք «մեկիքի
մին որը հազար»¹⁾ բղավելով՝ խմում էլին և ուրախ, յերջանիկ ցրվում տները:
«Ձինվորները ոտնիկ չէին ստանում, միայն յեղած ավարը, մեկիքի բաժինը
վերցնելուց հետո, իրանց մեջ բաժանում էլին: Բայց մեկիքները մոտ 300 զինվոր
միշտ պահում էլին իրանց մոտ վորպես թիկնապահներ, վորոնց կերակրում և
խոշակ էլին տալիս: Մեկիքներն իրանք էլին համարվում զորքերի ընդհանուր
հրամանատարը, բայց յուրաքանչյուր խումբ ունի իր «յուզբաշուն»²⁾:

Այժմ տեսնենք մեկիքին ժողովրդական դատավորի դերում:

«Դատավարութեան իրավունքը պատկանում էր մեկիքին և նրա հաստա-
տած տանուտերին»³⁾: Մանր հանցանքներն ինքը մեկիքն էր քննում, իսկ թեթե-
ւերը՝ տանուտերերը: Այս վերջիններին վճռից դժգոհը կարող էր բողոքել մեկի-
քին, վորի վճիռը վերջնական էր: Ասկայն լինում էլին դեպքեր, վոր մեկիքի
վճռից դժգոհ հպատակները, նրան թշնամանալով, անցնում էլին թշնամի մե-
կիքի կողմը և կամ դիմում խաներին և զանազան բամբասանքներ և լրտեսու-
թյուններ անում իրանց մեկիքի դեմ: Դատարողական իշխանութունը դար-
ձյալ կենտրոնանում էր տանուտերի և մանավանդ մեկիքի ձեռքում: Յերբ մի
վճիռ արձակվեց, տանուտերը հրամայում էր իր զորին, իսկ մեկիքը իր դռանը
կապած հիսունի չափ ծառաներից մեկին, վոր դատախազի հետ գնա և վճիռը
զործադրել: Վճիռն արձանագրված չէր հանձնվում ծառային, այլ միայն մի
թղթի վրա խփված մեկիքի կնիքը և կամ նրա համրիչը: Վճռի ելութունը բե-
րանացի բացատրում էլին ծառաներին, նա էլ՝ դատապարտվածին և իրը
հատատաություն իր ասածին՝ ցույց էր տալիս մեկիքի կնիքը կամ համրիչը: Թեև
մեկիքը, ինչպես և տանուտերը, իր դատավարութեան համար վարձ չէր պահան-
ջում, բայց ծառան պոկում էր ինչքան կարող էր՝ թե մեկ և թե մյուս կողմից:
Դատավարութեան համար վորոշ որենքներ կամ որենդիքը չկային, մեկիքները
զեկավարվում էլին սովորութեան իրավունքով և իրանց բարեհայեցողութեամբ:
Դատավարութեան համար հատուկ չենք չկար: Դատը տեսնվում էր Մեկիքի
տան բակում կամ ապարանքի սենյակներից մեկում: Շատ անգամ պատահում
էր, վոր մեկիքը փողոցում կամ հրապարակում էլ գատ էր կտրում: Նույնպես
չկային դատավարութեան համար հատուկ որեր: Մեկիքը գատ էր կատարում,
յերբ ցանկանում էր, բայց առավելապես նա գատի յեր նստում կիրակի որերը,
յերբ զործից ազատ լինելով, ուրիշ գյուղերից էլ գալիս էլին զանգառովելու:
Սովորաբար զանգառավորներից պահանջում էլին հաստատել իրանց ասած-
ները վկաներով և կամ յերգումով: Ընդհանրապես յերգման հետեյալ ձևերն էլին:

1) Ոսմանցիների «փաղիշահը» բին յաշն:

2) Ե. Լալայան — «Դանձակի գալտո», յեր. 252 — 253.

3) Կոչվում էր բալիս: Ահա մի մեկիքական հատատաություն. «Մեկիք Լաբա-
մես մարում լինի ձեզ, Մաղավուղեցուց, մեծ և փոքր, վոր իմանաք Մեկընթե-
ձեզ քովիս շինեցի. պիտի վոր յեսապի խոսկան դյուս չի կյաք: Դարձյալ շա-
միթաթ, թե յեզ նորա յեկիք թե Մեկընթե մեզ հաջաթ չի, դարու չի, դուք
եք հալանել, չինել, թվին ՌՄԻԸ փետրվար ամսուն ժեշ: (Կնիք. — Քրիստոսի
ծառա Մեկիք Աղամա): (Մակար յեպիսկոպոս Բարեբուդարյան — «Արցախ», Բա-
զու, 1895, յեր. 221):

զործ գրվում. 1. Յեկեղեցում կամ մի սրբի առաջ զանգառավորը մի զույգ մոծ
էր վառում և բռնելով մեղադրվածի կոնից, մոտեցնում էր մոմերին, վոր փչի
հանգցնի. յեթե հանգցներ, անմեղ էր համարվում. 2. Դանգառավորը մի վառ
ածուխ էր տալիս մեղադրվածին և սա, վրան ջուր ածելով, ասում էր, «Այս-
պես անցնեմ, քե վոր արել եմ»: Յերբեմն առաջավոր մարդիկն էլին յերգվում
իրանց ստորադրվածների փոխարեն: Ընդհանրապես, յերգվելը շատ դժվար էր
համարվում և վոչ միայն շատ հազիվ էլին պատահում սուտ յերգվողներ, այլև
յերբեմն հանցանքը հանձն էլին առնում, վորպեսզի չերգվեն:

«Մեկիքները հետեյալ պատիժներն էլին տալիս. 1. Մեծ: Սա ամենասովոր-
ական և ամենագործածական պատիժն էր: Յերբեմն ինքը, մեկիքն էր ծեծում,
բայց սովորաբար ծառաներին էր հրամայում այս պատիժը զործադրել: Շատ
անգամ էլ պառնեցնում էլին և բարակ ճիպտաներով ծեծում, նաև կապում,
էլին ծառից և ալպակ ծեծում, շատ անգամ էլ ալպակ կապած յերկու յերեք
որ պահում էլին: 2. Տուգանք: Տուգանք էլին վերցնում մեկիքներն իրենց ոգ-
տին: 3. Բանտարկություն: Հատուկ բանտ սկզբներում չկար. մեկիքի ախոռը,
փայտատունը, իսկ ավելի ուշ՝ մի վորոշ սենյակ ծառայում էր վորպես բանտ:
4. Անվամարկություն: Այս պատիժն զլիավորապես յենթարկվում էլին անառակ
կանայք, վորոնց էլի վրա նստացնում էլին, էլի պոչը ձեռը տալիս, յերեսին
մուր քսում, շրջեցնում էլին գյուղի մեջ: Ավելի փոքր հանցավորների յերեսին
թրիք էլին քսում և գյուղով ման ածում: 5. Դոմլա խփել: Մերկացնում էլին
նստատեղին և մեկիքի կնիքը խփում: 6. Այրում: Փլավքամիչն կրակի մեջը կարմ-
րացնում էլին և գնում դատապարտվածի գլխին, վոր անմիջապես մեռնում էր:
Այսպես և պատժել Մեկիք Բեգլարը հովիվ Լախիբդուն: 7. Կախ տալ: Առանձին
կախաղան չկար. սովորաբար ծառերից էլին կախ տալիս: Այսպես Մեկիք Արով
5-րդը կախ և տվել Փանոսանց Հայրապետին Բոլնիսում, վոր չէր ուզում իրան
հնազանդվել: 8. Զիւ պոչից կապել յեվ քար լալ: Այս պատժին յենթարկվում
էլին անուղղելի պոռնիկ կանայք: Այսպես, Մեկիք Լախիվ 1-ը սույն պատժով
սպանել և պոռնիկ Մարիամին»¹⁾:

Դիմելով այժմ այն հարցին՝ թե առհասարակ ինչ կուտուրա-
կան արժեք էլին ներկայացնում մեկիքությունները, մենք կա-
սենք, վոր արդեն վերևում բացատրել ենք, թե ինչ դրութեան
մեջ էր Լեռնային Ղարաբաղը դուրս յեկել աշխարհաքանդութեան
յերեք դարերից և ասել ենք, վոր այդ դրությունը վայրենացման
դրությունն էր, յերբ մի յերկիրը մոռանում է և այն, ինչ գի-
տեր յերեկ, յերբ նրա շինարարական ընդունակությունն իջնում
և մինչև կուլիտ ու հասարակ վորմնադրությունն անտաշ քարե-
րից, յերբ չկան մեծագործություններ արվեստի և արհեստի բը-
նագավառում: Մեկիքական դարը գրեթե վոչինչ բարելավում չի
մտցնում այս դրութեան մեջ: Յերկիրը մնաց անլույս և գրեթե
անգիր: Նույնիսկ հին ձեռագրեր արտադրելը և վանականութեան
վերածնունդը, վոր այնքան նկատելի էլին դարձել Դանձասարի
Պետրոս կաթողիկոսի ժամանակ, մոռացվեցին և զրական դարգաց-

1) Յե. Լալայան. — «Դանձակի գալտո», յեր. 253 — 255.

ման տեսակետից փոքր ի շատե նշմարելի բացառություն է կազմում Յեսայի կարողությունը: Գրագիտությունը, յեթե կար ել, վերածված եր աղքատ ձևերի, վորոնք ծառայում էին առօրեականության՝ տեղական բարբառի միջոցով: Յերկիրը գերազանցորեն ավանդություններով, բանավոր զրույցներով ապրող յերկիր եր և զրանց մեջ եր պահպանում կապ իր մոտիկ անցյալի հետ:

Մեկիքներն անձնապես, իբրև իշխող տարր, ամբողջապես զանգվածներից բարձր էին կանգնած իրանց կենցաղով: Այսպես ցույց են տալիս նրանց բնակարանները և մանավանդ սրանց մեջ առանձնապես աչքի ընկնող յերկու տները, վորոնք պատկանում էին Ջրաբերդի Մելիք Հաբադին և վորոնց ավերակները վկայում են այսօր¹⁾, վոր զբանք իսկական ապարանքներ էին իրանց շրջապատի համեմատությամբ: Մինչդեռ ամբողջ գյուղական Ղաբարադն ապրում եր կիսով չափ հողի մեջ թաղված «զարադամների» (սև տների) մեջ, այսպես անվանված այն պատճառով, վոր լիքն էին լինում ծխով. մեկիքները գիտեին ապրել գոնե հողի յերեսին, բազմասենյակ տների մեջ, վորոնք տաքացվում էին փոքր ի շատե կատարելագործված վառարաններով (բուխարիներով): Մեկիք Հաթամի տները վայելուչ և գեղեցիկ էին նույն իսկ ճարտարապետական տեսակետից, ներկայացնելով տեղ-տեղ նաև սրբատաշ քարերի արվեստը:

Մենք այսօր ի վիճակի յենք մասամբ կենդանացնելու մեկիքական ապարանքների ավերակները, զննելով նրանց մեջ այն ամենը, ինչ մեկիքի տնային արդ ու զարդերի և տնտեսության հարստություններն էին և այսպիսով հասկացողություն տալ այն ևս՝ ի (պերճանքի) մասին, վոր կար մեկիքական դարի հասարակական վերնաշերտերում, աղբյուր ունենալով, անշուշտ իրանը: Այս հնարավորությունը մեզ տալիս է Ղաբարադի աղբյուրից և ընչավետ մեկիքներից մեկի՝ Վարանդայի Մելիք Շահնազար 2-րդի դուքսի ցուցակը²⁾:

Նախ և առաջ մի քանի թվանշաններ այս մեկիքի յեկամուտներին վերաբերյալ: «Միայն տուգանքներից ստացվող յեկամուտը տալիս եր 20 հազար ուրլի, իսկ «միջի» (ձրի աշխատանքով կատարված) վար ու ցանքը և հունձը, վոր անում էին մեկիքի համար՝ 30 հազար ուրլի: Խմիչքների հարկերի կապալը (Շուշի բերդում) լիս եր Մելիք Ջուսեուղին (Մեկիք Շահնազարի վորդուն) 7 հազար ուրլի:

¹⁾ Մ. յե. Բարխուդ. — «Արցախ», յեր. 217, 223.

²⁾ «Գործ Շահնազարյանների» («Дело Шахназаровых»):

«Մեկիք Շահնազարի մահից հետո, նրա վորդի Ջուսեուղն իր ձեռքն և զընդհանրապես ժառանգական կայքը՝ Առձևուն գրամ բաջալու (չերվոնեց) վուկով՝ 4200, արծաթով՝ 3500 ուրլի. ծախել և ժառանգական ցորեն սովի տարիներում՝ 8000 ջվար, ստացել և 360 հազար ուրլի, մուրհակներով հավաքել և Վարանդայի բնակիչներից 15 հազար ուրլի, ազնվական Ջաբար Բուզադյանից՝ 900 ուրլի, Խոյի Հյուսեյին խանից՝ 2500, Ղաբարադի Մուստաֆա խանի վորդի Քանանդ-Կուլի աղայից՝ 3500 ուրլի: Տնային իրեր. 12 խոնջա, յուրաքանչյուրի վրա դնում էին պարսկական արծաթե ամաններ զանազան տեսակի՝ մի մի գյուլմին. 4 սալախի (գինու աման), 3 մեծ մոմակալ պարսկական վոճով, նրանց հետ և 3 զարադամ (մատուցարան), 2 մեծ պարսկական թեյաման, 2 սուր, վորոնք հին ժամանակներում գնված էին 300 ուրլով, իսկ հետո զարգարված էին 300 մախալ վոսկով. 1 հատ խաբիսա (մուշտակ) սև սամուրենուց՝ ծածկված շամլա կոշիկով շալերով, նրա վրա պիտի լինի 300 մոխալ վոսկե կոճակներ (զյուզմա). 3 հատ սամուրի մուշտակ նույնպիսի վոսկի գյուլմաներով, ծածկված շալերով, սամուրի մի մուշտակ՝ ծածկված, ըստ պարսկական տարադի աղյուսագույն մահուդով, նոր շալեր զանազան գործաշանների, ինչպես են՝ շարգաք, շամլա, գուլ, փիմգ, ութ հատ, մի մեծ մափրաշ լիքը թավիշով, դալամ-բյարով (հնդկական ձոթ) և Յեղդինի զանազան մետաքսե կտորներով, ութ մափրաշ, լիքը թավիշի մետաքսե ձոթեղենով. մի սենյակ՝ լիքը սպիտակ բաժրակե կտավով, 12 հատ յորգամ-դաշակ, վորոնց յերեսները ծածկված էին թավիշով, դալամբյարով և ֆալադայիներով (մետաքսե ազնիվ շալեր) և վորոնք պահվում էին տան մեջ պատվավոր հյուրերի համար. Շուշու տան մեջ բոլոր սենյակները զարդարված էին, ըստ սովորության, խալիկներով (զորգերով), ույուսմաք — ֆեյզաներով (թաղիք ուղտի բրդից) խորասանի զորգերով, կարայդ-տեղ չիմի — քամք, բյուրեղյա ամանեղեն տասն յերկու խոնջաների վրա, յուրաքանչյուրի վրա դնում էին զանազան տեսակներից տասն երկու հատ Պընձե զանազան ամաններ 100 փութից ավել, մի մեծ չաղիր (վրան) պատով, յերկարությունը 15 և լայնությունը 10 արշին, շինած յերկտակ կտավից և մեջտեղ շահմաթի ձևով զարդարված Սպահանի զանազան բուրմեղներով. նույն տեսակ մի ուրիշ վրան, փոքր, յերեք միջին չափի յերկտակ վրաններ, յերկու մուխորի ալաշուխ (պարսկական թաղիքի վրան), մի դաքի-լիովի (զալմուխական վրան), Գուրաճա — ասպար (զուլմանի գործիքներ) 26, ալաթ — խուփ 60 հատ, յերկաթե իրեր, ինչպես նիզ, բիր, թի, կացին, մուրճ, ունեկիք, ձողերով յերկաթ և այլ շատ բաներ, վոր չեն հիշում: Բամբակ 400 լիտր, պարսկական լավ թամբեր՝ իրանց բոլոր պարազաններով՝ 12, արծաթով զարդարած, լավ տարճանակներ՝ 3, արծաթապատ, շատ լավ հրացաններ՝ 3: Ամենալավ վորձ ձի 20 հատ, լավ ջորիներ իրանց թամբերով՝ 40, լավ մատակ ձիաներ մորուկներով՝ 100, եշ՝ 60, գոմեշ՝ 120, յեղ՝ 60, կովեր իրանց հորթերով՝ 200, վոչխար և գառն՝ 1000: Քառաչեն տներ. Շուշում յերկու հատ, Ավետարանոց (Չանախի) գյուղում 3 հատ¹⁾:

Ահա միջավայրը: Ամբողջովին թանձրացած նախնականություն, լեռ ու ժայռ, աղքատություն ու մանր անջատականու-

¹⁾ Չպետք է մոռանալ, վոր այս Մեկիք Շահնազարի ամբողջական դուքսը չէ, այլ նրա այն մասը, վոր ստացավ նրա ավագ վորդի Մեկիք Ջուսեուղն, վոր թեև իբրև ժառանգ ստանում եր հայրական կայքի մեծագույն մասը, բայց ժառանգության մեջ մաս ունեյին և Մեկիք Շահնազարի մյուս վորդիները, իսկ որանք սակավավոր չէին:

թյուն, լիքը սահմանային և քմահաճոյական վեճերով ու կռիւներով, կտրված դաշտից ու ճանապարհներից, մեկուսացած իր միշտ խոնավ ու լացող ամպերի տակ:

Յեւ ահա Արեւելքի այդ մշուշապատ ծոցը, ինքն եւ մի ամբողջ միամիտ ու անզրագետ Արեւելք ծոցած իր մեջ, գնում եր սաստիկ հետաքրքրութիւն վառելու Հարավային Գերմանիայի բաղմամբով իշխանութիւններից մեկի մեջ, դառնալ քաղաքական ծրագիր, դիվանագիտութիւն, վորի շուրջը նուէն իսկ ղինական շարժումներ, արշավանքներ եւ եյին հերյուրվում:

Ո՞վ պոկեց Լեոնային Ղարաբաղն իր ամպերի կրծքից և տարավ այդքան հեռու: Մի ուշ լար միայն, վոր ընդունակ եր այդպիսի գործ կատարելու, և այդ՝ առևտրական կապիտալն եր:

Մենք տեսնում ենք, վոր այդ կապիտալը, միացած վաշխառվականի հետ, բավական ուժեղ յերևույթ եր և Լեոնային Ղարաբաղում, իրրև արդյունք սեփական հողի: Բայց նա չեր գործողը ներկա դեպքում: Զմոռանա՞նք այն, ինչ արդեն ասել ենք մի անգամ. — հայ առևտրական կապիտալը դադարում ե իրեն շրջապատող ժողովուրդների կապիտալներին նման լինելուց և ձեռք ե բերում քաղաքական-հասարակական գործոնի ուշ միայն այն ժամանակ, յերբ յենթարկվում ե յեվրոպական կապիտալի ազդեցութեան: Ուրեմն, պիտի վորոնենք այդպիսի կապիտալ, վորպեսպի լուծենք Ղարաբաղը Յեվրոպա տեղափոխելու հանելուկը:

Յեւ վորոնում ենք, և գտնում ենք:

Հարավային Ղարաբաղն իր մի ամբողջ գավառով (Արեւիք՝ Մեղրի) մտնում ե Արաքսի ձորը, վոր, ինչպես ասել ենք, խոջայական կապիտալի հայրենիքն եր: Ահա, ուրեմն, այն ճանապարհը, վորով Ղարաբաղը պիտի շփվեր Յեվրոպայի հետ: Իսկ թի ձվքեր պիտի լինեյին այդ հաղորդակցութիւնը մշակողները, պատասխանել կարելի յե մի խոսքով — դափանցիները: Ղափան — այս մի գավառ ե Սյունիքում: Բայց 17-րդ դարում այդ մի անուն եր, վոր ծածկում եր գրեթե ամբողջ Ղարաբաղը: Կար Մեծ Ղափան, կար և Փոքր Ղափան: Յեւ ահա Արեւիքի խոջաներն իրենց անվանում եյին Արևմուտքում Ղափանցիներ: Այսպես եյին, որինակ, Շահումյանները Վենետիկում, վորոնք 17-րդ դարի կեսից խոշոր առևտրական տուն ունեյին այնտեղ ¹⁾: Յեւ միջազգային առևտրական շուկայում մենակ սբանք չեյին, վոր ներկայացնում եյին դափանցիներին:

Մենք նորից պիտի վերադառնանք հայագետ Շրոդերին՝ Յեվրոպայում առևտուր անող հայ խոջաներին բնորոշելու համար քաղաքական տեսակետից: Նրա ջուղայեցի Սաֆարը, վոր խոսակցութիւն ուներ Ֆրանսիացու հետ, ասում ե.

«Մեղ ինչ պետք ա թագավորաց կովի վերա խոսիլ. ասացի մեր յերկիրը խողաղութիւն ա»: Յեւ հետո. «Ուղորդ ա, մեր ազգն ետր ել ղինջ ա քանց մեր թագավորաց վախին, զարա կռիվ չի գնալ ու ամեն ազգի հետ ազատ ելումուտ ունի»: ²⁾

Ահա և մի խոջայական խնջույք: Մեկն ասում ե.

«Յես Ֆրանկստան մինքանի տեղ ասել եմ, թի մեղ մոտ այսքան այսքան բարաթ խողող կա. իսկի ուղել չեն հավատալ. կասեն թի դուք մին անկիրթ ազգ եք, ձեր խոսքին թամալ չկա. — Աջաք չե ախեր, զարա ինչպես ել ենդունց մինն ասել ա. ետր հային վոչ թուր ունի վոչ գրիչ, խարբալելու վախտ ա»:

Յեւ ահա ինչ պատասխան ե տրվում դրան.

«Թող ինչ կուգեն՝ ասեն, ինչպես վոր Աստված զմեզ ստեղծել ա, ենհենց ենք. վոչ ենդոնք դիտեն զմեզ փոխել՝ վոչ մեզ հաջաթ ա ենդունց դարչալ խոսիլ»: ³⁾

Վաճառական դասակարգի ամենաորինավոր ցանկութիւններ և իդեալներ: Հային հարկավոր ել չե սեփական թագավոր. յեթե ունենա այդպիսի բան, պիտի պատերազմի գնա, մինչդեռ ալժմ նա կովի չի գնում և ազատ առևտուր ե անում ըտր ազգերի հետ: Հային համարում են անկիրթ ազգ և դրա համար ել նշանակութիւն չեն տալիս նրա խոսքին: Հայը, ասում են, վոչ թուր ունի, վոչ գրիչ, ուրեմն և կարելի յե նրան հարստահարել: Ինչ ուզում են, թող ասեն, պատասխանում ե հայ խոջան — մենք այսպես ենք ստեղծված և վոչվոք չի կարող մեղ փոխել:

Այս, կարելի յե ասել, հասարակական կարծիք ե, շահի և կապիտալի հաստատած մտայնութիւն: Այսպես ե հայ խոջայական զանգվածը յեվրոպական վաճառանոցներում: Յեվրոպական կապիտալից նա վերցնում եր շահ, պերճանք, փարթամութիւն: Իսկ մտքով ու հոգով՝ անբռնաբարելի խոջա: Բայց այսպես եր, քանի վոր կար, արտոնված ու փայփայված եր խոջայական կապիտալի հայրենիք Զուղան: Այս բացառիկ դրութիւնը, սակայն, յերկար չտևեց: 17-րդ դարի յերկրորդ կեսում հետզհետե սկսվում են պարսից կառավարութեան ճնշումները, Զուղայում: Հետզհետե բացվում եր կառավարութեան նոր ուղղութիւնը — վոչ թի պաշտպանել խոջայական առևտուրը, այլ հարստահարել ու կողոպտել նրան: Այս ուղղութեան հետ սաստկանում եյին և կրօնական

¹⁾ Հ. Ալիշան — «Սխական», Վենետիկ, 1893, յեր. 300 — 301.

²⁾ Շրոդեր — «Գանձ Արամեան լեզուին», յեր. 338 — 339.

³⁾ Անդ. յեր. 361 — 362.

Հայաժառանգները: խոջայութեան մեջ մտնում եր անբավականութեան պարսից կառավարութեան դեմ: Ահա այս հողի վրա եւ հետզհետե խոջայական կապիտալի սեջ արտահայտվել ե սկսվում յեվրոպական մտքից ազդված քաղաքական անբավականութեան, վոր ե մղվում եր դեպի այնպիսի ուղղութեան, վոր իր եյութեամբ պիտի սարսափեցնեի Շրոդերի Սաֆարին եւ, մյուս բարեմիտ ե ինքնագոհ խոջաներին եւ:

ԳԼՈՒԽ ՅԵՐՐՈՐԴ

ՀՈՒՆՈՍՅԱՆ ՀԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԱՅՈՒՆ

1.

Տասնյոթերորդ դարի վերջին տասնամյակում, Լուի 14-րդի արքունիքին մոտ, Փարիզում կամ Վերսայլում, մի հայ մարդ բաց եր արել պերճանքի մի խանութ ե իր առևտրի այս ճյուղի ողջութեամբ վոչ միայն ծանոթութեաններ եր կապել պալատական ազդեցիկ պաշտոնյաների հետ, այլ ե հույս ուներ, նրանց միջոցով, ունկնդրութեան շնորհ ստանալ նույն ինքն «արեթագավորից»:

Այս մարդն իրեն անվանում եր Իսաայի Որի կամ Ուի: Ասում եր, թե ունի նշանավոր ազնվական ծագում՝ հայ իշխանական մի տոհմից, թե ինքը մեկն եր այն աշխարհական պատգամավորներից, վորոնք Եջմիածնի գաղտնի ժողովի կողմից ուղարկվեցին Արևմուտք Հակոբ կաթողիկոսի հետ, բայց նրա մահից հետո չեի վերադարձել տուն, այլ յեկել եր Յեվրոպա ե այժմ ուզում եր կենդանացնել Լուի 14-րդի միջոցով այն գործը, վոր ծրագրել եր Եջմիածնի ժողովը, այն ե՝ Հայաստանի ազատութեանը: Այս խոսքերը կարող եյին թվալ ֆրանսիական արքունքի մարդկանց լոկ խանութպանի խոսքեր: Բայց պատմական պատահականութեանը, այն, ինչ հայերեն լեզուն այնքան միամիտ բառակազմութեամբ անվանում ե ճակատագիր, այս իսկ պերճանքի խանութպանի համար վորոշել եր խոշոր քաղաքական դեր, վորի մանրամասնութեաններն արդեն դրաված ունեն մի ամբողջ գրականութեան:

Հատկանշական հանգամանք ե, վոր Որիի մասին խոսող հայկական աղբյուրներ չկան այդ գրականութեան մեջ: Յեվ յեթե նա այսօր ունի իր ընդարձակ պատմութեանը, այս միայն շնոր-

հիմ օտար զիվանագիտական արխիվներին: Յեթն այս արխիվները պրպտողներ չլինեյին, այսօր ել, անշուշտ, անհայտ կմնար այդ մարդն իրանով սկսված այն մեծ քաղաքական շարժման հետ, վոր մտցնում է հայոց պատմությունը նոր շրջանի մեջ:

Առաջին անգամ Որիի մասին բավական մանրամասն խոսել է ռուս հայտնի պատմաբան Սերգեյ Սոլովիևը, պատմելով Պետրոս մեծի հարաբերությունները նրա հետ¹⁾: Նրա ամբողջ այս հատվածը հարազատ վերարտադրություն է արխիվային նյութերի և նույնպես ճշտությամբ փոխադրել է հայերենի Ալեքսանդր Յերիցյանն իր «Հայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի Անդրկովկասում առած սիրապետությունների մեջ» անունով աշխատության առաջին խոսքում²⁾, իսկ այստեղից էլ անցնում եր Րաֆֆիի «Խամսայի մեկնություններ»-ի մեջ³⁾:

Սակայն ռուսական արխիվները պահել էյին միայն այն տեղեկությունները, վորոնք վերաբերվում էյին Որիի գործունեության Ռուսաստանում, իսկ թե ինչ եր յեղել դրանից առաջ, վոչ վոք չգիտեր: Առաջին անգամ անհայտության քողն Որիի կյանքի նախառուսական շրջանի վրայից վերցնողն յեղավ Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Հեյդելը, վոր Մյունխենի պետական արխիվում կատարած իր ուսումնասիրությունների միջոցին գրտավ մի շարք վավերագրեր Որիի մասին և իր ուսումնասիրությունն այս մասին հրատարակեց Մյունխենի գիտությունների ակադեմիայի ամսագրում 1893 թվականին: Այդ հոդվածի հայերեն թարգմանությունը հրատարակվեց հետևյալ 1894 թվին⁴⁾: Չորս թե հինգ տարի անցած ֆրանսիացի Մոռիս Մյուռեն տվեց շվեյցարական մի հայտնի ամսագրի մեջ պրոֆեսոր Հեյդելի նույն ուսումնասիրության ֆրանսերեն կոմպիլացիան իր հապավումներով և հավելումներով⁵⁾: Այսպիսով Որիի կյանքի և գործի ուսումնասիրության համար առաջնակարգ աղբյուր հանդիսանում է պրոֆեսոր Հեյդելը, վորի արժեքավոր լուսարանությունները Որիի արտասահմանյան կյանքի և պարապմունքների մասին միակն են, չգերադանցված վոչ վոքից:

Հեյդելի համառոտ ուսումնասիրությունից հինգ տարի անցած, 1898 թվին, Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի հրա-

տարակությամբ, լույս տեսավ հայտնի հայ լուսավորչական ազգասեր և ցարական բյուրոկրատ Կարապետ Յեղյանի մի ստվարահատոր գործը, վոր վերաբերվում է այն հարաբերություններին, վորոնք տեղի յեն ունեցել ռուսաց կառավարության և հայ ժողովրդի մեջ Պետրոս մեծի ժամանակից մինչև 18-րդ դարի վերջերը¹⁾: Աշխատությունը բաղկացած է յերկու մասից: Գնահատելի մասը, վոր և մեծագույնն է հատորի մեջ, կազմում է արխիվային վավերագրերի հարուստ ժողովածուն, ուր հավաքված են նաև Իսրայել Որիին վերաբերյալ այն թղթերի մեծագույն մասը, վորոնք պահվում են թե Մյունխենի և թե Մոսկվայի պետական արխիվներում: Այս մասից առաջ դրված է Յեղյանի մի շատ ընդարձակ ուսումնասիրությունը, վոր պիտի լինի հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունը. բայց այստեղ լուսարանությունները մեծագույն մասամբ անպետք են՝ նախ իբրև բյուրոկրատական աշխարհայացքի պատկեր, և յերկրորդ՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր Յեղյանը հնարավոր է համարել հրատարակել միայն այն տեղեկությունները և վավերագրերը, վորոնք ներկայացնում են Որիին իբրև մի ազնվական գործիչ, վոր թե անշահասեր է և շիտակ, բայց մանավանդ իդեալիստ-ազգասեր: Այսպես, միայն պրոֆեսոր Հեյդելից ենք մենք իմանում, վոր Որին յեղել է վաճառական:

Համենայն դեպս, գործը ներկայացվում եր շատ լայն ու մեծ չափերի մեջ: Որին դառնում եր չափազանց խոշոր պատմական փաստ և նրանով զբաղվում էյին շատերը, ղեկավար ունենալով վավերագրերը՝ հանդերձ Յեղյանի ազգասիրական լուսարանություններով²⁾:

Բայց այստեղ ել կրկնվեց այն, ինչ արդեն տեղի յեր ունեցել հին հայոց պատմության վերաբերմամբ: Վավերագրերի մասին վոչ մի կասկած չկար, ամենքը հավատում էյին նրանց և ընդունում նրանց իբրև անխարդախ և զուտ ճշմարտություններ. բայց ահա Որիի վերաբերմամբ հանգես յեկավ այն քայքայիչ քննադատությունը, վոր քարի վրա քար չեր թողել Մովսես Պորենացու գործի մեջ: Այս քայքայիչ քննադատությունը մշտցնում եր Որիի թղթերի մեջ Աշոտ Հովհաննիսյանը, վոր արդեն մի ամբողջ ուսումնասիրություն ուներ Որիի մասին գերմաներեն

1) Соловьев — „История России“ т. 18, М. 1868.

2) «Փորձ» հանդես, 1877 — 1878, № 1, յեր. 368 — 372.

3) Թիֆլիս, 1882, յեր. 28 — 32.

4) Լ. Բարսյան — «Պրոֆեսոր Հեյդելը և մի հատված հայոց պատմությունից» («Արձագանք» լազիր. Թիֆլիս 1-94 № 75).

5) Թարգմանված է Լոնդոնի «Նոր կյանք» թերթի մեջ 1896 թ.

1) Г. А. Эзов — „Сношение Петра Великого с Армянским народом. СПб, 1898, (LX + 51), in 40.

2) Առաջիններից մեկը յես էյի իմ «Հայկական Տղապրության» յերկու հատորների մեջ:

լեզվով¹⁾ և հետո միայն անհրաժեշտություն եր համարել նուրբ և մանրագնին վերլուծության յենթարկել Մոսկվայի արխիվում պահված թղթերը հարազատության տեսակետից և գտնում եր մի շարք կեղծարարություններ, վորոնք վոչնչացնում են Որիի բարոյական հեղինակությունը և բոլորովին այլ լուսավորության մեջ են դնում նրա գործը²⁾։

Չնայած, վոր Իսրայել Որիի մասին շատ և գրված, մինչև որս գեւ չի հայտնագործված նրա ծննդավայրը։ Ինքն Որին վոչ մի տեղ և վոչ մի անգամ չի տվել իր գյուղի անունը, թեև առիթ և ունեցել շատ անգամ խոսելու իր տոհմի մասին, մինչև իսկ մանրամասն նկարագրել և իր հոր տուն գնալը, իր քրոջ ու յեղրայրների հետ տեսնվելը։ Ուր եր կատարվում այս բոլորը — ճշտորեն հայտնի չեւ Գիտենք միայն, վոր Որիի գյուղը ելմիածնից հեռու չեր, հեռու չեր նաև Անգեղակոթ գյուղից, վոր արդեն Հարավային Ղարաբաղին և պատկանում։ Բաֆֆին անվանում և Որիին «Հնդկաստանցի հայ»³⁾։ Այս պարզապես բանաստեղծություն եւ։ Շատ բան չի պարզում և Որիի ժամանակակից յեզվիտ միախոնար Կրուսիմսկին, վոր գտնվում եր Սպահանում և գրելով Որիի մասին, անվանում եր նրան Կապանի⁴⁾, այսինքն՝ Ղափանցի։ Գիտենք արդեն, վոր Ղափան անվան տակ այդ ժամանակ հասկացվում եր ամբողջ Ղարաբաղը, ուրեմն այս խոսքով վոչ գավառ կարելի յե գտնել, վոչ գյուղ։

Բայց մեզ թվում ե, թե հանելուկը անլուծելի չե, և լուծման թելը մեր ձեռքն և տալիս ինքն Որին այնտեղ, ուր, խոսելով Նախիջևանի մասին, ասում ե, թե այդտեղի խանն իրանց տոհմի մահացու թշնամին և և հալածում և նրա անդամներին⁵⁾։ Նշանակում ե, թե Որիի հայրական տունը, վոր և ծննդավայրը, գտնվում եր Նախիջևանի խանության մեջ։ Դեպի այստեղ և տանում մեզ և Որիի տոհմային ծագումը։ Նա շարունակ պնդում ե, թե իրանց տոհմի նախահայրը հռչակավոր Պոռ իշխանն եր։ Մոսկա Մյուռեն սաստիկ կասկած և հայտնում Որիի ազնվական ծագման մասին, բայց առանց փաստի, և մենք չենք հասկանում թե ի՞նչը պիտի արգելեր, վոր Որին լիներ Պոռ իշխանի հեռա-

վոր թոռներից մեկը, միթե այն միայն, վոր նա վաճառական եր։ Բայց մենք շարունակ տեսանք, վոր հայ ազնվականն ինքն ել վաճառական եր և նրա համար սովորական եր կալվածատեր բարոնից դառնալ վաճառական պարոն։

Արդ՝ վոչ մի հիմք չկա ընդունելու Որիի ծագումը Պոռ իշխանից։ Հայտնի յե, վոր այս Պոռը Սաչենի իշխաններից եր, Սաղրակյան տոհմից, վոր տիրում եր Գանձասարից դեպի հարավ տարածված լեռնաստանին (Հավապտուկ և այլն)։ 13-րդ դարում, թաթարների ժամանակ, Սաղրակյաններն իրանց հավատարիմ ծառայությամբ յերկրի այդ նոր տերերին, ազդեցիկ դեր եյին կատարում, և Վասակ իշխանը իր տիրապետության տակ եր առնում Վայոց Ձորի (Դարալագյազի) մի մասը, այդտեղից մշտնում եր Բջնի և կառուցանում եր Կեչառուքի գեղեցիկ վանքը։ Նրա վորդին Պոռն եր, իր քաջություններով հռչակավոր դորավար, վորից ինչպես ասում և ժամանակագիրը, գոգում եյին թըշնամիները։ Սա շինեց Գեղարդի վիմավոր վանքը, բայց ինքը թաղվեց վոչ թե այդտեղ, այլ Կեչառուքի վանքում։ Իսկ տոհմային կալվածները, ընդլայնվելով, դուրս եյին գալիս Դարալագյազի սահմանից և տարածվում եյին հարևան Ճահուկ գավառի Շահապոնք գավառակը։ Այս ել դառնում եր Պոռյան տոհմի բնակավայրը¹⁾։ Մեծ աշխարհաքանդության դարերը, ինչպես տեսանք, մանրացրին ամեն ինչ։ Մանրացավ և Պոռյան տոհմը։ Որիի հայրը մեյիք եր, փոքրիկներից, կոչվում եր Իսրայել, և Որին ինքն ել խոստովանում եր, թե գյուղում իր ունեցածը մանր կալվածներ են²⁾։

Արդ՝ ընդունելով Շահապոնք ավանը կամ նրա մերձակա մի այլ գյուղ իրեն ծննդավայր Որիի, մենք գրա հետ ձեռք ենք բերում և յերկու կարեոր իրողություններ, վորոնք կարող են բացատրել այդ մարդու կյանքի մի քանի հանգամանքները։ Առաջինն այն ե, վոր 17-րդ դարում Շահապոնքը հայ կաթոլիկների կամ ունիթորների զլխավոր կենտրոններից մեկն եր, և ամենայն հավանականությամբ ինքն Որին ել մեկն եր այդ ունիթորներից և հենց այս հանգամանքի հետևանքով եր, վոր մտավ Հակոբ կաթողիկոսի պատվիրակության մեջ՝ Հռոմ գնալու համար։ Նույն այս հանգամանքով և բացատրվում և այն համառ անվրաստահությունը, վորով հայ լուսավորչական բարձր հոգևորական-

1) Aschol Johannisian „Ysrael Ory und die arm. nische Befreiungs- le: München, 913.

2) Առաւ Հովհաննիսյան — «Հայ-առաւ որիենտալիստի ծագման խնդիրը» Եջմիածին, 1921.

3) «Մամսայի Միլիթություններ» յեր. 27

4) Histoire de la dernière Nèvoian de Perse, la Haye, 1728 t. I, p. 215.

5) Eso, c. 31.

1) Ալիշան — «Միսական» յեր. 479, 481. — 42. և նույնի «Այրարատ», Արեւիկյան Հինգ գաւառի նկարագրություն։

2) Զ308 c. 193.

Այսպիսով յերևան եր գալիս մի ամբողջ գիվանագիտական ընդունակություն խոջայի արտաքինի տակ Պեաք և հենց այս գըլխից բնորոշել այդ՝ հայկական չափանիշով արտակարգ ընդունակությունը նրա մի քանի առանձնահատկությունների միջոցով: Խոջայական կապիտալն Արևմտյան Յեվրոպայում առանձնապես գործոն ու ծավալուն եր 17-րդ դարի յերկրորդ կեսում, ինչպես այս պարզ ցուցադրում է այդ ժամանակ արագորեն իբրև մշակութային յերևույթ ունեցած հայկական տպագրությունը, և այդ կապիտալից դուրս հաղիվ թե կարելի լինի գտնել մի այլ միջավայր, վոր դաստիարակած ու սնուցած լինի Որիին իբրև գործիչի: Յեվ իր ժրությամբ, շարժունությամբ, ճարպիկությամբ, համառ ու չարքաշ տոկունությամբ նա մերկացնում եր ամենից առաջ հարազատ խոջայական բնութագծեր: Պարսպմունքը հայթայթում եր նրան այնպիսի գործնական գիտելիքներ, վորոնք զետեղում եյին նրան խոջայական դասակարգի այն վերնաշերտում, վորին մենք ավինք «ինտելիգենտ» անունը:

Սակայն, Որիի ինտելիգենտությունը շատ բնորոշ ինքնատրպություն ուներ: Նրա ամբողջ մտային կարողությունը բանավոր եր, խոսակցական: Նրա ընդունակությունը լեզուներ սովորելու մեջ շատ զարգացած եր, և «նա տեղյակ եր խալիբեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, մասամբ նույն իսկ լատիներեն լեզուներին», բայց մենք չունենք և վոչ մի հատ գրություն վորեւ լեզվով (անգամ հայերեն), վոր նրա շարադրությունը լինի, թեև բազմաթիվ են նրա անունն ու ստորագրությունը կրող գիվանագիտական թղթերը կա ավելին: Որիի գրությունները քննական վերլուծման յենթարկած հետախուզող Աշոտ Հովհաննիսյանը յեկել և այսպիսի յեզրակացության. «Յեզրակացում ենք այսպիսով, վոր ՌԷ-ին ինքը նույնիսկ հայերեն չեւ գրում: 1711 թվին Պարսկաստանից Մոսկվա ուղարկված այն հայերեն թղթերը, վոր համապատասխանում են Յեզյանի № № 167 — 69-ին, նրա ձեռքով չեն գրված. վոչ մի նմանություն այդ թղթերի կանոնավոր նոտրագրերի և «Բզրեկ Ուրի» մականգրության անփորձ ձեռքի միջև»¹⁾: Դուրս և գալիս, ուրեմն, վոր Որին հաղիվ կարողանում եր իր ստորագրությունը ճանկոտել հայերեն տառերով: Այսպիսի խոջաներ լինում են շատ, բայց հետաքրքրականն այն և, վոր այդ խոջայական պակասություններն Որին, ըստ յերևույթին, չեյին խանդարում լինել ճարպիկ գիվանագիտական գործիչ: Իր բազմաթիվ

թղթերը գրված են զանազան (լատիներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հայերեն) լեզուներով, և ինքը բոլոր այս ղեաքերում մնում եր թելադրող միայն, հետեաբար ինչքան լավ հիշողության տեւ պիտի լիներ նա՝ տարիներ ընթացքում միանման գիծ տանելու համար, առանց խոշոր վրիպումների:

Ահա ինչ տեսակ գործիչ եր հանել իր միջից հայ խոջայական կապիտալը: Թե վորքան անզուգական եյին նրա մեջ բունավորված գիվանագիտական ընդունակությունները — մենք այս կը տեսնենք առջևում: Յերևույթը աչք գրավող և մանավանդ այն կողմից, վոր հայ ժողովրդի համար քաղաքական ճակատագիր դարբնելու վրա աշխատողն այլևս մի կաթողիկոս չեւ կամ յեպիսկոպոս, այլ մի աշխարհական մարդ: Որին, ճիշտ և, առաջին որինակը չեւ: Հետաքրքրական և, վոր նրանից առաջ նույն գիտլումատիական ճանապարհը բռնողն եւ, Պեաքը, նույնպես նախիջևանի հայ ունիթորական միջավայրից եր դուրս յեկել, բայց նրա մասին մենք գրեթե վոչինչ չգիտենք: Յեվ ահա այստեղ մի հետաքրքրական հարց և ծագում — ինչ տարբերություն կարելի յե գտնել, համեմատական չափով, Հայաստանի ազատության համար աշխատող հոգեվորական և աշխարհական գիվանագետների մեջ:

Տարբերություններ կարող եյին լինել ձևերի, գործելակերպի տեսակների մեջ: Բայց հիմնականի մեջ՝ վոչինչ տարբերություն: Յերևույթն եւ իրարից շորերով զանազանվող հարազատ զավակներ եյին — արյունն արյունից և վոսկրը վոսկրից — միևնույն հոր — հայ կեղերական գիվանագիտության, վորի հիմքերը մնում եյին անսասան չորրորդ դարից — դիմում աստ պետական ույթին աղետողի դիմում, հանուն քրիստոնեյության, զինված լուր տանջվողի իրավունքով: Այսպես եր մինչև Որին, այսպես կարող եր յինել ինքը, Որին, և այսպես եւ պիտի լինեյին Որիից հետո յեկող բոլոր հայ գիվանագետները:

Որին իբրև մասնավոր անհատ չեւ գործում, այլ իբրև ներկայացուցիչ Նշմիածնի ժողովի, վորի վրայով այնքան տարիներ եյին անցել: Հասկանալի յե, վոր նրա պաշտոնական լիազորությունները միանգամայն անբավարար պիտի համարվեյին: Բայց և այնպես, նա աշխատում եր գոնե իմանալ, թե հող կո հայերի այն ակնկալությունների տակ, վորոնք զրված եյին Յեվրոպայի միջամտության վրա: Այս պիտի լիներ առաջին քայլը, բայց հենց այս առաջին քայլն եւ խոչընդոտի յեր զարնվում ֆրանսիայում: Մոռիս Մյուռեն գրում է.

¹⁾ Աշոտ Հովհաննիսյան — «Հայ-ռուս որինտացիայի ծագման խնդիրը» եջմիածին, 1921, յեր. 31 — 32.

«Որին արքունիքին մոտիկը հաստատվեցավ, Փարիզ կամ Վերսալը, և սկսավ ամեն տեսակ պերճանքի առարկաներու առուտուր ընել: Այս կերպով հարաբերութեան մտով մեծ թագավորը շրջապատող պալատականներու և պաշտոնակալներու հետ: Հուլիս ամսոց վրա դրած եր իրեն ունէնդրութիւն մը ձեռք բերելու համար: Բայց իր բոլոր փորձերը ի դեռ յեկան: Մեկ քանի տարի ամբողջ համառեցավ, միշտ ճամբու գրկելով, առանց ընտել վնասելու: Վերջիվերջոսակայն հոգնեցավ և Ֆրանսիային մեկնեցավ, վտըներուն փոշին թոթմելով անոր հողին վրա: Ժամանակի պատմադիրներուն մեջ իզուր լուսաբանութիւններ փնտնեցինք՝ Ֆրանսիայի մեջ Որիի պատվիրակութեան մասին Ձեռք գիտեր թէ այն թագավորը — կամ գոնե իր նախարարները — ինչու արհամարհեցին Հայաստանի իշխաններուն գեասանը»:

Հեղինակը դանադան յինթադրութիւններ և անում այս առթիւ, վորոնցից գլխավորն այն և, թե Լուի 14-րդը ատուած և հայերին այն պատճառով, վոր նրանք համառ կերպով կպած էին իրենց յեկեղեցուն և չէին ուզում կաթոլիկանալ: Բայց յեթե այդ լինէր պատճառը, Որին, ընդհակառակը, պիտի գրավեր «արեւթագավորի» առանձին ուշադրութիւնը, քանի վոր ներկայացնում եր Հակոբ կաթողիկոսի միութիւնը հայ ունիթորների հետ, մի միութիւն, վոր Հայաստանում գործող կաթոլիկ պրոպագանդի մեծագույն հաղթանակն եր համարվում: Պատճառն, ուրեմն, այդ չէր: Իրական պատճառն այն եր, վոր այդ ժամանակ, ինչպես գիտենք, Հնդկաստանում և Պարսկաստանում Ֆրանսիական առևտրական կապիտալին դեմ մրցող անգլո-հոլլանդական առևտրական կապիտալին միացած եր և հայ խոջայական կապիտալը: Այսպիսով հայերը գտնվում էին այն բանակի մեջ, վորի դեմ Ֆրանսիան վաճառականական պատերազմներ պիտի մղեր մի ամբողջ դար:

Բայց, պետք և ասել, վոր ինքն Որին ել Արևմտյան Յեվրոպայի քաղաքական անցուղարձեցից խրատ վերցրած պիտի լինէր, թե իսկապես Լուի 14-րդից իրական սպասելիք ունենալ չի կարելի: Վորքան և Ֆրանսիայի «արեւ» աղմուկ հանած լինէր իր խաչակրական արշավանքի պալատական խաղով, այնուամենայնիվ Ֆրանսիական ավանդական քաղաքականութիւնը նրա քմահաճույքներից ուժեղ եր և քաշում եր նրան դեպի Թյուրքիան պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնն այն ծանր և սասանեցուցիչ պայքարի մեջ, վոր սաստկացավ մանավանդ 17-րդ դարի յերկրորդ կեսում Միջին Յեվրոպայի և սուլթանների պետութեան մեջ: Այս մի ահավոր մենամարտութիւն եր Իսլամի և քրիստոնեւորութեան մեջ — այսպես եր հասկացվում պատերազմների այն յերկար շարքը, վորի մեջ ոսմանյան վիթխարի բանակներն ունեին իրանց առջև մի գլխավոր թշնամի — Ավստրիան, վորին ոգնում էին դաշնակիցները — մերթ Վենետիկը, մերթ Լեհաս-

տանը և միշտ ել Հարավային Գերմանիայի իշխանութիւնները, վորոնցից հիշատակում ենք մասնավորապես մեկը — Հոենոսթայն Պալատինատի (Բավարիայի, կամ իսկապես Պֆալցի) կյուրֆյուրստը¹⁾: Թյուրքական արշավանքները ավերակ էին դարձնում Ավստրիան, վերջն ել այն աստիճան աջողութիւն ունեցան, վոր մեծ վեզիր Կարա-Մուսաֆան պաշարեց Վիեննան (1683): Այսպիսով քրիստոնեւորական շահերի համար մարտնչողի դերը պատկանում եր ավստրիական կայսր Լեոպոլդին և նրա հետ համերաշխ գործում եր Հոռմի պապը: Իսկ Ֆրանսիան, վոր պարծենում եր «Հոռմի ավագ դուստրը» տիտղոսով, այս ահավոր պայքարի մեջ խաղում եր աղվեսային դեր: Լուի 14-րդը կամ ոգնական դորք եր ուղարկում Լեոպոլդին, ունենալով իր յետին հաշիվները, կամ եր խախտում եր խանգարել, վոր Ավստրիան դաշնակիցներ ունենա, աշխատում եր խանգարել, վոր Ավստրիան Թյուրքիան, Ֆրանսիայի յերբ սաստիկ պարտութիւն եր կրում Թյուրքիան, Ֆրանսիան շտապում եր փրկել նրան կորստից: Վիեննայի պաշարումն եւթան չնստեց Թյուրքերին: Քրիստոնեւական բանակները միացրին իրանց ուժերը և այնուհետեւ պատերազմը, վոր շարունակվեց իրանց ուժերը և այնուհետեւ պատերազմը, վոր շարունակվեց իրանց ուժերը, շատ աննպաստ եր Թյուրքիայի համար և դաշնակիցները ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում նրան: Սուլթանների պետութիւնը սարսափելի դրութեան մեջ եր: Վերջում եր ոսմանյան սուլթանների ահարկու նվաճողականութեան շրջանը, սկսվում եր նրանց պետութեան անկումը:

Շատ հասկանալի չե, վոր քաղաքական հանգամանքները կըռուադատելու կարողութիւն ունեցող ամեն մեկը ըմբռնած կլինէր, վոր արեւելյան գործերի և մանավանդ Իսլամի ու քրիստոնեւորութեան վեճերի ու պահանջների լուծման ամբողջ ծանրութիւնը տեղափոխված և Վիեննա: Այսպես ըմբռնեց և Որին: Իզուր չեր վոր նրա նախորդը, Պետիկը, Վիեննա յեր ընտրել գործունեւորութեան կենտրոն Հայաստանի ազատութեան հարցը դնելու համար: Յեւ Որին, համոզվելով, թե վորքան ապարդիւն և Վերսալի արքունիքին կառչելը, ինքն ել բռնում եր Պետիկի ճանապարհը դեպի Լեոպոլդ կայսրի կարողութիւնն ու տրամադրութիւնը:

Բայց նա ուղղակի Վիեննա չեր գնում, խրատված Փարիզի փորձից, վոր ցույց եր տվել, թե վորքան դժվար և մուտք գրտնել թագավորական պալատները: Այս անգամ ավելի համեստ չափերի մեջ եր նա գնում իր ձեռնարկութիւնը և գնում եր

¹⁾ Այսպես կոչվում էին այն ավագ իշխանները, վորոնք կայսր էին ընտրում Ավստրիայի, դրա հետ և Գերմանիայի համար, ուստի նրանց տրվում եր «Կայսրընտրիչ» տիտղոսը:

Պֆայլցի մայրաքաղաքը, Դյուսելդորֆ, ուր այդ ժամանակ իշխում էր Լեոպոլդ կայսրի մոտիկ բարեկամ և ղեկավարող կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմը, վոր նաև կապված էր յեվրոպական մի քանի արքունիքների հետ խնամիրական կապերով, հետևաբար և հեղինակութուն ունեւր աշխարհի տերերի համայնքի մեջ:

Այժմ խոսքը տանք պրոֆեսոր Հեյդելին.

«Մի քանի գրութիւններից, — ասում և նա, — խմանում ենք, վոր Որին յերկար ժամանակից սկսած Դյուսելդորֆում էր հաստատվել և ցորենի ու գինու առևտուրով էր զբաղվում: 1689 թ. Որին կուրֆյուրստին պատահմամբ բողոքում և Փալցի արքունական մի քանի պաշտոնյաների մասին, վորոնք իրեն ղինու առևտրի ժամանակ ֆուսել էյին: Ինչպես յերեվում և, այս գեպին և առիթ յեղել Որին, վոր այդ ժամանակ 40 տարեկան մի ազա՛ն և փառասեր մարդ էր, կուրֆյուրստի հետ հայկական ձեռնարկության մասին խոսելու: Որին կարծիքով, այդ ձեռնարկությունը Փալցի կուրֆյուրստի փառքը շատ պետք է բարձրացներ Որին կուրֆյուրստին նկարագրեց հայոց գրութիւնը, կարիքն ու ցափերը և ասաց, վոր գրանք քրիստոնեյության հավատարիմ ֆուրու համար պարտիկներից մեծ նեղութիւններ են կրում: Որին ի միջի այլոց կուրֆյուրստին ասաց, վոր յեթե նա կարողանա հայերին անհամատեղելի ձեռքից ազատել, այն ժամանակ հայերը իրենց ազատութիւն վարձատրության փոխարեն կաթոլիկ յեկեղեցու ծոցը կմտնեն և բավական և վոր մի քրիստոնյա իշխան մտնե Հայաստան, այն ժամանակ հայերը նրան իրանց իշխան կկարգեն: Որին կուրֆյուրստին մատնացույց արավ այն բանի մասին, վոր ինքը՝ իշխանական ծագումից և և հայ իշխաններն իրեն պատվիրել են քրիստոնյա մի իշխան գրողներու ու խորհուրդ տվեց նրան իր հետ Հայաստան Փալցի մի սպա ուղարկել, վորպէսզի վերջինս կարողանա ինքն անձամբ հայերի գրութիւն հետ ծանոթանալ Հովհան-Վիլհելմը, լսելով Որին առաջարկութիւնը, նրան զանազան հանձնարարական անամակներով Հայաստան ուղարկեց»¹⁾:

Յեթե հարցնենք պրոֆեսորին, թե ինչպես էր, վոր գերմանացի իշխանապետն այդքան հեշտությամբ յենթարկվեց հայ վաճառականի ներշնչմանը, նա պատասխանում և այսպես.

«Հայաստանի վաճառականները հրեա և հույն վաճառականներից ավելի սրամիտ և հնարագետ էյին, և 18-րդ դարում Յեվրոպայի արքունիքներում նշանավոր և ազդեցիկ գեր էյին խաղում: Որին, ինչպես և Միխիթար Սեբաստացին վաճառականներ էյին: Վերջինս 1712 թ. հիմնեց Միխիթարյան միաբանութիւնը: Միխիթարն իրեն վաճառական մինչև իր միաբանութիւն հիմնելը ճանապարհորդել էր յեվրոպական տերութիւններում»²⁾:

Բավական լուսարանութիւն մացնում և այս հարցի մեջ և Մոսկիւ Մյուսին:

«Որի Բալտիկայի մեջ. — գրում և նա, — նույն ռազմագիտութիւն հեռեկանով, ինչպես Ֆրանսիա Դյուսելդորֆ հաստատվեցավ իրր մեծաքանակ արմտիքի և զինիի վաճառական: Ժամանակ մը յետ էր, վորեւ պատրվակով խնդրադիր մը ուղղեց պալատականներուն և աստիճանն աստիճան, իշխանին

ներկայութիւնն ընդունվեցավ: Ժան-Կրիստ (Հովհան-Վիլհելմ) իշխանը, Վիդգեյսպախյան տունեն, այն ատեն իրր քառասուն տարեկան մարդ մըն էր, քաջառողջ և կորովի, շատ փառասեր և շատ պերճասեր: Իսրայել Որին առաջին խոսքերեն հմայվեցավ: Հնարամիտ հայը հոգ տարավ զինքը այդ լավ տրամադրութիւն մեջ պահելու: Ճարտարորեն կշռոգորթել էր Ժան-Կրիստը, անոր աչքին կշռացներ արքայական թագ մը, հալատելով թե ծրագրյալ խաչակրութիւնը «Բալտիկայի տան փառքը Յեվրոպայի բոլոր գերդաստաններն վեր պիտի բարձրացներ»: Որի, ավելորդ է ըսել, պատմեց ի մեծ ամոթ Լուի 14-րդի՝ այդ վեհապետին ցույց տված մեղսապարտ անտարբերութիւնը: «Ասածո մատր կա այստեղ, ըսավ: Ասոր վրա Ֆրանսիային մեկնեցա և յեկա Բալտիկա հաստատվեցա: Զղջալու պատճառ չունիմ ասոր համար, ընդհակառակը: Ուստի համոզված եմ վոր Ասոված զրկեց իս հոս: Այսպիսի գեպը մը պատահած էր Քրիստափոր Գոլումպոսին: Այդ մեծանուն նավարկուն այ ութ տարի անցուց Ֆրանսիայի արքունիքը, խնդրելով վոր նավ մը նվիրեն իրեն, վորով պիտի յերթար տիրեր նոր աշխարհի մը, վստիկ և արծաթի հանքերով հարուստ Մաիկ չրբին զինքը: Գոլումպոսը, վհատած Սպանիա անցավ, ուր փութացին իր խնդիրքը կատարել: Ձեր բարձրութիւն ծանոթ են բոլոր բարիքները, վոր Սպանիա քաղեց այս վեհանձնութենեն: Կը հուսամ վոր նման որինակ փառք մը որ մը բաժինը պիտի ըլլա Բալտիկայի տան, յեթե ձեր բարձրութիւնը հաճի խորհուրդներուս անսալ»:

«Որի մույլ գունդերով նկարագրեց իր հայրենակիցներուն կրած տառապանքները իրենց կրոնքին պատճառով: Բայց հալատեց, վոր հայերն ազատելներուն պես սիրահոժար պիտի ընդունեն իր կաթոլիկութիւնը: Այս խոստումը մեծ կշիռ մը ունեցած ըլլալու յի Ժան-Կրիստմի մտքին մեջ: Ինքը արդարեւ թունդ կաթոլիկ էր և իր այս նախանձախնդրութիւնը մինչև իսկ զինքը շատ առաջ տարած էր յերբեմն: Քանի քանի անգամ բողոքական յեկեղեցիներ քմահաճորեն՝ կաթոլիկներու հանձնած էր և կողոպտած էր իր յերկրին բողոքական հասարակութիւնները, այնպես վոր բողոքականները խմբովին զայլթած էյին իր իշխանութիւնն որով»³⁾:

Մյուսեյի ներկայացրած այս տեսարանը վկայում և, վոր Որին տված էր մի լեզվային կարողութիւն զեմոնական չափով: Բայց սխալ կլինէր կարծել, թե Որին լեզուն կարող էր այդքան թովիչ լինել Հովհան-Վիլհելմի համար: Յերկուսին էլ, թե հայ խոջային և թե գերմանացի իշխողին թովողը ժամանակն ինքն էր: 1697 թվի սեպտեմբերի 11-ին Տեսրա գետի ափին, Զենտա գյուղի մոտ ավստրիական բանակը, Եվգենի Սափուացու հրամանատարութիւնը, սարսափելի ջարդ տվեց թյուրքական բանակին. 20 հազար թյուրքեր սպանվում էյին, 10 հազար խեղդվում էյին գետի մեջ, մնացածները փախուստի էյին ղիմում: Այս պարտութիւնը կատաստրոֆիկ նշանակութիւն ունեցավ Յեվրոպայում չարագանց ընդարձակված ոսմանյան կայսրութիւն համար: Ամենուրեք տարածվում էր լքում և հուսաբեկում: Թյուրքերը կար-

1) «Արձագանք», 1894, № 75.

2) Անդ.

3) «Նոր կյանք», յեր. 280.

ծում էյին, թե յեկեւ ե իսլամի վերջը յեկրոպական հողի վրա ե շատերը Կ. Պոլսում պատրաստվում էյին անցնել Ասիա: Արեւել-յան հարցը թվում եր հանգած իր լուծման: Հասկանալի յե, թե վորքան մեծ պիտի լիներ քրիստոնյաների վազեորությունը: Բա-ցառություն կազմում եր միայն Ֆրանսիան, վորի «արեւ» խղ-ճուկ ջանքեր եր անում փրկելու համար իր ջախջախված բարե-կամի բեկորները: Որվա հերոսը Լեոպոլդ կայսրն եր, Հովհան-Վիլհելմի քրոջ ամուսինը: Պարտված Թյուրքիան հաշտություն եր խնդրում ե նրան թելադրվում էյին անդամահատության ամե-նածանր պայմաններ, վորոնցից պիտի սկսվեր ե պատմական անխուսափելիություն դառնար Թյուրքիայի, իրրե նվաճողական բռնապետության քայքայումը: Հաշտության բանակցություննե-րով, վորոնք տեղի էյին ունենում Կարլովից ավանում, պահանջ-վում եր, վոր Թյուրքիան զրկվե Դանուբ գետից դեպի հյուսիս գտնվող մեծամեծ յերկիրներից, ինչպես նաե ուրիշ շատ խոշոր հողամասերից: Յեվ Թյուրքիան, սնանկացած ու տկար, կարող եր միայն համաձայնություն տալով փրկել իր գոյությունը:

Այսպես էյին որերը, ամիսները Զանտայի հաղթությունից հետո: Խորտակվում եր ամբողջ Յեկրոպան սարսափի մեջ պահող իսլամական ուժը, վերակենդանանում էյին ընկճված Ժողովուրդ-ները: Յեվ հսկայական աշողություններից հղիացած հաղթող-ների համար կարող եր այդ որերին լինել անկարելիություն ներ-կայացնող մի քաղաքական ծրագիր:

Որիի ղեկանադիտական ճարպիկության խոշոր մի արտահայ-տությունն եր, վոր նա կարողացավ ոգտագործել հարմար բոլեն ե մշակել Հովհան-Վիլհելմի միտքն այն ուղղությամբ, թե նրա համար դժվարություն չի լինի մի ազատարար արշավանք ուղար-կել Հայաստան ե փոխարենն ստանալ նրա թաղը: Նրան տված եր սար դժվարությունները խոսքով հարթելու կարողություն, վորովհետե նրա լեզուն սանձ չեր ճանաչում: Սարքել, հերյուրել, ստել անհնարին չափերով՝ այսպես եր նա հմայում, յեվ յեթե այս հատկությունները միանգամից չէյին ծակում լսողի ականջը, պատճառն այն եր, վոր Որին լավ տեղյակ եր իր ժամանակի քաղա-քական դրության ե նրանից վերցրած փաստերի վրա յեր պատ-վաստում իր սնամեջ հնարավորությունները: Նույնիսկ ըստ յե-րևույթին միանգամայն անիրագործելի ձեռնարկությունները նա կարողանում եր հավատալի դարձնել, դնելով նրանց քմահաճոքնե ստեղծած կողմնակի նպատամատուցյ պայմանների մեջ:

Այս մի հուժկու ունակություն եր, վոր բնությունը դրել եր

Որիի մեջ, կարծես կամենալով նրանից ստեղծել արհեստով դի-վանագետ, դիպլոմատ մի ճարպիկ վարպետորդի, վոր հարկա-վոր դեպքում չի քաշվում գործ տեսնել նույնիսկ կեղծ թղթերով ե կեղծ կնիքներով:

«Ժան-Կրիեմը — ե սա եր էյականը հայ առաքյալի աչքին — հավատաց այս խոսքերուն (այսինքն՝ վոր հայերը պատրաստ են կաթոլիկություն ընդու-նել), — այսպես ե շարունակում մեր Ֆրանսիացի հեղինակը, — ե ուշի ուշով մտիկ ըրավ իր խոսակցին, լուսաբանություններ, Հայաստան տանող ճամբա-ներուն մասին տեղեկություն հարցուց: Որին, վորուն ուղածն ալ սիրտը բանալ եր, ասպարեզ տվավ իր արեւելի լեզվանիւթյանը ճամբան նկարա-ցեց, Վիննային Դրաբովիա, Մոսկվա, Տեմբրգարու: Գովարանեց տեսարաննե-րուն սքանչելիքը, կլիմային պատկանությունը, բնակիչներուն գեղեցիկու-թյունը ե քաջառողջությունը: Հարյուրամենինները բազմաթիւ էյին Հայաստան ե բժիշկները շատ սակավաթիւ»:

Պրոֆեսոր Հեյգելն իրավացի կերպով խրատել եր այդ գովասանք-ներից ե հարցնում եր. «Այդ չափազանցությունները մեզ կասկածելի ընծայելու չեն Որին»: Յեվ Մյուռեն պատասխանում եր.

«Այս առարկությունը, շիտակը, հիմնավոր չե Իսրայել Որի, ասիկա բա-ցահայտ ե, դյուրիշ պատկեր մը կը դներ Հայաստանի՝ Ժան-Կրիեմը մղելու համար, վոր իր խաչակրության խորհուրդը ի գործ դնե Իշխանին աչքին պետք եր վոր այդ աշխարհակալությունը՝ հոգնությունն արժեք չեր հավատու-նան, վոր Իսրայել Որի հայրենասիրութենե մղված ե վոր կը չափազանցեր: Հայրենամոլությունը սուղի ծաղիկ մըն ե, վոր դժբաղդ ե հալածված տղերու հողին վրա կուռճանա: Ինչու հայ դեսպանն անկեղծ յեղած չափալ ըլլար՝ Ավետ-յաց յերկրի մը պես նկարագրելով իր սիրելի հայրենիքը»:

Մեր Ֆրանսիացի հեղինակի այս արդարացումները մենք ըն-դունում ենք իրրե փոքր ի շատե հնարավոր բացատրություն այն չափազանցությունների, վորոնց դիմում են աշխարհի բոլոր Որիները, մտրակված դժբախտ անհրաժեշտությունից՝ լինել վո-րորմություն հայցող աշխարհի հզորների առաջ: Բայց այստեղ ել չպետք ե հրաժարվել չափի դժացմունքից: Անսահման չափա-զանցությունները կարող են նույնիսկ սպանել գործը: Որիի չա-փազանցությունների վերաբերմամբ չի կարելի կիրառել «քիչ մը» չափանիշը: Յեթե հայրենամոլությունը (շովինիզմը) «սուղի ծա-ղիկ» ե, Որիի այդ ծաղիկը, ինչպես կտեսնենք ե առաջիկայում, չափազանց այլանդակ եր:

«Հրապուրված, հափտակված այս ճառերն, Ժան-Կրիեմը հայտարարեց Տյուսեկտորֆի իշխան-վաճառականին, թե բոլոր սրտով կը համակրի հայ աղ-ղին ե խոստացավ ազատարար շարժման գլուխն անցնել: Նախ ե առաջ Որի Բալադիկայի իշխանին կողմե պատվիրակ զրկվեցավ իր հայրենակիցներուն մոտ՝ գործին նախնական հիմքեր դնելու ե հոտակազիծը պատրաստելու»:

1) Հովհան-Վիլհելմը մի ժամանակ նամակ եր գրում ե վրաց Թաղաժորագն Գիորգիին, հրավիրելով նրան միանալ հայերին:

Ձանտայի հաղթութիւնից հաղիվ յոթն ամիս անցած, 1698-ի մայիսին, Հովհան-Վիլհելմը նամակ եր գրում «Հայաստանի իշխաններին և տերերին» և մեծամեծ գովասանքներ անելով Որիի վերաբերմամբ, հանձնարարում եր կատարել վստահութիւն ունենալ դեպի նրա առաքելութիւնը, վոր նա կատարում եր իր, կուրֆյուրստի պատվերով և հովատալ նրա խոսքերին ու խոստովանելին: Որին շտապեց ճանապարհ ընկնել այս թղթերով դեպի Հայաստան և կարողացավ ի կատար ածել իր ցանկութիւնը միայն Ձանտայի տարելիցին, 1698-ի սեպտեմբերին, յերբ ուղի ընկավ Դյուսելդորֆից, թեև այդ ժամանակ դեռ չէին ել սկսվել հաշտութեան բանակցութիւնները Կարլովիցում և Թյուրքիայի վրայով դեպի Արևելք տանող ճանապարհներն ազատ չէին:

Այս ամբողջ ձեռնարկութեան պատմութիւնը, տարաբախտաբար մի միակ աղբյուր ունի, և այդ՝ հենց ինքն Որին և՛ թե՛ իր անունից և թե՛ «Հայաստանի իշխանների և տերերի» անունից գրած նամակների մեջ, իսկ այս նշանակում ե, թե՛ մենք յերբեք չպիտի իմանանք իսկական ճշմարտութիւնն իր բոլոր կողմերով: Որին նպատակ և ունեցել հաճելի ընթերցանութիւն մատակարարել իր տիրոջը, պատմելով նրան ճանապարհորդական արկածներ և պաշտամունք դարձնելով նրան Հայաստանի մեջ: Փառաբանելով կուրֆյուրստին իբրև Հայաստանի թագավորութեան հեղինակի, նա պակաս չափով չեք փառաբանում և իրան, պատմելով իր առավելութիւններն, իր մեծ հեղինակութիւնը Հայաստանի իշխանների և տերերի մեջ, այնպես վոր միանգամայն հասկանալի յեր դառնում, թե՛ յեթե կուրֆյուրստը անկարող լինեք միաժամանակ թագավորել թե՛ Հոնոսի ամերին և թե՛ Ղարաբաղի լեռներում, պատրաստ եր թագավորացու այս վերջին յերկրի համար, և դա հենց ինքն՝ Որին եր:

Յերկար և բարակ մանրամասնութիւններով նա նկարագրում եր իր ճանապարհորդութիւնը մինչև Կ. Պոլիս: Միայն Կարլովիցի հաշտութիւնն ստորագրելուց հետո (1699 հունվար) եր, վոր նա կարողացավ իբրև Փրանսիացի մտնել յեվրոպական Թյուրքիա: Այնքան կատարյալ կերպով եր նա իրան ցույց տալիս Փրանսիացի, վոր, ասում եր, անգամ Փրանսիական դեսպանը չկարողացավ իմանալ, չնայած իր թիութեան, վոր Փրանսիացի չե ինքը: Մենք գիտենք, սակայն, վոր Որին այդպիսի տպավորութիւն թողնել կարող եր լով իր խոսակցական լեզվով: Բայց

գրավորի մեջ այդ «Փրանսիացին» այնքան թույլ եր, վոր չկարողացավ գեթ Փրանսերենով թարգմանել Ղարաբաղի մելիքների և տանուտերերի անունից Հոմի պապին գրված հայերեն նամակը և թարգմանչի պաշտոն նրա խնդիրքով կատարում եր լեհահայ կրօնավոր Ստեփանոս Ռոշքյանը¹⁾:

Իր սովորական ճարտիկութեամբ Որին կարողանում եր Ադրիանուպոլսում և Կ. Պոլսում մտնել, իբրև Փրանսիացի, Սուլթանի պալատական բարձր շրջանները և խոսակցութիւններ ունենալ որվա քաղաքական հարցերի, գլխավորապես անցյալ պատերազմի մասին: Յեւ, իհարկե, կատարյալ գաղտնապահութիւն իր առաքելութեան նկատմամբ: Նա հետևողեցավ հայ շրջանների հետ վոչ Կ. Պոլսում, վոչ Երզրումում, այլ ուղղակի գլխից եջմիածին:

Այստեղ այն ժամանակ կաթողիկոս եր Նախապետ: Բայց նա չուզեց վորեւ գործ ունենալ Որիի հետ: Յեւ պատճառն այն չեք, վոր նա փախչում եր Հոմի պապին հնազանդութիւն հայտնելուց: Ընդհակառակն, Ռոշքյանի ժամանակագրութիւնը հաղորդում ե, վոր դեռ 1698-ին Նահապետն ստացել եր Իննոչենցիոս պապից բարեկամական նամակ և ընծաներ և ինքն ել հենց այն ժամանակները, յերբ Որին գնացել եր հայրենիք, պատասխանել եր պապին կատարյալ հնազանդութիւն հայտնելով²⁾: Խնդիրն, ուրեմն, կաթողիկոսութիւնը չեք ինքն ըստ ինքյան, այլ այն եր, վոր Նահապետը չեք ուղղում հետեւ Հակոբ կաթողիկոսի ունիթորա ազատագրական քաղաքականութեան, այլ աշխատում եր հաշտ ապրել թե՛ Սպահանի և թե՛ Հոմի հետ և յեկեղեցական հարստութիւններով կաշառում եր Պարսիկ կառավարիչներին՝ գոյութիւն պահպանելու համար:

Հանդիպելով սառն ընդունելութեան, Որին խելույն հեռանում եր եջմիածնից և գնում եր իրանց գլուղը և ոթեվան եր խընդրում իր քրոջից իբրև մի ոտարական մարդ: Փաղտնապահութիւնն եր ստիպում նրան ծածկել թե՛ քրոջից և թե՛ յեղբայրներից իր ով լինելը և այս առթիւ պատմում եր կուրֆյուրստին իր և նրանց մեջ տեղի ունեցած խոսակցութիւնները, վորոնք պիտի ցույց տային, թե՛ վորքան անհողող եր Որին, գաղափարական գործի մեջ և վորքան անձնագործ:

Թողնելով հայրական տունը, նա նույն օրը հասնում եր իրենց գլուղից շատ հեռու չգտնվող Անգեղակոթ գլուղը, վոր

1) Տ. Ռոշքյանի «Ժամանակագրութիւնը» 1701 թվականի տակ (Ձեռագիր Վիեննայի Միթթարյան մատենադարան):

2) Անդ, 1698 — 1699 թվականների տակ:

Նախիջևանի խանության սահմաններից դուրս եր գտնվում և պատկանում եր Հարավային Ղարաբաղի մեկիքական իրականության: Այդ գյուղումն եր Մելիք Սաֆրազը: Որին ներկայանում և նրան և այսպիսի մի ունկնդրություն և ունենում:

Նա, — գրում եր Որին, — մայրեց ինձ իր սենյակը, ուր ասացի նրան, թե չեմ կարող վռչինչ ասել, մինչև վոր առանձնացած չլինինք: Առանձնանալուց հետո հարցրի նրան, թե չի՞ ճանաչում արդյոք Խորայել Որի կոչված մեկին, վորին յես տեսել եմ Ֆրանսիայում: Նա պատասխանեց՝ «այո»: Սրա վրա յես հարցրի. «Յեթե տեսնեք նրան, կճանաչե՞ք»: Նա ասաց. «Այո, նա յերկար ժամանակ ե, հեռու յի այստեղից, բայց յեթե տեսնեմ նրան, կճանաչեմ»: Յես նրան ասացի. «Ահա ձեր ծառան, վոր խոսում և ձեզ հետ, նա ինքն ե»: Նա չեք ուզում համատար բայց յես ցույց տվի նրան իմ վկայականներից մեկը, վորեց հետո նա ուրախացավ¹⁾:

Այստեղից ել սկսվում և Որիի առաքելություն գործադրությունը, վոր և, ըստ նրա նկարագրություն, ներկայացնում և արտակարգ զարմանալի տեսարան: Գործողությունն, ինչպես տեսնում ենք, սկսվում և Հարավային Ղարաբաղում: Ամեն ինչ գնում և լավագույն կերպով, յերթեկությունը լեռնային անձանապարհ յերկրում կատարվում և այնպիսի արագությունը, վոր կարծես այդտեղ հաղորդակցություն միջոցները՝ լեռնային ձին, ֆորին, համետած յեզը կամ եշը չենին, այլ այն կախարդական գորգը, վորի վրա նստում եյին «Հազար և մեկ գիշերները» հերոսները և թռչում մի տեղից մյուս տեղ: Այսպիսի արագությունը գործելով, Որին 12 օրվա մեջ վերջացնում եր իր առաքելության ամբողջ գործը, այսինքն՝ հանձն առնել եր տալիս գոնե Ղարաբաղի ամբողջ հարավային մասին՝ խնդրել Հովհան-Վիլհելմի ազատարար արշավանքը, վորի տեղ հասնելուն պես՝ ապստամբվել պարսից կառավարության դեմ: Այս մի ամբողջ հրաշագործություն եր, յեթե, իհարկե, հավատալու լինենք Որիին: Միարանեցնել, մի վճռական կամքով կապել մի լեռնային յերկրի ավատատիրական ցանցի գավառակային առանձնությունները — այս պահանջում եր առնվազն ժամանակ և յերկարատև աշխատանք: Բայց Որիի առջև դժվարությունները հալվում, վռչչանում են վայրկենապես: Յեմ նա պատմում և կուրֆյուրստին, իր տիրոջը այսպիսի մի հրաշագործություն, վորի կատարողն իր արտակարգ մեծ հեղինակություն եր և աղապարհական գաղափարի ժողացումը յերկրի մեջ:

Անգեղակոթը Որիի գլխավոր շտաբն և և Մելիք Սաֆրազը՝ նրա գլխավոր կարգադրիչը: Որին այդտեղ և ուզում հավաքել

յերկրի հայ տերերին և խորհրդակցել նրանց հետ խիստ զաղտնադատություն սահմանների մեջ: Մելիք Սաֆրազը մարդիկ և ուղարկում, իր մոտ հրավիրում վեց տերերի, վորոնք հենց նույն օրը գալիս հավաքվում են. նշանակում և՛ շատ մոտիկ տեղերից եյին: Հրավիրվածների մեջ չկար մեկը, Նմիր Բեկը: Պատճառն այն եր, վոր նա Մելիք Սաֆրազի մահացու թշնամին եր, միացել եր «անհավատների» (ասել և՛ մահմեդականների) հետ և շատ վնասներ եր պատճառել մելիքին: Որին հայտարարում և, թե նրանք պիտի հաշտվեն, մելիքը պատասխանում և, թե յերբեք իր կյանքի մեջ այսպիսի բան չպիտի անե: Որին սպառնում և թողնել ամեն ինչ և վերադառնալ իր նախկին տեղը և վերջապես հայտնում և, թե ինքը կգնա և կհամոզի Նմիր Բեկին: Մելիք Սաֆրազը համաձայնություն և տալիս, և Որին, միշտ նույն կախարդական արագությունը գնում և Նմիր Բեկի մոտ, նրա յերեսին և բռնում նրա միությունն անհավատների հետ և բացատրում և, վոր հանուն գործի նա պարտավոր և հաշտվել իր թշնամի հարևանի հետ: Նմիր Բեկը կատաղում և «առյուծի նման», լսել անգամ չի ուզում այդպիսի խոսք: Բայց Որին զսպում և առյուծին, շղթայի կապում նրան մինչ այն աստիճան, վոր նա համաձայնում և իր տասը տարեկան աղջկան տալ մելիք Սաֆրազի տասն և չորս տարեկան աղային: Յեմ այս հրաշագործությունը նա կատարում և մի գիշերվա մեջ, իսկ մյուս օրը շղթայած առյուծին տանում և Անգեղակոթ:

Այսպես եր Որին կազմակերպում Անգեղակոթի գաղտնի «իշխանական» խորհուրդը, վոր Հայաստանի անունից լիազորություններ պիտի տար թե Հովհան-Վիլհելմին և թե իրան իսկ, Որիին: Չափազանց կարևոր կլինեք բացահայտել, թե ինչ տեսակ իշխանավորներ եյին այդ գերագույն խորհրդի անդամները, վորոնք ընդամենը տասնյերկու հոգի եյին: Բայց Որին մարդկանց անուններ տալիս և, իսկ աշխարհագրական անուններ տալուց միանգամայն խուսափում և: Մենք չգիտենք, դրանցից վորը վոր յերկրից եր և այսպիսով վորոշել, զեթ մոտավորապես, ամեն մեկի գավառատիրական ծավալը: Յեմ այս անվում եր, իհարկե գիտմամբ: Բայց բոլոր հանգամանքները ցույց են տալիս, վոր Անգեղակոթի գերագույն ժողովը խիստ նեղ տեղայնություն ուներ իր կազմի մեջ: Կարելի չե լինում նույն իսկ յենթադրել, թե այդ տեղայնությունը Սխիանի սահմաններից շատ չեք հեռանում:

Հետո, շատ տարրերնակ տպավորություն և թողնում այն հանգամանքը, վոր յեթե ժողովին մասնակցողներն իսկապես յերկրի

1) 3308, c. 52.

տերերն են, ինչու չունեն իրանց իշխանությունը վերջոյ տիրողութենէ: Ամենքը, բացառութեամբ եմիր Բեկի, ստորագրուած են իբրեւ հասարակ, հարկատու մահկանացուներ — այս ինչ այս ինչի վերջի¹⁾: Որից ենք իմանում, վոր Անգեղակոթի Սաֆրաղը մեկիք եր, թե չե՞ ինքն ստորագրուած եր «Մեկքումի վորդի Սաֆրաղ»: Այս ել մի արհեստականութիւն եր, վոր մտցրել եր Որին, մասնակցողներէց յուրաքանչյուրի իսկական դիրքը ծածկելու համար, հակառակ այն ժամանակվա տիրապետող սովորութեան, վոր դիրք վորոշող մականուններն անհրաժեշտորեն կապուած եր անվան (մեկիք, բեկ, յուզըրաշի, քովխա և այլն): Թե ինչ նպատակով եր արված այս բանը, բացատրութիւն կարող ե դառնալ հենց ինքն այդ թղթերի հրատարակիչ Յեղյանը, վոր շարունակ անվանում ե մեր վերեւի ծանոթութեան մեջ հիշատակած անձանց «Ղարաբաղի մեկիքներ», մի բան, վոր դեռ շատ խնդրական ե:

Մտենանք այժմ նույն այդ գերագույն խորհրդին մի ուրիշ հարցի տեսակետից: Թե ինչ նշութական ուժ եյին ներկայացնում մասնակցողները, — մենք չգիտենք, բայց նրանց բարոյական ուժի աստիճանը վորակող տվյալներ յետե մնացել են, — այդ նրանց ստորագրութիւններն են, վորոնք դրված են մի հանրագրի տակ և վորոնցից հեշտ ե մակարեբել, թե ամենքն իրանց ժամանակի և մանավանդ իրանց լեռնային մեկուսացման դավաններն եյին և հաղիվ թե փոքր ի շատե բարձր եյին ընդհանուր շրջապատից իրանց մտավորական կարողութեամբ: Գրեթե իսպառ բացակայում եր նրանց մեջ գրագիտութիւնը. 12 ստորագրութիւնները յերկու տեսակ գրչով են կատարված²⁾, ասել ե թե գտնվել են ամբողջ ժողովում միայն յերկու հոգի, վորոնք գրել են մնացածների անունն իբրեւ ստորագրութիւն: Բայց այն ժամանակներն ընդհանուր անգրագիտութեան մեջ դեր կատարողը ստորագրութիւնը չէր, այլ կնիքն եր: Յեւ իրավ, Անգեղակոթի ժողովականները մի մի հաւ կնիքներով վավերացրել են իրանց փոխարեն գրված ստորագրութիւնները, բայց տարաբախտաբար կնիքներն ել ստույգ վավերականութիւն չեն արձանագործում, նրանց կարելի չեր կեղծել, և այս տեսակ մի գրադմունքի մեջ մենք շուտով կտեսնենք հենց Որինն իրան: Բացի դրանից, բոլոր ստորագրութիւնները չունեյին իրանց սեփական կնիքները,

1) Որինակ — Հակիգի վորդի Փիլիպպոս, Ասատուրի վորդի Սարուխան, Մեղեմի վորդի Սաֆրաղ, Նարինայի վորդի Շահնազար, Պառնի վորդի Մելեմ, Պաղատաքի վորդի Քաղապ, Յալի վորդի Աղանան, Նալի վորդի Հովհաննես, Պաղատաքի վորդի Մելեմ, Շահինի վորդի Սուրխա ՅՅՕԵ. ԵՏ. 20):

2) Ա. Հովհ. — «Հայ-ուս որինեւ», յեր. 11:

ուստի մի յերկուսի առջեւ դրված են անհամապատասխան կնիքներ³⁾: Հասկացողութիւններն այնպես եյին, վոր մի ոտար կնիքն ել կարող եր վավերացնողի պաշտոն կատարել: Այս տեսակ հասկացողութիւնների մեջ եր հնարավոր և այն, վոր կնիք չեղած դեպքում, ինչպես հայտնի յե և ինչպես այս գոյութիւն ունեւ հայ ժողովրդի մեջ մինչև 18-րդ դարի վերջը, մատն եյին թաթախում թանաքի մեջ և դրոշմում թղթի վրա, և այս դառնում եր հաստատութիւն:

Ահա այսքան միամիտ, կարելի չե ասել՝ նախադրյալն գյուղապետների և գավառապետների մի հավաքույթ եր Անգեղակոթի գերագույն խորհրդական ժողովը: Իսրայել Որիի համար նշանակութիւն չունեւ, վոր այսպես եր այդ ժողովն իր տեղում, Ղարաբաղի լեռնաստանի մի կորած անկյունում: Նշանակութիւն ունեցողը նրա համար այն եր, վոր կարող եր ներկայացնել այդ մարդկանց Յեւրոպային իբրեւ մի կազմակերպութիւն, վոր բարբառում ե այս լեզվով («Nous, principaux et magistrats de la grande Arménie»²⁾) («Մենք, Մեծ Հայաստանի գլխավորներս և ատենակալներս»): Ահա սնապարծութեան և մեծամտութեան ինչ խոյանքներ կարող եր տալ մի խեղճ ու աղքատ լեռնային գյուղ մի ումանտիկ քաղաքագետի, վորի յերազն եր մի թագավորական թագ, այն ել իր ցնորապաշտ գլխին: Բայց թող այսպես լինեւ, թող Անգեղակոթը դառնար մեծ Հայաստան: Այնուամենայնիվ, պետք եր բացատրել և պատճառաբանել այդ «մենք, գլխավորներս և ատենակալներս»-ին, թե ինչպես Ղարաբաղը պիտի դառնար թագավորութիւն: Այս մի առաջարկութիւն եր, վոր այլևս Հայաստանից չեր գնում Յեւրոպա, այլ Յեւրոպայից եր յեկել Հայաստան: Մի ինչ վոր բարերար իշխանի նամակն եր բերել Որին, և նրա իմաստը բացատրվում եր իբրեւ դրական, անվերապահ խոստում՝ թե կգա նա, այդ իշխանը, իր գործերով և կվերականգնի հայ ժողովրդի անկախութիւնը, փշրելով անհավատների (ներկա դեպքում՝ պարսիկների) բռնութիւնը: Ինչպես կարող եր վերաբերվել ժողովն այսպիսի մի առաջարկութիւն:

Շիտակն ասած՝ մանր լեռնային գավառապետութիւնը, լինելով արդյունք դարերով կուտակված տնտեսական պատմական պայմանների և ազգագրական առանձնահատկութիւնների, չեր կարող շահ տեսնել քաղաքական մի ընդարձակածավալ մեծ,

2) Անդ. յեր. 10

1) ՅՅՕԵ, ԵՏ. 9

միապաղաղ կենտրոնացման վրա խարսխված պետական կազմակերպության մեջ: Արդեն մինք տեսանք, վոր լավագույն դեպքում լեռան պետական իդեալը գյուղական թագավորությունն էր, և այսպես էր և ուրիշ կերպ էր կարող լինել, քանի վոր լեռնային բնությունն, իր աշխատության պատճառով, մանր դավառական անջատականության մեջ էր ամփոփում իր տնտեսական շահերը: Այս ընդհանուր տնտեսական տկարությունը, միշտ սեղմված պահելով ազգաբնակչությունն աղքատության նեղլիկ շրջանակների մեջ, հնարավոր էի դարձնում նրա համար վոչ միայն լայն ու ընդարձակ հեռանկարները, այլ նույնիսկ և մտածողական լայնախոհությունը՝ պետական և հասարակական կազմակերպության վերաբերմամբ: Ամեն ինչ մանր էր ու տեղային՝ լեռնային տնտեսության մեջ, և մի հոգնան՝ Վիլհելմի թագավորություն, վոր անշուշտ, բարձր և ընչավետ պիտի լիներ, քան եյին յերբեմնի հայ գյուղական թագավորությունները, չափազանց ծանր պիտի լիներ իրեն անուր լեռնային ազգաբնակչության վզին: Հարկային մեծաքանակ պահանջումները կատարելապես քայքայում էյին լեռնացու տնտեսությունը և դառնում էյին նրա համար աղետ ու արհավիրք:

Որիի գալուց 15 տարի առաջ (1684-ին) և գրել Վառվառե կույսը Հյուսիսային Ղարաբաղում իր ավետարանը, վորի հիշատակարանից մենք մի կտոր բերինք նախընթաց գլխում, ցույց տալու համար, թե վորքան բազմամարդ էր հայ աղնվական դասը Վերին Սաչինի մի անկյունում: Այժմ մեզ կարեւոր է ծանոթանալ այդ հիշատակարանի հետեյալ հատվածի հետ.

«Ե՛ր դառն և անբարի ժամանակիս, յորում նեղիմք յանօրէն թունաւորաց ծանր հարկապահանջութեանց մեծապէս դաժանմամբ մինչ ի յեւա շնչոյ անդեր-ծանեկէ գրաւորմամբ և այս վասն բազում մեղաց մերոց զի աշխարհ ամենայն ի վրդովման և տատանման կան լնդ որս և մեք կամք ըստ ծփանաց համայնից ալեկոծութեանց վարեալ ի մրկէ անդի խռովութեանց, զի ոչ հայրապետք, ոչ առաջնորդք և ոչ կրօնավորք և ոչ ռամիկ ժողովրդականք և ոչ լինին երբէք յանդորրութեան և հանդարտութեան սակա զարտուղի գնացիցն և անբաւոն ընթացիցն զոր ունին հաստատեալ յինքեանս. վասն որոյ տուժեն զիմոտական հարկօք առաւելութեամբ, և ոչ որպէս սահմանեալ և կարգեալ ի յորէնսդրաց և առաջնորդաց իւրանց, այլ կսկծուցանելով սաստկապէս կեղեքեն զկեանս անխնայ որպէս ըստ օրենի չար տղրիացն անկուշտ և անյոգ լինելով»¹⁾:

Յեւ չպետք է կարծել, թե Որիի ժամանակ այս ժողովրդական աղետն անցել էր կամ մոռացվել: Ընդհակառակն, նույն 1699-ին յերբ տեղի յեր ունենում Անգեղակոթի ժողովը, պարսից կառա-

վարությունը պատրաստում էր մի նոր աղետալի հարկահանու-թյուն, վոր այսպես է նկարագրում Գանձասարի Յեսայի կարգիկոսը.

«Ե՛ր տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում՝ Հիւսէին կոչեցեալ Շահ Սուլթանն արար հրաման՝ մարդաթիւ և աշխարհագիր առնել ազգիս հայոց և ամենայն ազգաց ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց՝ որ ելեալ հրամանատարի նորին՝ արք իրբու հաւատարիմք տան նորա, զրիչք և քարտուղարք, զի ան-սխալ և առանց թագուցանելոյ գրեցեն զամենայն հասակ ի հնգետասան ամե-նից և ի վեր սպառնացեալ ի հրովարտակին այսպես. եթէ որ գտցէ զթագու-ցեալ և զղօղեալ որ, և յայտնեցէ զայն արքայի, զլուխ զողելոյն արքայի և ինչք նորա աւար այնմ լիցի՝ որ գուշակեացն. որ և արարին իսկ, զի յոյժ յուզ-մամբ և նրոնմամբ զնենալ տեղեկանային պէսպէս հնարիւք և սպառնալեօք ի զիւղի ուրումն զտանուտէր զիւղին և զքահանայսն և զհիւրընկալն (զոր զգիւր սսեն) արգելուին ի տունս ուրոյն և զատ ի միմեանց և ապա ասել տային զանուանս արանց եղելոց ի զիւղին և զրէին. և բերեալ ի մի վայր, հաւասար տեսանէյին և թէ աւելի կամ պակաս տաներ զտացեալսն ի միմեանց (և զի թուղթ ևս առնուին ի բերանոյ նոցա, այսինքն՝ մուշակա, զի թէ սուտք գտցեն այնքան՝ տուգանս վճարեցեն) կախելով ի փայտէ բրածեծ առնէին զարան սասցեալ սակա տուգանին. ընդ նմին կաշառս յուղիս, և տասանորդս և զկար-գեալ վարձս զինուորացն, առավել քան զչափն առնուին և ապա զգրեալն կրկնէին. ապա յետ այսորիկ՝ զրեցին և զվանորայս, զանապատս և զգիւղօրէից եկեղեցիան, ընդ նմին և զեպիսկոպոսունս, զարեղայս և զերիցունս առ հասա-րակ ի թիւ արկին. և ավարտելով զնոսա սկսան գրել և զվճառականն, զճանապարհորդսն և զորս սուղ ինչ առևտրոյ տեսարքն էին, զամենեկան ի համարաթիւ գրելով տարեալ ցուցին ատենի արքային Իսկ անդ եղին հարկս եղին ի վերայ գրելոց զլիւցն երեքսպաթիկ յալեւմամբ ի վերայ առաջնոյ սահ-մանին. և ի վերայ եկեղեցական պաշտօնէից որ յառաջնումն ոչ երեւէր բնաւ՝ տասնապատիկ առաւել քան աշխարհականաց ծանր բեռինս եղին և այն աշխար-հազրութիւն հազիւ մինչև յերիս ամս աւարտեցին. զի ի 1148 (1699) թուէն սկսան և ի 1151 (1702) հրաման արարին զերեք տարւոյ զգլխահարկ ժողովր-դեանն զոր նոր եղին, նաև վասն եկեղեցականաց և կրօնաւորաց կարգեալն ընդ նմին միահաղոյն առնուլ»¹⁾:

Այսպիսով ազգաբնակչությունն յենթարկված էր մի մշտատեւ մղձավանջային տնտեսական ահաբեկման, և հասկանալի չե դառ-նում, թե ինչու Որիի ժամանակ ամենուրեք այնքան ուժեղ էր պարսիկների ազդած յերկյուղը:

Արդ՝ կարճ էր այսպիսի մի տնտեսական-քաղաքական մի-ջավայր ներկայացնող և այսպիսի մի հարկային մղձավանջ ապ-րող յերկիր հնար գտնել դեռ մի ամբողջ ոտար, թեկուզ նույնիսկ ազատաւար արշավանքներն ընդունելու և նրան ու նրա թագ-վորոնող գլուխն ապրեցնելու համար: Որին, իրեն հաշվող վաճա-

¹⁾ «Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ զիպիւրց յաշխարհին Ազուա-նից համառօտադրեալ ի սրբադնակատար կաթողիկոսէն Ազուանից ի Տէր Եսայ-հայ Հասան Զալալեանց» Շուշի, 1839, յեր. 17 — 19.

¹⁾ Զեռագիր, Եջմ. մատեն.

ռական, ըմբռնում եր այս հարցի ծանրութիւնը, բայց իբրև մի քաղաքագետ, վոր տարված եր անպատճառ մի բան սարքելու տենչով, չեր հրաժարվում սուտ ու պատիր, խաբեբայական միջոցներից: Ինչի՞ վրա յեր նա հիմնում իր բերած առաջարկութեան հնարավոր իրագործումը: Յեթե փորձեր ազնիվ և ճշմարտախոս գաղափարապաշտ դառնալ և բաց կերպով ասել ամենքին, թե քաղաքական անկախութիւնն առանց ծանր զոհաբերութիւնների չի տրվում և Ղարաբաղը պիտի չխնայեր իր ամբողջ նյութական կարողութիւնն այդ գաղափարի համար, — նրան չէին լսի, նրան ճամբու կղնէին. բայց Որին այսպիսի շիտակութեամբ չգնաց, — այս կլինէր անոգուտ գեղերում փշոտ կածանի վրա: Յե՛վ նա ինքն և իրան մատնում, թե ինչպե՛ս եր ոգտագործում լեռնային թանձր միամտութեան և համասփյուռ քաղաքական անզրագիտութեան միջավայրը:

Սկսելով իր գործը, Որին գիտեր, վոր առանց իր կողմը մի կտոր հոգեվորականութիւն ունենալու շատ չպիտի հաջողե, իսկույն և յեթ, վեց «իշխանների» հետ միասին, գիմեց Գանձասարի վանքը: Յերկու նպատակ կարող եր նա ունենալ այդ ուղևորութեամբ: Մեկն եր փոխարինել Աղուանից կաթողիկոսութեամբ եջմիածնի կաթողիկոսութիւնը, վոր չեր ուզում հարել Որիի ձեռնարկած շարժման և գլխավորել հայերի դավանափոխութիւնը, վոր անհրաժեշտ պայմանն եր Հայաստանի ազատագրման, իսկ մյուսն այն եր, վոր Հյուսիսային Ղարաբաղն ել միանա Հարավայինին, մի բան, վոր կարող եր տեղի ունենալ այն դեպքում միայն, յեթե Գանձասարն ել հարեր Որիին, քանի վոր ինչպե՛ս տեսանք, նա յեր այն կենտրոնը, վորին հպատակվում եյին Հյուսիսային Ղարաբաղի տիրողները:

«Պե՛տք եր սպասել, վոր Որին պարզ ու մանրամասն կերպով կպատմեր Գանձասարի կաթողիկոսին, թե ինչու համար և յեկել ինքը, թե քաղաքական ազատագրման ինչ տեսակ ծրագիր եր հղացվել Յեվրոպայում Հայաստանի համար: Բայց սրա փոխարեն նա ասաց, թե ինքը յեկել և Յեվրոպայի նշանավոր, ուժեղ և ազդեցիկ մի իշխողի կողմից, վորի ընտանիքը չորս թագավորող անդամներ ունի Այս հզոր իշխանը քրիստոնեական հավատի ոգտի համար մի բարեգործական գումար և ուղարկում, վոր պիտի գործադրվի յեկեղեցիների, վանքերի, մենաստանների, հիվանդանոցների և այլ այսպիսի հիմնարկութիւնների վրա ըստ չափու անհրաժեշտութեան: Կաթողիկոսն, ի հարկե, ուրախութեամբ և լուծ այս հայաբարբութիւնը և իր կողմից պատրաստականութիւն և հայտնում շնորհակալութեամբ ընդունելու այդ շնորհը և գործադրելու գումարը, վոր ծածուկ պիտի ուղարկվի, ըստ չափ ու անհրաժեշտութեան: Գումարի ծածուկ մատու պայմանը մերժում և Որին. ասելով վոր, ընդհակառակը, յեվրոպացի իշխանը գումարի հետ այստեղ պիտի ուղարկե ինժեներներ, գործակալներ, կրօնավորներ Այն ժամանակ կաթողիկոսը կարականաւորե՛ս մերժում և ըն-

դունել այդ գումարը, պատճառաբանելով, թե յերկյուղ և կրում պարսիկներէջ Որին անցնում և յ եկեղեցիներէ միութեան հարցին, բորբոքվում և կրօնակա վեճ և Անգեղակոթից յեկածները հեռանում են Գանձասարից առանց վարեհ հաջողութիւն գտնելու»¹⁾:

Վոչ մի հիմք չկա կարծելու, թե Որին միայն Գանձասարի վանքում մեջ բերավ, ծախու գնելու համար, Յեվրոպայից սպասվող գումարի առասպելը: Նույնը, անկասկած, գործի գրվեց և Անգեղակոթի գերագույն ժողովում, այն ել, նրա համար միանգամայն ցանկալի հետեանքով: Հավատացին «Մեծ Հայաստանի գլխավորներն ու ատենակալները», թե Որիի բերած հայկական թագավորութիւնը միանգամայն ձրի յե լինելու և իրանց մնում և միայն ընդունել բարեհոգի, սրտացամ, հարուստ ու հզոր Հովհան-Վիլհելմի այդ ընծան: Այս եր ահա այն արագութեան գաղտնիքը, վորով Որին վերջացրեց իր առաքելութիւնը: Նրա արած գործը վոչինչ բարդութիւն չեր ներկայացնում և կարող եր կատարվել մի ժամում: Այդ այն եր, վոր նա ստանում եր յերկու հատ «ճերմակ թուղթ» (carte blanche), այսինքն՝ մաքուր չգրված թերթեր, վորոնց վրա գրված եյին ժողովի անդամների կնիքները և «ստորագրութիւնները». մեկը տրվում եր Հովհան-Վիլհելմին՝ իր նոր թագավորութեան պետքերին ծառայեցնելու համար, իսկ մյուսը՝ Իսրայել Որիին, վորպե՛ս ապացույց, վոր նա ճանաչված և իբրև գլուխ և հրամանատար «Մեծ Հայաստանի գլխավորների և ատենակալների»: Ահա այս յերկու հատ թերթերն եր, վոր Որին տանում եր իր հետ Հայաստանից: Հովհան-Վիլհելմը աշկարա դարձանք եր հայտնում, վոր Հայաստանի վաղվան իր հպատակացուները վոչինչ ընծա չեն ուղարկել իրան Որիի հետ: Այս հանգամանքը, ճիշտ վոր շատ ընտրողիչ և մի աղքատ Սիսիանի գավառի համար. չե՛ վոր ինքն եր սպասում ստանալ ընծա բազմահարուստ Յեվրոպայից:

Յեթե հավատանք յեվրոպական արխիվներին, Անգեղակոթի ժողովն ունեցել և մի ամբողջ բազմալեզու գիպլոմատիական դիվան, վոր խմբագրել և և ուղղել և զանազան մարդկանց պաշտոնական թղթեր: Այսպե՛ս են վկայում այն գրութիւնները, վորոնց տակ նշանակված ե, իբրև հեղինակման վայր, Անգեղակոթը. 1. Նամակ Հոռմի պապին. 2. Հավատարմութուղթ Իսրայել Որիին. 3. Նամակ Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմին. 4. Նամակ ռուսաց ցար Պյոտր Ալեքսեևիչին:

Մենք, իհարկե, հավատում ենք, վոր արխիվները պահպանել

¹⁾ ЭЗОВ, с. 10.

են այն, ինչ հանձնվել է իրանց, բայց չպիտի հավատանք, թե այդ թղթերը գրված են կամ կարող են գրված լինել Անգեղակոթում: Բացահայտ է, վոր նրանք գրված են Լեոնային Ղարաբաղից շատ հեռու տեղերում, չնայած իրանց կրած կնիքներին: Այս բանի մեջ վոչինչ հանելուկային հանգամանք չկար: Պարզի պարզո Անգեղակոթի ժողովը համաձայնում էր Որիի հետ, վոր նա չի կարող պաշտոնական պատվիրակ լինել Յեվրոպայում, չունենալով իր հետ մի կտոր հայ հոգևորականություն, և տալիս էր նրան ս. Հակոբի վանքի վանահայր Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին:

Սա մի կատարյալ գյուտ հանդիսացավ Որիի համար յեթե վոչ մտային կամ այլ բարեմասնություններով, գեթ նրանով, վոր գիտե՞ր կեղծել վոչ միայն կնիքներ, այլև ամբողջ գրություններ: Ահա այդ «տաղանդի» տուրքերով է, վոր մենք ունենք, ըստ յերևույթին, իհարկե, մի ամբողջ դիպլոմատիական դիվան Անգեղակոթ գյուղում:

Առանց այդ մոլթ գործողի աջակցության էլ, սակայն, կարելի չէ հեշտ կռահել այդպիսի մի դիվանի անհեթեթությունը: Յերեվակայեցեք լեոնային անգրագետ մարդկանց, վորոնք աղաչում են Հոմի պապին ազատել իրանց հերձվածողությունից և մտցնել Գրիստոսի ճշմարիտ յեկեղեցու մեջ: Յերևակայեցեք նույն այդ անգրագետ պարոններին նույն այդ ուրը նստած՝ Իսրայել Որիին հավատարմաթուղթ տալիս լատիներեն լեզվով: Աչքի չէ ընկնում իր ընդարձակությունը և վոճով մանավանդ այն ֆրանսերեն նամակը, վոր գրել է, իբր թե, և դարձյալ միևնույն ուրը, Անգեղակոթի ժողովը Հովհան-Վիլհելմ կուրֆյուրստին: Պրոֆեսոր Հեյզելը չգիտենք ինչից գիտե, թե այս նամակի հայերեն բնագիրը կորած է և մնացել է նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը, վոր կատարել են Որին և Մինաս վարդապետը: Բայց միևնույն ժամանակ նա չգիտե, թե այդ բնագիրը կուրֆյուրստին հասցնելուց հետո յե արդյոք կորել: «Բնագիրը կորած լինելով, — ասում է նա, — չի կարելի այս գրվածքի ճշտություն կամ անճշտություն մասին ուղիղ գաղափար կազմել»¹⁾: Իսկ մենք կասենք, զուր է վորոնել հայերեն բնագիր, նա յերբեք էլ գոյություն չի ունեցել: Այն ժամանակվա գործածական հայերեն լեզուն, աղքատ ու անմշակ գեղջուկ կենցաղին հարմարեցված, չէր կարող բնագիր դառնալ այդպիսի մի նամակի համար, վոր վոչինչ գեղջկայնություն չունի իր մեջ, խմբագրված և մշակված է դիպլոմատիական սալոնների

հոտ առած մեկի միջոցով: Վոր Որին կարող էր լինել այդ մեկը — ժխտել չի կարելի: Ուրիշ կերպ անբացատրելի կմնան այն փառաբանությունները նրա անձի և տոհմի վերաբերմամբ, վոր ասում եյին իբր թե «Մեծ Հայաստանի գլխավորներն ու ատենակալները»: Որիի մասն և ցույց տալիս և այն, վոր մինչդեռ նամակի մի տեղում պատմվում է, թե ինչպես ինքը Գանձասարում հավատացնում էր, թե կուրֆյուրստը խոշոր գումար պիտի ուղարկե Հայաստան, մի ուրիշ տեղում, վորպես թե Անգեղակոթի ժողովը գրում էր.

«Փառաբանում ենք աստծուն և շնորհակալ ենք նրանից, մեզ վոչինչ չի պակասում, մենք ունենք փող, կալվածներ, զինավաճժ մարդիկ, մի խոսքով այն ամենը, ինչ հարկավոր է այդ մեծ ձեռնարկության համար Մեզ միայն մի գլխավոր է պակասում, վոր մեր յերկրում առաջնորդ է և կառավարել»²⁾:

Ինչ էր այս: Մի կողմն այնպես խաբել, մյուս կողմն՝ այսպես — ահա ինչ էր:

Մենք գիտենք, վոր Որին միայն թելադրել գիտե: Ուրեմն մեջտեղից պետք է վերացնել պրոֆեսոր Հեյզելից նրան, բայց մասնավորապես Մինաս վարդապետին հատկացված թարգմանչի դերը:

Այսպիսով մենք պարզած ենք համարում, թե իբրև ինչ տեսակ ներկայացուցիչ էր Իսրայել Որին Լեոնային Ղարաբաղից վերադառնում: Յեթե արդեն գրված էր Հայաստանի ազատագրման գործը, Որին այդ գործի լիակատար տերն ու տնօրենն էր. խոսել, ծրագրել, բանակցել — ամեն տեղ և բոլոր հանգամանքների մեջ նա ինքնազուլու էր և ինքնակամ: Իսկ այն յերկիրը, վոր նրանով էր ներկայացվում քաղաքական աշխարհին, հեռու-հեռու մնացած լեռ էր, վոր ծխում էր նախնականության, մոռացվածության թանձր մշուշների մեջ:

4.

Իսկ թե ինչպես էր կարող այդ մշուշների ներկայացուցիչը կատարել իր ինքնակալ դերը — այս մասին վկայում է նրա խոշոր աշխատությունը, վոր նա պատրաստեց և ներկայացրեց կուրֆյուրստին՝ Յեվրոպա վերադառնալուն պես: Այդ՝ նրա ամբողջ քաղաքական հղացման ծրագրումն էր մանրամասն կերպով:

Ձեռնարկության անունն այս էր արդեն — Զինվորական առեւտրային Հոննոսի ավերից միևնչիլ Թալիի: Այս մի հսկայական, անհնաբին ձեռնարկություն էր, և նրան պիտի ծրագրեր Դյուսելդորֆի

¹⁾ «Արձագանք», 1894, № 75.

²⁾ ЭЗОВ, с. 15.

դինեմաճառը, հնարավոր և իրագործելի դարձնել քաղաքական, ռազմագիտական, ֆինանսական և այլ տեսակետներից: Յե՛վ միայն նա ընդունակ հանդիսացավ այդպիսի մի հրաշագործության, վորովհետև մի ուրիշը չէր կարող այնպիսի սանձարձակ ազատությամբ վարվել փաստերի և յերևույթների հետ, ինչպես նա յեր վարվում: Ամեն ինչ կարելի և հեշտ էր նրա համար, ամեն կասկածելի հանգամանքի մեջ, ամեն խոչընդոտի առջև նրա յերևակայությունը դուրս էր հանում մի անսպառ կարողություն՝ բարենաջող լուծումների, յերկյուղ ու յերկմտություն փափառող հավաստիացումների: Ստեյ, Հափազանցնել, հնարել չեղած բաներ — ի՞նչ դժվարություն, ի՞նչ անկարելիություն կարող էր դիմանալ այս տեսակ հատկություններին:

Մենք պնդում ենք այս բոլորը, բայց մենք չենք կարող թաղցնել մեր զարմանքն Որի՞ն այս անհուն կարողության առաջ: Թող այս ծրագիր չլինի, այլ հեքիաթ միայն, բայց այս այնքան խոշոր և իբրև հեքիաթ, վոր նրան թղթի վրա հերյուրելու համար հարկավոր էր խոշոր մտային աշխատանք: Չմոռանանք, վոր այդ մարդն ինքը չէր գրում, այլ թելադրում էր, գրել էր տալիս ուրիշին: Յե՛վ այս դրության մեջ հայտարարվում էր 16 խոշոր յերևանք ծածկող¹⁾ մի գրություն, բաղկացած 36 ծրագրային կետերից: Յեթե Որին կատարած ունի մի իսկապես խոշոր գործ, այդ հենց այս ծրագիրն է: Վոչ մի տեղ նա այնքան ուռուցիկ չափերով չի ներկայացնում իր դրական և առավելապես բացասական հատկությունները, ինչպես այս գործի մեջ:

Միաժամանակ այս մի անդրանիկ հուշարձան և հայ ինտելիգենտական մտքի ծննդական շրջանից, յերբ նա կարողանում է քաղաքական այլ և այլ հնարավորություններ հերյուրել մի ազգային ազատագրական շարժման գաղափարախոսություն հիմնավորելու համար: Որին այսպիսով հանդիսանում է մի նախահայր, վոր իր յեռանդի առավելություններն ու պակասությունները ժառանգություն էր թողնում հայ ազատագրական շարժման բոլոր սերունդներին: Միևնույն ժամանակ այդ ծրագիրն առաջին փորձն էր ռազմականացնելու հայ կղերական դիվանագիտությունը, այսինքն՝ աղերսանքի, կրոնակցության, արդարության և այսպիսի բաների լեզուներին զենքի լեզուն կցելու փորձը: Մենք տեսանք, վոր դեռ Հակոբ կաթողիկոսի բերանով էր արտահայտվում այդ անհրաժեշտությունը, բայց ծրագրային մանրամասնություններն առաջին անգամ Որին էր մշակում: Շարունակ խնդիրք ու պաղա-

¹⁾ ЭЗОВ, с. 2 — 44.

տանք էր գալ աղատել: Բայց ի՞նչպես գալ, — ահա այս նոր էր ասվում:

Ահա թե վորքան շատ կողմերից և կարևոր դառնում Որի՞ն այս ընդարձակ աշխատության ուսումնասիրությունը: Մենք այստեղ, իբրև նյութ և փաստաթուղթ, կրեքնք եյական նշանակություն ունեցող կետերն այն թվահամարների տակ, ինչպես նրանք ղետեղված են ընագրի մեջ, վոր գրված է Փրանսերեն լեզվով 1699-ի սեպտեմբերին¹⁾:

ՁՈՆ ՇՈՎՀԱՆ-ՎԻԼԶԵԼՄԻՆ

Պերմապյաժառ Կայսրենորիչ. — Ձեր կայսրենորիչ բարձրության բարձր հրահանգներին հնազանդվելու համար ե, վոր յես ինձ պարտք եմ համարում ձեզ ներկայացնել այս հիշատակագիրը՝ նրանց կողմից, վորոնք ինձ հանձնարարել են, վորպեսզի ամենայն խոնարհությամբ հայտնեմ ձեզ իմ մտքերս այն մեծ գործի մասին, վորն այնպիսի ընավորություն ունի, վոր հարկավոր է ուրիշ շատ շատերի մասնակցությունը: Այս է պատճառը, վոր յես պարտավորված եմ գտնում ինձ խնդրելու ձեր կայսրենորիչ բարձրությանը, վոր դուք ևս մասնակցելու բարությունն ունենաք:

ՅԵՐՐՅԱԿ ՆԻՋԱԿԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

1. Նորին կայսերական մեծությունը²⁾ վորպես սգի բարենաճե լավ պաշտպանել այնչափ բարձր կարևորություն ունեցող միձեռնարկություն, այնքան շահավետ՝ սուրբ կրոնի, վողորմած՝ հոգիների փրկության, փառապանծ՝ պերճապաժառ Պալատինյան տան և նույնիսկ Ավստրիայի ոգոստափառ տան համար, յեթե նա ուզում է ոգնել նրան, տարակույս չկա, վոր տեսնելով Հայաստանի ժողովրդի և իշխանների գրությունն ու խնդրանքները, վորոնց կցված կլինեն ձեր կայսրենորիչ բարձրության հանձնարարականն ու բարձր ինքնագիրն առաջը, և լավ հասկանալով ամեն ինչ, իր մեծ բարության պատճառով չպիտի կարողանա զանցառության տալ գործը:

2. Իսկապի ունենալով, վոր մենք նամակ ունենք նույնպես մեր սուրբ հայր պապի անունով, վոր նրան ցույց է տալիս Հայաստանի իշխանների մեծ բաղձանքը հպատակվելու սուրբ աթոռին, շատ նպաստավոր կլինի, յեթե այս նամակն ավելի ույժ ստանա ձեր կայսրենորիչ բարձրության բարձր վարկի շնորհիվ մի հաղորդակցությամբ և հանձնարարականով այդ սուրբ ձեռնարկության վերաբերմամբ. սուրբ հայրն ևս իր կողմից գրան պիտի ոգնե, յերբ տեսնե գործը հեշտ կատարելի և գտնե, վոր ինքը պարտավոր է այդ անել ի պաշտոնե, իբրև ամբողջ յեկեղեցու ընդհանրական հայր:

3. Յեթե ձեր կայսրենորիչ բարձրությունը նույնպես լավ է համարում հայցել բարձրապատիվ կայսրենորիչ Տոբանական մոնսինիոր մեծ դքսի ոգնությունը, ավելի լավ: Կրոնի համար նրա ունեցած յեռանդն այնչափ մեծ է և նա այնչափ սիրում է ձեր կայսրենորիչ բարձրության բարձր շահերը, վոր պիտի աջակցե իր բոլոր կամքով, ինչպես վոր նա ինձ այդ պատիվն արավ: Ահա

¹⁾ Հատվածների վերնագրերը մեզ են պատկանում:

²⁾ Պոսքն ավստրիական Լեոպոլդ կայսրի մասին է, վոր ամուսնացած էր Հովհան-Վիլհելմի քրոջ հետ և հենց այդ պատճառով Որին սպասում էր, թե նա շատ ուժեղ մասնակցություն կունենա Հայաստանի ազատագրման մեջ:

(ինչ թվում է) դաշնակիցներ, վորոնք հաճախոր են ձեր կայսրընտրիչ բարձրության այս մեծ ձեռնարկության համար և վոր մենք պատրաստ ենք ձեր հրամանով գնալ խնդրելու Աստուծո, ձեր կայսրընտրիչ բարձրության և ամբողջ Հայաստանի անունով: Յեթե ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունը մեզ հետ մի մարդ տա, ավելի լավ: Ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունը դժվարություն չի ունենա գտնելու այս յերբյակ նիզակակցությունը, վոր մեծ ոգուտ պիտի բերի ձեր գործը քաջալերելու համար, յեթե բախտը մեզ ժպտա, իսկ յեթե դժբախտաբար գործն անաշտություն հանդիպե, այդ շատ կոգնե ձեր կայսրընտրիչ բարձրության բարձր հռչակն ապահովելու համար, վոր բոլորովին չի կարող նսեմանալ, իր հետ ունենալով աշխարհի առաջին պետերի հավանությունը և նույնիսկ դաշնակցությունը:

ԽԱՅԱԿՐԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

4. Յերբ ձեռք բերվի այս դիմակցությունը, հարկավոր կլինի անցնելու ճանապարհ խնդրել Լեհաստանի թագավորից և Մոսկովյանների մեծ դքսից թե՛ ձեր կայսրընտրիչ բարձրության և թե՛ նորին կայսերական մեծության կողմից: Նրանք վոչ մի դժվարություն չպիտի ցույց տան, վոչ մեկը, վոչ մյուսը, նույն իսկ մոսկովյանները հաճություն կկատարեն այդ, վորովհետև դրանում իրանց համար շահ կա:

ԲԱՆԱԿԻ ԿԱՋԱՐ

5. Յերբ անցնելու համաձայնությունը տրվի, ձեր կայսրընտրիչ բարձրություն իր կողմից բավական նպատակադրվի կլինի, յեթե տա հազար ձիավոր զորք՝ զբաղվողներ, հարյուր զբնադեր, քսան և հինգ թնդանոթավորներ, քսան և հինգ ուսանողներ, չորս հատ վեց կալիբրի (չափի) թնդանոթներ և յերկու հատ տասներկուանոց կալիբրի, հարյուր գնդակ, մի մորտիր հիսուն ուսանող, հինգ հարյուր պատուհազավոր հրացան, վորոնց համեմատությամբ և վառող, հարյուր զորակ, վորոնք ներկայացնեն մի կողմից խաչելությունը և մյուս կողմից գրողակ, վորոնք ներկայացնեն մի կողմից խաչելությունը և մյուս կողմից սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին և պատշաճ մակագրությամբ հայերեն լեզվով Դրանով ցույց ենք տալիս, վոր այս լավ ժողովուրդը միշտ հուսացել է դուքս զալ գերությունից՝ խաչի դրությունը և իր հովանավոր սուրբ Գրիգորի միջնորդությամբ Դրոշակները պիտի բաժանվեն նահանգներում: Ահա այն բոլորը, ինչ վոր մենք խնդրում ենք ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունից հանուն Աստուծո և հանուն այդ բարի ժողովրդի, վոր իր բոլոր հույսը դրել է (Աստուծուց հետո) ձեր կայսրընտրիչ բարձրության բարությունը և շնորհները վրա:

6. Յեվ ինչ վոր պետք է մարդկանց ու ձիերի ապրուստի համար, մենք դուրբություն պիտի հոգանք ամեն տեղ և գլխավորապես Մոսկովիայում, ուր ամեն բան առատ է ու եժան, իսկ ձիերի համար խոտ վորքան կամեցվի:

7. Այն մասնակցությունը, վոր մենք պիտի կարողանանք խնդրել նորին կայսերական մեծությունից և վորի համար մենք հայցում ենք ձեր կայսրընտրիչ բարձրության միջնորդությունը, կարող է լինել այն յերկու հազար հուսարներից, վորոնց յես տեսա Ունգարիայում իմ անցնելու ժամանակ և վորոնք կայսերականների համար հարմար մարդիկ չեն, քանի վոր ավելի փնտրեն տալիս դրանց, քան ոգուտ, գողություններ անելով ամեն տեղ զինվորներից, վաճառականներից և ուրիշներից: Բայց նրանք մեզ համար հարմար կլինեն, վորովհետև աշխույժ են և ճարպիկ, ինչպես այդ նկատվել է Ռենում, և քաջալերելու համար նրանց, վոր մեզ լավ ծառայություն մատուցանեն, նրանց թույլ

կտրվի վորոշ չափով ազատություն անհավատների վերաբերմամբ, վոր կատաղիքելապես համապատասխանում է նրանց ճաշակին: Յեթե այս յերկու հազար հուսարներին նորին մեծությունն ավելացնի հազար մարդ հեծելազոր, հազար զբաղվող և այնքան հրետանի, վորքան մենք խնդրում ենք ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունից, մենք շատ գոհ պիտի լինենք:

8. Յեթե նորին բարձրություն պայծառափայլ մոնսինյոր Տոքանայի մեծ դուքսը կամենա նմանապես մասնակցել այդտեղ, ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունը կարող է իր կողմից տալ այդչափ ավելի պակաս, իր բաժնին ավելացնելով այն, ինչ վոր նա կտա: Չնայած այս բոլորին, ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունը կլինի գլխավորը, վորովհետև նրան է, վոր մենք կամենում ենք և իր անունովն է, զոր ամեն ինչ լինելու յե, և վոր գոհացում տրվելու յե ուրիշներին:

Ծ Ա Խ Ս Ե Ր Ը

9. Ձորագնդերը պիտի հոգացվեն մեր ծախսերով, և բոլոր ծախսերը, վոր նորին կայսերական մեծությունը, մոնսինյոր մեծ դուքսը կանեն, կվերադարձվեն յեռապատիկ և ավելի, յեթե հարկավոր է՝ մի տարվա լրեթացում, առանց ուրիշ ոգուտների, վորոնք պիտի առաջանան այդ գործից և վորոնք գուցե տան մեկին հազար: Յեթե հետագայում նորին կայսերական մեծությունը պետք զգա իր զորագնդերը վերադարձնելու, մենք կվերադարձնենք նույնպես յեռապատիկ կամ ավելի, ինչպես վոր իրան հաճելի կլինի:

10. Հրետանիի համար, վոր նորին մեծությունը կտա, մենք հույս ունենք նրան վճարել այնքան արծաթ, վորքան կարժենա նա: Բայց այս ամենը ձեր կայսրընտրիչ բարձրության հաճությամբ և ձեր հրահանգների համաձայն, քանի վոր մենք մեզ ընտրում ենք բարձրագույն տնօրեն այն ամենի վրա, ինչ վոր ամեն բանի, միայն թե այնտեղ մարդ լինի վայելելու համար:

11. Այս առատություն հետևանքը կլինի այն, վոր հազար եքյու գրամ հետագայում մեզ համար այնքան գնահատելի չի լինի, վորքան մի եքյուն՝ մի տալիս մոտեւուց առաջ, և վոր մի թնդանոթը (նույնպես և ամեն մի ուրիշ բան) մեզ համար ավելի արժեքավոր պիտի համարվի սկզբում, քան թե հազարը հետագայում: Վորովհետև Հայաստանում գտնվում են մեծ քանակությամբ զարդ հետագայում: Վորովհետև Հայաստանում գտնվում են մեծ քանակությամբ պղնձի և յերկաթի լավ հանքեր, վորոնք հայերի ձեռքումն են, դրա համար է, պղնձի և յերկաթի լավ հանքեր, վորոնք հայերի ձեռքումն են, դրա համար է, վոր յեթե ձեր կայսրընտրիչ բարձրությունը կամենա այնտեղ ուղարկել ձուլող վարպետներ, կարելի կլինի անարդել աշխատել հրետանի ձուլելու համար:

Դ Ա Ջ Մ Ա Ջ Ո Ւ

12. Ձեր կայսրընտրիչ բարձրության զորագնդերը կարող են մեկնել այստեղից առաջիկա մայիս ամսվա վերջերում, անցնելու համար Բոհեմիայի, Լեհաստանի, Կրակովիայի և Մոսկովիայի վրայով մինչև Մոսկվա կոչված մայրաքաղաքը, ուր հարմարություն կլինի նրանց նավ նստեցնել մի մեծ գետի վրայով մինչև Աստրախանի նավահանգիստը, վոր գտնվում է Կասպիական ծովի վրա: Այդտեղ զորքերը կգտնեն ամենը, ինչ հարկավոր է Աստրախանից նրանց կառավորեն հիշյալ ծովի վրա միևնույն նավերում, վորովհետև այս ծովը չլինելով վոչ խոր և վոչ լայն, իսկ հիշյալ նավերն ունենալով միացյալ և լայն առիկ և լինելով վերից բաց, հարմարություն ունեն այս ծովի համար և ամեն

մեկն ընդունակ և տանելու հազար հինգ հարյուր ձի և նույնչափ մարդ, առանց մեկը մյուսին խանգարելու:

13. Յեթե յեղանակը լավ լինի, զորագնդերը կանցնեն ծով յերկու յերեք որում և դուրս կգան մի նավահանգիստ, ուր ամբողջ շրջակայքում չկա վոչքա-դաք, վոչ ել գյուղեր: Այս տեղը տասը մղոնով է հեռու պարսկական հողից, քսառ մղոնով՝ Շամախուց և տասը մղոնով՝ Բազմից, ուր կան յերկու գեղեցիկ շատր վաններ, մեկն արտաբերում է սև յուղ (նման կու պրի), մյուսից հոտում է սպի տակ յուղ, վոր լավ և վառելու համար: Այստեղ և ահա Հայաստանի սահմանա-դրուխը:

ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐ ԼԵՂԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«14. Վերև ասածից յերևում է, վոր մի անհրաժեշտութիւն և հայտնել այ ամբողջ ձեռնարկութիւնը և համաձայնութիւնը, վոր մենք պատիվ կունենանք կայացնելու ձեր կայսր ընտրիչ բարձրութիւն հետ, նորին կայսերական մեծու-թիւնը, սուրբ հայր պապին և նորին բարձրապատվութիւն Տոքմանի մեծ դքսին: Բայց այս մասին չպետք է մի խոսք անգամ ասել Լեհաստանի թագա-վորին, վոչ ել Մոսկովիայի մեծ դքսին, վորովհետև սա կսպառնա ուսկալի նախանձ նախ Լեհաստանի թագավորին, վորովհետև տասնհինգ տարի առաջ նրա նախորդը կամեցավ ուղարկել յերեսուն հազար մարդ Մեծ Հայաստան քան տիրելու համար, յեթե Ղափանի գլխավորներն այդ կամենային, բայց նրանք այդ չկամեցան¹⁾: Նրանց պատճառաբանութիւնն այն էր, վոր հարյուր տարի առաջ Լեհաստանի ծառայութիւն մեջ կար մի բանակ, բաղկացած յերե-սուն հազար մարդուց, ամբողջովին հայերից, վորոնց մի մասը թագավորու-թիւն (Լեհաստանի) բնակիչներից, մյուս մասն ուրիշ տեղերից բերելովածնե-րից: Քանի վոր հայկական այս բանակը հաղթող էր, այդ հանգամանքն յեր-կուղ ազգից լեհացիներին՝ չլինի թե ժամանակի ընթացքում հայերը տեր դա-նան նրանց թագավորութիւն, այդ պատճառով մի անգամ պատերազմ ունե-նալով թաթարների հետ, ծածկաբար միաբանվեցին նրանց հետ, վորպեսզի բոլոր հայերին կոտորեն և այսպիսով լռեց հայերը, մեկ կողմից յենթարկվելով թաթարների հարձակման և մյուս կողմից լքվելով լեհացիներից, զործն այնտեղ հասավ, վոր յերկու հազար մարդ հաղիվ ազատվեցին: Այս ժամանակից ի վեր հայերը սարսափում եյին լեհացիներից և չկամեցան նրանց հետ գործ անել: Յերկուրդ՝ դա նույնպես մեծ նախանձ պիտի պատճառեր Մոսկովյաններին, վորովհետև նրանց մեծ դուքսը, ամուսնանալով Վրաստանի մի իշխանուհու հետ հիսուն հազար մարդ տրամադրեց վրացիներին, յերբ սրանք պատերազմ ունե-յին պարսիկների հետ, կամենալով տեր դառնալ Հայաստանին. բայց գլխավոր-ները չկամեցան զիջել²⁾ այն պատճառով, վոր դրանով հայերը պետք է միանա-յին հունական յեկեղեցուն, վորի դավանանքը լի յե հերձվածներով և հերետի-կոսութեամբ և բոլորովին հակառակ և Հայաստանի կրոնին և վորից հայերը սոսկում են զգում, գլխավորապես՝ յերբ նրանք փորձով տեսան, թե ինչ ստոր կերպով հույներն ստիպում են հայերին հրաժարվել իրանց հավատից, նրանց նորից մկրտելով: Դրա հետևանքն այն է, վոր հայերն ավելի լավ են համարում

1) Ամբողջովին մտացածին է իբր թե 1684 թվին տեղի ունեցած այս դեպքը: Միևնույն բանն է նաև այժմ, և վոչ ավելին, այն, ինչ վոր պատահել է, իբր թե, դրանից հարյուր տարի առաջ:

2) Այս ել նախընթացի նման մի յեղձերվաբաղ է, վորի հեղինակութիւն պատիվն ամբողջապես Որիինն է:

մնալ գերութիւն մեջ անհավատների իշխանութիւն տակ, քան լինել հունական տիրապետութիւն տակ:

«15. Այս ամենը չի արդելում, վոր Մոսկովիայի նոր մեծ դուքսը մեծ հարգանք և համակրութիւն ունենա դեպի հայերը, իր բոլոր գանձերը գնելով նրանց ձեռքում և նրանց շնորհելով ազատ վաճառականութիւն և ամեն տեղ ազատ շրջելու իրավունք: Յեմ այստեղից կարելի յե վստահ լինել, թե նա կը-համաձայնի արգելել, վորպեսզի հուլիս ամսվա վերջերում բոլորովին նավեր անց չկենան Պարսկաստան, մինչև ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւն զորագն-դերի հասնելը և հետևաբար այնտեղ կգտնվեն ավելի քան յերկու հազար հա-յեր, վոր այս գեղեցիկ ձեռնարկութիւն համար մեծ առավելութիւն կլինի: Յեմ յեթե ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւնն ավելի պետք ունի, Մոսկովիայի մեծ դուքսը չի մերժի (յեթե հարկավոր լինի) քսան կամ յերեսուն հազար մարդ աչքի առաջ ունենալ վրացիների համար, վորովհետև Վրաստանի թագավորի իշխաններ և մեծ տերեր³⁾ (պարսից թագավորի անգլիական պատճառով) ապա-տան են գտել մեծ դքսի մոտ, և այս առիթից կոգտվեն, վորպեսզի նորից վե-րադառնան իրանց կալվածները:

ՆԿԱՃՈՂԱԿԱՆ ԲԱՆԴԱԳՈՒՇԱՆՔ

«16. Այս ամենը (ինչպես ցույց տվի վերևում) մեծ հաջողք կպատճառի Մոսկովյաններին...: Յեթե ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւնը կարողանա այս հանձնարարութիւնը շնորհ անել, վոր յես կարողանամ գնալ համաձայնվելու մեծ դքսի հետ, ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւնը կտեսնի նրանից ստացած մի նամակից, թե այս բանն ինչ ուրախութիւն պիտի պատճառի նրան: Ուրեմն յես սպասում եմ այս շնորհ ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւն բարութիւնից, մի քիչ հետո յես պատիվ պիտի ունենամ ծանոթացնելու ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւնը Հայաստանի թագավորութիւն ուժն ու տկարութիւնը:

«17. Ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւն զորագնդերը կարող են Պարսկաս-տան մուտք գործել 1700 թվականի հոկտեմբեր ամսվա սկզբին: Նրանք Բազու ցամաք իջնելով, պիտի կարողանան կտրել անցքը, վորպեսզի նույն տեղից վոչ վոր դուրս չգա, այդ մասին տեղեկութիւն տալու անհավատներին: Այստեղ կարելի կլինի նույնպես քսան և չորս ժամում հանգիստ առնել, առանց վոչն-չից վախենալու, քանի վոր այդ բոլորովին մի անապատ տեղ է. հետո արշավել պատերազմի՝ գիշերն շտապով, լուսաբացին Շամախի քաղաքում գտնվելու հա-մար, վոր մեծ է ինչպես Քեռնը, ամբութիւններ չունի: Այստեղ կապարտիկների մի նահանգապետ Հարուստ և առևտրական քաղաք է Շամախին, վորի մեջ վոչ մի զորագունդ չկա. միայն մի քսան մարդ կան նահանգապետի հետ: Աստուծու ոգնութեամբ յես հույս ունեմ, վոր անհավատները մի ժամ չպիտի կարողանան զիմադրել, վորովհետև մենք այնտեղ ունենք յոթը ծխակիս համայնքներ և քաղաքի բոլոր վաճառականները և առևտրականները հայ են: Հենց վոր նրանք տեսնեն ծածանելիս ձեր կայսրընտրիչ բարձրութիւն զորականները, վորոնք ներ-կայացնում են խաչը, աչքի կընկնի, վոր անմիջապես դուրս կգան այն քաղաքից տասը հազար հայ մարդիկ, ամենքն էլ հեծյալ, կազմ ու պատրաստ, առանց վո-րեւե անպատշաճութիւն գործելու անհավատների հաշվին, վորովհետև յերկին այնպես լիքն է ձիերով և ոսգիամթերքներով, վորքան կարելի յե: Ահա առա-ջին մուտքը Հայաստան, վոր սկսվում է Շամախուց: Այստեղից տասը մղոն է մինչև պարսն Սմիր բեկի մոտ և անցնելով Սմիր բեկի առնը, կարելի յե այն-տեղ թողնել զորականների և զրութիւնների կեսը: Շամախուց դուրս գալիս կա-

բեկի յն չորս գնդերը բաժանել չորս մասի: մի մասը, վոր կարշավե ուղիղ գեպի Գանձակ, ուր կա անհավատների մի նահանգապետ Գաղաքը վոչ մի ամբողջուն չունի և վոչ ել քաղաքապահ գործը, բացի յերեսուն մարդուց, վորոնք նահանգապետի հետ են, իսկ քաղաքի շուրջն ապրողները բոլորն ել քրիստոնյաներ են: Յերկրորդ մասը պիտի գնա ուղղակի Լոռու յերկիրը, ուր կա նույնպես մի մեծ ավանի մեջ մի կառավարիչ, վոր վոչ մի գուհե չունի: Յերրորդ մասը կերթա Ղաթանի յերկիրը, վորտեղ կա նույնպես մի նահանգապետ մի քաղաքում առանց ամբողջան և առանց գործերի, ինչպես եյին նախորդ քաղաքները: Յեւ չորրորդ մասը (վոր պիտի կազմված լինի ընտիր դորքերից) կարշավի նույնպես մեծ արագությունով Նախիջևան քաղաքը, ուր մի նահանգապետ կա, վոր իր հետ ունի հարյուր մարդ, վորովհետև նա թագավորության գլխավոր գործակալն է, և նա յն, վոր տիրում է մեր նահանգին և վոր մահացու թշնամի յն մեր ընտանիքին և ուրիշ քրիստոնյա իշխաններին, վորոնց շատ անգթաբար մեռցնել և տալիս:

«18. Ահա բոլոր մեր ամենամեծ թշնամիները: Դրանից հետո մենք կհանենք Արաքս անունով մի գետի, վոր գալիս է Թյուրքիայում յեղած Երզրումից, բաժանելով Պարսկաստանը Հայաստանից: Այս գետը պահպանելու հինգ անցը ունի, վորտեղից կարելի յն անցնել ծածկաբար: Կտրելով այս բոլոր անցքերը, մենք կթողնենք վրացիներին դեպի աջ ու պարսիկներին դեպի ձախ և այս ամենի մեջ, վոր յնս ցույց տվի, գործերը կանցնեն Շամախուց մինչև Նախիջևան առանց վորեւն անհավատներ գտնելու, բացառությամբ մի քանի ավանների ու գյուղերի՝ այս ու այն կողմ ցրված, բայց վորոնք պատեւագամի մարդիկ չեն, այլ խաժամուժ ամբողջ միայն Այս ճանապարհն անցնելիս վորտեղ վոր մարդ կպատահն անհավատներից, նրանց ձեռաց կիջեցնեն և զինաթափ կանեն, առանց մոռանալու հրաման տալ գնդերին Նախիջևան գտնվելու: Կա մի քաղաք, վոր կոչվում է Որդուբաթ և նա ամբողջովին Թյուրքական է, բոլորը վաճառականներ և առևտրականներ են, առանց վորեւն նահանգապետի, վոչ գործ կա, վոչ ել ամբողջուն: Նրանք չեզոք են, այնտեղ կարելի յն զբոսնել մի գանձ, վոր թվել չի կարելի, և ուրիշ շատ ռազմամթերք, և այդ միջոցին բոլոր քրիստոնյա իշխանները, վորոնք համաձայնությամբ կայացրին ձեռք կայսրընտրել բարձրության հետ, պիտի մնան յետև, և ինչպես յնս (վերևում) հիշատակեցի ձեռք կայսրընտրել բարձրության, թե Շամախուց տաս մղոն և մինչև Եմիր բեկի տունը, մենք այնտեղ կթողնենք դռնակներ և անհրաժեշտ գրությունների կեսը, իմացնելու համար գլխավորներին, վոր ամենալավ գրողներն ուղարկեն մեծ փութով, այնպես լավ, պատրաստ, վոր կազմեն մի գործաբանակ Նախիջևանի նահանգում: Նրանք պիտի ուղարկեն Յերևան քաղաքը մոտ հինգ հազար մարդ. այդ մի ամբողջած քաղաք է մի փոքրիկ գետի վրա բավական մոտ այն լեռան, վորի վրա մի ժամանակ կանգնել էր Նոյի տապանը: Այս քաղաքի մեջ կա մի նահանգապետ յերկու հարյուր զինվորներով, ունեն յերեսուն թնդանոթ, առանց վահանավոր ուրբանեցի, ռումբերի և վոչ ել հրանյութի, վորովհետև պարսիկները չգիտեն, թե ինչ բան է այդ, և դրանք գործածության մեջ չեն մտած այս յերկրներում: Գաղաքն ամբողջված է միայն չորս պատերով, այսինքն՝ առանց վորեւն խրամի, այնպես, վոր կարելի յն թնդանոթը դուրս բերել պատերի տակը: Այդ քաղաքին կարելի կլինի տիրել առանց կրակ բաց անելու, քանի վոր վառողի պահեստը և զինանոցը հայերի ձեռքում են գտնվում, վորովհետև պարսիկները չեն վստահանում նույն

խակ իրանց ազգին, և այս այն պատճառով, վոր բերդը գտնվում է Թյուրքիայի սահմանագլխին. այս քաղաքում կա դրամահատութիւն և միայն հայերն են այդ բանի մեջ աշխատողները: Բերդում կան յերեք հարյուրի չափ հայեր, վորոնք նույնչափ պահեստների պահպաններ են և դրամահատներ, ինչպես և արհեստավորներ: Գաղաքն ունի յերկու դուռ և ամեն մի դռան վրա մի-մի պահապան, բայց պարիսպների վրա վոչ վոք չկա: Յեւ յեթե կարողանան այնպես լավ պահել գաղաթիքը, վոր նահանգապետը չիմանա գործերի հասնելը, կարելի կլինի գտնել ճարտարապետ Նավասարդիմ, վոր հայ է և պահեստների կառավարչին, վոր նույնպես հայ է: Յեւ յեթե նշան տրվի այս մարդկանց, նրանք պատրաստ կլինեն, վորպեսզի բռնեն դրան վրացի պահապաններին և գնդերը, յերկիր բնակիչներից մոտ հիսուն մարդ: Նրանք միշտ պիտի կարողանան պատրաստ մնալ դռան մոտ, ուր կա մի արվարձան, բնակեցված միայն հայերով, վորոնց վրա պարսիկները կասկած չեն տանում:

«19. Այս դուռը գրավելուց հետո կա մի բլուր, ուր շատ այգիներ և պարտեզներ կան, վորտեղ կարելի յն տեղավորել գործերը, հետո մտնել քաղաք, առանց վորեւն վտանգի: Յեթե այս հարվածը չաջողվեց, նրանք կարող են պաշարել քաղաքը շատ քիչ գործերով, վորովհետև այս նահանգը պարունակում է յերեք մեծ գավառ, վորոնց բնակիչները բոլորը հայեր են, և անհավատները շատ քիչ են, և այդ քաղաքի ամբողջ շրջակայքը, բոլոր մեծ ավաններն ու գյուղերը բնակված են հայերով, և կարելի կլինի քաղաքը պաշարված պահել մինչև հրետանիների հասնելը: Կա մի փոքրիկ բարձրություն, վոր քաղաքին իշխում է վերևից, տասնհինգ ուղի բավական և նրան այրելու համար, վորովհետև շատ փոքր է և առանց վորեւն ռազմամթերքի: Ահա Պարսկաստանի բոլոր ամբողջունները:

«20. Այն միջոցին, յերբ հայկական գնդերը կգան Նախիջևան, մենք թույլ չպիտի տանք վոր նրանք արշավեն ուղղակի Պարսկաստանի թագավորության վրա, լավ կարգապահությամբ գնալով Թավրիզ քաղաքը: Այս քաղաքը Նախիջևանից չորս ու հոգու յն, և քանի վոր այնտեղ բոլորովին հայեր չկան և շրջակայքում ել շատ քիչ են, հարկավոր է մեծ բանակ, վոր տիրե այն կողմին: Այդտեղ կան մեծ զինանոց, թնդանոթներ, պատրուգավոր հրացաններ և մի նահանգապետ, հրետանիների մի հրամանատար և ուրիշ հինգ կամ վեց մեծ իշխանավորներ. քաղաքում չկա վոչ գործ և վոչ ամբողջուն: Նա յերկարությամբ և լայնությամբ մի մղոն է և կառուցված է մի դաշտում շատ հոյակապորեն, մեծ պարտեզներով, շատ վաճառաչան մի քաղաք է: Թյուրքերը, հնդիկները, պարսիկները և մոսկովյանները առևտուր ունին այստեղ: Այս քաղաքում կան անթիվ հարստութիւններ և այնտեղ կարելի յն պատրաստել հարյուր հազար մարդ իրանց շորերով ու զենքերով, առանց նեղութիւն պատճառելու քաղաքին:

«21. Տեր դառնալով այս քաղաքին և վերցնելով անհավատների գորակայաններն ու բանակները, այնտեղ կարելի կլինի հավաքել ձեռք կայսրընտրել բարձրության բանակը և այնտեղից անցնել մինչև Սոպիի քաղաքը, և քանի վոր պարսկաստանցիների և սոպիացիների միջև կա յերեսուն մղոն, բոլորովին ավազուտ, ուր վոչ շուր կա, վոչ գյուղ, կարելի յն Սոպիի մեջ ձմերկուկայան ընտրել: այնտեղ կան ավաններ և մեծ գյուղեր, ուր կարելի կլինի ցըցապատանշներով ամբացնել՝ այնտեղ ապահով մնալու համար, և գարնանը պիտի տեսնվի թշնամիների առաջխաղացութիւնը, վորոնք չեն կարողանա մեղ վրա հարձակվել այս կողմից, վորովհետև ապրելու համար վոչինչ չեն գտնի:

«22. Մեզ հասնելու համար նրանց կհարկավորվի անցնել Թյուրքիայով, վոր չի աջողվի առանց դժվարությունների, վորովհետև կան լեռներ ու կիրճեր, ուր պետք է կազմել խանգարել, այնպես վոր հինգ հարյուր մարդ կարող են կանցնել մի մեծ բանակ, և այս ժամանակի ընթացքում պետք է աշխատեն փութով ձեր կայսրնորի՝ բարձրության դնդերը կարգավորել և վարժեցնել ինչպես և հրետանին և անհրաժեշտ ռազմավթերները:

«23. Այս առաջխաղացությունը, վորի մանրամասնությունները նկարագրեցի ձեր կայսրնորի՝ բարձրության, միայն քսան և հինգ որվա գործ է, բայց չպետք է բանակել վրաններում և վոչ ել մնալ ռազմական պիտույքների հետ, վորովհետև այս մի պատերազմ է, ուր մարդ իր ապուրն ուտում է ձիու վրա, քանի վոր տարվա այն ժամանակն է, յերբ ժողովուրդը իր ձմեռվա պաշարն արել է. ուր վոր ձերք բարձրության գործերը բանակ կդնեն, այնտեղ նրանք պիտի կարողանան իրանց վերակազմել մինչև յերեկո, վորովհետև յերկիրը շատ արգավանդ է և անհավատներն ունեն մեծ քանակությամբ յեղներ, հորթեր ու վոչխարներ՝ կերակրելու համար մի բանակ մինչև տաս տարի, առանց վորեն նեղություն կրելու. բայց յերեկոյան դեմ պետք է առաջ խաղալ ամենայն շտապով, անհավատների վրա միշտ հանկարծակի հարձակվելու համար, և յեթե հոգնած լինելու պատճառով ձիերի պակասությունը զգուցվի, կարելի կլինի միշտ ձի դտնել, վորովհետև այնտեղ առատությամբ կա:

ՅԵԱԿԱՆ ԲԱՆԴԱԳՈՒՇԱՆՔ

«24. Յես շատ լավ համոզված եմ, վոր պարսից թագավորի զորքերը վոչինչ չպիտի կարողանան ձեռնարկել մեզ դեմ թե՛ ձմեռվա սկիզբն և թե՛ զարնանը. վորովհետև Պարսկաստանի թագավորությունը — այդ՝ Հայաստանի թագավորությունն է ներս մտնելիս, այդ ռազմաժողովուրդ է արդյունաբեր մի յերկիր է, վոր ունի հարյուր հիսուն մղոն յերկարություն և հարյուր քսան մղոն լայնություն և պարսից թագավորի իշխանություն տակ է, չհաշվելով այն յերկու նահանգները, վորոնք վրացիների ձեռքումն են և հինգը, վոր զբաղվել են թյուրքերը: Ուրեմն անա սրանք են քրիստոնյա նահանգները. 1) Շաքի նահանգը, վոր կարող է մեզ տալ սկզբում տասը հազար մարդ. այնտեղ շատ քիչ թյուրքեր կան. 2) Վարանդայի նահանգը (վորտեղ կան մի քանի թյուրքեր, բայց այնպիսիները չկան, վոր պատերազմի մարդ համարվեն), կարող է պատրաստ տալ 6000 մարդ, 3) Քշթադս նահանգ — 10 հազար մարդ. 4) Մեծ Դափանը (ուր կա յոթը զավառապետություն) պիտի կարողանա տալ 60,000 մարդ առանց անհանգստացնելու յերկիրը, վոր բազմաթիվ ժողովուրդ ունի և քիչ անհավատներ: Դափանի այս նահանգի իշխաններից չորս հոգի ոտորադրել են այն նամակը, վոր Հայաստանի իշխանները պատիվ ունեցած են գրելու. ձեր կայսրնորի՝ բարձրությանը. 5) Միսիանի նահանգը 6000 մարդ, 6) Գանձակ՝ 15,000 մարդ, 7) Լոռի՝ 6000 մարդ, 8) Գեղարքունի՝ 15,000 մարդ, 9) Զադյամ՝ 5000 մարդ, 10) Յերևան՝ 15,000 մարդ, 11) Գարալադյադ՝ 10,000 մարդ, 12) Նախիջևան՝ 5000 մարդ, 13) Շարուր թյուրքերով լիքն է և քիչ քրիստոնյաներ կան. 14) Շամր 5000, 15) Յերնջակ՝ 10,000 մարդ, 16) Ագուլիս 6000 մարդ, 17) Մեղրի 3000 մարդ, 18) Գետաթաղ՝ 5000 մարդ: Յեվ նրանք բոլորը հավաքվելով կըկազմեն հարյուր ինսուս յերկու հազար մա դկանց մի բանակ:

«25. Նրանք ինձ ասացին, վոր նրանցից յուրաքանչյուրը կկարողանա քսան և չորս ժամվա մեջ վտառի վրա կազմ ու պատրաստ կանգնեցնել իր

գունդն առաջ խաղալու վիճակում, դեռ չհաշված վրացիներին, վորոնք կարող են վտառի վրա դնել 80.000 մարդ և այն հինգ քրիստոնյա նահանգներ, վորոնք թյուրքերի տիրապետության տակ են, վորտեղ յերիտասարդությունը վոչինչ չի կամենում, բայց միայն պատերազմ քրիստոնյա հավատի համար նրանք նույնպես ինձ վստահեցրին, թե ունեն ավելի քան ութսուն հազար մարդ, վորոնք առևտրով են զբաղվում Թյուրքիայում, և իրանց մեջ հաշվել են և զբաղվել, վոր կարող են ունենալ այնքան փող Հայաստանի թագավորության մեջ, վորքան նրանք, վորոնք վաճառականություն են անում թյուրքերի յերկրում:

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԲԱՆԴԱԳՈՒՇԱՆՔ

«Յես հաշիվ արել մեր այս յերկրի փողով և տեսա, վոր այս անում ե վաթսուն միլիոն լիվր Մկղբում յես դժվարացա հավատալ դրան, բայց յերբ վերադառնում եյի Թյուրքիայից, խոշոր վաճառականներն ինձ այդ մասին ապահովեցրին, ասելով թե՛ պարսից թագավորի մի դեսպան յեկած էր Կ. Պոլիս մեծ թյուրքի մոտ այն խնդրով, վոր թյուրքերի բմբուսացույթներն Անատոլիայում ֆինանսեր պատճառեցին պարսից թագավորին: Պարսից դեսպանը վերադարձնելով Բասրա քաղաքի բանալիները, ստացավ մեծ թյուրքի մի հրամանը, վոր պարսկահայերը, վորոնք առևտուր են անում իր թագավորության մեջ, այլ ևս գլխահարկ չվճարեն: Պարսից դեսպանի վերադարձից հետո թյուրքերը տեսան, վոր այս իրանց մեծ ֆինանս և պատճառում, վորովհետև հարկահանի տված հաշվից յերևաց, վոր կային ութսուն հազար պարսկահայեր, վորոնք տարին մարդագույն տալիս եյին տասն եքյու:

«26. Մի խոսքով ինձ անկարելի կլինեք հաշվել ժողովուրդների և հարստությունների քանակությունը, վոր կա այս յերկրներում: Յես կտամ ձեր կայսրնորի՝ բարձրության մի մարդու անուն, վորի մասին կարծում եմ տիկին այսրընտրելուհին լսած կլինի և վորին Տոսքանի մեծ ու պայծառափայլ զուգը շատ լավ ճանաչում է: Այդ մարդը կոչվում է Անտոն Զալաբի, վոր Հայաստանի մի վաճառական է և յեղած է Զմյուռնիայում, Թյուրքիայի ծովային նավահանգստում: Թյուրքերը նախանձից լուր տվեցին մեծ թյուրքին այս հայ վաճառականի հարստությունների մասին, վորից հետո մեծ թյուրքն իր սպաներից յերեքին ուղարկեց նրան բռնելու և տանելու Կ. Պոլիս: Բայց վորովհետև նա շատ խելոք մարդ էր, նախ լավ խոսեց սպաների հետ և նրանց ուղարկեց վերև իր սենյակը. ապա տեսնելով, վոր իր հարստությունները ներքևի պահեստներում եյին, զաղտնի հրամայեց իր ծառաներին բռնել մի նավ այնչափ, վորքան կարող են: Փանի վոր սպաները չեյին կամենում նրան թողնել, նա նրանց մի նվեր տվեց զբաղեցնելու համար և հետո նրանց հետ իջավ ցած և յերբ սպաները կամենում եյին կնքել նրա գուլքերը և պահեստները և սկսեցին վորոնումներ տան մեջ, այդ միջոցին նա ամենեկին ժամանակ չկորցնելով, մտավ մի նավ գնալու համար Լիգաան, վորտեղ նա շինել տվեց մի զեղեցիկ շինություն ծովի ափին: Այս մարդը չկարողացավ վերցնել իր հետ իր ունեցածի և փողի կեսը, բայց և այնպես՝ կարողացավ տանել իր հետ յոթը միլիոն լիվր Հիմա նույնպես մի մարդ կա, վոր Պարսկաստանից յեկած է Վենետիկ, ուր դրել է սուրբ Մարկոսի բանկը յոթը հարյուր հազար գուլդառ և ներկայումս նա Վիեննայումն է, վորտեղ նորին կայսերական մեծությունից խնդրել է կոմսի տիտղոս, վորին համաձայնել է նորին կայսերական մեծությունը՝ և նա դատով պահանջում է մի կալված, վոր արժե հինգ

3) Խոսքը Զուղայեցի Մարգար Շաիրիմանյանի մասին է:

հարյուր հազար ֆիորլին Այս բոլոր անողուտ առաջաբանները, վոր յես անում եմ ձեր կայսրընտրիչ բարձրության, միայն նրա համար են, վոր ձեզ ծանոթացնեմ այն հարստություններն հետ, վորոնք կան Հայաստանում: Այսպիսով չի պակասի վոչ փող և վոչ ստացվածքներ ձեր կայսրընտրիչ բարձրության փառավոր ձեռնարկության ոգնելու համար, վորովհետեւ իշխաններն ինձ ասացին, վոր յերբ հասնեն ձեր կայսրընտրիչ բարձրության գործերը, նրանք իմաց պիտի տան այն ամենքին, վորոնք Թյուրքիայում են, վորպեսզի վերադառնան: Այդ մեզ շատ կնպաստեւ մեր ձեռնարկության համար, վորովհետեւ նրանք, վորոնք զայիս են Թյուրքիայից, բոլորն եւ հեծյալ են և լավ զինված: Միևնույն ժամանակ նրանք ասացին, վոր վոտքի վրա կգնեն յերկու հարյուր քսան հազար մարդ, առանց նեղություն պատճառելու թագավորության: Յեթե յես անցյալ տարի բախտ ունենայի ձեր կայսրընտրիչ բարձրության կողմից ինձ հետ մի ողա ունենալու այս յերկրներում, նա տեսած կլինեի ժողովրդների մեծ թիվը, ստացվածքները, անհամեմատելի հարստությունները: Նա զարմանքով տեսած կլինեի այս բոլոր իշխաններին և ճանաչած նրանց մեծ բազմաթիւնը ու ջերմ անձնվիրութիւնը ձեր կայսրընտրիչ բարձրության համար, և այժմ նա պատիվ կունենար ձեր կայսրընտրիչ բարձրության այդ մասին ինձ հետ զեկուցում տալ, և նա կարող կլինեի պատմել այնպիսի զարմանալի բաներ, վոր յես չեմ կարող արտահայտել, վոչ եւ թղթի անցկացնել:

Այսքանն ենք մենք համարում Իսրայել Որիի ծրագրի ամենազլխավոր և եյական մասը: Մնացած յերկարաբան մանրամասնությունները, վորոնք վերաբերվում են Պարսկաստանի զինվորական զրության, Թյուրքիային, Վրաստանին և Յեվրոպայի քաղաքական ինդիւրներին, կարող ենք մի կողմ թողնել: Ավելացնենք միայն այն, վոր հայ քաղաքական գործիչն իր բանդագուշանքների մեջ հասնում եր այն աստիճանին, վոր հավատում եր, թե ամբողջ Յեվրոպան պիտի աջակցե Հայաստանի համար սկսվող այդ պատերազմին, քանի վոր այդ մի խաչակրական արշավանք և, մի սրբազան պատերազմ: Այսպէս, նա հավատում եր, թե սպանիական և փորթուգալական ռազմանավերը, հայերին աջակցելու համար, կմտնեն Հորմուզի ծոցը և քարուքանդ կանեն Բենդեր-Աբրաս նավահանգիստը:

Բայց այսքան վոգեորությամբ հորինված ծրագիրը վոչ մի իրական արժեք չունեցավ: Յեվ այսպիսի յեղքի առաջին պատճառն ինքն եր, Որին: Բանդագուշանքների մի ամբողջ տեսարանացույց, ում կարող եր նա լրջորեն զբաղեցնել: Մի յերկիր, վոր կարող ե 200 հազար մարդ գնել զենքի տակ, բայց վորի վրա տիրողները միայն մի քանի հարյուր զինվոր ունեն: Յեվ այսպիսի մի ուժ խորտակելու համար եր, վոր Յեվրոպայից, յերեք պետություններ կոխ տալով, խաչակրաց արշավանք պիտի գնար: Որին ամեն ինչ հեշտացնում եր ստեր հերյուրելով մեկը մյուսից անհեթեթ և այս ուղղությամբ սանձակոտոր տանում եր իր ծրա-

գիրը մինչև ծաղրելիություն: Միայն ծաղրելի կարող եր լինել այն բանը, վոր Որին ամենայն առատաձեռնությամբ հանձն եր առնում վճարել յեվրոպական արշավանքի բոլոր ծախսերը յեռապատիկ չափով անգամ, և յերբ հարկ եր լինում մատնանիչ անել, թե ուր ե Հայաստանի այդ գանձը, նա ցույց եր տալիս... հայ վաճառականների գրպանները: Յեթե մի Շահրիմանյան ունի Վենետիկի բանկում 700 հազար դուկատ կամ մի Անտոն Չելերի ապարանք ունի կառուցած Լիվոռնոյի ծովափին, միթե այս չեր նշանակում, թե Լեոպոլդ կայսրը իր տված յուրաքանչյուր թնդանոթի յերեք զինը կստանար:

Յեվ դեպքը ծաղրում եր նրան հենց 'Իյուսելդորֆ հասնելուն պես: Պրոֆեսոր Հեյզլը պատմում ե, վոր Հովհան - Վիլհելմ Կուրֆյուրստը զարմանք հայտնեց, թե ինչպէս ե, վոր Որին, գալով 10 հայ իշխանների մոտից, իր համար ընծաներ չի բերել: Այս բանն, ինչպէս յերևում ե, հայտնի յեր գառնում Որին, և նա հետեյալ նամակն եր գրում Կուրֆյուրստին.

«Իսկպէս յես ձեր Կուրֆյուրստական (կայսրընտրիչ) բարձրության ընծաներ պետք ե բերած լինելի, բայց չկարողացա, վորովհետեւ ճանապարհորդության ժամանակ շատ տեղերում ուշացել եմ, և բացի դրանից, Թյուրքերի ապստամբությամբ այժմ Անատոլիայում անկարգություններ ու ավաղակներ են տիրում: Պարոն Սաֆրազը և մյուս բոլոր իշխաններն առանց բացառության շատ թանկագին բաներ, ձիաներ և ուրիշ գանձեր, վորոնցից դուք եւ կունենաք, իմ իրավասության տակ են դրել, վորպեսզի ձեր բարձրության վոտքի տակ ձգեմ. յես եւ ունեմ մի քանի հիօնալի ձիաներ և ուրիշ շատ բաներ և պատվիրել եմ ընկերներին այստեղ ուղարկելու: Այդ ապրանքները հոկտեմբերի սկզբին մեր յերկրից դուրս կգան և հրամայել եմ, վոր դրանք Զիւրիքուրգի Բրոնշտայտ քաղաքը տանեն, թող ձեր բարձրությունը բարեհաճի այնտեղ մի անցագիր ուղարկելու»¹⁾:

Յեթե այս որիական վոճը ճշմարտություն եւ պարունակեի իր մեջ, չե կարելի կարծել, թե այդ ընծաներն Անգեղակոթից ելին ուղարկված, վորովհետեւ այդ 10 իշխան անվանվածներն այնքան ունեւոր չեյին, վոր Յեվրոպա ուղարկելին առանձնապէս գնահատելի ընծաներ:

Բայց յեթե Որին ուրիշ, ավելի իրական և պարկեշտ չափերով ծրագրելու ընդունակություն եւ ունենար, այս չեր նշանակի, թե անպատճառ ավստրիական հուսարները քառասմբակ արշավ ելին սկսելու դեպի Հայաստան: Հարցը ծրագրի բնույթն ու բովանդակությունը չեր: Հարցն այն եր, թե կային մի կամ մի քանի կալող պետություններ, վորոնք անմիջապէս շահագրգռված լինելին

¹⁾ «Արձագանք» լրագիր, Թիֆլիս, 1894, № 75.

Հայաստանի ազատագրութեան մեջ: Հարցը դրված էր միջին Յեվ-
րոպայում, և այդտեղ այդպիսի պետութիւն չկար:

Յեթե թյուրքիայի ջախջախումը 1698-ին Հռենոսյան Պալա-
տինատի իշխանական պալատում կարող չեղավ նոր հմայք տալ
շատ հին խաչակրական գաղափարին և կապել նրան կայսր ըն-
տրող իշխանի փառասիրութիւնը բոլորքող հայկական թագի
շողշողոցների հետ և դառնալ այսպիսով ժամանցը հաճելի դարձ-
նող գործողութիւնների առարկա, — հետեյալ 1699-ին, յերբ Որին
վերադառնում էր Յեվրոպա, քաղաքական շահերն արդեն բոլորո-
վին այլ դասավորութիւն եյին ստացել: Լեոպոլդ կայսրը, վորին
կամենում էյին հատկացնել ղեկավարողի դեր հայկական խաչակ-
րութեան մեջ, այժմ պատրաստուիւմ էր պատերազմի Լուի 14-դի
դեմ սպանիական ժառանգութեան համար, վոր մի ահադին վեճ
էր, թե ով պիտի լիներ Սպանիայի տերը նրա անժառանգ մեռած
թագավորից հետո — արդյոք Ֆրանսիական թագավորի թե ավս-
տրիական կայսրի վորդին: Լեոպոլդ կայսրին այժմ հարկավոր
էր թյուրքիայի բարեկամութիւնը, և այս պատճառով նա չեր
կարող, յեթե ուզենար իսկ, խրախուսել Արևելքում այնպիսի մի
շարժում, վոր գրգռեր թյուրքիայի թշնամութիւնը:

Ինչ վերաբերուիւմ էր կուրֆյուրստին, նրա առանց այդ ել վոչ
ընդարձակ ռազմական միջոցները պիտի կլանվէին ավստրո-
ֆրանսիական պատերազմով, հետեաբար նա կարող էր այժմ
հանձնարարել Որին յեթե վոչ իսպառ հրաժարուիւմ գաղափարից,
գեթ նրա հետաձգում: Բայց մարդկային փաստսիրութիւնն ու
շահամոլութիւնը միշտ թշնամի յեն տարրական շիտակութեան:
Կայսրընտրիչը ամենայն սիրով ընդունեց Որին, ընդունելի հա-
մարեց նրա առաջարկութիւնները և հենց նրան հանձնեց այդ
առաջարկութիւնների առաջին կետի կատարումը, վոր վերաբեր-
վում էր դաշնակցութիւն կազմելուն: Ծանրաբեռնված նրա հանձ-
նարարական նամակներով, Որին սկսեց մի դիվանագիտական ճա-
նապարհորդութիւն, վոր սաստիկ հիշեցնում է յերկու թյուրքա-
հայ յեպիսկոպոսների դիվանագիտական շրջագայութիւնը Յեվ-
րոպայում 1877 թվին, Բեռլինի կոնգրեսից առաջ: Որին գնաց
նախ Հռոմ, ընդունվեց պապի մօտ, վոր մեծ համակրութեամբ վե-
րաբերվեց Հայաստանի ազատագրութեան ծրագրին և խոստա-
ցավ իր կատարյալ աջակցութիւնը նրա իրագործման ¹⁾: Նույն-
պիսի ընդունելութիւն գտավ և նույնպիսի դրական խոստում
ստացավ նա և՛ Ֆլորենցիա քաղաքում, Տոսքանայի մեծ դքսից:

¹⁾ Անդ:

Մնում էր Լեոպոլդ կայսրը, վորի վարժունքն ավելի ևս հիացու-
ցիչ էր հայ դիվանատի համար: Ծիշտ է, նա ընդունեց ոգնու-
թիւն տալու և անմիջապէս արշավանք սկսելու առաջարկը, բայց
և այնպէս չցուցց տվեց իրան, թե այդ հարցը գոյութիւն չունի
իր համար: Ընդհակառակը, նա հուսադրական նամակ գրեց Ղա-
րաբաղի մելիքներին, խրախուսեց Որին շարունակել գործը և
խորհուրդ տվեց դիմել ուսաց ցարին, առանց վորի համաձայ-
նութեան և թույլատուութեան չէ կարելի գործ ուղարկել Հայաստան:

Դրութիւնը փոխվում էր, Որին կարծում էր թե 1700-ին կը-
վերջանա Հայաստանի ազատագրութեան ամբողջ գործը, իսկ այժմ
տեսնում էր, վոր այդ գործը դեռ չէր ել սկսված և պետք էր
նոր միայն սկսել: Յեվ այս՝ չնայած կուրֆյուրստի անսահ-
ման սիրալիրութեան և ամեն աջակցութիւն անելու պատրաստա-
կանութեան: Այսպէս էր հայ կղերական դիվանագիտութիւնը
և 1878-ի ամառը: Ամեն տեղ ընդունված մեծ համակրութեամբ
ու խրախուսանքով, նույն իսկ արժանացած տեսնելու գերմա-
նական կայսրունուն արտասունքներ թափելիս թյուրքահայ ժո-
ղովրդի թշվառութիւնների վրա, յեպիսկոպոսական պատվի-
րակութիւնը վերադառնում էր Բեռլինից գլխիկոր, այն համո-
զումով, վոր հայոց հարցը նոր է սկսվում:

Բայց Որին խոստացել էր Անգեղակոթի ժողովին: Այժմ ի՞նչ
պիտի ասեն: Յեվ ահա 1700 թվի հոկտեմբերին կուրֆյուրստը,
թե իր և թե իր բարեկամ Որին պատիվն ու համբավը Հայաս-
տանում պահպանելու համար, գրում էր մի նամակ Ղարաբաղի
մելիքներին, իրրե պատասխան նրանց դիմումին, վոր բերել էյին
Որին և Մինաս վարդապետը:

«Հայաստանի ամենասիրելի իշխաններ և տերեր, սիրելի հայեր, — ասված
էր այդ նամակի մեջ. — ձեր սիրելի նամակները մեզ հանձնեցին պարոն Իս-
րայիլ Որին, վոր մեր և ձեր ազնիվ հավատարմատարն է և նրան ընկերացրած
Մինաս վարդապետը, ու Հակոբի մեծ վանքի արքայալը մի առանձին ունկընդ-
բութեան ժամանակ, վոր նրանք խնդրեցին մեզանից և մենք շատ սիրելարամ
շորհեցինք: Այդ ունկընդբութեան միջոցին մեզ բերանացի հավատարմագրին այն
հավատը, վոր ձեր պարոնութիւններն ունեք գեպի մեզ: Ընդունում ենք այս
հավատարմութեամբ մեր որտի խորքում և խնդրում ենք, վոր բարեկամութիւնը
մեր մեջ միշտ անխզելի մնա, վորի վերաբերմամբ պարոն Որին և արքա Մինասը
բավականաչափ հուսադրեցին: Խոստանում ենք ձեր պարոնութիւններին, վոր
ամեն փութաջանութիւն կգործադրենք, վորպէսզի ազնիվ մտադրութիւնները
հայտնի չդառնան վոչ վոքի, այլ պահվեն վորպէս մեծազույն գաղանիք: Միա-
ժամանակ հուսադրում ենք ձեր պարոնութիւններով, որ ձեր մտադրված ամենա-
քաղաքաշատ գործի կատարելութեան համար ամեն տեսակ ոգնութիւն, վորքան
հնարավոր է, կանենք թե մենք ինքներս անձամբ և թե մեր մյուս դաշնա-

կիցներն միջոցով, վորոնց՝ ամենամեծ ֆանատիկութեամբ՝ պիտի խնդրենք ոգնութեան զալ աղքատ մեծ մի գործի մեջ, վորպիսի գործից այնքան ոգուտ կա, այնքան միլիոն հոգիներն փրկութիւնը կաճեն, վորոնք այժմ անհավատներն լուծի տակ են հեծում: Իսկ այս գործը կատարելու համար ճանաչելով, թե ինչ ենք մենք պարտավոր անել, յերբ տեսնում ենք ձեր պարոնութիւններն այնքան հավատը դեպի մեզ, մենք ամեն ինչ բերանացի հայտնեցինք պարոն Որինն և Մինաս արքային, վորոնք իսկապէս շատ լավ մարդիկ են, մանավանդ պարոն Որին, ամենահավատարիմ և անձնվեր մարդը, վոր այս մեծ գործը Աստուծոյ ամենակարող ոգնութեամբ կատարման կհասցնեն և իսկապէս պատշաճում է նրան, վոր ամեն բանի մեջ հավատաք նրան, և՛ նրա խելքին, և՛ նրա կարողութեան և՛ նրա հոյակապ գործունեությունը: Աստուծոյ ընտրել է նրան մի այսպիսի վախճանի համար, վորի կատարումն այնքան համապատասխան է ինչի Աստուծոյ փառքին, հոգիներին փրկութիւն կբերի և բարորդություն բերի անհայտն հավատին և ձեր վողջ Հայաստանին: Հավաքվեցինք մենք և միասին խորհուրդ արինք այս մեծ գործի շուրջը. ինչ կերպով սկսենք, ինչ զգուշութիւններ, ինչպիսի կարգ: Այս պատճառով ձեր պարոնութիւններին ուղարկում ենք այն խոսքերին, վոր պարոն Որին և Մինաս արքան այս մասին կասեն և խնդրում ենք, վոր ձեր պարոնութիւնները հավատան այն ամենին, ինչ նրանք կասեն: Ընդ սմին աղաչում ենք ձեր պարոնութիւնները, վոր զուգընթաց հուսադրված լինեք, թե մեզանից սիրված էք և ամբողջ սրտից վողջադուրված, և մենք պատրաստ ենք ամեն բան անել ձեր հավիտենական փրկութեան համար, ձեր ոգտին, խաղաղության և ժամանակավոր յերջանկութեան համար: Այս բոլորը մենք ցույց կտանք գործով¹⁾:

Պրոֆեսոր Հեյզելը գրում է.

«Որին համոզեց կուրֆյուրստին, վոր նրա սպաները կամ գեներալները թեև քաջ մարդիկ են և կարող են կովել, բայց վորովհետեւ դրանք Հայաստանի անդալական պայմանների հետ ծանոթ չեն, դրա համար նրանք մեծ ոգուտ չեն կարող տալ և այդ պատճառով գործի առաջնորդութիւնն իր վրա հանձնառով Որին, խոստանալով կուրֆյուրստի իր վրա տաժած հույսերն արդարացնելը²⁾»:

Եւ ուրեմն ինչ եր մնում, վոր պակասեր Հոննոսյան Պալատինայում պատրաստվող հայ թագավորացուն: Պատրաստողը, հենց ինքը, Հովհան-Վիլհելմն եր, քանի վոր հետզհետեւ, յերեւի, պարզվում եր նրա համար, վոր Հայաստանն իր թագով Հափազանց հետու յեր նրանից:

Բայց այս բոլորը խոսքեր էյին: Իսկ գործն առջևումն եր, վոր հենց այս ժամանակից ել, իբրեւ անեղ անխուսափելիութիւն, տնկվում եր հայ ժողովրդի ճակատագրի մեջ, — այն, վոր չէ կարող լինել Հայաստանի ազատութիւն, առանց ցարական Ռուսաստանի կամեցողութեան և մասնակցութեան:

Յեւ Որին գնում եր դեպի այդ անխուսափելիութիւնը:

¹⁾ ЭЗОВ, с. 37 — 38.

²⁾ «Արձագանք», 1894, № 75.

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՅԱՐԸ ՅԵՎ ԽՈՋԱՆ

I.

Վոչ Անգեղակոթի ժողովում, վոչ մի այլ տեղ Իսրայել Որին խոսք չեր ունեցել Ռուսաստանին դիմելու մասին: Ընդհակառակն, իր ծրագրի 14-րդ հոդվածում նա ասում եր, թե հայերը սարսափում են հունադավանների, հետեւաբար և ուսանների տիրապետութիւնից և ավելի դերադաս են համարում միայն գերութեան մեջ, քան ազատվել հունադավանների ձեռքով: Միանգամայն, ուրեմն, հետեւողական կլինի ընդունել, վոր վոչ Անգեղակոթ գնալիս, վոչ մանավանդ Անգեղակոթից դուրս գալիս, Որին չունեիր գրպանի մեջ վոչ մի առաջարկութիւն և վոչ ել նրանից բողխող լիազորութիւն առանձնակի և անկախ դիմում անելու նաեւ Մոսկվային, վորի մասին Որին իմացածն ուսլյն իսկ այն ել չեր, թե նրա տերը «մեծ դուքս» չեր կոչվում, ինչպէս նա շարունակ անվանում եր, այլ «ցար»:

Բայց ահա փլվում եր նրա ծրագրով նախատեսված յերբյակ գինակցութիւնը (կուրֆյուրստ, կայսր և Տոսքանայի մեծ դուքսը) և ծառանում եր անհրաժեշտութիւն՝ դիմելու ուսաններին: Որին իբրեւ դիվանագետ, բոլորովին չի ել մտածում, թե առաջ ինչ կարծիք ու դավանութիւնն է ունեցել և արագ սկսում է պատրաստվել այս նոր առաքելութեան: Պետք եր մի դիմում Ղարաբաղի մելիքներից, և այսպիսի մի թուղթ, ինչպէս ցույց է տվել քննադատութիւնը¹⁾, սարքվում է Յեւրոպայում, անշուշտ, Մինաս վարդապետի ձեռքով²⁾:

¹⁾ «Հումա» հանդես, Թիֆլիս, 1899, Ա, յեր. 253.

²⁾ Կեղծիքն ակնհայտ է դարձնում մանավանդ ծրարի հասցեն, վորի մեջ մի առ մի հիշված են ուսաց ցարի անթիվ տիրադոսները, վորոնցից և վոչ մի

Այս թուղթը կրում է նույն թվականը (1699 ապրիլի 29), ինչ ունի դարձյալ իբր թե Անգեղակոթում մեկիքների անուանից կուրֆյուրստին ուղղած դիմումը: Միևնույն նյութին վերաբերվող և իբր թե միևնույն որը գրված այս յերկու գրությունները տարբերվում են իրարից մոչ միայն արտաքինով (կուրֆյուրստի նամակը ֆրանսերեն է, իսկ ուսաց ցարինը — ինչո՞ւ, չգիտենք — հայերեն է), այլ բովանդակությամբ: Ռուսներին մեկիքների անուանից աղերսանք եր ներկայացվում լուկ աղատագրության գործ սկսելու մասին և այլևս խոսք չկար, թե հայերը դրա փոխարեն կրոնափոխ կլինեն: Աղատագրությունը պիտի կատարվեր հայոց թագավորությունը վերականգնելու միջոցով, բայց թե մեծ պիտի պատկաներ Հայաստանի թագը, — այս մտում եր անորոշ, մինչդեռ, ինչպես տեսանք, կուրֆյուրստն ուներ աներկբա հավաստիացում, թե ինքը կլինի Հայաստանի թագավորը: Ուշադրություն գրավում է այն հանգամանքը, վոր չմատնանշելով թագի մի վորոշ թեկնածու, ուսաներին ուղղած թուղթը դարձյալ և դարձյալ վեր եր հանում Որիին, փառաբանում եր նրա հուշակավոր ծագումը և շարունակ շեշտում եր, թե նրան են իրանց գլուխ ընտրել հայ մեկիքները և նրան պիտի հպատակվեն: Այսպիսով ստացվում եր տպավորություն, թե ազատված Հայաստանում ել նա պիտի գլուխ լինի: Յեվ վորովհետև հետագա բանակցությունների մեջ Ռուսաստանին արվում եր Հայաստանի տերը լինելու և նրան իր զորքերով գրաված պահելու դիրքը, ուստի մենք կարող ենք յենթադրել, վոր Որիի փառասիրությունը հասնում եր գուցե Ռուսաստանի թեմակուլթյան տակ գտնվող մի թագավորության գլխի աստիճանին:

Այսպես թե այնպես, 1701 թվականի հունիս ամսին Որին գտնվում եր Մոսկվայում՝ Մինաս վարդապետի և Նազար Ռեխավիչ անունով մի լեհահայի հետ, վոր կատարում եր թարգմանի պաշտոն: Նա ընդունվեց իբրև Պֆայլցի կուրֆյուրստի կողմից յեկած պատգամավոր, ստացավ ուսու կառավարության կողմից իր այդ դիրքին պատշաճող կեցության պայմաններ — առանձին տուն և լավ սնունդ: Չորս որ անցած իր տեղ հասնելուց՝ Որին կանչվեց տերության առաջին պաշտոնյա բոյարին Գոլովինի մոտ և հարցաքննության յենթարկվեց, թե ինչ նպատակ ունի իր առաքե-

հատն անգամ չեր կարող հայտնի լինել Անգեղակոթի մեջ և վորոնք պարզապես, թարգմանված են լատիներենից: Լատիներենի ձև ունի և ցարի անունը — «Պետրոս Ալեքսանդր»: Չկա և «ցար» անունը, վորը փոխարինված է «սեզար» անունով:

լությունը: Որին փորձեց խնդրել ունկնդրություն Պետրոս թագավորի մոտ, բայց չստացավ: Քաղաքական մոմենտը անհարմար հանդիսացավ Որիի բանակցությունների համար նաև Մոսկվայում: Յեթե արևմուտքում պատերազմ կար սպանիական ժառանգության համար, այստեղ, հյուսիսում ել, բորբոքվել եր մի պատերազմ՝ մի կողմից Շվեցիայի և մյուս կողմից Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Նորվեգիայի մեջ, վոր հենց այդպես ել կոչվեց — «Մեծ հյուսիսային պատերազմ» և տևեց 21 տարի (1700 — 1721): Այս պատերազմը Ռուսաստանի վերանորոգիչ Պետրոս Մեծի համար կյանքի և մահվան չափ կարևորություն ուներ, վորովհետև այդ պատերազմի հետ եր կապված Ռուսաստանի համար կարևորագույն տնտեսական-քաղաքական շահը — հանել Շվեցիայի տիրապետության տակից Բալթիկ ծովի արևելյան ափերի մի մեծ հատվածը և այդպիսով ամբողջացնել մեծ ջրային ճանապարհի, իբրև միջազգային առևտրական յերակի դիրքը: Հեշտ չեր այս նվաճողությունը, վորովհետև Շվեցիան ժամանակի ուժեղ պետություններից մեկն եր և գերազանցում եր Ռուսաստանին իր մշակութային դարգացմամբ, և Պետրոսը պատերազմի սկզբում պարտություններ եր կրում շվեդացիներից, բայց չեր հուսահատվում, այլ, ընդհակառակն, ասում եր, թե հետափնաց Ռուսաստանը պարտությունների միջոցով պիտի սովորե պատերազմելու յեվրոպական յեղանակները: Իսկ սրա համար հարկավոր եյին բարենորոգումներ և վերակազմություններ, վորոնց և ամենայն յեռանդով նվիրված եր վերանորոգիչ ցարը:

Շատ հասկանալի չե, վոր այնպիսի արտակարգ կարևոր հանգամանքների մեջ Որին, ունենալով հանդերձ կուրֆյուրստի, Լեոպոլդ կայսրի և Լեհաստանի թագավորի հանձնարարականները, շտապ կարգով չեր ընդունվում ցարի ունկնդրության, մանավանդ, վոր նրա ղեկանազիտական առաքելությունը արտակարգ բնավորություն չեր կրում: Այս պատճառով ուսաց կառավարությունը վճռեց նախապես մանրամասն և հանգամանորեն հարցուփորձերի միջոցով իմանալ, թե ինչ են ուզում հայերը: Պետրոսի ուշադրությունից՝ բազմաթիվ ծանր զբաղմունքների մեջ՝ չխուսափեց այն հանգամանքը, վոր իրան խնդիրք ուղարկողները, իրանից ոգնություն և ազատություն աղերսողները հայերն են, վորոնց նա լավ ճանաչում եր իբրև ընդունակ վաճառականների, վորոնք այնքան ազդեցիկ դիրք ունեն Պարսկաստանում և Թյուրքիայում: Հայ խոջայական կապիտալը դեպի Ռուսաստան գրավելու համար նա չեր խնայել թույլատվություններ և

արտոնություններ, մինչև իսկ պարսկական առևտրի համար հաս-
տատել էր ճանապարհ Աստրախան—Արխանգելսկ և այժմ էլ պա-
տերազմում եր՝ այդ ճանապարհը կրճատելու և ավելի հարմար
դարձնելու համար: Արդ՝ նույն այն խոջաները, վորոնք Մոսկվա
էյին գալիս արտոնությունների համար, հրավիրում էյին նրան
իրանց յերկրը գրավելու, աղաչում էյին հանուն քրիստոնեյու-
թյան ազատել իրանց «անհավատների» լուծից:

Մանավանդ այս աղաչանքները, այս քրիստոսասիրական մըր-
մունջները Պետրոսի համար այնպիսի բաներ չէյին, վորոնց կա-
րելի լիներ արհամարհել: Նա հիմնում եր մի իմպերիալիստական
կայսրություն, նրա հիմքում գնելով քրիստոնյա ժողովրդների
տանջանքների շահագործումն իրեն նվաճողականության հատու-
կենք և արդեն ինքն իսկ Բալկանյան թերակղզու քրիստոնյաների
մեջ իրան հայտարարում եր իրեն նրանց ազատարարը թյուրքա-
կան լուծից: Ռուսական իմպերիալիզմի այս ամենախոշոր առանձ-
նահատկությունը գեռ իր ամենավաղ մանկության հասակից եր
լսում հայերի քրիստոսասիրական պաղատանքները, այն էլ Կաս-
պից ծովի ափերից, վորոնք Պետրոսի վաճառականական յերազն
էյին կազմում և վորոնք իրանց հերթին էյին սպասում Բալթիկ
ծովի ափերի նման ցարական կայսրության մասնիկ դառնալու
համար: Դեռ հյուսիսի գործը չվերջացրած, ռուսական իմպերիա-
լիզմը յերեսը դարձնում եր դեպի հարավ, վորպեսզի դեմադրեմ
հանդիպի դեպի իրան յեկող հայ կղերական դիվանագիտության:

Այս հանդիպումը մի պատահականություն չէր, անցողական մի
յերևույթ: Այս հաստատ հիմնավորված սկզբնավորություն եր
դարավոր մի անփոփոխության, վոր պիտի կլաներ հայ ժողովրդի
կյանքն ամբողջովին, մինչև վոր չվերջանար 1915—1920-ի կա-
տաստրոֆով: Պետրոսը, «մեծ» կոչված իր իսկապես մեծ գործու-
նեյությամբ, հայ կղերական դիվանագիտությունն իր ձեռքից
բաց թողնողը չէր և վերջինս էլ իր հերթին ցարականությունից
ձեռք վերցնելու կարողությունից ընդ միշտ զրկեց իրան: Յեվ
առաջին իսկ հանդիպումից, առաջին իսկ վողջույն-բարեից վո-
րոշվում և անշարժանում էյին, ամբողջ յերկու դարի համար,
փոխադարձ հարաբերությունները յերկու կողմերի մեջ: Պետ-
րոսը, մեծ գործիչ, բայց և մեծ բռնակալ, կոպիտ, գրեթե վայ-
րենի վարք ու բարքով, վոր Արևելքի մեծ բռնակալների նման
կանց չառավ նույն իսկ իր հարազատ վորդու մահացման վոճիրի
առաջ, վոչ մի դսպանակ չէր ճանաչում մանավանդ դիվանագի-
տության մեջ, և խաբել, ստել, գավաճանել նույն իսկ ամենա-

ստոր միջոցներով, նրա համար ավելի սովորական ու թույլատ-
րելի բաներ էյին, քան ուրիշ դիվանագետների համար: Իսկ ցարա-
կանության այս ամենացայտուն արտահայտիչի առաջ՝ հայ կղե-
րական դիվանագիտությունը — աղաչավոր, քննող, ստորաքարչ,
կամ արտահայտվելով մի հատ բառով — ցարապաշտ:

Հետևենք այն բանակցություններին, վորոնք սկսվեցին ռու-
սաց կառավարության և Ուրի մեջ՝ վերջինիս Մոսկվա ժամանե-
լուց հետո անմիջապես, և մենք նրանց մեջ կտեսնենք արդեն իսկ
սկիզբ առած այն մշտնջենական անփոփոխականությունը, վոր
մենք շեշտեցինք վերևում իրեն ճակատագրական հատկանիշ հայ
ազատագրական շարժման ամբողջ տևողության ընթացքում:

2.

Չստանալով ունկնդրություն՝ անձամբ ցարին բացատրու-
թյուններ տալու համար, Իսրայել Ուրին հուլիսի 14-ին ինքն եր
բաց անում գրավոր բանակցությունները, դիմելով Պետրոսին մի-
ադեսասգրով, վորի մեջ նախ իր շնորհակալությունն եր հայտ-
նում այն գեղեցիկ ընդունելության համար, վորին արժանացան
Մոսկվայում թե ինքը և թե իր հետևորդները և ապա դիմում եր
իր առաքելության նպատակին: Այստեղ ահա Ուրին հանդես եր
բերում նոր, միջավայրին հարմարեցրած դիվանագիտական մի յե-
լույթ, վորի մեջ արմատական փոփոխության եր յենթարկվում
և այն խաչակրական արշավանքի պատկերը, վորի մանրամաս-
նություններն այնպիսի խնամոտ ճարպիկությամբ նա մշակել եր
Պֆայլցի կուրֆյուրստի գործադրության համար: Այժմ, բնակա-
նարար, գերբեր փոխվում էյին, և գործադրողի պատիվը Հովհան-
Վիլհելմից անցնում եր Պետր Ալեքսեևիչին:

«Յեկանք մենք այստեղ — ասում եր Ուրին այդ աղերսագրի մեջ, — վոր-
պեսզի ընկնենք ձեր արքայական մեծության վոտները, և մեզ այստեղ ուղար-
կողների կողմից խնդրենք վողորմություն ոգնելու մեր խղճուկ ժողովրդին,
վոր սաստիկ տանջվում և անհավատների բռնության տակ: Չենք կասկածում,
վոր ձեր արքայական մեծությանը հայտնի յե, թե հայոց յերկրում սրանից
առաջ, հին ժամանակներում, յեղել են թագավորներ և քրիստոնյա իշխաններ,
բայց հետո, նրանց անմիաբանության պատճառով տեղի ունեցավ այն, վոր
հայոց այդ ամբողջ թագավորությունն ընկավ անհավատների լծի տակ: Յեվ
ինչպես Ադամի վորդինները հուսով սպասում էյին Մեսսիայի գալույտին, վոր
պիտի ազատեր նրանց հավիտենական մահից, այնպես էլ այս խեղճ ժողովուրդը
միշտ ապրել և և այժմ ապրում և այն հուսով, թե ոգնություն կստանա ձեռ
արքայական մեծությունից: Նրա մեջ կա մի նախագուշակություն, թե վերջին
ժամանակներում անհավատները կդառնան խիստ կատաղի և կսկսեն հարկադրել
քրիստոնյաներին ընդունել իրանց ամենագարշելի որենքը, և այն ժամանակ
կգա Մոսկվայի ոգոստափառ տանից մի մեծ իշխան, վոր Ալեքսանդր Մեծից էլ

շատ քաջ կլինի և կվերցնի հայոց թագավորութիւնը և կապտե քրիստոնյաներին: Այս մարգարեութեան հավատում ելին մինչև այժմյան ժամանակը և հավատում են այժմ ել, վորովհետև իսկապես տեսնում ենք, վոր անորեններն այն աստիճան չարութեան են հասել, վոր քրիստոնյաներին մեծ հարկերով և բռնութեամբ հարկադրում են ընդունել Մուհամմեդի հավատը, իսկ մյուս կողմից տեսնում ենք այն բնական վառ ձգտումը, վոր ունի ձեր արքայական մեծութիւնը քրիստոնեական հավատը մեծացնելու և բազմացնելու համար, ինչպես և ձեր ճշմարիտ խոտուումը պատերազմելու անհավատների դեմ, վորոնք յերբեք այնքան թույլ ու յոյժ չեն ունեցել, ինչպես այժմ, վորովհետև 70 և ավելի տարի յե, ինչ նրանք մի հատ նշանավոր պատերազմ չեն ունեցել¹⁾:

Յեթե ընդունենք, վոր այս առաջին քաղաքական աղերսագիրն եր, վոր մատուցվում եր ռուսաց ցարին, հեշտ կլինի տեսնել և այն, վոր այնուհետև միշտ ել, այն անթիվ դիմումներն ու աղերսանքները, վորոնք ուղղվում եյին միեւնույն ցարական հասցեով, մինչև վերջը, մինչև Գեորգ կաթողիկոս Սուրենյանը, ունեյին միեւնույն Որիական խոսելակերպը, վոճը, պատճառաբանական խմաստը և ակնկալական հիմքերը: Հետագա բանակցութիւնների մեջ մենք պիտի տեսնենք ռուսաց քաղաքականութեան ուրիշ շատ բնորոշիչ դիմագծերը, վորոնք պահվեցին մինչև ցարականութեան անհետացումը: Շատ բարդ և նրբահյուս ելին այն քաղաքագիտական կռիւները, վորոնց մեջ մտցվում եր Իսրայել Որին, և սրա դիվանագիտական ճարպիկութիւնն եր միայն, վոր կարողացավ տանել բանակցութիւնների նափն անփնաս՝ բազմաթիվ ստորջրյա քարերի միջով:

Ռուսաց կառավարութիւնն առաջարկեց Որին հետեյալ հինգ հարցերը. 1) Վերջան զորք ե մտադիր տալ Պֆայցի կուրֆյուրստը և առհասարակ ուրիշ ինչ գերմանական իշխաններ պիտի ոգնեն և վերջան զինվոր պիտի տան: 2) Այդ զորքերն ինչ ճանապարհով և ինչ պատրվակով պիտի անցնեն Ռուսաստանի վրայով և ո՞վ պետք ե պարենավորե նրանց. 3) Ռուսաց թագավորի հողերով արշավելիս, զորքերը չեն փնասի ցարի հպատակներին և ինչպես դրան հավատալ. 4) Յեթե ամենակարող Աստվածը բախտ շնորհե և տեղեր գրավեն, ո՞ւմ անունով պիտի պահվեն նրանք և ո՞ւմ զորքերը՝ ինչ քանակութեամբ պիտի մնան այդ տեղերում. 5) Զինվորական արշավանքը վերջացնելուց հետո, վոր տեղերում կլինի զորքերի ձմեռոցը և ո՞ւմ հաշվով կպարենավորվեն:

Պատասխանելով այս հարցերին, Որին ասում եր.

1) Կուրֆյուրստի զորքերը մեզ հարկավոր չեն. պատերազմի առաջին տարում հարկավոր չեն ուրիշ զորքեր, բացի ռուսաց

զորքերից: Յեւ մենք զորքեր չենք խնդրել կուրֆյուրստից, այլ միայն ոգնութիւն, քանի վոր նա բարեկամութիւն ունի յեւրոպական շատ վեհապետների հետ: Մենք ոգնութիւն խնդրեցինք, վորպեսզի, յեթե թշուրջիան մեզ դեմ պատերազմ սկսե, Յեւրոպան այդ ժամանակ ոգնե մեզ ծովի և ցամաքի կողմից:

Բայց, վորովհետև կուրֆյուրստն այնպիսի մի իշխան ե, վոր ուղում ե մաս ունենալ այս փառավոր զործի մեջ, ուստի նա խոստանում եր իր զորքերը, և յեթե հաճո լինի ռուսաց թագավորին, կտա ոգնութիւն և ուրիշ բաներով: Բացի կուրֆյուրստից և կայսրից, մենք գերմանական ուրիշ իշխանների չենք հայտնել մեր նպատակը: Իսկ կայսրն ել խոստանում ե ոգնութիւն, յեթե այդ կամենա ցարը: 2) Զորքերը Ռուսաստանի միջով անցնելիս ամեն ինչ կառնեն փողով, կվճարեն նույնիսկ ձվի գինն ել. նրանք անցնում են ռուսաց հողերով, ռուսաց թագավորի անվան տակ: 3) Յեթե ցարը թույլ տա զորքերին անցնել իր յերկրով, ամեն տեսակ ապահովութիւն կտրվի, վոր բնակիչները վոչինչ փնաս չեն կրի, ընդհակառակն, ոգուտ կստանան զորքերից: 4) Յեթե Աստված բախտ կտա, բոլոր գրավված բերդերը ցարի իշխանութեան տակ կմնան և այնտեղ ռուսական զորքեր կպահվեն. 5) Զինվորական արշավանքը վերջացնելուց հետո, ցարի զորքերը կձմեռեն հայոց թագավորութեան մեջ և կկերակրվեն հայերի հաշվով: Յերկիրն այնքան պտղաբեր ե և հարուստ, վոր նրա յուրաքանչյուր նահանգը կարող ե 100 հազար զինվոր կերակրել առանց դժվարութիւնների: Ամենազլխավորը,—ավելացնում եր Որին,—այն ե, վոր թագավորն ընդունե մեր խնդիրքը և համաձայնվի դառնալ մեր յերկրի տեր: Հետո կիմանա նորին մեծութիւնը, թե դրանից ինչ մեծ շահ կունենա: Բավական ե, վոր միանգամից 10 կամ 20 հազար զինվոր մտնե անհավատների յերկիրը, և ցարը կտեսնե, վոր 10 որվա ընթացքում 100 հազարից ավել հայ կըմտնե նրա իշխանութեան տակ: Մեծ պատրաստութիւններ հարկավոր չեն, հայերը մեծ բանակ չեն պահանջում, այլ խնդրում են միայն 10—20 հազար զինվոր, վորովհետև իրանք ել պատրաստ ունեն մեծ քանակութեամբ զինված մարդիկ¹⁾:

Առաջարկութիւնները հրապուրիչ ելին, մանավանդ վոր Որին, ինչպես տեսնում ենք, չեր սթափվել դեռ ևս իր բանդագուշանքներից: Ռուսաց կառավարութիւնն ավելի ևս ուշադիր դարձավ և սկսեց ավելի մանրամասն տեղեկութիւններ հավաքել: Բացատրութիւնները շատ հաճախ բերանացի ելին լինում, և մենք

1) ЭЗОВ, с. 13—14.

1) ЭЗОВ, с. 72, 73.

տեսնում ենք հուլիսի յերկրորդ կեսում բանակցությունները շատ աշխուժացած: Որին սաստիկ աշխատում էր, վոր այդ բոլորը կատարվի գաղտնի, վորովհետև յեթե մահմեդականներն խմանան, թե ինչն կատարվում, հայ ժողովրդի դրությունը վտանգված կլինի: Հակասություններից հյուսված դիվանագիտության սպասովորը յերևի չե՛ր ել նկատում, թե ինչ հակասություն կար իր վախի և այն արհամարհող վերաբերմունքի մեջ, վոր նա ցուցադրում էր դեպի նույն այն «անհավատներն» ուժն իր ծրագիրների մեջ: Ծայրահեղ զգուշությունը հարկադրում էր նրան չհավատալ նույն իսկ իր թարգման Որեխովիչին, նկատի առնելով նրա յերիտասարդ հասակը: Ուստի կառավարությունը թարգմանի պաշտոնը հանձնեց իր ծառայության մեջ գտնվող հույն Նիկոլայ Սպարաբիոսին, վորի հետ Որին խոսում էր թուրքերեն լեզվով: Այս մարդուն, վոր զբաղվում էր գրական աշխատություններով, վիճակվում էր Որին գործի մեջ գրեթե նույնքան նշանավոր դեր, ինչ նա կատարում էր հունաց պատրիարքների և ուսաց կառավարության դադտնի հարաբերությունների մեջ¹⁾:

Մի շարք նիստեր տեղի ունեցան Որին, Սպարաբիոսի և մի ուրիշ պաշտոնյայի մասնակցությամբ: Այդ նիստերի արձանագրությունները ցույց են տալիս, վոր ուսաց կառավարությունը աշխատում էր վորքան կարելի յե շատ մանրամասն և բազմակողմանի տեղեկություններ ստանալ հայկական շարժման մասին, մանավանդ կամենում էր պարզել, թե ինչ դեր են կատարում այդ շարժման մեջ Արևմտյան Յեվրոպայի իշխողները: Հասկանալի յե այն կասկածամտությունը, վոր հարկադրում էր ցարական կառավարությանը՝ մանրակրկիտ հարցումորձերի մեջ մտնել: Որինց պահանջվում էր բավականաչափ դիվանագիտական ներամտություն, վորպեսզի այդ կասկածամտությունը չթելադրեր այնպիսի միտք, վոր իբր թե հայոց հարցը սարքված և Յեվրոպայի մեջ, ուսական շահերը ֆլասի յենթարկելու համար: Այդ պատճառով էլ Որին աշխատում էր համոզել, թե հայերն իրանց հույսը դրել են միայն Ռուսաստանի վրա, վոր արևմտյան քրիստոնյա վեհապետների կողմից լոկ համակրության ցույցեր են յեղել մինչև այժմ, իսկ գործից սպասվող բոլոր քաղաքական ոգուտները միայն Ռուսաստանը պիտի վայելե: Նրան հարկադրեցին անել շարժման ամբողջ պատմությունը, սկսած Հակոբ կաթողիկոսի ժողովից: Խոսք յեղավ, թե ինչու հայ մելիքները և մասնավորապես Որին

ընտրեցին նախ ուղղակի Յեվրոպային դիմելու ճանապարհը: Հայ պատվիրակը պատրվակ գտավ, թե պարսիկների անհատական աջակց անել: Համոզված լինելով, վոր պատերազմական գործողություններ սկսելու ամենալավ ժամանակն է, Որին թախանձում էր, վոր իր զեկուցումները շուտ հայտնվեն ցարին, վոր Պետրոսը ընդունե հայերի ուղարկած խնդիրքը և խոսք տա, թե հանձն և առնում գլուխ բերել նրանց ազատության գործը: Այդ անելուց հետո, ցարը, ինչպես խնդրում էր Որին, պիտի կայսրի և կուրֆյուրստի նման հուսադրական թուղթ գրե մելիքներին, վորոնք սպասում են պատասխանի: Նա մտադիր էր այդ բոլոր թղթերն ուղարկել յերկիր՝ հատուկ սուրհանդակի ձեռքով, Աստրախանի վրայով: Իսկ պատերազմական գործողությունները, ասում էր նա, պետք էր սկսել իսկույն և յեթ, նույն 1701 թ. հոկտեմբեր ամսից վոչ ուշ: Յեվ վորովհետև շվեդական պատերազմը կարող էր համարվել մեծ արգելք պարսկական պատերազմ սկսելու դեմ, ուստի հայ դիվանագետն ապացուցում էր, թե սխալ կլինի մի այդպիսի մտածություն, թե պատերազմը վոչ մի արգելք չէր կարող հարուցանել պարսկական արշավանքի դեմ, վորովհետև Ռուսաստանը Կովկասին սահմանակից յերկրներում ունի կողակների խոշոր զորքը, կարող է այդ կողմերում զորաժողով լինել այն պատրվակով, թե կողակներն ուղարկվում են շվեդական ճակատ, բայց հանկարծ դարձնել նրանց արշավը պարսկական սահմանների դեմ, առանց նույն իսկ ազմուկ հանելու:

Իսկ արշավանքի մանրամասն ծրագիրը նա տալիս էր մի ընդարձակ զեկուցման մեջ, վոր նա արավ հուլիսի 25-ին և գրի անցկացվեց Նիկոլայ Սպարաբիոսի ձեռքով: Այդ նույն ծրագիրն էր, վոր նա ներկայացրել էր Հովհան-Վիլհելմին, բայց համառոտած և այն տարբերությամբ, վոր կուրֆյուրստի և նրա յերկու դաշնակիցների զորքի մասին խոսք անդամ չկար: Արշավանքը կատարում էին 25 հազար կողակներ յերկու ուղղությամբ. 10 հազարը Աստրախանի կողմից նավերով գալիս էր Նիզովոյ անունով նավահանգիստը և այստեղից արշավում էր Շամախու վրա, իսկ 15 հազարն անցնում էր Կովկասյան լեռների մյուս կողմը, ճանապարհ բռնելով այժմյան Պյատիգորսկից դեպի Վրաստան, ասել է՝ Դարյալի կիրճով: Այդպիսով Վրաստանն էլ մտնում էր պատերազմական գործողությունների շրջանի մեջ, և նա էլ ազատագրվում էր պարսկական լուծից: Այս հայ-վրացական գործակցությունն ազատագրական շարժման մեջ Որին նկատի յեր ունեցել զեռ Դյուսելդորֆում գտնված ժամանակ և Հովհան-Վիլհելմից նա-

¹⁾ Ю Арсеньев — «Новые данные о службе Николая Спафария в России», М. 1900:

մակ եր տարել նաև թագավորազն Գիորգիին: Գնալով Մոսկվա, նա մոտիկ հարաբերություններ սկսեց այնտեղ պարսիկներին ձեռքից փախած Արշիլ թագավորազնի հետ, վոր համաձայնություն տվեց միասին գործելու: Այս պատերազմական ծրագիրն ել, յերևի, կազմված եր Արշիլի հետ խորհրդակցելով:

Ռուսական արշավանքի համար ել Որին վերջնական կետ նպատակի յեր ընտրում թափվելը: Աջողությունն այս անգամ ավելի եւ արագընթաց եր: Որին հավատացնում եր, թե ամբողջ ձեռնարկությունը, այսինքն՝ պարսկական Այսրկովկասի ծայրե ծայր նվաճումը վերջացած կլինի մի 15 օրում, հիմնվելով դարձյալ այն բանի վրա, վոր պարսիկները վոչ մի տեղ աչքի ընկնող զինվորական ուժ չունեն: Գործը հեշտությամբ կատարելի լինելու կերպարանքի մեջ ներկայացնելու անհեթեթ մարմանջն այստեղ ել նույն անհետևողականությունը, նույն հակասական գրություններն եր առաջ բերում: Այսպես, Որին ուսանելից խնդրած գորքերի թիվը յեթե մի տեղ վորոշում եր 25 հազար, մի ուրիշ տեղ իջեցնում եր 10—20 հազարի, իսկ մի անգամ ել ասաց, թե բավական ե ե 5 հազար մարդ: Յեվ բնական եր, վոր այդ անչափ ու անսահման հեշտացումը վորոշ կասկածներ ե վերապահումներ ներշնչեց ուս կառավարության, վորքան ե նա հետաքրքրված լինեք պարսկական արշավանքի մտքով, վոր միայն Որինը չեր, իրանն ել եր: Համենայն դեպս, նա չշտապեց մի յերկրորդ ռազմաճակատ ել դեպի հարավ բաց անել, ինչպես խնդրում եր հայ պատգամավորը:

Այս բոլորը նախնական բանակցություններ եյին: Որիի ղեկուցումները հասնում եյին Պետրոսին, վորը, վերջապես, ունկնդրություն շնորհեց Որին հոկտեմբերի վերջին կամ նոյեմբերի սկզբին: Նա ներկայացավ ցարին իբրեւ Պֆայլցի կուրֆյուրստի դեսպան ե ընծաներ մատուցեց: Ընդունելությունը միանգամայն գոհացրեց Որին, իսկ նոյեմբերի 19-ին ցարի անունից հայտարարվեց նրան ուսական կառավարության պատասխանը, վոր շատ հուսադրական եր: Ամենագլխավորը, վոր ուզում եր իմանալ Որին, այն եր, թե արդյոք ցարը համաձայն ե ընդունել հայոց գործն իր հովանավորության տակ: Նրան պատասխանեցին, թե ցարը «հավված ե» ընդունել, բայց շվեդական պատերազմը թույլ չի տալիս, վոր նա ամբողջ գործն իր վրա վերցնի: Ուստի առաջարկում եր Որին գրել կուրֆյուրստին, վոր նա, ինչպես խոստացել եր, ուղարկե յերեք կամ չորս գունդ զինվոր, վորոնց Ռուսաստանի հողով անցնելու մասին առանձին կարգադրություն կանվի: Բայց,

միաժամանակ ուսաց կառավարությունը չեր ուզում գործը հիմնել սոսկ Որիի տեղեկությունների վրա: Դրանից առաջ Պարսկաստան եր ուղարկվել վոմն Վասիլի Բուչուկով՝ պարսկական գործերին մոտիկուց ծանոթանալու համար: Ինչպես յերևում ե, այդ Բուչուկովի հավաքած տեղեկություններն այնպես չեյին ներկայացնում Իրանի գրությունն, ինչպես նկարագրել եր Որին: Ուստի վճռված եր, նախ քան գործն սկսելը, մի ուրիշ մարդ ուղարկել Պարսկաստան, վաճառականի անունով, ավելի մանրամասն ե հաստատ տեղեկություններ հավաքելու համար: Յանկալի յեր, վոր այդ մարդու հետ զնար նաև մի յեվրոպական հմուտ ճարտարապետ, վոր կազմեր պարսկական բերդերի հատակագիծը ե Որինն առաջարկվում եր խնդրել կուրֆյուրստից մի այդպիսի մասնագետ:

Այսպիսով ահա, հայերին իբր թե այնքան սիրող ե հուսադրող Հովհան-Վիլհելմից եր կախված գործը: Ռուսաստանը, սուտ թե ճիշտ, թույլտվություն տալիս եր ե մնում եր, վոր խաչակիր զնդերը սկսեյին իրանց շարժումը: Բայց այս բանը չկայացավ: Յեվ պատճառը, պետք ե ասել, միայն այն չեր, վոր կուրֆյուրստը պարտավոր եր կայսրի հետ մասնակցել Սպանիայի ժառանգության համար բացված պատերազմին: Յեթե չլինեք ել այդ պատերազմը, ինչպես պիտի արշավանք սկսեյին կուրֆյուրստական գործերը, ուր եյին այն դրամական միջոցները, վոր այնպիսի շուսյությամբ խոստանում եր Որին: Առաջին անգամն եր, վոր քաղաքական ուժանտիզմը հարվածում եր հայ ղեկնազիտական գործիչին, ե նա գուցե զգում եր, թե վորքան խախտում հիմքեր են սուտ ու պատիւ խոսքերը: Այս եր, յերևի, պատճառը, վոր ուսաց կառավարության պաշտոնական թույլտվությունն ստանալուց հետո, նա, փոխանակ թե առնելու ե Պալատինատ թոչնելու, միայն հանձն եր առնում գրել այդ մասին Հովհան-Վիլհելմին, առանց, սակայն, ճարտարապետի վերաբերմամբ խոսք անելու, վորովհետեւ, պատճառաբանում եր, կուրֆյուրստը միայն իրան, Որին եր հավատում ե մի ուրիշին չի հանձնի յայդ գործը: Միաժամանակ նա միջնորդում եր, վոր իրան ել մտցնեն այն դեսպանության մեջ, վոր ծրագրվում եր ուղարկել Պարսկաստան:

Բանակցությունների այդ գրության մեջ շվեդական պատերազմի ընթացքը հանկարծ կլանեց ուսաց կառավարության ամբողջ ուշադրությունը: Դեկտեմբերին ուսաներն առաջին հաղթությունը տարան, ջարդելով շվեդական բանակը: Որին, իհարկե, ստիպված եր դադարեցնել բանակցությունները, բայց շարունակ

գրութիւններով հիշեցնում եր բոյարին Գոլովինին իր ներկայութիւնը Մոսկւայում, մերթ խնդրելով, վոր ինքն ընդունվի զինվորական ծառայութեան մեջ, մերթ առաջարկութիւն անելով, վոր իրան թույլատրվի մարդ ուղարկել կուրֆյուրստի և մելիքների մոտ:

1702 թ. մարտ ամսին Պետրոսը հրամայեց նորից հուսադրել Որին, թե շվեդական պատերազմը աջողութեամբ վերջացնելուց հետո, ինքն անպատճառ իր ձեռքը կառնէ այն գործը, վորի համար ուղարկված է նա: Այս մի հաղթող թագավորի հաստատ խոստումն եր, վոր ամենից առաջ ազատում եր թե իրան, Որին և թե մանավանդ նրա սրտակից կուրֆյուրստին ծանր, համարյա անիրագործելի հոգսերից, վորոնք կապված էին միջին յեւրոպական մի խաչակրային բանդագուշանքի հետ: Ռուսաց ցարն իր խոստումը կկատարեր իր սեփական միջոցներով, և մեկն այլևս չէր մտածի իր գործերը մի հեռավոր արկածախնդրութեան մատնելու, մյուսն՝ այդ բանի համար ահագին գումարներ գտնելու մասին: Հասկանալի չէ, թե վորքան մեծ պիտի լինէր նրանց ուրախութիւնը: Դեսպանական Պրիկազում Որին և Մինաս վարդապետը, լսելով ցարական հուսադրումն, «արտասովելով խոնարհ շնորհակալութիւն հայտնեցին, — ասված է պաշտոնական թղթի մեջ, — նորին ցարական մեծութեան, վոր նա չմերժեց իրանց խնդիրքը, այլ թագավորական խոսքով և խոստումով հաստատեց և ուրախացրեց իրանց»¹⁾: Այս ուրախութիւնն Որին շտապեց հաղորդել Պֆայլցի կուրֆյուրստին, նրա մոտ ուղարկելով իր թարգման Նազար Որեխովիչին: Կուրֆյուրստն եր, իհարկե, պարտքի տակ չմնաց, և նույն տարվա աշնան Որին ստացավ նրանից մի նամակ, լեզի լեցուն բարեկամական զեղումներով, բարյացակամ մաղթանքներով, հուսադրութիւններով, խոստումներով և այլն և այլն: Այդ պալատական անամեջ շողոքորթութիւններով մենք, հասկանալի չէ, զբաղվել չենք կարող: Մեր առջև կա մի ավելի հետաքրքրական գործ, վոր սկսեց Որին:

Նույն ցարական «վողորմած» խոստումը նա հաղորդում եր և Ղարաբաղի մելիքներին մի հատուկ սուրհանդակի ձեռքով, վորի անունն եր Միսն Վասիլիսի: Այս Միսնը հայ եր, 30 տարուց ի վեր ընակութիւն ունէր Մոսկւայում, ընտանիքի տեր եր, ծառայել եր ռուսաց գործի մեջ, ստացել եր կապիտանի աստիճան: Այս բոլոր հանգամանքները Որին համար յերաշխիքներ էին, թե Միսնը հավատարմութեամբ, զգուշավոր գաղտնապահութեամբ կը

կատարէ իր փափուկ պաշտոնը: — 1702-ի ապրիլին նա գնաց Աստրախան կարևոր թղթերով և ափ յեկնելով կասպիական նավահանգիստներից մեկում, գնաց դեպի յերկիր, ուսկից վերադարձավ 1703 թվին:

3.

Միսն Վասիլիսի ճանապարհորդութիւնը կատարվում եր այնպիսի մի ժամանակ, յերբ ամենից լավ կարելի չէր տեսնել, թե ինչ իրավական և նյութական ուժ եր ներկայացնում այն յերկիրը, վորի անունից այնքան վեհորեն, այնպիսի սնապարծ հոխորտանքներով խոսում եր Իսրայել Որին իր թղթերի և բանակցութիւնների մեջ: Մենք ունենք նույն այդ տարվա (1702) նրկարագրութիւնը, վոր շատ մոայլ գույներով արել է ականատես Յեսայի Աղվանից կաթողիկոսը: Վերևում մենք բերինք նրա նրկարագրութիւնից մի կտոր, վոր ցույց է տալիս, թե ընդհանուր հարկահավաքի համար ինչ պատրաստութիւններ եր սկսում պարսից կառավարութիւնը Շահ Հյուսէյլի-Սուլթանի հրամանով 1699 թվականից, այսինքն այն իսկ ժամանակից, յերբ Իսրայել Որին Անգեղակոթում ժողով եր անում Հայաստանի ազատութեան շուրջը խորհրդակցութիւն ունենալու համար: Ինչպես տեսանք, այդ պատրաստութիւնն իսկ, վոր արտահայտվում եր մարդահամար կազմելու մեջ, արդեն իսկ մի ժողովրդական աղետ եր: Բայց ահա 1701-ին վերջ են ստանում բոլոր նախապատրաստութիւնները և հաջորդ տարվանից սկսվում է բուն հարկահավաքութիւնը, վորի սարսափները ներկայացնելու համար խոսքը տալիս ենք նույն Յեսայի կաթողիկոսին:

«Ապա եր, ասում է նա, — մեծ վեղիրն Ատրապատականի, որոյ անունն էր Միրզաբահիր, 1100 արամբք և եկն յերկիրս Ղարաբաղու և ի Գանջայ քաղաք և սկսաւ առնուլ յոյժ աւելորդօք քան զգրեալն եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արեւալ գրոյն և քանզի յոյժ ծանր եր լուծն, և ոչ կարէին առնել, վասն որոյ չարչարէին, կեղեքէին և ջարդելով առնուին ըստ շափու իւրեանց ի յովիցն յովով և ի փոքունցն փոքր, զի գեղն 150, 100 կամ 50 թուման և յոյժ փոքրն 30 կամ ի 40 թումանէ չէր պակաս: Նույնպէս ի վաճառականաց յամենայն արուեստաւորացն առին, և այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին և հարկահանքն եկեալ ճշտիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս ևս կերպիւ հարկս եղին և անուանեցին զայն ապիքուրան. դարձեալ միւս ևս եղին և զայն ասացին շահաւորի ախլաշաթ, միւս ևս յաւելին և անուանեցին շեշտինար և զայս երեքպատկեցին և դարձեալ կրկին ևս եղև հրաման ելանել և զրել զամենայն սահմանաց երկրի գիւղօրէից և ագարակաց, զնոյ, զշուր, զայգի, զանդաստան, զծառ, զտունկ և զամենայն ինչ, որ պիտոյ է մարդկանց, ահաստարակ զամենայն գրեցին թէ՛ հայոց, և թէ՛ այլազգեաց

¹⁾ ЭЗОВ, с. 111.

այլ և վրանաբնակաց և խաշնարածաց, ազգ մի, որ թարաքամայ ասենք՝
 զնոցին ևս զանդեմայ և զհօտս, զձոկս և զձողիբոս և զերամս ամենայն անաս-
 նոց չորքոտանեաց ի թիւ արկին և յառաջնոյն վերայ կրկին յաւելին զհարկս։
 Զայս ամենայն զոր գրեցաք նորահնար չարիք եր, զոր եղին ի վերայ առաջ-
 նոյ սահմանեալ հարկացն որ և յառաջին ևս ծանրագուցն էր քեռն ի վերայ
 ժողովրդեանն. այժմս փոխանակ թեթեացուցանելոյ, զայսքան ևս յաւելին ի
 վերայ։ Եւ դարձեալ՝ որպէս սովորութիւն է պարսից իշխանութեան՝ յամենայն
 քաղաքս տէրութեան իւրեանց և ի վերայ ամենայն երկրի, պետս և զլիա-
 ւորս զօրաց կացուցանել, որպէս խան, սուլտան, դուքէկի, վէզիր, դարուշայ
 և թուրքտար, Յառաջնումն որոց մի անգամ այսպիսիքիանցս իշխանութիւն ինչ
 տային, ոչ զիւրեաւ փոփոխէին և առնուին ի նմանէ։ Բայց թէ մեծ յանցանք
 ինչ և կամ փնաս առնն յայտնիւր և կամ վասն զրկողութեան և ազահութեան
 զանգատողք և դատախաղք երթային ի դուռն արքայի և զյանցանս առնն յայտ-
 նի կացուցանէին, և ապա հաղիւ ուրեմն առնուին յառնէն յայնմանէ իշխանու-
 թիւնն զայն։ Իսկ այժմս և այսու թագաւորաւս ոչ այսպէս, այլ թագաւորն և
 նախարարք իւր կաշառակուր լեալ փոյթ ընդ փոյթ փոփոխեալ հանէին և ի
 միում ամի 2 և 3 տեարս և իշխանս, ի միում քաղաքի և գաւառի զկնի մի-
 մեանց առաքէին. և նոքա եկեալ որպէս և ինքեանք կաշառօք ստացեալ էին
 զիշխանութիւնս իւրեանց, նոյնպէս և նոքա այնպէս ամենայն զգատ և զիրա-
 ւուն ժողովրդեան ի բաց եղեալ կեղեքէին, կողոպտէին զհնազանդեալս իւր-
 եանց. այնպէս առնէին և օրինապա՛հ դպիրք նոցա, այսինքն դատաւորք, շխ-
 լիսլամք, շեխք և որոց զազիս ասեն։ Դարձեալ յաւելին միւս ևս չարիս, զի որք
 միանգամ տեարք էին զիւրից և ազարակաց, նաև վարձուորք (այսինքն դօն-
 լուդ հատեալ զօրապետք և զորք) որքան զրամոյ չափ որ ոք և ունէր, զնորին
 տասանորդն ևս հատին և թագաւորական արարին. իսկ նոքա ոչ յիւրոց զրա-
 մոցն տային, այլ զայն ևս յաւելին և եղին ի վերայ իւրաքանչիւր հնազան-
 դելոցն և այնպէս առնէին։ Նմանապէս և այլ բաղմայոյ չարիս յորդեցին.
 ուստեքս և դատեքս ուժգին քարշելով, զարս և զկանայս բռնի ուրացուցանելով
 և զյետամնացելոց զինչսն և զստացուածսն և զանձս յափշտակելով և ուրա-
 ցողացն տալով. որպէս և որքան զօվաթաւորք և մեծատունս աչօք մեքովք
 տեսաք ի Զուլայ և յերևան որ ի վերջին աղքատութիւնն և թշուառութիւնս
 հասեալ էին. և հարցեալ զպատճառն տեղեկացաք, որ վասն ուրացողացն և
 յափշտակութեան ընչից իւրեանց եղեալք այնպէս¹⁾։

Այս նկարագրութեան մեջ մեզ ներկայանում է պարսկական
 Անդրկովկասը խաղաղ առօրեայութեան մեջ, այսինքն՝ այնպիսի մի
 ժամանակ, յերբ վնչ արտաքին թշնամիներն ու գիշատիչներն էն
 սլաւոնաբազմ, թալան, կոտորած և գերեվարութիւն կատարում,
 վնչ ներքին խռովութիւններն են ամեն ինչ տակն ու վրա
 անում, վնչ եւ տարերային պատահարներն են քարուքանդու-
 թիւն մտցնում ժողովրդական տնտեսութեան մեջ։ Պարզ և սո-
 վորական մի պետական կեղեքում, վոր, ընդհանուր առմամբ, հավա-

սարահափ ընկած և ազդարնակութեան բոլոր խավերի վրա, առանց
 խտրութեան կրօնի և ազատութեան։ Ամբողջ յերկիրը միևնույն է
 պարօրից Շահի համար. ամենքից եւ առնում է, ամենքին եւ խեղ-
 դում և վարչական միատեսակ մամուլի տակ։

Բայց այս կեղեքվող տարածութիւնների մեջ և և Ղարա-
 բաղը, ուր կան իշխաններ, վորոնցից լիազորված լինելու պա-
 տիվն եր ներկայացնում Իսրայել Որին արևմտյան և հյուս-
 սիսային արքունիքներում։ Արդ, պետք եր վոր այդ իշխանները
 իրավական այնքան ուժեղ և հաստատուն դիրք ունենային պար-
 սից կառավարութեան աչքում, վոր նրանց կառավարած գավառ-
 ները ինքնավարական կուռ գույն ունենային, այսինքն վոր և
 արտոնական առանձնահատկութիւններով տարբերվեյին իրանց
 շրջապատող ընդհանուր պարսկական իրականութիւնից։ Այսպիսի
 բան մենք չենք տեսնում։ Ընդհակառակն, հայերի համար կային
 հատուկ հարստահարութիւններ, որինակ, բռնի կրօնափոխու-
 թիւններ և զրանց հետ կապված կալվածական հափշտակութիւն-
 ներ։ Յեւ Յեսայի կաթողիկոսը, ինքն եւ իշխանական տոհմից,
 պակաս դառնութեամբ չէ վորդում ժողովրդական թշվառութիւնը,
 քան այդ կարող եր անել, որինակի համար, Յերևանի դաշտի
 մի բոլորովին իշխանագուրկ վայրի հայ բնակիչ։

Ի՞նչ և այս ցույց տալիս։ Այն, վոր Ղարաբաղի լեռնաստանում
 տեղական մանր հայ իշխանները (մելիքները) ճիշտ վոր ներկա-
 յացնում եյին լեռնային ժողովրդական ինքնավարութիւններ,
 բայց այն չափով և ծավալով, ինչ կհաճեր տալ նրանց պարսկա-
 կան այս կամ այն Շահը։ Վնչ կրճատում եր լեռնային ինքնա-
 վարութիւնը մինչև հասարակ գյուղապետութիւն, և այսպէս եր,
 անշուշտ, բութ ֆանատիկոս բռնակալ Շահ—Սուլթան Հյուսեյինը,
 վորն եւ թույլ չէր տալիս, վոր ինքնավարութիւնն ընդգրկէ իր
 հին ավանդական բովանդակութիւնը, վոր մոտեցնում եր նրան
 նախարարական դրութեան։ Իսկ յերբ շահական իշխանութիւնն
 Իրանում ջլատվում եր այդ յերկիրն այնքան հաճախ այցելող
 անիշխանութիւնից, այն ժամանակ վնչինչ արգելք չէր լինում,
 վոր մելիքները դառնան նույնիսկ անկախ իշխողներ իրանց
 գավառական խեցիի մեջ։

Այսքան առաձգական եր, ըստ տեղի և ժամանակի, Որիի
 հանձնազրատու մելիքական իշխանութեան իրական բովանդա-
 կութիւնը։

Յեսայի կաթողիկոսի նկարագրութիւնը տալիս է մեզ և բա-
 վական հաստատուն կովան՝ վորոշելու համար մելիքական յերկրի

¹⁾ «Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից զիպից յաշխարհին
 Աղուանից, համառոտագրեալ ի սրբազնակատար կաթողիկոսէն Աղուանից ի տե-
 րնայեայ Հասան Զաւախանց», Շուշի, 1839, եր 19—23։

տնտեսական ույթի չափը: Յեւ մենք տեսնում ենք, վոր այդ այնքան հաճախ եւ բարձր չեւ, գոնե այն աստիճան, ինչպէս ներկայացնում եր Որին: Պարսկական չափազանց հարկապահանջության անհանդուրժելի աղետային բնավորութիւնը ցույց տալու համար Յեսային ասում ե, թե մեծ գլուղերին հարկաբաժին ընկնում եր, նայած յուրաքանչյուրի մեծության, 100—150 թուման (1000—1500 բուրլի վոսկով), իսկ փոքրերին՝ 30—40 թուման (300—400 բուրլի): Վճարելունակության այս ծայրահեղ լարման չափանիշը վկայութիւնն է, վոր ժողովրդական տնտեսութիւնը հարուստ կոչվել կարող եր: Թեւ այն ժամանակ տիրում եր բնական տնտեսութիւնը և դրամի պակասութիւնն եր դժվարացնում դրութիւնը, բայց չափաի մոռանանք, վոր պարսկական հարկահանության սխտեմի մեջ լայն կիրառութիւն ունեւ հարկերն ու տուրքերը բնական բերքերով գանձելու սղըղբունքը: Ահա ինչ եր իսկական դրութիւնն այն յերկրի, վորի մասին Որին ասում եր, թե նրա յուրաքանչյուր գավառը կարող ե կերակրել, առանց որեւ դժվարության, 100 հազար մարդուց բաղկացած մի բանակ: Յեթե իսկ վոր գոյութիւն ունենար այգալիսի մի ուղղակի առասպելական առատութիւն, նա ի վիճակի կլիներ ծծելու իր մեջ և աննկատելի դարձնելու Շահ-Սուլթան-Հուսեյնի ամբողջ ազահութիւնը, վոր Յեսայի կաթողիկոսի նկարագրության մեջ ներկայացվում ե իբրեւ յերկնային արհաւիրք:

Գանք այժմ Միրոն Վասիլեին: Վերադառնում ե նա Մոսկվա 1703-ի ամառը, բերելով իր հետ միայն մի գրութիւն Աղվանից Յեսայի կաթողիկոսից (մեր վերոհիշյալ պատմագրից) և պատմում ե, թե ինքը Շամախու վրայով գնացել ե Գանձակ և այստեղից Չարդախու գլուղը, ուր գտնվում եր Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսը, վորին և հանձնել ե Որին և Մինաս վարդապետի նամակը, ապա շարունակել ե ճանապարհը, հասել ե Յերևան, ուր հիվանդացել ե յերկու ամիս, բայց հանձնել ե Եջմիածնի Նախապետ կաթողիկոսին դարձյալ Որին և Մինաս վարդապետի գրած նամակը: Վերադարձին նա նորից մտել ե Չարդախու գլուղը, բայց այդտեղ այլևս կենդանի չե գտնում Սիմեոն կաթողիկոսին, վորին հաջորդած Յեսայի կաթողիկոսը տալիս ե նրան այն գրութիւնը, վոր նա բերել ե:

Յեթե վոչինչ ստութիւն չկար Միրոնի այս պատմության մեջ՝ մանավանդ Եջմիածին հասնելու վերաբերմամբ, նշանակում ե, վոր նա վերադարձել եր ձեռնունայն, չբերելով և վոչ մի պատասխան, վորովհետեւ Յեսայի կաթողիկոսի գրութիւնը վոչինչ

վերաբերմունք չունեւ Որին և պարզապէս որհնության մի կոնդակ եր, ուղղած Աստրախանի և Մոսկվայի հայերին, վորոնց ծանուցանում եր Սիմեոնի մահը և իր կաթողիկոսացումը:

Այս իրողութիւնը բարձրացնում եր մի փոքրիկ անկյունն այն վարագույրի, վորի յետևում Որին ծածկել եր իր ձեռնարկած ազատագրական շարժման հիմքերը, հյուսված արհեստականութիւնից: Հարավային Ղարաբաղի մի քանի մելիքների «ճերմակ թուղթը», վոր տրվում եր Որին, վորպէսզի անե, ինչ ուզում ե — ահա ամբողջ գործը, վոր կատարվել եր յերկրում և վոր արդեն մոռացվել եր, յերբ Միրոն Վասիլեն առաջին անգամ յերեւման յեկավ Շամախում: Յերկիրն ապրում եր այն ծանր տնտեսական ճգնաժամը, վորի պատկերը մեզ տվեց Յեսայի կաթողիկոսը, և բնականաբար հարավային Ղարաբաղում, ուր գործել եր Որին, վոչ վոք այլևս չեւ մտածում, թե ուր մնացին այն ոգեղեն ամբողջները, վորոնք կառուցվում եյին Անգեղակոթի ժողովում: Այսպէս հարավային Ղարաբաղը: Իսկ հյուսիսայինը, բացի նրանից, վոր տագնապում եր պարսկական անչափ հարկահաւաքումից, ունեւ և այն առաձնահատկութիւնը, վոր դեռ չեւ ել հետաքրքրվել Որին ծրագիրներով:

Այսպէս եր յերկրի դրութիւնն ու արամագրութիւնը: Ի՞նչ պետք եր ասել ուսուցչառավարության՝ ի պատասխան նրա հայտարարած դրական խոստման:

Բայց մենք գիտենք, վոր Իսրայել Որին հրաշալի ունակութիւն ունեցավ գլխովին անգրագետ Անգեղակոթը դնել լատիններեն և ֆրանսերեն գրութիւնների մեջ ու այդպէս տանել Հոհնոսի ափը: Նույն ունակութիւնն ել այժմ չեւ ընկճվում Միրոն Վասիլի բերած իրականութիւնից: Մինաս վարդապետը մի պատասխան-թուղթ ե կեղծում, իբր թե Եջմիածնի աթոռակալ և իր անվանակից Մինաս վարդապետի անունից¹⁾, դնում ե այդ կեղծվածքի մեջ ուրախութիւն եջմիածնականների կողմից Պետրոս ցարի խոստման առիթով և ասում եր՝ պարսիկների ահը չի թողնում, վոր զրեն մանրամասն իրանց նվիրական մտքերը Միրոնի ձեռքով և խոստանում եր զրել հետ և ուղարկել մի ուրիշ մարդու հետ:

Այս խոստումն ել կատարվում եր, բայց դարձյալ Մոսկվա գետի ափին, այս անգամ ավելի խոշոր կեկ չափերով, վորոնց ծայրերը գնում հանգում եյին քրեյապէս պատժվող կեղծարարու-

1) Ա. Հովանիսյան — «Հայ — ուս. որին տացիւն», յեր. 37—42.

թյան: Կեղծվում էր մի ամբողջ մեղիքական ժողով՝ Գանձասարի վանքում, վոր իբր թե նամակ էր գրում ցար Պետր Ալեքսեևիչին, հայտնելով նրան իր մեծ խանդավառությունը, վոր նա հաստատվե՞ն է ազատել հայ ժողովուրդն անհավատների լուծից¹⁾։ Միաժամանակ այս իբր թե ժողովը վորոշում է կաշառել բոյարին Գոլովինին և թարգման նիկոլայ Սպաթարիոսին, տալով առաջինին 20 հազար վոսկի և յերկրորդին 4 հազար վոսկի։ Բայց փող, իհարկե, չկա, ուստի նա փոխարինվում է խոստումով վճարել այն ժամանակ, յերբ գործը վերջացած կլինի, այսինքն՝ յերբ Հայաստանը ազատված կլինի։ Յեվ իբրե «ազնիվ կաշառատուներ», ժողովի անդամները գրում և կնքում են պարտամուրհակներ։ Ահա, որինակ, ինչ էր գրված Գոլովինի պարտամուրհակի մեջ.

«Մեք մեծ հայաստանայց մեղիքս խոստացինք վոր տանք Ֆեդր Ալեքսեևիչ Կլովին վոր էս աջող մեծին Մոսկովի թագավորին ին (20,000) վոսկի վոր կանեք ըսքն (2400) թուման ինչ ժամանակ վոր այս խորհուրդն մեր կատարի աստուծով անպատճառ տամք և այլ ավելի ընծա շնորհակալութամբ շնորհեմք քս մեծ բարությանդ փոխարեն վոր կառնես այս նեղ ժամանակին վասն մեր (կնիքներ)։

Թվ. ռեմբ (1152 — 1703) մայիս 27, ի գավառն Աղվան (8 ստորագրություն²⁾։

Յեվ այս բոլոր կեղծիքները³⁾ տեղ անցան։ Ռուսաց կառավարությունը հավատաց, թե թղթերն ել, պարտամուրհակներն ել Աղվանք գավառումն են գրվել և յերկար ճանապարհ կտրել՝ Մոսկվա հասնելու համար։

Այս մի խոշոր հաղթանակ էր Իսրայել Որիի համար, վորի վրա հենվելով, նա մեծացնում էր իր պահանջները և ավելի ընդարձակ արկածախնդրական տարրեր էր մտցնում էր դիվանագիտական ձեռնարկության մեջ։ 1703 թվականը վճռական տարի յեր Պետրոսի համար։ Շվեդական պատերազմի աջող ընթացքն այնքան էր առաջ տարել նրան դեպի բալթիական ծովեզերքը, վոր նա այդտեղ, Նեվա գետի վրա, հիմնարկեց իր համար մի նոր մայրաքաղաք, Պետերբուրգը։ Իսրայել Որիի համար ել կեղծիքներով պատրաստված այդ նույն տարին վճռական էր։ Այժմ նա մտքում դրել էր գնալ Պարսկաստան, բայց վոչ թե իբրե կեղծ անվան տակ ծածկված մի անդամ այն դեսպանության, վոր ռուսաց կառավարությունը մոտադիր էր ուղարկել այդ յերկիրը, այլ ինքն իսկ դեսպան իր սեփական անունով։ Այդ մի սովորական

առորյա դեսպանություն չալիտի լինելը, այլ մի ամբողջ արտակարգ յերևույթ, ընդունակ շմեցնելու Արևելքը։ Դրա համար Որին խնդրում էր Պետրոսին նախ և առաջ տալ իրան գնդապետի աստիճան և ապա թույլատրել, վոր ինքը գնա Յեվրոպա և այնտեղ, իբրե արդեն զինվորական, բանակցություններ վարե զինվորական և այլ կարգի մասնագետների հետ, թե դեսպանության միջոցին Պարսկաստանում ինչ հարցեր պետք կլինեն ուսումնասիրել ծրագրված ուսական արշավանքի աջողության համար։ Բայց այս կարող էր չհամարվել բավականաչափ զորեղ հիմք՝ այդ խոջային զինվորական բարձր աստիճան տալու համար։ Ուստի Որին գրում էր.

«Յես չեմ խնդրում վոր զինվորական մի գունդ հանձնվի իմ հրամանատարության տակ, այլ խնդրում եմ միայն գնդապետի աստիճան, վորպեսզի այդպիսով հեշտ լինել զորեղ մարդկանց շարունակել մեր գործը համաձայն վեհափառ ցարի մտքին։ Գնդապետության աստիճան շնորհելու մեջ թե հայերը և թե ռոստափառ կայսրը և թե պաշտառփայլ կուրֆյուրստը կտեսնեն ցարի վորորմածության և համակրության նշանը¹⁾։

Բացի այդ բոլորից՝ գնդապետությունը հարկավոր էր և այն պատճառով, վոր Որին մտադիր էր, Պարսկաստանից վերադառնալուց հետո, Աստրախանում իր հաշվով կազմել մի հայկական գունդ և դնել այն ցարի տրամադրության տակ։

Պետրոսը կատարում էր Որիի յերկու խնդիրքներն ել և սա 1704 թվի փետրվարին ուղևորվում էր Յեվրոպա արդեն ռուսաց գնդապետի աստիճանով։ Գնալուց առաջ նա գրում էր կուրֆյուրստին, թե ցարն իրան ասել է, թե ինքն արդեն կարգադրել է 300 նավ կառուցանել Աստրախանում և պատրաստ պահել սահմանադիր վրա յեղած զորքերը։ Ուրեմն հեռու չեք ազատարար արշավանքի իրականացումը, և Որին շտապում էր կազմակերպել իր դեսպանությունը։ Հարց էր, թե ով պիտի դեսպանի պաշտոն տար Որիին։ Ավստրիայի կայսրը հրաժարվեց նույն իսկ հանձնարարական նամակ գրել պարսից Շահին, վորպեսզի Որիի դեսպանությունը քաղաքական ընույթ չստանա։ Միակ հարմար պատրվակն այն էր, վոր Հռոմի պապը դեսպան ուղարկելը Որիին Շահի մոտ, տանելու համար նրա նամակը, վորի մեջ, նախկին տարիների որինակով, խնդրվածք կլինեն հովանավորելու Պարսկաստանում ապրող կաթոլիկ քրիստոնյաներին։ Հովհան-Վիլհելմը հատուկ այս նպատակով Հռոմ էր ուղարկում իր խոսառվածանորը, վոր և աջողեցնում էր Որիի դեսպանությունը։

1) ЭЗОВ, с 162—163.

2) Ibid с.166.

3) Ա. Հովհաննիսյան, անդ, յեր. 44.

1) ЭЗОВ, с. 176.

Բացի դրանից՝ նա հանձնարարական նամակ եր գրում Շահ-Սուլթան-Հյուսեյնին:

Սկսվում էլին անուհետե այս նորելուկ դեսպանի մեծածախս պատրաստությունները: Ամստերդամում գնվում էլին գինքեր և ռազմական հանդերձանքներ այն գնդի համար, վոր Որին պիտի կազմեր Աստրախանում և այդ բոլորն ուղարկվում եր Մոսկվա: Մեծամրոխ և բազմալեզու յեր և դեսպանական շքախումբը. նրա մեջ ներկայացած էլին բազմաթիվ ազգություններ—հայ, ռուս, ֆրանսիացի, շվեյցարացի, գերմանացի, հոլլանդացի, լեհացի և այլն: Չանսզան էլին և այդ մարդկանց դիրքերն ու պարապմունքները: Կային զինվորականներ, դերձակներ, ծառայողներ. մեկը մինչև անգամ տանում եր իր հետ իր կնոջը: Այդ ամբողջ խումբը, մոտ 50 հոգուց բաղկացած, միանման համազգեստ զւներ հագած Որիի առատածեռությունից:

4.

Այստեղ ծագում ե մի շատ կարևոր հարց—վոր տեղից եր Որին վերցնում փող՝ այդքան մեծ ծախսեր անելու համար: Կարելի չե վստահաբար ասել, վոր Անգեղակոթի Ժողովը, բացի մաքուր թղթի վրա ճխտած կնիքներից, վոչինչ չտվեց և չունեւ ել տալու իր դեսպանին: Իր հայրենիքում Որին, չնայած վոր փառաբանում եր իր իշխանական նշանավոր ծագումը, ուներ, ինչպես ինքն եր խոստովանում ¹⁾, փոքրիկ կալվածներ, վորոնցից վոչ մի արդյունք չեր ստացել 26 տարիներից ի վեր: Յեւ սակայն, միայն Ամստերդամում գնած գինքերն ու հանդերձանքները նստել էլին 15—20 հազար ռուբլի: Հասկանալ այս յերևույթն անկարելի չե, առանց ընդունելու, վոր Որին ունեցել ե մի կապիտալ, վոր նրան խոշոր շահեր եր տալիս՝ այդ աստիճան առատածեռն լինելու համար:

Ծիշտ ե, Որին գրում եր կուրֆյուրստին, թե իր մեծ նպատակի համար նա ծախել ե իր ունեցածը, պարտքեր և արել և վոչինչ չե թողել իր «խեղճ յերեխաներին» (ուներ յերկու տղա ²⁾), բայց այս բոլորը բավական չեր ծածկելու համար այն դեսպանական շուքն ու շքեղությունը: Պետք եր, ուրեմն, ուրիշ աղբյուրի ոգնություն գիմել: Իսկ այդպիսի աղբյուր կարող եր լինել միայն այն պարապմունքը, վորին նա նվիրված եր թե Փարիզ—Վերսալում և թե Դյուսելդորֆում իր գլխանագլխական աստանդականությունից առաջ—վաճառականությունը: Շատ կարելի չե,

¹⁾ ЭЗОВ, с. 193.

²⁾ Ibid.

վոր հայրենիք գնալու համար և դրանից հետո յել նա մի առ ժամանակ ինքն անձամբ չեր վարում առևտրական գործերը, բայց այս չեր խանգարում, վոր նա մասնակցե այդ գործերին ուրիշներին միջոցով, ընկերով: Այսպես ասելու կռվան մեզ տալիս են այն սերտ հարաբերությունները, վոր նա ուներ Յեւրոպայում առևտուր անող զովական կապիտալի հետ: Չորս յեղբայրներից բաղկացած մի առևտրական ընկերություն, «Գոլթան գավառի Ագարակ գյուղից Գասպարի վորդի Մելիով, Բաղդասար, Թարիդովի յեւ Հարություն» ¹⁾, լույս ե գալիս պատմական փաստաթղթերի մեջ՝ շնորհիվ այն հաշիվների, վոր նա ուներ Իսրայել Որիի հետ: Այս կողմից աչքի ընկնող ե մանավանդ Թարիդովին կամ Թարդովին, վոր բարեկամացած եր Որիի հետ և շատ գովվում եր Մինաս վարդապետի կողմից: Հայտնին այն ե, վոր Թարդովին փող եր պարտք տվել Որիին, բայց, ինչպես պարզ յերևում ե, այս սոսկ մի դրամական փոխատվություն չեր, այլ մի պահանջ, վոր բղիւմ եր առևտրական հաշիվներից: Ահա 1705-ին Թարդովին գնում ե Դյուսելդորֆ, գանգատվում ե Որիի վրա, վորին և բռնում են ²⁾, մինչև վոր նա կես գնով վերջացնում ե պարտատիրոջ պահանջը և սա, բավականանալով այդքանով, գնում ե իր առևտրին, Յորանսիա: Սակայն այսքանով չեղին վերջանում Որիի հարաբերությունները գոլթանցի Գասպարի մնացած յերեք վորդիների հետ: Հաշիվները մաքրելու համար Որին յերեքին ել վերցնում եր իր դեսպանության մեջ, վոր արդեն գերազանցորեն վաճառականական մի ձեռնարկություն եր:

Միայն 1706 թվի աշնան եր կարողանում Որին վերադառնալ Մոսկվա իր դեսպանական ճանապարհորդությունն սկսելու համար, բայց ելի մի քանի ամսով ուշացավ: 1707-ի ամառն եր, յերբ Որին, վերջապես ճանապարհ ընկավ: Նրա դեսպանությունն ուժեղանում եր մանավանդ մի հանգամանքով, այն, վոր պարսից Շահին հանձնարարական նամակ գրում եր և ռուսաց ցարը, այն իսկ Պետրոսը, վոր արդեն հռչակ եր ստացել Արևելքում իր հաղթություններով շվեդացիների վրա: Այս նամակն այլ ևս յերկրորդական եր դարձնում Հոռմի պապի նամակը, և Որին իրան ամեն տեղ ցուցադրում եր իրը և ռուսաց դեսպան:

Ռուսաց արխիմներում պահվել ե այդ նամակի որինակը, գրված պարսկերեն լեզվով և մենք տալիս ենք այստեղ նրա հայերեն թարգմանությունը ³⁾:

¹⁾ Ա. Հովհաննիսյան, անդ, յեր. XV., ²⁾ Անդ.

³⁾ Ռուսերենը տ. ЭЗОВ, с. 224:

«Գոյական ու բարձրյալն Աստուծո ողնութեամբ և վողորմութեամբ, մենք վեհափառ, հզոր և մեծափառ թագավոր և մեծ իշխան Պետրոս Ալեքսիսովիչ, ամբողջ Մեծ և Փոքր և Սպիտակ Ռուսիո ապավենը, Մոսկովայի, Կիևի, Վլադիմիրի, Նովոգորոդի և Կազանի թագավոր և Աստրախանի արքա և Սերբիոյ խաջան, և Վիստուլայի թագավոր և Սմոլենսկի մեծ իշխան և Տվերի, Յոգուրի, Պերմի, Վիատի, Բուլղարիո և այլոց և Նովոգորոդի թագավոր և մեծ իշխան, և ցածր կողմի և Ջերմիկովի և Ռյազանի և Ռոստովի և Յարոսլավի, Բելավոկերդի և Ուգուրի և Ուզուրի և Կոնզոնի և ամբողջ հյուսիսային կողմի թագավոր և ուրիշ շատ յերկրների և հողերի, արևելքի, հյուսիսի և արևմուտքի ի նախնայաց անտի թագավոր և ինքնակալ, արևելից կողմանց նվիրակաւ և բարձր յերկրակալ, բարձր առաջիկ հաստատուն և, մշտապես յերկարատե լինի, և մեծափառ վաղեմի պարսիկ խաքանների ընդարձակութեան և ծավալման... և ինքնակալը և մյուս իման սուլթանների մեջ յերևելին և մեծարուն և շատ մյուս իման աղգերի հրամայողը, և Պարսկաստանի և Շիրվանի շրջակայից մեծափառ և բարի մեր հարևան Հյուսիսին Շահի մեծութեան իսկական բարենքը մատուցանելով, մեզ, վեհափառ թագավորի մեծութեան պաշտօնը հայտարարելու պատճառով, նախապես մեր ծառայութեան մեջ դանդաղ զննապետ (բոլոր բաշի) Իսրայել Որի անուն (անձը), Կրդը Ալմայի (իմն Հոսմի) պապից ձեր վեհափառութեան մեր յեղբայր Շահի մեծութեան ուղարկված մի քանի հարցերի մասին հատկապես քրիստոնյա հպատակներից ձեր յերկրում ընդհանրելը, վորպեսզի նրանց վրա գութ ունենաք և հիշյալ անձը մեզ, վեհափառ թագավորի մեծութեան անարգանքը (sic) և նվաստութեամբ խնդրելու և աղերսելու պատճառով, վորպեսզի մենք, վեհափառ թագավորի մեծութեան հատուկ մի նամակ ողնել ու շնորհել և Շահի մեծութեան ուղարկել և անկեղծ սիրելի ու հարևան լինելու պատճառով, հրամայեցի վոր այս նամակը տրվի և իր աղաչանքն ըստ հարկին կատարել ընդունելի յեղալ մեզ մոտ: Ձեր վեհափառութեանից փափագ ու ցանկութեանս այն և, վոր՝ ինչպես պետք է, մեր նախնայաց և մեր միջև յեղած ամրապինդ բարեկամութեան հիման վրա, մեր եղբայր Շահի մեծութեանից խնդրում է, վոր հիշյալ զննապետ Իսրայել Որի անուն (անձը) մեր այս նամակով ըստ արժանիւնյն հարգվի և վեհափառ զահի առաջ պատասխանը ընդունել հրամայվի և մոտը գտնված նամակը բարեկամաբար հասկացվի և հիշյալ Իսրայել Որի վրա ողնութեան և վողորմութեան չխնայվի: Մեզ վեհափառ թագավորի մեծութեան համար հայտնելու և հիշյալ վրա իր գերդաստանի համաձայն շնորհ անելու մասին, մենք, մեծափառ թագավորի մեծութեանս, մեր յեղբայր Շահի մեծութեան յեթե մեզ վերաբերյալ մի այսպիսի հարց ծագի, վարձատրութեանը վորոշված է (իմն ի փոխարեն պատրաստ ենք մեզ վերաբերյալ նման հարցերը կատարելու):

«Գրված է մեր մայրաքաղաքում, աստվածապահ մեծն Մոսկվա, Քրիստոսի ծննդյան 1707 թվին, փետրվար ամսի սկզբին, մեր թագավորութեան սկսելու 25-րդ...»¹⁾:

Աստրախանում դեսպանութեանը նստում էր հատուկ նավի մեջ, վոր նրա տրամադրութեան տակ էր գրված Պետրոսի հրամանով: Յերբ նա ափ իջավ Նիզովոյ նավահանգստում, ոռուս նա-

¹⁾ «Վտվերագրեր հայ-պարսկական հարաբերութեանց մասին, ընդորինակեց, տառադարձրեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան», Յերեվան, 1927, Համալսարանի ապակետիպ, յեր. 89—93:

վաստիները հետևեցին նրան մինչև Շամախի, ավելացնելով այսպիսով նրա շուքը: Այսքան հաջողութեանները գլուխ պատեցնող էյին ամեն մի փառասերի համար, ուր ֆնաց Որին, վոր առանց այդ ել լի յեր բանդագուշանքներով և ձեռք էր բերել այս ամբողջ փայլն ու համարումը ամենահեշտ միջոցով, այն և՛ մի քանի թղթեր կեղծելու միջոցով: Յեմ հասկանալի յե, վոր այսպիսի մի մարդ գրգռիչ հանգամանքներ շատ հազորդեր իր հաղթական գնացքին դեպի այն յերկիրը, վորի ազատարարը պիտի հանդիսանար ինքը, գուցե նույն իսկ և թագավորը: Յեմ իրավ, դեսպանութեանը աղմուկ էր հանում Արևելքում սկսած Աստրախանից: Այդ աղմուկն էր, վոր ստիպեց նրան յերկար ժամանակով կանգ առնել Շամախում:

Սահմանագլխի այս չափազանց կարևոր և հուշակված քաղաքում ահագին տպավորութեան թողեց Որի դեսպանութեանս առաջ ու առաջ իր բազմամարդութեամբ, վորի նմանը, գոնե այդտեղ, դեռ չէր տեսնված: Դրա չափ, գուցե և ավելի ազդու և անսովոր էր այն հանգամանքը, վոր դեսպանութեան գլուխը մի հայ էր, այն ել պարսկաստանցի հայ: Յեմ այս հայը ոռուսաց հուշակված թագավորի դեսպանն էր: Տեսակ տեսակ կասկածոտ շշուկներ տարածվեցին Շամախում, վորոնք զանազան բացատրութեաններ էյին առաջացնում: Մահմեդականներն ուզում էյին հասկանալ, թե ինչ իսկական նպատակ ունի այդ արտասովոր դեսպանութեանը. նրանց համար խորհրդավոր նշանակութեան էր ստանում մանավանդ այն, վոր ոռուսաց թագավորի ներկայացուցիչը հասարակ հայ էլ չէր, այլ հին հայ իշխանների տոհմից էր սերված: Սպահանի կաթոլիկ միսիոնարներից մեկը, յեղվիտ Կրուսիմսկին, միակ ոտար հեղինակն է, վոր մանրամասն և հետաքրքրական տեղեկութեաններ է հաղորդում Որի դեսպանութեան մասին: Նա հավատացնում է, թե Որին Շամախում արտասանել էր մի ճառ, վորի մեջ ասել էր, թե ինքը հայոց թագավորի սերունդ է¹⁾: Այս խոսքերին առանձնապես խորհրդավորութեան էյին տալիս մանավանդ Որի հետ Շամախի գնացած ոռուս նավաստիները:

Այս բոլոր արտասովոր հանգամանքները հարկադրեցին Շամախու իրանին պահել դեսպանութեանն այն քաղաքում մինչև Սպահանից թույլտվութեան ստանալը: Իսկ Սպահանում, ինչպես վկայում է նույն ակաճատես յեղվիտը, Որի դեսպանութեան

¹⁾ «Histoire de la dernière Révolution de Perse» t. I, La Haye, 1728 p. 215.

փայլը, բազմամարդությունը մեծ և գրեթե անորինակ իրարանցում պատճառեցին: Աչքի ընկնող հանգամանքն այն էր, վոր ամենից շատ հուզվողները Սպահանում ապրող ֆրանսիացիներն էին, վորոնց գլխավորն էր Միշել անունով մեկը, վոր Լուի 14-դի առևտրական գործակալն էր պարսից արքունիքում: Յեվ վորովհետև առևտրական գործակալներ էին նաև «հոգի փրկող» միսիոնարները, ուստի հասկանալի չէ բոլորի միաբանությունը Միշելի հետ այս հուզմունքի մեջ: Սրանց առաջին գործն է դառնում տեղեկություն հասցնել պապին, թե նրա դեսպան Որին Պարսկաստանում հալածում է կաթոլիկներին¹⁾: Նպատակն ինքն ըստ ինքյան հասկանալի չէ—հեռացնել Որին: Այս միջոցով շատ հեշտ էր ազատվել հայ դեսպանից: Բայց նա ուսուցից ցարի դեսպանն էլ էր: Կաթոլիկությունն այստեղ ոգնել չէր կարող: Ուստի Միշելը ձեռնարկում էր մի ամբողջ պրոպագանդի՝ պարսից կառավարությունը ահաբեկելու և այդ ճանապարհով Որին դեսպանությունը վիժեցնելու համար:

Միշելն ամեն տեղ ասում և քարոզում էր, թե հայերն իրենց հին դիվաններում գտել են գուշակություն, վոր հայկական թագավորությունը պիտի վերանորոգվի Մոսկովցիների ձեռքով, թե նրանք համարում են, վոր այժմ յեկել հասել և այդ մարգարեություն կատարման ժամը: Այս պատճառով բոլորովին անխորհուրդ չեն այն մեծ շուքն ու փայլը, վորոնցով ցարը շրջապատել և այդ հայի դեսպանությունը: Յեվ Միշելն առանց այլևայլություն հավատացնում էր ամենքին, թե Հայաստանի թագավորը լինելու չէ հենց ինքն Որին: Յեվ իր այս գյուտը «լուսավորված» ֆրանսիացին ապացուցում էր մի հիմար խաղով, վոր պիտի, իբր թե, սաստկացնեն տգետ և նախապաշարված պարսկային մտքի ահաբեկումը, դառնար մի հարկադրանք, վոր Որին Շամախուց վերադարձնեն Ռուսաստան: Այդ խաղն այն էր, վոր նա վերցնում էր ֆրանսերեն *il sera roi* (սա կլինի թագավոր) դարձվածքը և ցույց էր տալիս, վոր նրան կազմող բոլոր տառերը կան *Israel Ori* անվան մեջ:

Միշելի այս պրոպագանդը, սակայն, բոլորովին հակառակ հետևանք ունեցավ: Պարսից կառավարությունը գտնում էր, վոր Որին ազդած յերկյուղն ինքը հարկադրում է, վորքան կարելի չէ, շուտ ընդունել և շուտ էլ ճանապարհ դնել նրան: Անկարելի չէր ճանապարհից յետ դարձնել մի դեսպանի, վորի ձեռքում գտնվում

էր ռուսական ցարի պես մի հզոր թագավորի նամակը¹⁾: Այդ պատճառով նա հրամանագրեց Շամախու խանին, վոր թույլ տա ուսուցիչ դեսպանին շարունակել իր ճանապարհը դեպի Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: Յեվ Որին գնաց: Բայց Շամախում նա մնացել էր արդեն մոտ յերկու տարի:

Ի՞նչ էր անում նա այդքան ժամանակ: Այս մի հարց է, վոր կարող է բանալի դառնալ Սպահանի ֆրանսիական հուզմունքների գաղտնիքը բաց անելու համար:

Մենք կատարելապես վոչ մի բան չգիտենք այն մասին, թե ինչ արավ Որին այդ յերկու տարվա ընթացքում իր քաղաքական ձեռնարկության համար Ղարաբաղի վերաբերմամբ, վոր այնքան մոտ է Շամախուն: Հավանական է, վոր վոչինչ չարավ, յեթե արած լինեն, վորևէ հետք թողած կլինեն: Միակ բանը, վոր կարող ենք արձանագրել, այն է, վոր Պարսկաստանից վերադառնալիս նրա հետ միացած ենք տեսնում Գանձասարի Յեսայի կաթողիկոսին: Այս էլ, ինչպես հետո կտեսնենք, մի խոշոր ձեռքբերում էր. բայց բանն այն է, վոր մենք չգիտենք ո՞ւր և ի՞նչպես տեղի ունեցավ այդ բանը—վոչ արդյոք Գանձակում, Պարսկաստան գնալու կամ, վոր ավելի հավանական է թվում, այնտեղից վերադառնալու ժամանակ: Համենայն դեպս, Շամախում անցկացրած յերկու տարին չե կարելի լցնել այդ մի հատիկ գործով, և մենք պիտի վորոնենք, թե ի՞նչ աղբյուրից էր Որին կերակրում բազմամարդ շքախումբը և Արևելքը, շլացնող պերճանք պահպանում: Ուրիշ աղբյուր չկար և չէր կարող լինել, բացի այն մեկից, ինչ տալիս էր Շամախին,—բացի վաճառականությունից: Յեսայի կաթողիկոսն անվանում է Շամախին «ամենափարթամ մայրաքաղաք» և գրում է. «Զի էր պանտար (նավահանգիստ) կասպիական ծովուն և յամենայն կողմանց վաճառականացն տեղիք բնակութեան և վաճառի և շահաւետութեան ի Հնդկաց, ի Հոմոց, ի Զուղայու, ի Ըռուսաց և յամենայն երկրէ. և այսպէս ի էր ամենայն ըստացուածովք և գանձիւք»²⁾: Այդ փարթամության ծնունդ էր Ղաբալա գյուղի թյուրք մեկիքը, վոր միլիոնատեր էր և այդ վկայում էր, թե առևտրական կապիտալն ինչ խոշոր կուտակումներ էր գոյացրել վոչ միայն քաղաքում, այլ և գավառում:

Որին վաճառականություն էր անում, ամենևին չքաշվելով իր

¹⁾ Mitchel Tamarati - L. Eglise Géorgienne, Rome. 1910, p. 610-611, Միշելուն վկայում է և հրուսինսկին («Hist.» etc. 215-216).

¹⁾ «Hist. de la der. Rèv. de Perse» I, p. 217.

²⁾ «Պատմութիւն կամ Յիշատակ», յեր. 41:

զնդապետական աստիճանից: Յեզվիտ կրուսիոսկին ասում է, թե Որին ավելի վաճառական էր, քան դեսպան: Յեվ այս միանգամայն ճիշտ է: Յեսկից հարյուրավոր մարդիկ զցելով մի ահագին ճանապարհ անցնել յերկրից յերկիր թե ինչ է՝ նամակ պետք է տանել, վոր քրիստոնյաներին հովանավորեն,— այս՝ իբրև միակ նպատակ՝ բոլորովին համոզիչ չէ: Համոզիչ չէ ամենևին և այն, վոր Պետրոսի պես մի ցար՝ շվեդական պատերազմի ամենայնուհեմ միջոցին միտք ունեցած լինի միջնորդութուն ուղարկել Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաների համար: Չպետք է լուրջ բան համարել և Որի այն միտքը, թե իր դեսպանության միջոցով մասնագետները պիտի ուսումնասիրեն և ծրագրեն ռուսների պարսկական արշավանքը, վոր պիտի վերջանար Թավրիզում և յեթե սա լիներ միակ նպատակը, կարիք չեր մնա այնուհետև շարունակելու ուսումնասիրությունը մինչև հեռավոր Սպահան:

Մնում է միակ հիմնական զրդապատճառ—դեսպանությունն իբրև առևտրական քաղաքականության հանձնակատար: Իրա համար հարկավոր էր, վոր ինքը՝ դեսպանությունն ունենար առևտրական կարավանի կերպարանք: Որին, իբրև դեսպան, իրավունք ուներ Պարսկաստան ներմուծել ամեն տեսակ ապրանք առանց վորևե մաքսի: Այս իրավունքը նա գործադրում էր լայն չափերով, և նրա առևտրական կարավանն էլ զնալով մեծանում էր, այնպես, վոր Սպահան նա մտնում էր, ունենալով իր հետ արդեն 200 մարդ:

Վոր ուսաց ցարը առանց վորոշ տնտեսական հրահանգների չեր ուղարկել Որին Պարսկաստան, այս յերևում է հենց այն բանից, վոր վերադարձին նա, Պետրոսի հանձնարարությամբ, Ռուսաստան էր տանում քսան հայ արհեստավոր ընտանիքներ՝ մետաքսից դանազան կտորներ գործելու արհեստը ռուսներին սովորեցնելու համար: Ավելին մենք չգիտենք, բայց կարող ենք կուսահել այն մեծ պայքարից, վոր հենց այդ ժամանակ ծավալել էր Սպահանում յեվրոպական կապիտալը և վորի մասին մենք արդեն խոսել ենք:

Միամտություն կլինի կարծել, թե Փրանսիացի Միշելին անհանգստություն պատճառողը հայկական թագավորության վերանորոգումն էր կամ Որի թագավոր դառնալն էր: Իսկական անհանգստություն և նույն իսկ յերկյուղ պատճառողը Փրանսիացի վաճառականի շահն էր: Այդ Միշելը հենց այն Միշելն էր, վոր անգլո-հոլլանդական կապիտալի ընդդիմադրությունների դեմ կռվելով, 1708 թվին կարողանում էր դաշնագրություն կնքել

պարսից կառավարության հետ¹⁾ և կոնցեսիաներ ստանալ Փրանսիական առևտրի համար: Պայքարը, ինչպես գիտենք, առևտրական ճանապարհների համար էր: Անգլո-հոլլանդական կապիտալը տանում էր պարսկական առևտուրը դեպի Հնդկական օվկիանոս և նրա հետ այս բանի մեջ միացած էր հայ խոջայական կապիտալը: Ջուզայում և Հնդկաստանում: Ջուզայի խոջայական կապիտալը, բացի զբանից, — մենք այս ել տեսանք, — ստանձնել էր և դրեթե միայնակ վարում էր և այն դերը, վոր պարսկական առևտուրը տանում էր կասպից ծովի վրայով Ռուսաստան, մի հանգամանք, վոր այնքան մեծարելի չեր դարձնում այդ կապիտալը ցարական կառավարության աչքում: Պետերբուրգի հիմնարկությունը Ռուսաստանի ամենախոշոր տնտեսական շահերը Սպիտակ ծովի ափերից փոխադրում էր Բալտիկ ծովի ափերը: Այս մեծ կերպարանափոխությունը բավական իսկ և բացատրելու համար, թե ինչպես էր, վոր Պետրոսն այնքան շոյում, փայփայում էր Որին: Սրա միջոցով նա ուզում էր իր ձեռքն առնել ամբողջ խոջայական կապիտալը Պարսկաստանում: Յեվ իրավ, 1710 թվականին, նա, ինտրիկ, վոչ առանց Որի մասնակցության, դաշինք էր կապում Ջուզայի հայ վաճառականների հետ, վոր նրանք պարսկական ամբողջ մետաքսը վաճառելու տոմսն միմիայն Ռուսաստան և իր կողմից արտոնություններ էր տալիս նրանց մաքսի վերաբերմամբ²⁾:

Ահա ինչու յեր հուզվում, հիմարական ցույցերի մեջ ընկնելու չափ բորբոքվում էր 14-րդի գործակատար Միշելը: Հայ խոջայական կապիտալի թշնամին էր նա և աշխատում էր վոր չլքվի Մարսելի, իր հայրենի քաղաքի, ճանապարհը, իսկ այս առաջացնում էր միջազգային մրցակցության սամուկացում: Ռուսաստանն էլ մրցող էր, և հասկանալի չէ, վոր Փրանսիական ազդեցության ուժեղացումը Սպահանում պիտի առաջ բերեր շահագրգռված հակառակորդների կողմից ճնշում թույլ և տպիկար Շահ-Սուլթան Հուսեյնի վրա: Պետրոսի համար ավելի ինչ հարմար առարկա Շահին վախեցնելու համար, քան Հայաստանի ազատագրումը, վոր Իսրայիլ Որի կրած զաղափարն էր: Ուստի և նրա դեսպանությունը, վոր այսպիսով գերազանցորեն առևտրական բովանդակությամբ ուներ, ստանում էր այնքան արտակարգ

1) Maurice Herbelte — „Une Ambassade persane sous Louis XIV“, Paris 1907, p. 10—11.

2) П. Г. Бутков — „Материалы для новой истории Кавказа“, ч. I, СПб. 1899, с. 4.

կերպարանք: Յեւ պետք է ստել, վոր Որին լավ կարողացավ խաղալ Շահի պալատում վախեցնողի դերը: Այսպես և հաճախ տացնում միշտ միեւնույն միակ աղբյուրը հանդիսացող յեզվիտ Կրուսինսկին: Ահա ինչ և գրում, հիմնվելով նոր «Հիշատակներ» վրա, մեր վաղածանոթ Մոսիա Մյուսկին:

«Ջարին պատվիրակին Իսպահան մտավ՝ 200 Մոսկովի և հայու հետերդ խմբով մը: Իր իշխանական կարծեցյալ ծագումը և իր գնդապետի աստիճանը խորհտաբար կը հիշեր միշտ ամեն առթիւ: Առաջին տեսակցութենէն իսկ շատ բարձրէն վարվեցավ պարսիկ վեհապետին հետ: Ասոր հայտնեց—կամ հիշեցուց—թե հալածանքներէն փախստական հաղարարը հայեր ամեն տարի Յեզրուպա կապաստանէին: Շահը չէր ըմբռներ, թե այդ անդուլ դադթականությունը տկարացման անդամանելի և արագ պատճառ մըն էր իր կայսրութեան համար: Յեզրուպայի վեհապետները, ավելցուց Որի, համոզված էին, թե Շահը կանգիտանար իր պաշտոնյաներուն զեղծումները: Հիմակ վոր ամեն բան դիտել, պետք էր փութալ վերջ մը գնելու: Ու ձարին պատվիրակը արդարացի կերպով դիտել տվավ արեւելյան վեհապետին, թե յեզրուպայի վեհապետները բնավ չէին բռնադատել իրենց յերկիրներուն մեջ բնակող մահմեդականները՝ քրիստոնէութեան ընդունելու: Ի՞նչ կնշանակէին այդ բռնի կրօնափոխութեանները: Հալածարար պես անպատվաբեր էին թե բռնադատողներուն և թե կրօնափոխներուն:

«Հյուսիսին շահը, վորուն ուղղված էին այդ խոսքերը, հասկցավ այս ճառը՝ վոր գուցէ շատ փխլիստիայական էր իրեն համար, չէնք գիտեր: Բայց գիտե՞ք վոր այս խոսքերը հասկցվեցան այն կերպով, վոր սարսափեցուցին Իսպահանի արքունիքը: Շահը մտածեց, թե Որիի ուղեկից 200 մոսկովները և հայերը—Պարսկաստան արշավելու պատրաստ զորաբանակի մը հառաջնիւթաց հետադուրիներն էին: ...Հյուսիսին շահը շվտրած մնացած էր: Ջարին դեսպանը վաղեմի չէր համարձակել Մյուս կողմէ կը կռահեր, թե այդ մարդը լրտես մը ու վտանգավոր թշնամի մըն էր: Իր տկարութեանը դիտակից, խոհեմութեանը կտրուկ վորոշումն մը նախամեծար համարելով, չար բազդին բարի յերես ցուցուց, կրցածին չափ շոյեց փայփայեց Իսրայել Որիին, առանձնաշնորհումներով վողողեց զանի և զեղեցիկ խոստումներով որորեց: Ջարին դեսպանը շահադիտութեանց արտօր պահած էր իր վաճառականութեան ժամանակին Չէր անդիտանար, թե իր դիվանագետի դիրքը իրեն թող կուտար Պարսկաստան մըտցնել ամեն տեսակ ապրանք առանց վռեւ մտքս վճարելու: Պարսիկ իշխանութեանց պաշտպանութեամբը և բաշխութեամբը, լիովին ոգտվեցավ իր պաշտոնին հատուկ առանձնաշնորհումներին: Մովորական «սլալուսակը» դարձավ յեզավ ճշմարիտ սալ մը, վորչափ տեսն վոր իր պաշտոնը տեղեց Պարսկաստան, Հակելով ապրանք բերել կուտար Ռուսիային և Իսպահանի մեջ կծախեր խոշոր շահով: Որի այդպէս մեծ հարստութեան գիղեց շուտով»:

Մեր ֆրանսիացի հեղինակը, սակայն, ուրիշ աղբյուրներից տեղեկութեաններ չունի Որիի դեսպանութեան վերջի մասին, ուստի և չգիտե, վոր Որին կարճ ժամանակ մնաց Սպահանում: Հյուսիսին Շահն շտապեց շուտ ապամղել ոռոսական դեսպանի ներկայութեանից, վորովհետեւ գտնվում էր ֆրանսիական ազդե-

ցութեան տակ և շարունակ մատնում էր մի հատուկ դեսպանութեան միջոցով խնդրել Լուի 14-դի պաշտպանութեանն իր բոլոր հակառակորդներին դեմ¹⁾: Այնպէս վոր տեղեկութեաններն Որիի առևտրի մասին չեն կարող վերաբերվել միայն դեսպանութեան Սպահանում մնացած ժամանակին, այլ պիտի վերաբերվեն այն ամբողջ ժամանակին, վոր Որին անցկացրեց Պարսկաստանում:

1709 թվի ամառվա վերջերում Հյուսիսին Շահը պատասխան էր գրում Պետրոս ցարին, մի առ մի կրկնելով նրա բոլոր տխուղոսները և հայտնում էր, թե ստացել է պապի և նրա նամակներն իշխանավոր Իսրայել Որիի ձեռքով, վորին և պատվել է: Խնդիրը, ասում էր, իմ պետութեան մեջ ապրող քրիստոնյաների մասին է: Յես նրանց մեջ յեղած անհնազանդներին, ինչպէս այս անվում է ամեն տեղ, ըստ արժանույն, մահվան պատժի յեմ յենթարկում, բայց այժմ, ձեր ամենաբարձրագույն մեծութեան նամակն ստանալով, ներեցի նրանց²⁾:

Նույն 1709 թվին Որին Շամախումն էր: Այստեղ ևս մնաց ամբողջ մի տարի՝ մի մեռած ոռոս վաճառականի գործերը կարգավորելու համար: Վերջապես նա հասնում է Նիզովոյ նավահանգիստը, վորտեղից պետք էր նալ նստել՝ Աստրախան դուրս գալու համար: Բայց հենց այստեղից էլ սկսվում էին ձախորդութեանները, վորոնք վերջիվերջո պիտի դնէին Որիին սնանկացած վաճառականի դրութեան մեջ: Բացի մեծաքանակ հետերդներից, վորոնց թիվը հասնում էր 200-ի, Որին տանում էր իր հետ նաև մեծ քանակութեամբ ապրանքներ, գլխավորապես, իհարկէ, մետաքս և մետաքսի գործվածքներ: Այդ հարստութեան աչքի ընկնող մասը կազմում էին 25 ձիաները, վոր Որին հանդապես տանում էր Պետրոսի համար: Այս բոլորն Աստրախան տեղափոխելու համար հարկավոր էր չորս նավ, և այսպիսի պահանջ էլ ուղարկված էր Աստրախան, բայց Նիզովոյ յեկան միայն յերկու նավ: Այսպիսով ստիպված լինելով 25 ձին ուղարկել ցամաքով, Որին մնացած իր դեսպանութեանը և նրա գույքերը տեղավորում է յերկու նավերի մեջ և ճանապարհ ընկնում: Մի նավը հասնում է Աստրախան, իսկ մյուսը, վորի մեջ էր և ինքը, Որին, փոթորիկի յի բռնվում և յիտ մղվելով դեպի ափը, զարնվում է ժայռերին և ջարդվում: Բայց ճանապարհորդներն ազատվում են և ստիպված են լինում ձմեռել Նիզովոյում: Իսկ Աստրախան հա-

¹⁾ Herbetts, p. 10.

²⁾ Эзоб, с. 247.

սած նալի ապրանքներն արգելքի տակ են դրվում տեղական իշխանության կարգադրութեամբ, մաքս պահանջելու համար: Վոչինչ ոգուտ չեն բերում Որիի և նրա հավատարմատար Մինաս վարդապետի գիմումներն ու գանդատները: Վոչինչ չե կարողանում անել անձամբ և ինքը Որին, յերբ 1714 թվի ամսոք հասնում եր Աստրախան: Մյուս կողմից ել նրա հետ յեղած մարդիկն ելին բողոք բարձրացնում նրա դեմ, պահանջներ անում: Այս բոլորին պատրաստվում եր պատասխանել Որին և միաժամանակ շտապում եր գնալ Մոսկվա՝ իր վերջնականապես քայքայված գործերը վերականգնացնելու և Պետրոս թագավորին իր դեսպանութեան հաշիվը ներկայացնելու համար: Բայց ոգոստոս ամսին մեռնում եր Աստրախանում գրեթե աղքատութեան մեջ:

5.

Մենք աշխատեցինք, վորքան հնարավոր ե, լիակատար լուծարութեան մեջ ներկայացնել Իսրայել Որիի կյանքն ու գործը, և այս պատճառով անուշադրութեան չտվինք և վոչ մի գիծ վոր շեշտում և բացասական հատկութեաններն այդ բնավորութեան մեջ: Իսկ այդ տեսակ դժերն այնքան ոտատ են, վոր, որինակ, պրոֆեսոր Հեյգելն ուրիշ մի բացատրութեան չե գտել նրանց համար, բացի այն բանից, վոր Որին պարզապես մի խաբերա յեր, իսկ Հ. Ալիշանն անվանում և նրան «բաղդախնգիր»¹⁾: Բայց գերմանացի պրոֆեսորին դեռ հայտնի ել չեյին այն մեղկացումները, վոր արավ հայ քննադատութեանն Որիի կեղծումների շուրջը, մերկացումներ, վորոնք բոլորովին կերպարանափոխում են նրա կատարած գործի պատմութեանը, խլելով նրանից յեթե վոչ լայն ժողովրդական, զոնե վորոշ դատակարգային շարժման հմայքը և թողնելով լոկ անհատական ձեռնարկութեան արհեստականութեանը միայն: Յեթե այս բոլորը հայտնի լիներ ոտարագրի հետազոտողներին, Որիի գոտապարտութեանն անկասկած անողորմ կլիներ ավելի մեծ չափերով:

Մենք, սակայն, չպիտի խորշնք ամենամանր, ամենատնողորմ դատափնտրութեաններից անգամ ու գեն գցենք այդ գործիչին, իբրև անհետաքրքրական մի իր: Իսրայել Որին և և կմա, բնդհակառակն, խորին ուշադրութեան և հետաքրքրութեան արժանի տարեկա: Այդ մի պատահականութեան չեր, վոր կյանքի ծովը հանկարծակի դուրս և շարժում տալը՝ այդտեղ ել անհայտացնելու հա-

մար, այլ մի մարդկային փաստագիր, չափազանց կարևոր հայ հասարակական մտքի զարգացման պատմութեան համար, վորովհետեւ սա հրապարակի մեջ յերևան և գալիս իբրև հայ հասարակական մի նոր կաթեգորիայի անդրանիկ ձևավորում: Յեվ ահա ինչպես:

Մենք տեսանք, վոր 17-րդ դարի յերկրորդ կեսից սկսվում և մի տեսակ մտավոր շարժում, վորին կարելի յե տալ վերածնութեան անուն: Վերածնվողը միջնադարյան կղերայնութեանն եր, բայց նրան քաջողն ու դրամավորողն առևտրական կապիտալն եր, վոր և հրում եր նրան դեպի աշխարհականացում: Այս պրոցեսի մեջ առևտրական կապիտալը չեր կարող լոկ մեքենայի դեր կատարել, այլ ինքն ել յենթարկվում եր կերպարանափոխութեան, ինքն ել յուրացնում եր մտավորական շահեր, մնալով, իհարկե, աշխարհականութեան հողի վրա: Այս կերպով առևտրական բուրժուազիայի մեջ հետզհետե գոյանում եր մի նոր տրոհում—մտավորականութեան: Մենք ունենք այսպիսով մի նոր հասարակական շերտավորում—բուրժուական ինտելիգենցիա:

Մենք ունենք նույն այդ 17-րդ դարի յերկրորդ կեսում այդ նոր ծնվող շերտավորման յերկու խոշոր և անդրանիկ նախատիպերը, վորոնք և ներկայացնում են ինտելիգենտական մտքի յերկու տարբեր և խիստ բնորոշ բնագավառները: Այդ նախատիպերից մեկը տալիս և արևմտահայութեանը—Յեթեմիա Չելիպի Բյոմուհյան (Կ. Պոլսում), իսկ մյուսը—արևելահայութեանը—Իսրայել Որի: Յերկուսի մեջ կա այն նմանութեանը, վոր յերկուսն ել մի արդանդից են—առևտրական կապիտալից: Բյոմուհյանը, թեև քահանայի վորդի և ինքն ել հոր ձեռքով քահանայութեան պատրաստված եր, բայց մեծացել և սնվել եր իր մորեղբոր խնամակալութեան տակ, ուր արդեն ամբարշտական կապիտալն եր թիջավայր կազմողը: Իսկ Որին ինքն իսկ արևելյան (խոջայական) կապիտալի գործիչներից մեկն եր: Հետո՝ այդ յերկուսին ել վոգևորող գաղափարը միևնույնն եր—հայրենասիրութեանը կամ, ավելի ճիշտ ասած, ազգասիրութեանը, ինչպես վոր այն ժամանակ արդեն կազմակերպված և գործածական և այս բառը, վոր փոխարինում և հայրենասիրութեան հասկացողութեանը, քանի վոր հայութեանը ցրված և ամեն տեղ, հետևաբար նրա համար հայրենիք և և ամեն մի ոտար յերկիր, ուր նա հաստատվում եր բնակվելու համար: Այդ ընդհանուր գաղափարն ել—ազգասիրութեանը—տեսնում ենք, վոր բուրժուական ինտելիգենցիային տարբեր գունավորումներ եթ տալիս՝ հանձին հենց այս յերկու նախատիպերի:

1) „Միսական“, յեր. 212:

Յերեմիա Զեւեպի ազգասիրութիւնը խաղաղ զարգացումն ունի իբրեւ պաշտամունք: Նա գրող է իր ժամանակի չափանիշով, բավական լայն գիտական զարգացման տեւր է, գիտե լեզուներ, հասարակական գործիչ է, հրապարակախոս, բեղմնավոր հեղինակ է և թարգմանիչ, նույնիսկ և բանաստեղծ, ազգութեան հիմք համարում է յեկեղեցին, կրօնասեր է, նույն իսկ կրօնամոլ, բայց այս չէ խանգարում նրան կռիւ իր ժամանակի հոգեորականութեան անորինակ ընկած և փչացած բարքերի դեմ, մի խոսքով նա հանդիսանում էր նախատիպ մարմնացում այն մտավոր շարժման, վոր այնուհետև սեփականում էր արեւմտահայութիւնը, կենտրոն ունենալով գրեթէ բացառապէս Կ. Պոլսի գաղութը:

Բանի վոր մենք այստեղ գործ ունենք հայ ինտելիգենցիայի, իբրեւ հասարակական շերտավորման, սկզբնավորման հետ, մենք պարտավոր ենք գտնել յերկու տիպերի—արեւմտյանի և արեւելյանի—հատկանշական տարբերութիւններ ի հիմքերը, վորոնք խարսխված էին յերկու խոշոր ազգային հատվածները վարող տնտեսական ույթերի վրա: Մենք տեսանք մինչև այժմ, թե արեւելքում այդ ույթը խոշոյակական կապիտալն էր, ասացինք և այն, վոր արեւմուտքում տիրողն ամիրայական կապիտալն էր: Խոշոյակական կապիտալի ծննդաբանութեան հետ մենք արդեն բավականաչափ ծանոթ ենք, և այս մեզ միջոց կտա հասկանալու՝ հանձին Որիի՝ նրա ստեղծած ինտելիգենցիայի—այսինքն արեւելյանի—բնութագծերը: Մնում է միքիչ եւ ծանոթանալ ամիրայական կապիտալի ծննդաբանութեան հետ, վորպեսզի միևնույն միջոցը կիրառենք արեւմտյան ինտելիգենցիայի վերաբերմամբ:

Արդ՝ ամիրայական կապիտալը ներկայացնում էր մի գուտթիւրքական հիմնարկութիւն, բոլոր թիւրքիայի, իբրեւ մի խլամական պետութեան, եյութիւնից: Իսլամի այն որենսդիրները, վորոնք վոչ-իսլամ հպատակներին հավասարեցնում էին գրեթէ ստրուկների վիճակին, ապրում էին մի ժամանակ, յերբ տնտեսութիւնը գտնվում էր նահապետական-տոհմատիրական դրութեան մեջ, յերբ դրամական տնտեսութիւնը չափազանց թույլ էր, գրեթէ վոչինչ նշանակութիւն չունէր վաճառու-ցեղային կյանքով ապրող Արաբիայում: Բաղաքակրթութեան ստորին աստիճանների վրա կանգնած ժողովուրդները մեծ պահանջներ ունենալ չէին կարող: Ունախ խալիֆան, վոր առաջինն է յեղել իսլամների և վոչ-իսլամների մեջ անհավասարութեան խոր խրամներ փորողներից, ապրում էր, չնայած վոր մի մեծ նվաճող

էր, պարզակցաց բեղունի նման և նրա ամբողջ խոհանոցը կազմում էր արմաքներով լիքը մի պարկ:

Այսպէս էին և ոսմանյան առաջին սուլթանները—սակավապետ հովիվներ: Բայց յերբ նրանք հաստատվեցին յեվրոպական հողի վրա, մտան Յեվրոպայի տնտեսական պայմանների մեջ, վայելելու համար ժառանգեցին բյուզանդական քաղաքակրթութիւնը, վորի մեջ նրանք մագի չափ մասնակցութիւն չէին ունեցել, այն ժամանակ էր ահա, վոր բեղունական կենցաղն ու հասկացողութիւնները դարձան նվիրական ավանդութիւններ, վորոնց կարելի չէր հարգել ու պաշտել, բայց վորոնց չէր կարելի ալլա հետեւ: Ոմարի և ուրիշների որենսդրութիւնները դարձյալ անխախտելի և հրամայող են մնում թղթի վրա, իսկ կյանքի մեջ մահմեդական մեկուսացումն ու ինքնամիտիւմը մեծամեծ ճեղքեր են գոյացնում, վորոնց միջով ներս էր խուժում ստիպողական պահանջը—փողը՝ պետական կյանքը կարգավորելու և աշխարհի բարիքները վայելելու համար: Յեվ այստեղ է ուժեղ ու հաղթական, ինչպէս ամենուրեք, կապիտալը: Այդ ույթի առաջ գլուխ է իջեցնում ոսմանյան դուռը ու հղիացած նվաճողականութիւնը: Սուլթանն «Ալլահի սուվերն» է այս աշխարհում, բայց Ալլահի սուվերն անգամ չի կարող ապրել առանց փողի. դրա առաջին պատճառը հենց այն է, վոր «Ալլահի սուվերն» լայն ծավալվել է Յեվրոպայի հողի վրա, խրվել է Յեվրոպայի տնտեսական կյանքի մեջ, ուր տերն ու կարգադրիչն առեւտրական կապիտալն էր:

Յեվ այդ կապիտալն է ահա, վոր դառնում է մի սանդուղք, վորի վրայով անարգ ռալայի անդամները բարձրանում են իրանց անկման փոսերից մինչև այնպիսի գագաթներ, ուր նրանք արդեն կամք թելադրողներ են, ուր նրանց հետ հաշվի չեն նստում նույն իսկ սուլթանը, ինքն «Ալլահի սուվերն»: Այստեղ, բարձրութեւ, նա, իհարկե, չի դադարում «անհավատ քաֆիր» և ուրիշ այսպիսի բաղմաթիվ արհամարհական և հայոյական անուաններ կրող ստրուկ լինելուց, բայց այստեղ նա և «սառաֆ» է, փողատեր, տոկոսներով առևտուր անող, և այս բնագավառի մեջ ստրկատերը կտմա ակամա ստիպված է գլուխ իջեցնել իր ստրուկի առաջ:

«Սառաֆ» նշանակում է լուծալափոխ, յեվրոպական առումով նա համապատասխանում է «բանկիր» բառին: Ասել է, մենք մեր առջև ունենք վաշխառուական կապիտալը, վորից պարտք վերցնողների շարքում հաճախ կանգնում է և ինքը պետութիւնը:

4. Պոլիսը, վորպես մայրաքաղաք և առևտրական կենտրոն, սառափական մեծ գործառնությունների հրապարակն էր, ուր յերեվան եյին գալիս և՛ հուլնը, և՛ հրեան, և՛ յեմլրոպացիին: Բայց առանձին հռչակ և անդիմադրելի ույժ ձեռք բերողները հայերն եյին, այնպես վոր սառափությունը համարվում էր հատուկ հայական զրադմունք:

Հայ սառափի, սեղանավորի դասական հայրենիքը Ասիական Թյուրքիան էր և մասնավորապես Ակն քաղաքն ու նրա շրջականները: Այդտեղ, հայրենիքում, նա դեռ զարգացման առաջին աստիճանումն էր—չորսյաճի, մանր կեղեքիչ: Ընկնելով մայրաքաղաքի շրջանները, նա մտնում էր կերպարանավորման յերկրորդ աստիճանը—սառափ էր սկզբում, իհարկե, փոքր չափերով, բայց հետզհետե նվաճելով հարստության վերելքները: Յեմլրոպացի մի հեղինակ համարադրում է, վոր հայ ամենահարուստ սառափի կարողությունը կարելի չե հաշվել մի միլիոն ֆունտ ստերլինգ¹⁾, վոր անում է մոտավորապես 10 միլիոն վոսկի բուբլի: Այս մի խոշոր ույժ է և յեթե նկատի առնենք, վոր նույն հեղինակի կարծիքով հայ սառափների թիվը հասնում էր մոտ 100-ի, այն ժամանակ մենք մի մոտավոր հասկացողություն կկազմենք այն դասակարգային հավաքական ույժի մասին, վոր գործադրում էյին հայ սառափները, յեթե նույն իսկ նրանք կանգնած լինեյին անհատական հարստության դանաղան աստիճանների վրա:

Փութանք, սակայն ասել, վոր վաշխառուական կապիտալ ամեն տեղ կար, Յեմլրոպայում էլ, Ասիայում էլ, և պակաս չափերով չէր լծորդված հայ խոշոյական կապիտալի հետ: Ինչպես էր, վոր առանձնահատուկ, բացառիկ դեքեր ընդունում էր այն սառափությունը, վոր գործում էր Թուրքիայում: Պատճառն այն էր, վոր Թյուրքիայում սառափը պետական մեխանիզմի մի շատ կարևոր մասն էր կազմում, առանց վորի չէր կարող պահվել վարչական սիստեմը: Այս սիստեմը կառուցված էր կեղեքման սկզբբունքի վրա, իսկ կեղեքման ամենահզոր գործիքը վաշխառուական կապիտալն էր:

17-րդ դարում 4. Պոլսի մեջ դեսպանի պաշտոն վարած մի լավատեղյակ անգլիացի պատմում է, թե Թյուրքիայի բարձր կառավարությունը պետական անհրաժեշտություն և համարում, վոր հպատակ ազգաբնակչությունը մշտապես կեղեքված ու աղ-

քատ լինի, վորպեսզի չմտածե ապստամբելու մասին և միայն միշտ հլու հավատարիմ²⁾: Յեմլ ահա ինչպես էր տարվում կեղեքման սիստեմը:

Թյուրքիայում բոլոր պետական պաշտոնները գնովի եյին: Այս կամ այն յերկրամասի կառավարիչ փաշան պիտի տար սուլթանին, կանխիկ, իհարկե, նախքան պաշտոնի անցնելը, նրա համար վորոշված գումարը: Բացի դրանից, փաշան պիտի հավաքեր իր կառավարած յերկրի բոլոր արքունական հարկերը և ամբողջությամբ հանձներ պետական դանձարանին, և, վորոշհետև պետությունը վստահություն չուներ իր պաշտոնյայի վրա, ուստի պահանջվում էր նրանից յերաշխալորություն, թե հավաքված գումարներն անկորուստ տեղ կհասնեն: Այս դեռ բոլորը չէր: Իր պաշտոնում հաստատ մնալու համար, փաշան տարին մի անգամ պիտի դրամական նվեր ուղարկեր սուլթանին: Այսքան պահանջները լրացնելու համար փաշան չուներ սեփական միջոցներ, ուստի դիմում էր սառափին, վոր սովորաբար հայ էր լինում, և հոժարությամբ հանձն էր առնում տալ նրան գումարներ՝ կաշառքների համար և յերաշխալոր լինել՝ նրա փոխարեն՝ դանձի առաջ: Այնուհետև փաշան բոլորովին մտնում էր սառափի տրամադրության տակ, ամբողջովին փաթաթված իր արարքերի և հաշիվների ցանցի մեջ: Բայց կեղեքվողն ինքը փաշան չէր, իհարկե, այլ նրա կառավարության հանձնված ազգաբնակչությունը, լինելու նա հայ, Թյուրք, հուլն, սլավոն թե մի ուրիշը: «Փաշաները,—ասում է 19-րդ դարի պատմագիրներից մեկը,— իրանց տեղերը գնելու ժամանակ դառնալով պարտականներ հայ վաշխառուների, քաղցած դայերի պես հարձակվում էյին դավառների վրա²⁾»:

Հասկանալի չե ուրեմն, թե ինչն էր պիտի տեղի ունենային հարստահարությունների այսքան լայնածավալ հնարավորությունների մեջ: Կառավարիչ փաշան պիտի կեղեքեր վոչ միայն իր սեփական, այլ և իր վաշխառու տիրոջ փորը կուշտ պահելու համար: Վաշխառուն մշտապես նրա հետ էր, համբուր էր նրա կերած յուրաքանչյուր «թիքան», բշտում էր նրա կողերը և առնում էր իրանը: Ահա ինչպես և նկարագրում նրա գործունեյությունը մի այլ լավատեղյակ անգլիացի, դարձյալ 4. Պոլսի անգլիական դեսպանատնից, այս անգամ արդեն 19-րդ դարի սկզբում:

1) Յ. Գ. Մ.—«Մասնակի պատմություն հայ մեծատուններու», Կ. Պոլիս 1910, յեր. 118.

1) Ricaut —, Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1670 chap. XV.

2) Г. Гервинус —, История девятнадцатого века, СПб. 1868, с. 5.

«Հայերը ելին և են թյուրքիայի ամենավաճառ և ամենահարուստ ժողովուրդը, վորով և լավագույն յերաշխավորությունները յեղած են առաջի Բ. Դրան, ըլլալով ներհուն թյուրք լեզվին, ըլլալով նաև հավատարիմ քայաներ՝ կը մատուցանեն պաշտոնատար փաշաներու բոլոր այն պետքերը, վոր հանձնարարելի կընեն իրենց թյուրք վարչապետի մը հանդեպ, իբրև կարող ու միւր մարդ գործի, իբրև ամուր սեղանավորներ, իբրև հլու վարկատու և արկները գանձվելով բնական նյութերու ձեռն առնալ հայերուն տաղանդը, իբրև վաճառական և սեղանավոր, կրկնապես ոգտակար կը դարձունեն անոնք և կընծայեն անոնց շատ առիթներ արագ արագ դիդելու մեծ հարստություններ ինք վեհ սուլթանն ալ հաշտ աչքով կը նկատեն անոնց բարեբաւստ հաջողությունները այնու մանավանդ, վոր անոնց հարստությունները այլ հողածությամբ կը պահվին կը մնան իրենց դրամարկներուն մեջ, մինչև վոր կառավարական կամք մը կամ պետք մը դուրս բերեն անոնք աճեցնելու համար միւրիկ հասույթները...»

Յեթի իրենց (սառաֆները) մերժեն յերաշխավոր ըլլալ թյուրք կառավարչի մը համար, այդ կառավարչին արժեք չունենար հաշտ կառավարութեան պարզ անհատն մը ավելի, վորով այդ սառաֆներն են իրապէս գաղափարներու վարկներն ու կը վարեն ըստ հաճույս և ի շահ անձանց. նույն իսկ վերջին ատենները այնքան հզորեցուցած են իրենց կշիռն, վոր վոչ մեկ սեղանավոր կը հաժանի սառաֆն ըլլալ-փաշայի մը (վոր բարձրացած և այդ աստիճանին՝ կրնանք ըսել՝ բարեհաճությամբ սառաֆին), յեթի փաշան չճարե վկայագիր մը անոր նախորդ սեղանավորին՝ հաստատելու համար թե վճարած և անոր իր բոլոր պարտքը

«Յենթադրենք վոր փաշային վճարելիք գումարն առ կառավարությունն ըլլա 500,000 դրուշ (5000 վոսկի) վճարյալ քառորդ մասամբ, սեղանավորը նույն հետան մեկ անգամին պարզեցութեամբ մը կառնեն փաշային ընկալագիր մը ամբողջ այդ գումարին համար, և այս ընկալագիրն կը բերն իրեն առ նվազն յերկու առ հարյուր (ամեն ամիս) տոկոսիք մը Ապա պետք և հայթայթել փաշային գնեք, շալեր, չիպուքներ, ձիեր, վորոնց համար սեղանավորը կառնեն 10 տոկոս հանձնարարագիրն մըն ալ Փոխարեն տալիները պետք և վճարվեն յերկու, չորս և վեց ամսվան միջոցներուն. բայց ինք անմիջապէս կառնեն փաշային ընկալագիր մը ամբողջ գումարին համար, մյուս ընկալագիրն նման տոկոսիքի յենթարկյալ Յերբ քիչ ատենին փաշան հասնի նշանակյալ գումարը պարտի դրկել սեղանավորին նվեր մը հասարակաց հասնի հարյուրին տասը կամ հինգ արժեքով, իբրև որինավոր խայրիք իր պաշտոնին, նմանապէս նվեր մը սեղանավորին գործակատարին ալ իր գաղափարն պէս պէս արտադրություններն: Բայց յերբ սեղանավորն իմանա իր գործակատարին, թե փաշան դրամ կը դիդեն՝ անմիջապէս կը դրկեն անոր ծանուցագիր մը սո ձեով. «Դժբախտաբար ձեր բարձրութեան դեմ տրտունջներ հասած են հոս, բայց յեն լռեցուցի անոնք ճարտարմտությամբ: Այս գործ 10,000 դրուշի մը ծախք պատճառեց ինձի, զոր անցուցի ձեր հաշվին, խնդրեմ հաճեցեք անցունել զայն պահանջին կողմը:»

Կրնա ըլլալ, վոր այս ծախքն իրավ յեղած ալ ըլլա, բայց և իբրև հաճախ շինծու կըլլա: Թերևս կարծվի ալ, վոր յեթի յերբեք այսպիսի փաշա սատարագամ ըլլա՝ պիտի չանա վրեժն առնել այսպիսի անիրավութեան մը, բայց բնավ այդպէս չէ. հայերն իրենց հարստութեամբն հայթայթած ալ են իրենց քարափնի (կողմնակիցներ), ճարպիկ միջոցներ ու բովական հզոր ազդեցություն մը նպաստավորելու համար սատարագամին անվանուին իսկ, և գործի վրա գտնվող թյուրքերը կը համարին սեղանավորին հարստահարություններն

իրբև կարկավար չարիք, վոր և աղբյուրներ են իրենց ալ հարստութեան: Սատարագամ ընտրյալն ալ ունի ուրիշ շահ մը ևս խնայելու իր սեղանավորին. նա կընդունեն անկէ իր պարտքերուն ջնջումը ի վարձ պաշտպանութեանը, զոր կընձեռեն սեղանավորին ընդգեմ ներհակ ազդեցութեանց մյուս փաշաներուն Ամենին հարուստ սեղանավորին ունեցածը կրնանք յենթադրել մեկ միլիոն լիրա սթերլին մը. բայց և այսպէս՝ իրենք միշտ անակնկալով մը ամեն բան կորստեցունելու վտանգի մեջ են:

«Գաղափարներու մեջ փաշայի ընկերացող խորհրդական գործակատարն հաճախ կառնվի սառաֆին ազգականներին և բոլոր դրամական գործերը կըլլան անոր ձեռքով. դրամին սակն ու հանձնարարողչիքը շատ աչքի գործող գումարներ են: Այս գործակատարն է, վոր կը հավաքեն գաղափարն հասույթները, վորոնց հանդեպ իր ներկայացուցած տունն յերաշխավոր յեղած և և այդ հասույթարդարաց վրա շահավաճառներ կընեն շատ վար գինով մը ձեռք բերել հնարելով ամեն բան. ըստ այսմ ամեն փաշայի կցորդ կընթանա վերատեսուչ մը ինչպէս սլացող ձուկերուն խեցեմորթ մը, վորմէ չկրնար պրծել բովանդակ ճիւղերով անգամ: Փաշային բոլոր շարժումները կը հսկվին. անոր բոլոր յեկամուտներուն տերի պէս և վերատեսուչը, և կը մղեն զայն բոնական ու հարստահարիչ գործերուն՝ չը թողլով, վոր ստանա նա իր ամբողջ հասույթը Փաշան չը կրնար ճամբու դնել զայն, վասն զի կապած և անոր տիրոջ յերաշխավորութեանն իր պաշտոնին բովանդակութեանն»¹⁾:

Բայց սառաֆական կեղեքումներն ասպարեզը միայն գաղափարները չեն: Սուլթանների մայրաքաղաքը գաղափարներից պակաս չեր հպատակված նրանց: Ահա ինչ լրացուցիչ մանրամասնություններ և տալիս մի ուրիշ, նույնպէս շատ լավատեղյակ յիշրոպացի մի հեղինակ.

«Մեծ վեզիրը, մինիստրներից՝ յուրաքանչյուրը ունին սառաֆներ: Սրանք են, վոր հետեւում են իրանց տերերին պատկանող գումարների գանձման, կանխիկ տալիս են այն գումարները, վորոնց պետք ունեն սրանք, հոգում են նրանց տան ծախսերը, առանց վորի փաշան կամ եֆենդին մտածել յերբեք ստուգել նրանց հաշիվները, մինչև իսկ ընկալագիր ստանալ նրանցից այն գումարների մասին, վորոնք գտնվում ելին նրանց ձեռքին:

«Դարձյալ այս սառաֆներին ելին դիմում, թյուրքերի միջից այն սոսկական անհատներն ամեն անգամ, յերբ փողի կարոտություն ունեյին: Յեթի այսպիսիները չունեն անշարժ կալվածներ զբաղ դնելու համար, այդ դեպքում նրանց ձեռքն են տալիս արժեքավոր իրեր, վորոնք սառաֆների կողմից գերադասելի յեն համարվում անշարժ կայքերից, վորովհետեւ այդ իրերին նրանք տիրանում են չորս-հինգ տարվա ընթացքում՝ անշարժ տոկոսներ բարդելու միջոցով:

«Այն վարկը, վոր վայելում են սառաֆներն իրենց հովանավորների մոտ, նրանց համար շահն մի առատ աղբյուր է: Ամեն անգամ, յերբ մի անհատ, լինի նա ոտաբերկրացի, լինի տեղացի, մի շնորհ և աղերսում մի մինիստրից կամ Բ. Դրան մի մեծավորից, սա դիմում և իր սառաֆին, վորն միջնորդությունն, նման դեպքերում, ինչպէս նաև այն վճարը, վոր նա ստանում և դրա համար

1) Յ. Գ. Մ.—«Մաս. պատմ. հայ մեծատուններու», յեր 116—119:

նվիրագործել և սովորույթը հաճախ նույնիսկ բախշիչի գումարը, վոր փոփոխվում և գործի կարևորության նայելով, բաժանվում և այդ միջնորդի և նրա հովանավորի մեջ: Այժմ հասկանալի չե, թե ինչպես թյուրքիայի մետաղական կապիտալի մեծագույն մասը գտնվում և այսօր հայ սառաֆների ձեռքում¹⁾»

Այսքանը մենք բավականք ենք համարում բնորոշելու համար սեղանավորական կամ վաշխառուական կապիտալը արևմտյան հայության մեջ: Մեր առջև են բարձր դասակարգի մարդիկ, վորոնք հայ իրականության մեջ ել, ինչպես և պետական կյանքի մեջ, անզուգական դիրք ունեյին և այդ պատճառով ստացել էյին իրանց ազգակիցներից «ամիրա» (տեր, իշխան) անունը, վոր միանգամայն համապատասխանում էր նրանց դասակարգային դիրքին: Թեև ամիրայական դասակարգը բացառապես սառաֆներից չէր բաղկացած, թեև առևտրական կապիտալի մյուս ճյուղն էլ—ապրանքավաճառը նույնպես գոյություն ուներ թյուրքիայում²⁾, բայց վոչինչ չէր կարող համեմատվել այն նշանակության հետ, վոր ունեյին սառաֆ ամիրաները, վորոնք և իսկապես ներկայացնում են ամբողջ ամիրայական իրականությունը:

Այդ, ինչպես տեսնում եք, մի վիշապ-դառակարգ էր հարյուր գլխանի, վոր ծծում էր ահագին պետության կենսական հյութերը և նրանցից իր համար միլիոններ էր դիզում բոսֆորի ափերին: Իշխողը, կառավարողը թյուրք մեծավորը չէր—վոչ բազմահոգ փաշան, զորքերի ու լայնատարած նահանգների գուռը, ինքնակամ փաշան կամ անպամ սուլթանն ինքն,—այլ իր սնդուկի առջև ծալապատիկ նստած և իր վոսկիները դարսող հայ վաշխառուն: Այսպես էր տնորինել պետական կարգը: Վաշխառուական կապիտալը խրված էր պետական գոյության մեջ իբրև նրանից ծնված, նրանով սնվող և նրան սնուցանող մի անհրաժեշտ մասնիկ: Մեկն առանց մյուսի—պետությունն ու սառաֆը—ապրել չէին կարող: Նրանք հոժաբախած բաժանել էյին իշխանությունն իրանց մեջ և առյուծի բաժինն ընկել էր վաշխառուն: Յեմ այս, իհարկե, չէր վերստում պետականության: Իրար հետ մերված, իրար կյանք ավող դաշնակիցներ, ապրել էյին նրանք դարերով, և սրանից ինչ վերստ: Վնասվողն ազգաբնակչությունն էր, բայց հենց այս էլ հարկավոր էր այն վարչական իմաստության, վոր ընդգրկել էր ոսմանյան պետականությունը—մշտապես կեղեքվող մասսաներ,

իրև առաջին յերաշխիք նրանց հլու հպատակության: Այսպես էր հին թյուրքիան և հենց նրան էլ մարմնացնում էր հայ ամիրայությունը: Նրա դարավոր գոյությունը պիտի փշուր փշուր դառնար հենց այն առաջին օրը, յերբ թյուրքիան բաց կաներ իր գոները՝ մի նոր կարգ, մի ռեֆորմ ընդունելու համար:

Յեթև համապետական չափանիշով այսքան բռնակալ ույժ էր հայ ամիրայությունը, հասկանալի չե, թե ինչ կլինեի նա իր ազգակից համայնքի մեջ: Այստեղ նրա տիրապետությունն անսահմանափակ էր և կատարյալ. նա միայն վայելող չէր, այլ և կարգադրող, որենսդիր՝ կյանքի բոլոր պայմանների մեջ: Յուրացնելով թյուրք պետականության կարգերը, սովորությունները, դիվանագիտական ձևերն ու ճարտարությունը, նա ազդեցություն ամբողջովին և թյուրքությամբ, սեփականում էր նրա նիստն ու կացը, հասկացողություններն ու հայացքները, լեզուն, հարեմական իզեախները և այս կողմից որենսդիր էր հանդիսանում ամբողջ հայ համայնքի համար, վոր և ժամանակի ընթացքում կարգին թյուրքանում էր մինչև այն աստիճան, վոր 19-րդ դարի 30-ական թվականներին գերմանական հուշակավոր ռազմադեմ Մոյսկեմ գրում էր Կ. Պոլսից. «Հայերն ընդգրկել են նվաճող ազգի (այսինքն թյուրքերի) բարքերը, նույն իսկ և լեզուն այն աստիճան, վոր նրանց կարելի չե անվանել քրիստոնյա թյուրքեր¹⁾»:

Ահա այս «քրիստոնյա թյուրքությունն» էր, վոր ամուր կապում էր ամիրայությունը լուսավորչական յեկեղեցուն: Կ. Պոլսում լուսավորչական յեկեղեցին ուներ ամիրայության համար շատ զրավիչ արտոնություններ և շահեր—պատրիարքական աթոռ, իբրև ամբողջ թյուրքահայ ժողովրդի ազգային բարձրագույն իշխանություն, վորին սուլթանական ֆիրմաններով հատկացված էյին լուսավորչական ընդարձակ վարչական, դատաստանական և ֆինանսական գործառնություններ: Վերջին կարգից էյին այն տուրքերն ու հասույթները, վոր հավաքում էր պատրիարքարանն իր գոյությունը պահպանելու համար. բացի դրանից, նրան էր հանձնված կառավարական «մուխթա» անունով հարկի գանձումն ամբողջ թյուրքահայ ժողովրդից²⁾: Պատրիարքարանն հրամանի տակ էյին և Կ. Պոլսի լուսավորչի հայ յեկեղեցիներն իրանց հարստություններով:

1) A. Ubicini — «Lettres sur la Turquie», t. II, Paris, 1856, p. 313

2) Ամիրայական և վաճառականական դասակարգերի ուսումնասիրությունը տ. իմ «Հայ հասարակական շերտավորումներ և շարժումներ» անպիս աշխատության մեջ:

1) «Lettres du Maréchal de Moltke sur l'Orient», Paris, p. 31.

2) Օրմեզն Կաթողիկոս Երևանցի — «Ջամբռ», Վաղարշապատ, 1873, էր. 56.

Ահա թե վորքան գայթակղություններ կային ամիրայական դասակարգի համար. հայ-լուսավորչական յեկեղեցու մեջ: Տիրա-նալպատրիարքարանին կնշանակեր տիրանալ նրա ներկայացրած արտոնություններին, նրա ամբողջ իշխանության, մանավանդ դրամական շրջանառություններին: Յեւ մենք տեսնում ենք մի շարունակական և անդուլ ձգտում՝ տիրանալու պատրիարքության հենց այդ շահադիտական նպատակով: Ինքն ըստ ինքյան այդ մի դժվար բան չեր: Բավական կլիներ ձեռքի մեջ առնել պատ-րիարքին: Բայց այս չափազանց հեշտ գործը չափազանց դժվարացնում էր այն հանգամանքը, վոր ամիրայությունը միապաղաղ միություն չեր, այլ բաժանված էր, համաձայն շահերի մրցակ-ցության, զանազան կուսակցությունների կամ, ավելի ճիշտ, թայֆաների: Յեթե այս հանգամանքը պետական ընդհանուր գործառնության մեջ արտահայտվում էր պայքարների մեջ, վո-րոնց վերաբերմամբ մեղմացնող դեր կատարում էր փաշայական թիջվայրը, հայ համայնքի շրջանում թայֆայական պայքարներն ընդունում էին սանձարձակ և խայտառակ չափեր: Մրցող կող-մերն ունեյին իրանց պատրիարքացուները, պետք էր մեկին վար առնել, մյուսին նրա տեղը նստեցնելու համար: Յեւ այս կատարվում էր ահագին խառնակություններով, վորոնք մի ուր չե մի ուր փոխվում էին ամբողջ ազգամիջյան արյունահեղ պատե-րազմների: Այդ կռիվներն ամիրայական ուլթի անհեթեթությունն էին ցուցաբերում, բայց հետզհետե, ժամանակի ընթացքում, դառնում էին հայտարարներ, վոր նույն այդ անհեթեթ ուլթի խորքերում գոյություն են առնում տարրեր, վորոնք պիտի զար-գանային նույն այդ բունության դեմ պայքարելու վոգով: Այս-պես էր, վոր պատրիարքարանի շուրջը մղվող կռիվները թայֆա-յականից յեկեղեցու, դառնում էին դասակարգային: Արհեստավոր-ների (եսնաֆ) դասակարգը և նրանից ստորադաս հասարակական խավ կազմող գավառացիները, վորոնք գալիս էին Կ. Պոլիս ժա-մանակավորապես, սև աշխատաքով մի կտոր հաց աշխատելու հա-մար, մի ժամանակ նետվում էին կուլի դաշտը, ահագին կորուստ-ներ էին կրում, անգամ զոհում էին իրանց կյանքը՝ կուլող կողմերից մեկն ու մեկին հայրենակից, կուսակից, այս կամ այն միջոցով վաճառված համակրություն լինելու պատճառով: Բայց հետզհետե այդ անգիտակից զանգվածների մեջ զարթնում էր աշ-խատավորական շահերի ինքնազգացումը, վոր և տանում էր պատրիարքարանի միջոցով շահագործվողներին շահագործողների դեմ: Այս յերևույթն արգեն հասունացած փաստ էր Կ. Պոլսում

18-րդ դարի վերջին քառորդի մեջ և ավելի լայն ծավալ էր ստա-նում 19-րդի մեջ, առաջ բերելով մեծամեծ հասարակական շար-ժումներ, մեծամեծ՝ վոչ միայն մայրաքաղաքի զաղութային չա-փանիշով, այլ և ընդհանուր թյուրքահայկական, անգամ համահայ-կական չափանիշով:

Այս դասակարգային պայքարումը, չափազանց ինքնուրույն այն տեսակետից, վոր տեղի ուներ բացառապես ազգային հողի վրա, քանի վոր չկար մի այլ հող, վոր կարողանար արգասավո-րել նրան իր մեջ, առաջին յերևույթն է հայության մեջ և յեթե պատկանում է ամբողջովին Կ. Պոլսի հայ զաղութին, այս այն պատճառով է, վոր այստեղ էր հայ ամիրայության աթոռանիս-տը: Ամիրայական դաժան դաստիարակությունն այնպես չեր, վոր այդ շարժման մեջ լինել քաղաքական տարր, հակաթյուրք կամ հակախլամական բովանդակությամբ: Ընդհակառակն, յերբ թյուրքն առում էր «հավատարիմ ժողովուրդ», ամենքը հասկա-նում էին, վոր այդ հայ ժողովրդի հատուկ անունն է: Յեւ այդ անունն ամիրայությունը պահեց հայ ժողովրդի վրա մինչև իր, իբրև դասակարգի, անկումը: Մնում էր, ուրեմն, վոր հասարակա-կան շարժումն իր համար ուղիներ բաց աներ, ինչպես սովորում է, նվազագույն դիմադրության կետեր ներկայացնող գծերով: Պայ-քարումը միանգամից չծնվեց և նրա համար պատրաստի ձևեր չկային, վորպեսզի նրանց մեջ մտներ: Հասարակական յերևույթ-ները պատրաստվում են յերկարատե ժամանակում: Մեր այս դեպ-քում ել անհրաժեշտ էր զաղափարական խմորում, և արևմտահա-յերի մեջ այդ խմորումն ընդունում է գերազանցորեն դրական արտահայտություն, վոր և մշակում էր ինքնուրույն դպրոցը: Չկարողանալով ազատվել նախկին յեկեղեցական-ազանգավորա-կան կապանքներից և մնալով գլխովին գերի լուսավորչական ուղղափառության, այդ դպրոցը, այնուամենայնիվ, առաջադի-մություն էր իբրև աշխարհական կրթված անհատների, ինտելի-գենցիայի վերաբերմունք դեպի հասարակական բարիքը, իբրև դատապարտություն վայրենացած բարքերի և կոպիտ հարստա-հարությունների: Այս, իհարկե, իր ելությամբ պայքար էր յեր-կու տիրող դասակարգերի — ամիրայության և հոգևորականության դեմ: Բայց այս չեր նշանակում անողորմ կռիվ մինչև յերկու դա-սակարգերը վերացնելը: Ընդհակառակը, յերկուսի մնալն անհրա-ժեշտ էր համարվում, միայն թե բարեփոխված: Այս նպատակով էր, վոր այդ արևմտահայ պրական դպրոցը կոթնում էր յեվրո-պական լեզուների և գիտության յուրացման վրա:

Այս աշխարհական մտավորականութեան լավագույն արտահայտութիւնն — եր ահա Յերեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը: Այս բեղմնավոր գրողի բոլոր աշխատութիւնները չեն տպւած¹⁾: Վեներաբլի Միթրաթյանների վանքում գտնուում են նրա մի քանի ձեռագիրները, վորոնց ուսումնասիրութիւնը ժամանակին մեզ շատ հաճելի հասկացողութիւն է տվել այս առհասարակ սակավածանոթ գեղքի մասին, վորի մեջ այնքան շատ է յեղի և՛ սրտացավութիւն, և՛ տնկեղծութիւն, և՛ ուշադիր վերաբերմունք դեպի ընդհանուր շահը, և՛ ազգասիրութիւն հանդերձ, իհարկէ, յեղեղեցասիրութիւն: Յեղ քաղաքականապէս էլ անտարբեր չէ յեղել այդ գրչի մարդը: Կսկիծով նկարագրել է կառավարական բռնութիւնները և առանձին զգվանքով՝ սուլթանի արվամուրութիւնը...

Այլ եր Իսրայել Որիի ազգասիրութիւնը: Յեղ այս այն պատճառով, վոր նա արդիւնք էր հայ խոջայական կապիտալի, մի համաշխարհային շրջմուխի, վոր ամերայական կապիտալի պէս փակված չէր տեղայնութեան մեջ իբրեւ միալար և միագույն անշարժութիւն, վոր խորթ էր ամեն մի ոտար սկզբունքի և ամենից շատ՝ միջազգայնութեան, այլ ապրում էր ազգերի և յերկրների հետ շփմելով, փոխ տալով և փոխ առնելով, ամեն տեղի գունավորումներ ընդունելով, աշխարհաքաղաքացիութիւնն անգամ, գաղափարական հիմունքներ յուրացնելով և այսպիսով ներկայացնելով մի գույնզգույն բազմատարրութիւն, սկսած բութ պահպանողականութիւնից մինչև քաղաքական սանձարձակութիւնը, վորի որինակն է Իսրայել Որին:

Յերեմիա Չելեպին բացառապէս գրքի մարդ էր: Որին բոլորովին գործ չունէր գրքի հետ, վոչ էլ հավատ, թէ գրքով կարելի չէ վորեւէ բան անել հայ ազգի փրկութեան համար: Այս կողմից նա նախատիպ մարմնացումն էր արեւելյան հայութեան, վորի շարժումը, մանավանդ 18-րդ դարում և համարյա մինչև 19-րդ կեսը գրեթէ բացառապէս, առանց գրականութեան մասնակցութեան, քաղաքական էր, և միայն 19-րդ դարի յերկրորդ կեսից էր, վոր քաղաքական շարժումը զուգորդվում էր գրական շարժման հետ: Իբրեւ նախատիպ և տռաջին ռահվիրա՝ Որին մի դեմք է, վոր անհամեմատ պայծառ կերպով և լուսավորված, քան նրա ժամանակակից Յերեմիա Չելեպին, վորի կյանքի մանրամասնու-

¹⁾ Հրատարակված է նրա մի վաղաժամոր աշխատութիւնը — «Յերեմիա Չելեպիի Քյոմուրճյան Ստամպուլ Պատմութիւնը», դոկտ. Վ. Թորգոմյանի ծանոթութիւններով, Վիեննա, 1913.

թյուններից մենք շատ բան չգիտենք և ունինք մեր առջև միայն միալար գովասանքներ նրա մասին: Բարեբախտաբար, այդպէս չէ Իսրայել Որին, բարեբախտաբար, մենք շատ բացասական գծեր ունինք նրանից մեր ձեռքի մեջ և այսօր կարող ենք պարզ հաշվառութեան յենթարկել, թէ դրանցից քանիսն են հարազատ ստացվածք հայ բուրժուական ինտելիգենցիայի առհասարակ և քանիսը մասնավորապէս այն ինտելիգենտական հոսանքի, վորի նախահայրն էր Որին:

Արդ՝ իբրեւ նախահայր, Որին իրանից ներկայացնում էր հայ քաղաքական գործիչ ինտելիգենցիան, վորի բարձրագույն իդեալն էր՝ ունենալ մի հայ թագավոր Հայաստանում: Բայց այս բնորոշումը բավական չէ: Գործի ինտելիգենցիա, ծրագրող ինտելիգենցիա, ռազմական խառնվածքով, այսինքն այն, ինչ հետո ստացավ հեղափոխութիւն անունը: Որին առաջին հեղափոխական ինտելիգենտն էր հայերի մեջ: Դիվանագիտական դավանանքներով «ոսկր յոսկերէ և արիւն յարենէ» հայ կղերական դիպլոմատիայից: Նա յերազում էր մի խաչակրութիւն, վոր Հայաստան մտնելուց հետո հարուցանում էր հայերի զինված ապստամբութիւն: Այս մի շատ մեկին, անբարդ, ուղղադիմ ծրագիր էր, բայց պատմութիւնն, աշխարհագրութիւնն այնպիսի հատուկ պայմաններ էյին ստեղծել Հայաստանի համար, վոր այնքան պարզամիտ, տրամաբանորեն հետեղական մի խնդիր լուծել կարելի չէր լինում թղթի վրա, այն էլ բանդագուշանքների միջոցով: Մենք տեսանք այդ բանդագուշանքները: Վոչինչ չկա նրանց մեջ, վոր ոտար ու խորթ մնացած լինէր հայ ազատագրական մտայնութեան մինչև նույն իսկ վերջին ժամանակներս — վոչ Որիի սնապարծութիւնը, սեփական ույթի անչափ բարձրացումը և վոչ էլ կատարյալ արհամարհանքը դեպի թշնամու ույթը: Ահա նրանից հետո անցնում են յերկար և յերկար ժամանակներ, գալիս են շատ և շատ անվանի գործիչներ, վորոնք ազատագրական պրոպագանդ են մղում, կամ իրանք հենց շարժման առաջնորդներ են — Հովսեփ Մովսիս, Շահամիրյանը 18-րդ դարում, Գրիգոր Արծուևիկն, Բաճեփն, Գալաթի Քաթիպան, «Հնչակը», «Դրուակը» 19-րդ դարում, ինչով են սրանց բանդագուշանքները պակաս սանձակոտոր կամ ավելի համեստ որիական բանդագուշանքներից: Դեռ Որին ամբողջ գլխով բարձր էր իր հաջորդներից նրանով, վոր հախուռն ապստամբութեան առաքյալ չէր, ունէր շրջահայեցողութիւն, զգուշավորութիւն, գիտելը, վոր հայ ժողովուրդը կարող էր սարսափելի կերպով վնասվել, մենակ մնալով դեմ առ դեմ իր թշնամիների հանդեպ, ուստի

բացի այն, վոր հայերի ազատամբռութիւնը ծրարում եր միայն ազատիչ պետութեան զորքերը Հայաստան մտնելուց հետո, նա միաժամանակ աշխատում եր, վոր հայերն իրանց ազատագրական պատերազմի մեջ դաշնակից ունենան իրանց դրացիներին: Այստեղից՝ նրա շատ գնահատելի ջանքերը, միութեան ստեղծելու բախտակից վրացիների հետ, մի գաղափար, վոր հետագայում, ինչպես կտեսնենք, պաշտամունքի պես մի բան դարձավ հնդկահայ կապիտալի համար: Յեւ, առհասարակ, Որիի գործադրած քաղաքական սկզբունքների մեջ մենք չենք գտնում այնպիսիները, վորոնք մեռած լինեյին նրա հետ և վորդեգրված չլինեյին, անկախ նույն իսկ նրանց փաստակարութեանից, հայ ազատագրական շարժման մեջ:

Ինչն եր իսկապես Իսրայել Որիի քաղաքական ամբողջ բնալ ժառանգութեանը: Մենք ասացինք արդեն: Ռուսաց նվաճողական իմպերիալիզմը, հենց վոր իր յերեսը դարձրեց դեպի հարավ, յերես առ յերես հանդիպեց հայ բազկատարած կղերական դիմանադիտութեան, վոր Իսրայել Որիի բերանով ինքն իրան ուխտում եր լինել նրա ծառան և գործիքը: Բայց ծառայի դերն ել մի հափաղանց մեծ դժբախտութեան եր, վոր այդ դիմանադիտութեանը հենց իր առաջին քայլից գնում եր հայ ժողովրդի վրին: Վերին աստիճանի նշանակալից եր այն վերաբերմունքը, վորին հանդիպեց Որիի դեսպանութեանը Սպահանում: Միայն Ֆրանսիացի Միշլը չեր, վոր աջ ու ձախ քարոզում եր, թե հայերը բերում են ռուսներին՝ Պարսկաստանը նվաճելու համար: Այս՝ յեվրոպացու կարծիք եր: Բայց մահմեդական Արևելքն ել հենց միևնույն բողոքն միանում եր յեվրոպական կարծիքին: Այդ ժամանակ Սպահանում գտնվող հույական վրացի Միք-Վեյսը, վորի վորդի Մանուկը պիտի նվաճեր Սպահանը և վերջ տար Սեֆեվիներին՝ դինաստիային, ամենայն ճարպիկութեամբ մերկացնում եր Որիի բանակցութեանները ռուսների և վրացիների հետ, ապացուցում եր, թե այդ գաղանի հարաբերութեանների միակ նպատակն Իրանի կործանումն ե:

Այսպիսով սկիզբ եր դրվում այն անասելի աղետավոր համբավի, վոր հայ ժողովուրդն ստանում եր իրան չորս կողմից շրջապատող մահմեդական աշխարհում և ճշմարտութեան եր դառնում նաև յեվրոպական դիմանադիտութեան համար, այն ե՝ թե հայերը տանում են ռուսներին մահմեդական յերկիրներն Արևելքում նվաճելու համար: Այս դժխեմ համբավը դարբերով անշարժացած մնաց հայ ժողովրդի վրա, և պատմութեանը չի ել կարող

թվի ու համարի տակ գցել, թե վերջան և վերջան արյան գետեր են ծնվել այդ ժողովրդի գոյութեանը մաշեցնելու համար հենց սոսկ միայն այդ խոսքերից՝ «հայերը բերին», «հայերը բերում են», մինչդեռ կոտորվողն ու վոչնչացողը, վոր ժողովրդի զանգվածն եր, մաս չուներ բերելու մեջ, այլ այդ բանով զբաղվողը հայ կղերական դիմանադիտութեանն եր, ինչպես կտեսնենք այս շարունակ:

Կրկենք, ուրեմն, վոր Իսրայել Որին միայն 17-րդ դարի յերկրորդ կեսից առաջացած տնտեսական զարգացման արդյունք կարող եր լինել իբրև այդ զարգացումը հայտարարող հասարակական նոր կաթեդրիայի—բուրժուական ինտելիգենցիայի և մասնավորապես նրա հեղափոխական ճյուղի շատ բնորոշ և տիպիկ ցուցադրիչ: Յեթե հայ նորագույն պատմութեան ամենագլխավոր բովանդակութեանն ազատագրական շարժումն ե, այս նշանակում ե, թե Որին ե այդ պատմութեան անդրանիկ դերակատարը, վոր անդրադարձել ե իր մեջ, ինչպես կախարդական մի ֆոկլոր մեջ, հայ ազատագրական շարժման բոլոր, յեթե կարելի յե ասել դուռ հայկական առանձնահատկութեանները, դրական և բացասական: Յեթե բացասականները դրականներից շատ են, այդ, իհարկե, չպիտի նշանակե, թե Որին այդպես կամեցավ և այդպես ել յեղավ: Կամեցողն ել, հրամանադրողն ել ինքը կյանքն ե իր զարգացման առանձնահատուկ պայմաններով, վորոնց մեջ խոսում են հասարակական ուշժերի փոխհարաբերութեանները: Չե՞ վոր ինքն Որին ել այդ փոխհարաբերութեանների արտաբերած զարգացման մի փաստ եր: Մի դար առաջ Իսրայել Որի չեր կարող լինել, վորովհետև այն ժամանակ հայութեանը մի անձուկ ճահճացած կրոնական աղանդավորութեան եր միայն: Պետք եր վոր հայ խոջայական կապիտալը դուրս գար Արաքսի ձախ ափի ժայռերի ծերպերում իր համար փորած մորմի բույներից, ստեղծեր նոր Զուղա, տարածվեր Յեվրոպայի և Հնդկաստանի մեծամեծ շուկաներում, դառնար քաղաքական ուշժ, մտներ միջազգային մրցակցութեանների ասպարեզը, դեսպանական հանձնառութեաններն իսկ մտցներ իր զբաղմունքների շրջանակի մեջ, վարպետի այդ ձևափոխութեանների մեջ մշակվեր և կյանքի մեջ յերևան յեղներ մի Իսրայել Որի:

6.

Որին չկա, բայց մենք նոր գլուխ չենք բաց անում՝ հետագայ յեղեղութեանները ներկայացնելու համար, վորովհետև ներկա զլուխը շարունակվում ե և նրա մահից հետո, քանի վոր կենարո-

նական անձը, վորից կախված էին գործերն եւ, գործիչներն եւ, մնում եր միևնույնը—Մեծ անվանված Պետրոս ցարը:

Որիին փոխարինում եր նրա ընկեր Մինաս վարդապետը, վորի ընդունակութիւնները, սակայն, կնիքներ և թղթեր կեղծելուց շատ հեռու չէին գնում: Ամբողջ յերեք տարի նա զբաղված եր Որիի գույքերի մնացորդների փնտառութեամբ, հաշիվների ստուգմամբ, պարտականների հետ համաձայնութիւն կայացնելով և այլն: Այդպես եւ ուսաց կառավարութիւնը մոռացման տված կլինէր հայ շարժումն եւ, նրա վարդապետին եւ, յեթե իրանը, հիմար և ապիկար Շահ Սուլթան Հյուսիսի կառավարութեան տակ, հետզհետեւ, ավելի ու ավելի աճող չափերով, չցուցադրեր քայքայման տեսարան:

Այս պետութեան մեջ յերեք եւ չէին պակասել ապստամբութիւնները, բայց ուժեղ շահերը միշտ եւ կարողանում էին զսպել ու խեղդել նրանց: Այսպես չէր այն բութ կրոնամու շիա Սեֆեւին, վոր ամեն ինչ հանձնել եր իրանից եւ հիմար վեզիրին և պալատում վխտացող անթիւ ու անհամար մոլլաներին, իսկ ինքը գնում եր տեսնելու, թե ինչպես են վորմնադիրները շարում Սպահանից դուրս իր ձեռնարկած մի շինութեան պատերը և մի անգամ մի ազնավ սպանելով, այնքան մեծ քաջութիւն եր համարել այդ, վոր հրամայել եր այդ առիթով վորդորմութիւն բաժանել աղքատներին: Ամենից վտանգավոր հանգամանքն այն եր, վոր ներքին խռովութիւնները կրօնական կերպարանք էին ընդունում իսլամի յերկու հատվածների—շիաների և սյուննինների մեջ: Շիաների անհղ թշնամի յեր հանդիսանում մանավանդ պարսկական նահանգներից մեկը կազմող կիսավայրերի և սյունների Ավղանիստանը: Վերևում մեր հիշատակած Միր-Վեյթը և նրա վորդի Միր Մահմուդը վոչ միայն վոչնչացրին պարսիկ իշխանութիւնը Ավղանիստանի մայրաքաղաք Դանդանարում, այլ և արշավանքներ սկսեցին դեպի իրանի ներսերը: Այս պատերազմը, վոր տարիներ տևեց, շարունակ բորբոքում եր շիա-սյուննի թշնամութեան կատաղութիւնը և շարժումներ եր պայթեցնում Շահերի պետութեան այս և այն կողմերում: Այսպես, նույն այս կրօնական հրդեհի բռնկումից զերծ չէր մնում և պարսկական Այսրկովկասի հյուսիսակողմը և հատկապես Շիրվանի խանութիւնը, վորի մեջ ապրում էին և բազմաթիւ սյուննիններ: Շամախու խանի խժոժութիւնները սյուննինների դեմ, արձագանք էին գտնում Դաղստանի գիշատիչ ցեղերի և գլխավորապես լեզգիների մեջ, վորոնք իրանց դավանակիցների վրեժն իրանի կառավարութիւն-

նից հանելու համար՝ անագին քանակութեամբ իջնում էին իրանց ձյունեղեն բարձրութիւններից և հրաքիւային լավայի պես տա-րածվում էին հարավային Կովկասի պարսկապատկան հովիտներում ու դաշտավայրերում, ամեն տեղ սփռելով մահ ու ավերանք:

Ռուսաց կառավարութիւնն ուշի ուշով հետևում եր այս շարժումներին, վորոնք շոշափում էին նրա նկատառումները մերձկապիական յերկրների վերաբերմամբ: Վտանգավոր էին այդ շարժումները մանավանդ այն պատճառով, վոր նրանց մեջ ուսաներն իրավացի կերպով տեսնում էին թյուրքիայի մասը: Ակնհայտ եր, որինակ, վոր Դաղստանի հռչակված առաջնորդներից մեկը, Դուռլ բեկ անունով, շարունակ հարաբերութիւնների մեջ եր ոսմանյան կառավարութեան հետ և իր արշավանքները տանում եր նրա ցուցմունքների համաձայն: Յեւ ուսական դիվանագիտութիւնը բոլոր հիմքերն ուներ սպասելու, վոր մի որ չե մի որ կասպիական յեղերքներում ուսաց տիրապետութիւնն իրան կանխած կտեսներ ոսմանյան տիրապետութիւնը: Ուստի գործի գցեց իր միջոցները: Իսկ այդ միջոցների մեջ վերջին տեղը չէր բռնում հայոց հարցը:

1715 թվին Պետրոսը Պարսկաստան եր ուղարկում մի նոր դեսպանութիւն: Դեսպան Արսեմի Վոլինսկին հրաման ուներ հետադուրեւ պարսկական բոլոր գործերը, յերկրի աշխարհագրական դիրքը, զինվորական ուժերը, ռազմական ճանապարհները: Այսքանն, իհարկե, զազունի պիտի կատարվեր: Իսկ դեսպանութեան աշխարհ նպատակ հայտարարվում եր առևտրական դաշնագիր կնքելը սլարսից կառավարութեան հետ: Դեսպանին տրված հրահանգների մեջ կար և այս կետը. «Տեղեկութիւններ հավաքել հայ ժողովրդի մասին, շատ ե նա և ինչ տեղերում ե ապրում: Հայերի մեջ կան նշանավոր մարդիկ ազնվականներից կամ վաճառականներից և ինչպես են նրանք վերաբերվում դեպի ցարական մեծութիւնը. սիրով և քաղցրութեամբ վարվել նրանց հետ և բարեկամութիւն հաստատել¹⁾»: Այդ բավական չէր: Ինքը ցարն եւ քայլեր եր անում հայերին իր հետ բարեկամացնելու համար: Յեւ այդ նպատակով արխիվից հանել եր տալիս Որիի ծրագիրը:

1716 թվին Մինաս վարդապետը հրաման եր ստանում գնալ Հայաստան և անձամբ տանել այնտեղի գլխավորներին ցարի հուսադրական խոստումը և առաջարկութիւն՝ վոր յերկիրը պատրաստ լինի ուսաների ազատագրական արշավանքին, վորին նա

1) С. Соловьев — «История России», М. 1868, т. 18, с. 28.

յերկար չպիտի սպասե: Վարդապետը նախ գնաց Եջմիածին, բայց այդտեղ հուսակառուր յեղավ: Համադանցի Ասվաճառուր կարողիկոսը հուզեց լքել իր նախորդների չեզոք դիրքը:

Ուրիշ եր վերաբերմունքը Գանձասարի վանքում: Յեսայի կաթողիկոսը զրկարաց ընդունեց Մինաս վարդապետին, վոգևորվեց նրա բերած ցարական պատգամով և այդ որից իսկ դարձավ իսկական ազատագրական գործիչ, վոչ թե դիվանագիտական իմաստով, ինչպես Որին եր, վոր և մնաց անդերազանցելի, այլ կազմակերպչական բուռն յեռանդով, վորի կողմից շատ գերազանցեց Որին... Նա շտապեց իր ցարասիրական ջերմեռանդութունն սփռել «Պետր Ալեքսեյիչ մեծի թագավորի» առաջ մի կոնգակով, վորի պատմողական մասը հետևյալն եր.

«Եւ ընդ այս յուշ լեցի մեծի տէրութեանդ զի յառաջ քան զայս առաքեալ ի բումմէ թագաւորութենէդ Իսրայէլ Օրի դեսպանն եկն երկիրս հայոց և զհամբաւ բարեյաղթութեանդ սփռեալ տարածեաց ի լսելիս մեր ամենեցուն և այնքան յորդորեցաք ի սէր քո, մինչ ևս իմովք միարանիւք ելեալ ընդ նմա հանդերձ սուղ ինչ ընծայիւք եկինք մինչև ի Յաշտարխան քաղաք, առ ի տեսութիւն մեծ և բարձր թագաւորութեանդ. ապա վասն մեր մեղացն չեղև կատարումն խնդրածոց մերոց. վասն զի դեսպանն անդ մեռաւ և զամենայն ինչս նորա և մեր ցիր և ցան արարին. և ոչ ոք չունէաք ասպնջական և ծանօթ, դարձեալ դարձաք յետս և եկաք յերկիրս մեր: Իսկ այժմ կրկին առաքեալ ի մեծէ թիգաւորութենէդ եղբայրս մեր Մինաս վարդապետս որ ի յազգէ մերմէ եկն եհաս յերկիրս մեր և առ մեզ և զբարի և աստուածահաճոյ կամք և խորհուրդ քաջազօր թագաւորութեանդ ծանոյց մեզ. և մեր լսելով դուռնացաք և ցնծացաք ի հոգի և ի մարմին. և յօժար սրտիւ կամիմք ընդ հովանեաւ թեոց բոց լինիլ. եթէ հաճեսցի տէրութիւն քո ի մեզ, և գթասցես ի վերայ թշուառութեան մերում, մեք պատրաստ եմք ընդ առաջ քո քստ իմում կարողութեանս և մեք նահանգին մելիքովք մեծամեծով և փոքումբք և ցորժամ կամեսցի հօր և մեծ թագաւորութիւնդ յաճապարել այսր կամօքն Աստուծոյ, յորժամ զնշան դործոյն խնդրեմք ցուցանել մեզ, զի առաւել հաստատ լիցուք ի վերայ խորհրդեանս և ապա զամենայն հանդամանօք երկրիս ծանուցուք առաջի քո, բայց այժմ ևս փոքր ի շատէ առ բերան ասացեալ եմք Մինաս վարդապետիդ և ինքն ևս ահանատես եղև ամենայն որպիսութեանց տեղեացս, զոր յայտնելոց է առաջի մեծի թագաւորութեանդ. և տերութիւն քո եղիցի ողջ ընդ երկար աւուրս և հաստատուն ի փառս Քրիստոսի և ի պարծանս մեր. Ամեն. 1716 թ. ոգոստոսի 10»¹⁾:

Այս մի ամբողջ գինվորական պայմանագրութիւնն եր, բայց միակողմանի. Յեսային իր վրա վերցնում եր մի շարք պարտավորութիւններ, բայց անհայտ եր մնում, թե ինչ էյին մյուս կողմի պարտավորութիւնները: Անորոշ-մշուշային եր մնում «նովա-նավոր քեմերի» արտահայտութիւնը, վորոնք, իհարկե, ուսական

թեւեր էյին, բայց խնդիր եր, թե ինչպես պիտի նրանք տարածվէին Հայաստանի վրա:

Այս միակողմանիութիւնն ու անորոշութիւնը հատկանշական են հայ կղերական դիվանագիտութեան համար: Առաջին անգամն է, վոր մենք ունենք մի հայ կաթողիկոսի քաղաքական գրութիւնը ուսաց ցարին, մի գրութիւն, վորի մեջ լուրջ և մյուս կողմի համար չափազանց գնահատելի առաջարկութիւններ կային: Յեւ, այնուամենայնիւ, այդ մի ազաչական դիմում է, վորդորմութիւն և գթութիւն աղերսող մի խնդրագիր: Գանձասարի կաթողիկոսն այդ գրութեամբ մտցնում եր իրան, հետեաբար և ամբողջ Հյուսիսային Ղարաբաղն ազատագրական շարժման մեջ, մի բան, վոր չեր աջողվել Որին: Իսկ Մինաս վարդապետի միջոցով ուսաց կառավարութեան բերանացի հաղորդած տեղեկութիւնների մեջ Յեսային ասում եր, թե յերկու կաթողիկոսական թեմերը (Եջմիածնի և Գանձասարի) կարող են տալ 200 հազար զինված մարդ: Այս Որին բանադուշանքի կրկնութիւնն եր: Բայց խնդիրն այս չէ, այլ այն, վոր մի այսպիսի պատկառելի ույժ (մանավանդ այն ժամանակների համար) առաջարկելն էլ չեր կարողանում գոնե մի քիչ բարձրացնել հայ կղերական դիվանագիտութիւնը գետնամած, սողուն խնդրողի դիրքից: Այդ դիրքում էլ նա մնաց միշտ:

Քաղաքական ակնկալութիւններից ավելի վաղահաս եր այն ոգուտը, վոր ստացան Յեսայի կաթողիկոսն ու Մինաս վարդապետն իրանց տեսակցութիւններից: Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը ստանում եր մի նոր թեմ, կազմված Ռուսաստանում ապրող հայութիւնից և նրա առաջնորդ նշանակվում եր Մինաս վարդապետը, վորին կաթողիկոսը տալիս եր արքեպիսկոպոսութեան աստիճան:

Ռուսաստան վերադառնալիս Մինաս վարդապետն իմացավ, վոր դեսպան Վոլինսկին դեռ Պարսկաստան չեր գնացել և դեռ գտնվում եր Շամախում: Ուստի, հարկավոր համարելով տեսակցութիւն ունենալ դեսպանի հետ, նա իր հետ վերցրեց Գանձասարից մի յեպիսկոպոսի և մի աշխարհական նշանավոր մարդու, վորպեսզի նրանց էլ ներկայացնեն դեսպանին: Այս բանն անելով, վարդապետը մտածում եր, թե թագավորի ներկայացուցչի ընդունելութիւնը մի լավ ապացույց կլիներ հայերի համար, թե Ռուսաստանը շարունակում է հայերի պաշտպանը հանդիսանալ և չէ մոռացել իր խոստումները: Բայց Շամախում Վոլինսկին, չնայած վոր հրաման ուներ իր կառավարութիւնից ամեն աջակ-

¹⁾ ЭЗОВ, с. 315—316.

ցուցիչուն ցույց տալու Մինաս վարդապետին, շատ սառն կերպով ընդունեց նրան և չուզեց խնդիր խոսել: Դա մի դոռող և ինքնահավան մարդ էր: Մինաս վարդապետն ստիպված յեղավ իր հետ յեկածներին յետ դարձնել առանց դեսպանին տեսնելու, ասելով թե ինքը թուղթ կստանա ռուսաց թագավորից և կուղարկե կաթողիկոսին:

Հետևյալ 1717 թվականի մարտին Մինաս վարդապետը Մոսկվայում եր և հաշիվ ներկայացրեց ռուսաց կառավարութեան իր ճանապարհորդութեան մասին: Այստեղ էր, վոր նա, անշուշտ, Յեսայի կաթողիկոսի հանձնարարութեամբ, հայտարարում էր, թե հայերի թիվը պարսկական Կովկասում 200 հազար է: Նկատ առնված էին միայն չափահաս և ռազմունակ տղամարդիկ, վորովհետև զրանց մասին ասվում էր. «Յեվ բոլորը—վաճառականներ և դյուղացիներ, և յեթե դեպքը բերե պատերազմ պարսիկների հետ, նրանք բոլորը, ինչպես նա (վարդապետն) ակնկալում է, կլինեն հակված թաղավորական մեծութեան կողմը»¹⁾: Բայց այսպիսի թիվ ունենալու համար պետք է, վոր Ռուսաստանին նվիրված լինեն հայոց յերկու կաթողիկոսներն էլ: Սակայն չե կարելի հույսեր դնել Նջմիածնի կաթողիկոսի վրա, վոր թեև խոսքով ասում է, թե համակրում է ռուսներին, բայց իրոք սաստիկ վախում և պարսիկներից: Գանձասարի կաթողիկոսն է միայն, վոր անկեղծորեն նվիրված է Ռուսաստանին:

Գրեթե միաժամանակ դեսպան Վոլինսկին մուտք էր գործում Սպահան, ուր սկզբում լավ ընդունելութուն գտավ: Պարսից կառավարութունը դեռ պաշարված էր այն յերկյուղներով և կասկածներով, վորոնք առաջ յեկան Ուրի ժամանակ: Մոսկովյան ուլժն Արևելքում առասպելական դույներ էր ստացել Պետրոսի հաղթութունների շնորհիվ և ռուսական մոտալուտ արշավանքի ուրվականը արդեն մղձավանջ էր դառնում պարսիկ կառավարիչների համար: Թեև այսպես, բայց ռուս դեսպանի ամբարտաժան և գրգռիչ բնավորութունն այն աստիճան անտանելի յեր, վոր նույնիսկ խզուկ Շահ Սուլթան Հյուսեյնի կառավարութունն էլ վրդովվեց և մինչև իսկ բանտարկեց նրան և ապա սկսեց ստիպել նրան, վոր հեռանա մայրաքաղաքից: Իդուր գիմադրում էր Վոլինսկին, պատճառ բերելով, թե իր ներկայացրած առաջարկութունների վերաբերմամբ դեռ բանակցութուններ ունի: Նրան խոստացան կատարել բոլոր առաջարկութունները հետո, միայն

թե նա հեռանա Սպահանից: Յեվ Վոլինսկին ստիպված յեղավ տեղի ալ ալ ստիպողական պահանջին և ռեպտեմբերին ճանապարհվեց Սպահանից: Սակայն այն մի քանի ամիսն էլ, վոր նա անցկացրեց պարսից մայրաքաղաքում, միանգամայն բավական էին, վոր նա համոզվեր թե Իրանի թուլութեան վերջին ժամն էր հասել, թե ալ անընդունակ և անխելք Շահը վերջինն է լինելու իր տոհմի մեջ: Հաղորդելով մանրամասնորեն իր դիտողութուններն այս մասին իր կառավարութեան, Վոլինսկին ասում էր, թե հիմա նվաճումներ անելու ամենահարմար ժամանակն է, և այդպիսի մի ձեռնարկութեան համար չի ել պահանջվի մի մեծ զորարանակ, բավական կլինի և ավելի փոքրաթիվ զորք: Ջեռքից տալ այսքան բարեպատեհ առիթ կարող է ունենալ և այնպիսի հետևանք, վոր յերևան կգա մի ուժեղ և ընդունակ Շահ, վորի հետ արդեն դժվար կլինի գործ ունենալ:

Ընդհանուր առմամբ, Վոլինսկու դիտողութուններն ու յեղրակացութունները շատ ճիշտ էին: Բայց այդ բոլորը ռուս բյուրոկրատի սեփական գյուտերը չէին: Ամեն մեկը տեսնում էր Իրանի դրութունը և դալիս էր, սկսած Ուրիից, այն յեղրակացութեան, թե հասել է ժամանակը՝ հռչակելու Իրանի դիակը և վերցնելու իր բաժինը: Այդ ընդհանուր տրամադրութունն էր, վոր ամեն կողմից փոթորիկներ էր հարուցանում Իրանի գլխին: Ամենամեծ և կորստաբեր փոթորիկը պատրաստվում էր արևելքում, Ավդանիստանի կողմից, վոր և հրահրում էր ապստամբութունների և աշխարհակործան արշավանքների հրդեհներ Քրդիստանի լեռներից մինչև Դաղստան: Ամեն ինչ շարժվում էր, ամեն ինչ շտապում էր ուշ չմնալ: Ժամանակ է... Այսպես էր և Վրաստանի մի մասի, այն է՝ Քարթլինիայի մարտական կոչը, վոր դնում էր առաջին անգամ հնչելու Շամախում, դեսպան Վոլինսկու ընդունարանում:

Այդպես անողը Փարսեղան բեկն էր, վոր թեև անվանված է վրացի, բայց մենք կարծում ենք, վոր դա նույն Թիֆլիսեցի հայ Փարսադան բեկն էր, վորի մասին տեղեկութուններ տալիս է Աստրախանում վերջին ժամանակներս հայտնաբերված գրչագիր ավետարանի հիշատակարանը¹⁾: Այս մարդը իր վորդիներով հանդերձ վրաց զինվորական ծառայութեան մեջ էր գտնվում և, ինչպես յերևում է, առանձին մտերմութուն ուներ Քարթլինայի

¹⁾ ЭЗОВ, с. 325.

¹⁾ Մեքոպ յեպիսկոպոս—«Ջաբարա նկարչի ձեռագիրը և Դավիթ-բեկի մասին հիշատակարան» («Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» Գ. Ա.—Բ, 1921—1922, յեր. 135):

Թագավոր Վախթանգ 6-րդի հետ: Հայտնի չե՝ այս Թագավորն իր շատ գնահատելի մշակութային գործունեությունը վրացիների մեջ, բայց պակաս հետաքրքրական չե՝ և նրա ճակատագիրը: Մեկն երդա իր ժամանակների հազվագյուտ վրացական թագավորներից, վորոնք գահակալեցին, մնալով քրիստոնեական կրոնի մեջ, առանց ընդունելու մահմեդականությունը, ինչպես վոր այս անպայման պարտավորություն եր դարձրել Շահ-Աբբաս առաջինը: Սակայն, քրիստոնյա մնալը նշանակում եր հաստատությունը չգտնել Շահի կողմից, և Վախթանգն, այդպիսի հաստատություն ստանալու համար, գնում եր Սպահան, բայց այստեղ նրան ստիպում եյին մահմեդական դառնալ Հյուսեյին—Ղուլի-խան անունով, գահազուրկ եյին անում և նշանակելով պարսից զորքերի հրամանատար, ուղարկում եյին պատերազմելու ավդանների դեմ: Վախթանգը ակամա յեր կրոնափոխ յեղել, ատում եր պարսիկներին և միշտ այն մտքին եր, թե պետք և ոգուտ քաղել պարսից պետականությունն անկումից և ազատել Վրաստանը պարսկական բռնակալությունից ու վերականգնել նրա նախկին անկախությունը: Բոլոր այսպես մտածող վրացիների հետ նա ել իր հույսը դրել եր Ռուսաստանի վրա: Պետրոսի արևելյան քաղաքականությունը կարող եր միայն վառել նրա հույսը և նա դառնում եր ջերմեռանդ և վոգեկրկած ռուսներ, մանավանդ Վոլինսկու դեսպանության ժամանակ, յերբ ամենքի համար անժխտելի յեր դառնում, թե յեկել հասել և աշխատելու ժամանակը: Յեվ Վախթանգն ինքն ել աշխատում եր մի կողմից պարսիկների մոտ՝ իր կորցրած գահը յետ ստանալու համար՝ իսկ մյուս կողմից ել ռուսների հետ խոսելու և պայմանավորվելու համար: Ահա այս մասին եր փորձում Փարսադան բեկը խոսք բաց անել դեսպան Վոլինսկու հետ:

Փարսադան-բեկը¹⁾ ծառայում եր Վախթանգի մոտ և մի անգամ ել Սպահանում եր տեսակցել Վոլինսկու հետ: Շամախի գնալու պատրվակը բավական անմեղ եր: Փարսադան բեկը առաջ ու առաջ շնորհակալություն եր հայտնում ռուսաց ցարին, վոր նա խնամք և տածում դեպի Վախթանգի ազգականները, վորոնք ապրում եյին Մոսկվայում: Ապա Վախթանգը խնդրում եր, վոր որթողորս յեկեղեցին իրան չանիծե մահմեդական դարձած լինելու համար: Աշխարհային փառքի, վոչ ել ապականացու հարստություն համար չե, —ասում եր նա, —վոր յես ընդունել եմ մահմեդական զգվելի որենքը, այլ իմ ընտանիքն ազատելու համար: Նա հույս

¹⁾ Ռուսերենի մեջ (С. Соловьев — „История России“ т. 18 с. 31) միշտ «Փարսեդան-բեկ»:

ունեեր, վոր շուտով ելի կվերադառնար քրիստոնեյության և այս ցարական մեծություն ոգնությունը: «Ժամանակ ե պետական գործեր կատարելու, —ասում եր Փարսադան-բեկը. —զրիր իմ միջոցով Վախթանգին թե ինչպես նա վարվի պարսիկների հետ, իսկ յեթե դու այստեղ, Շամախում, կմնաս մինչև աշուն, Վախթանգը մինչև այդ ժամանակ ըտրորովին գլուխ կհանե ամեն ինչ»: Դեսպանը պատասխանեց նրան, թե ինքը պատերազմի համար չե ուղարկված, այլ խաղաղություն համար. —«Պարսկաստանում այդպես չեն մտածում, —ասաց Փարսադան-բեկը. —ասում են թե դու այստեղ, Շամախում, քեզ համար քաղաք ել ես շինում»: Յեվ շարունակելով խոսակցությունը, նա ավելացրեց. «Ժամանակ ե, վոր քրիստոնյաները հաղթեն մահմեդականներին և բնաջինջ անեն նրանց»: Վոլինսկին, սակայն, զգուշացավ նրա հետ քաղաքական խոսակցություն ունենալուց:

Հայերը միանգամայն անբաժին չեյին մնում այս ընդհանուր ակնկալությունների մեջ: Այս կարելի չե հաստատապես ասել լեռնային Ղարաբաղի վերաբերմամբ և մասնավորապես նրա հյուսիսային մասի վերաբերմամբ, վոր յենթաբեկված եր Գանձասարի հրամանին: Ահա ինչ եր գրում այդ հրամանի տեր Յեսայի կաթողիկոսը Մինաս վարդապետին 1718 թվի սեպտեմբերի 24-ի իր կոնդակի մեջ¹⁾.

«Հայտարարում ենք ձեզ, վոր ձեր բոլոր խոհական և խելացի նամակներն անկորուստ հասել են մեզ և նրանց կարդալով և ամենաբարձրագույն (ցարական) կամքն իմանալով, ուրախացանք մեծ ուրախությամբ Ոհ, յեթե կատարվեր այն գործը մեր ցանկության և գիտավորության համաձայն, վորպեսզի աղառվեր մեր խեղճ ժողովուրդը բռնավորական ձեռքերից: Իսկ դուք, սիրեցյալ, վորքան կարող եք, ամբողջ ձեր ուժերով աշխատեցեք ամեն կերպ, վորպեսզի մենք մեր կենդանության ժամանակ մեր աչքերով արժանանանք տեսնել, վորովհետև հայոց անկյալ ժողովրդի մեջ ամենքը, թե փոքր և թե մեծ, ուզում են աղառություն, իսկ ինչ ույժեր վոր ունեն նրանք բոլորը պատրաստ են և սպասում են տեսնել այն որը, յերբ նոր, վաղուց սպասված աղառությունը կստանան ամբողջ սրտով: Այս յերկրի անորեն իշխանավորների հակառակորդները բոլոր կողմերից շրջապատել են, առավելապես նեքեին թշնամիները, ինչպես են դանդաղարցիները, վորոնք ներս են գնացել, 25 գեղերով և 5 կամ 6 սարդարների նրանց գնդերի հետ ջարդել են և բանակները նրանց բոլոր հարստություններով հափշտակել են: Ուղբեկների յերկրից ինչպես Մեշեդի մոտ ամեն ինչ ավերել են. Քրդիստանից վորքի յեն կանգնել ապստամբները և սահմանակից Արարատյան նահանգը Յերևանի հետ և Սալմաստն ավերել են: Մեզ մոտ, Շիրվանում, Աղվանից աշխարհում, Ղարաբաղում, Վրաստանում անթիվ տեղեր քարուքանդ են արել, վորի պատճառով պարսիկ ժողովուրդն այժմ մեծ մոլորություն մեջ և գտնվում: Շահն Սպահանից դուրս և յեկել իր զորքով

¹⁾ Թարգմանում ենք ռուսերենից:

Ղազըին, վորտեղից մտադիր և դնալ դեպի Մեշեդ, իսկ այնտեղից ել գործ ուղարկել Ղանդաշար, և թե ինչ կպատահի, Աստված գիտե։ Վախճանդ սպասալարը, վոր գտնվում էր Թավրիզում, նրան վերցրել են Ղազըին և այժմ լսվում է, թե նրան այդ աստիճանից գցել են, իսկ այժմ ասում են, թե նրան վոչնչացրել են, բայց մենք իսկական տեղեկություններ դեռ չունենք, իսկ մնացածներն մասին Այվազը ձեզ բերանացի կգեկուցե, միայն այստեղ գրությունն այնպես և, ինչպես գրել ենք։ Յեվ ուզում եյինք մենք գրել պաղտառ նամակ, բայց յերկուդից չհամարձակվեցինք շատ դեպքերի համար, այսքանն էլ գրեցինք Այվազի խնդրանքով, վորին յերգվեցնելուց հետո հավատացինք, գործը համառոտակի նշանակեցինք։ Այս պատճառով ամեն մի փաստից խուսափելու համար, դուք, սիրեցյալ վարդապետ, աշխատեցեք լցնել պակաս տեղերը, ինչպես վոր ձեզ ամեն բան պարզ է, վոր մենք ոձերի մեջ ենք ապրում և հայ ժողովրդի մեջ վոմանք զրպարտում են իրար թշնամարար և մանավանդ մենք ունենք մի քանի թշնամիներ և յեթե այս նամակներն և այն մյուսն մասին, վոր դուք ձեզ հետ վերցրել, մեր ժողովրդի միջից մի չար մարդ կամ լրտես նկատե կամ լսե, իմացեք, վոր մեր վերջը կլինի, իսկ այս տունը հիմնահատակ կքանդվի։ Ուստի դուք հաճեցեք ձեզ աչքերը իմաստությամբ բանալ, դեկավարել և մեր գաղտնի գործը պինդ պահել, վոր վոչվորին տեսանելի չլինի. նորից կրկնում եմ, վոր հայտնի չդառնա. դուք ել գիտեք վոր մեր թշնամիներից ամեն տեղ կան շատերը պատրաստ Կրկին հավատարմացնում եմ ձեզ, վարդապետ, վոր յեթե իմանան այս նամակների մասին, մեզ կփշացնեն։ Բայց դուք գործն այնպես տարեք, վոր մեր մահից հետո յեկ չիմացվի և Աստուծու կողմից սրա համար վորոքմություն լինի մեզ վրա։ Դուք ինքներդ ել տեղյակ եք, վոր ջուղայեցիներից ել գտնվում են վոմանք չարամիտներ, այլ և եջմիածնական բնակիչներից ել լրտեսներ են բնակվում Շամախում ծակուծուկ անելու համար. նույնպես և ուրիշ պարագաներ, իմանալով այս բանը, չեյին գրի դեպի այս կողմերը, վորից մեծ դժվարություն և հակադրություն կարող և առաջ գալ ուստի բոլոր խոսքերն ու մտքերը, վորոնք կան Թաղավորի հրովարտակի մեջ, յերկուդից մենք չգրեցինք, բայց ինչ վոր դուք գիտեք, հայտնեցեք։ Աստուրխանի մասին մի մոռանաք, վոր այնտեղի հայ բնակիչները և յեկվորները թե դնացողները, վորոնք ապրում են նորին ցարական ամենապայծառ մեծության տերության մեջ, նորին տերութենական հրամանով լինեն ձեզ ամենքը հնազանդ, վորովհետեւ այստեղի յերկիրներում չարամիտ մարդկանցից շատ փնասներ են լինում։ Մենք հույս ունենք մեծագույն ողնության վրա, և այն գործն ինչպես վոր նորին մեծությունը վորոքմածաբար կքարհահան ընդունել, դուք մեզ տեղեկություն տվեք, վորպեսզի, լսելով այս մասին, ալելի ևս ուրախանանք և պատրաստ լինենք¹⁾։

Յուսել կարելի չէ, վոր մենք չունինք այս վավերագրի հայերեն ընագիրը։ Յեսայի կաթողիկոսն սկսել էր իր կազմակերպչական գործունեությունը, վորի մասին արժեքավոր ծանոթություններ եր գրել իր այս գրություն մեջ, սակայն հայերենին անձանոթ և զվականական ուսանողներ միայն իմացող Թարգմանիչն այնքան միացրի և բնագրի ցուցմունքները, վոր շատ տեղ նրանք

մնում են գրեթե անհասկանալի։ Այնուամենայնիվ, բավական բան մնում է հասկանալու համար, թե ինչ եր կատարվում հայերի մեջ պատմական այն մեծ վայրկյանին, յերբ Պարսկաստանը յերկունքի մեջ եր, կանգնած մի ահավոր և տագնապալից պետական հեղաշրջման դռների մոտ և յերբ, ինչպես ասացինք, ազատություն վորոնող ամեն մի պետական հատված ասում էր՝ ժամանակ և վոտքի յեղնելու։

Յեսային ասում էր, թե «ամենքը, փոքր թե մեծ», ազատություն են ուղղում։ Բայց այս միայն մի դեղեցիկ խոսք եր, այս «ամենքը»։ Բանից դուրս եր գալիս, վոր ամենքը չեյին ուզում ազատություն, և վոչ միայն չեյին ուզում, այլ և աշխատում եյին, վոր չլինի ազատություն։ Յեսային պաշարված է յերկուդներով և շարունակ այս մասին է խոսում, զգուշացնում։ Չարակամներ, թշնամիներ, լրտեսներ ամեն տեղ են։ Յեվ գլխավոր թշնամություն, ինչպես երևում է, այն կղերական դասից եր, վորին պատկանում էր և ինքը, Յեսային։ Լրտեսների մեջ նա հականե հանվանե ցույց եր տալիս «եջմիածնական բնակիչներին»։ Յեվ իրավ, յեթե նայենք այդ ժամանակի յեկեղեցական պատմության, կրտեսանք սովորական կազ և կոիվ կղերական տիրապետության, յեկամուտների համար, այս անգամ եջմիածնի և Գանձասարի մեջ։ Կովի գլխավոր առարկան հարուստ և վաճառաշահ Շամախին եր, վորն իբրեւ իր թեմ եր ուզում ունենալ եջմիածինը, ուստի և նստեցրել եր այնտեղ իր գործակալներին, վորոնք և ահաբեկում եյին Յեսայուն իրանց լրտեսություններով։ Յեվ վորովհետեւ այդ լրտեսությունների միակ առարկան կարող եյին դառնալ գաղտնի հարաբերությունները ուսանների հետ, ազատագրական շարժումը և այլն, ուստի կարելի չէ կշռադատել, թե վորքան պժգալի հանցագործության եր հասնում եջմիածնի շահամուրթյունը։

Պակաս քստմեկի չեր և այն կղերական շահատակությունը, վոր բույն եր դրել Գանձասարի կողքին, Զրաբերդ գավառում, ուր 17-րդ դարի վերջերում Մուավ լեռան Թանձրախիտ և անլույս անտառների մեջ մի փոքրիկ վանք եր շինվել և այդտեղ դրվել եր մի կաթողիկոսական աթոռ, հակառակ Գանձասարի։ Յերկու հակառակորդների մեջ, իհարկե, իսկույն սկսվեց գոտեմարտը։ Նոր կաթողիկոսությունը, վորի վանքը կոչվում եր Յերից Մանկանց, իր գոյությունը պահպանելու կովան եր դարձրել պարսից կառավարության հանդյանալը, ուստի և հասկանալի չէ, թե Յեսայի կաթողիկոսի ընտրած քաղաքական վարքագիծը վորքան ձեռնառու չեր նրա համար՝ իր դիրքն ամրադնդելու համար, իբրեւ կառա-

¹⁾ ЭЗОВ, с. 326—327.

վարույթյան առջև չհանդերձելու նյութ: Կղերական դիմադրությունն այն աստիճանին էլ հասնում, վոր մի ինչ-վոր յեպիսկոպոս հաստատվել եր Կազան քաղաքում լրտեսություն անելու համար, այնպես վոր թե Յեսայի կաթողիկոսը և թե Մինաս վարդապետն ստիպված յեղան դիմելու Պետրոս ցարին և խնդրելու, վոր Կազանից հեռացվի այդ սրբազան լրտեսը¹⁾:

Ընտանի և դրսի այս խոչընդոտները չհուսահատեցրին Յեսայի կաթողիկոսին: Թե Եջմիածնի և թե Յերից Մանկահաց վերաբերմամբ նա բռնեց հաշտեցնող ուղղություն, մի քանի անգամ գնաց Եջմիածին և կարողացավ այնքան աջողեցնել բանակցությունները իր կողմից արած զիջումների միջոցով, վոր յետ ստացավ նորչինսկ և Շամախու թեմը,—մի շատ կարևոր աջողություն իրյև նյութական միջոցների հենարան ազատագրական շարժման կազմակերպման համար:

Իսկ Պետրոսի քաղաքականությունը դեպի հայ խոջայական կապիտալն ավելի և ավելի փաղաքշական-գրավչական եր դառնում զուգընթացաբար այն բարեհաճ ուշադրության, վորի առարկան եր նա դարձրել հայերի քաղաքական ձգտումը, մի ուշադրություն, վոր, ինչպես տեսանք, հետևանք եր Պարսկաստանում տեղի ունեցող դեպքերի: 1717 թվականին, Մինաս վարդապետին Հայաստան ուղարկելու հետ միասին, Պետրոսը մի համարյա բացառիկ շնորհ եր անում Զմյուռնիայում կենտրոնացած մի խոշոր խոջայական կապիտալը Ռուսաստան գրավելու համար: Այս նպատակով նա հրատարակում եր մի շրջաբերական հրովարտակ, ուղղված Էկառավարիչ Սենատին, նահանգապետներին, փոխ-նահանգապետներին, զինվորական հրամանատարներին, լանդրատներին, ամեն աստիճանի զինվորական և քաղաքացիական վարիչներին և քաղաքների մեջ տեսուչներին, քաղաքապետներին և մաքսային ծառայողներին: Այս հրովարտակի մեջ նա ասում եր²⁾.

Ենթոք Հոլանտիա ելինք, Հայկազն Պետրոս (Փիթեր) Ապրո խոնարհաբար մեղի ազերսագրով մը իմացուց թե ինքը և յերկու յեղարքը Արքաեամ յեվ Ստեփան Ապրո՝ բնակիչք Զմյուռնիո, մեծ վաճառականութիւն ունին Հնդկաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան և այս կողմերու եվրոպական թագավորութեանց մեջ, և իրենց վաճառականութեան մեծ մասը մետաքս է և ուրիշ պար-

սից և ոսկից (ОСТИНСКИХ հավանաբար ОСТИНДСКИХ) լերքեր և միանգամայն մեծ ակնածութեամբ առաջարկեց մեղի թէ ինքը և իր երկու եղբայրը, իրենց այնպիսի վաճառահաւութիւնը առաջ տանելու համար կուզեն մեր թագաւորութեան և զավաճներուն մեջէն անցնելով Պարսկաստան երթալ և անկէ երկրին վաճառքները այս սահմաններս բերել և անոնցմով առուտուր ընել, մեր Աժառեթան, Յարոսլավ, Արքանկէլ, Մոսքվա քաղաքներ և մեր կայսերանիստ Փեթրպուրկ քաղաքը անցնելով: Նույնպէս մեր թագավորութեանը զավաճներուն մեջ տեսակ-տեսակ վաճառքներ ծախել՝ արժան յեղած ժաքսը հատուցանելով: Միայն թե կհրամայեմք, վոր այն վաճառքներէն որ իրենք և իրենց գործակալները Պարսկաստան և կամ ի պարսից մեր կայսերութեանը մեջ մեր վորեկեցէ քաղաքները և նավահանգիստները և ինչ ճանապարհով ալ որ ուզեն տանել կամ մեր թագավորության զավաճներուն մեջ միայն ծախել, և կամ միայն անոնցմէ անցնելով այս սահմանները բերել ուղենան, մաքսին տուրքը անոնցմէ բոլորովին՝ այն որինոքն առնվի, որն որ պարսից տերութեան հպատակ յեղող Հուդայեցիքը կհատուցանեն, և այս բանին համար ինքը մեզմէ խոնարհութեամբ արտոնութիւններ և հրամաններ խնդրեց: Անոր համար մենք ալ մեր կայսերութեանը և զավաճներուն մեջ վաճառականությունը ծաղկեցնելու համար, ոչ միայն ըստ ամենայնի իր խնդրոյն հավանեցաք, հապանակ ալ մեր հրովարտակը և արտոնութիւնը անոր տալու հանձնաք հրամայելով վերոյիշատակեալ ծերակուտին, կուսակալներուն և անոնց փոխանորդներուն, հրամանատարներուն, խորհրդականներուն և զինվորական և քաղաքացիական ոստիկաններուն և մաքսի պաշտոնեաներուն, որ երբ Պետրոս և Արքահամ ճամբորդութիւն մը ընեն և կամ իրենց կողմանէ վաճառքներով գործակալներ զրկելու ըլլան, ամեն տեղ ազատ և անարգել ըլլան թէ ծովով եղեր է թէ ցամաքով, որ ճամբով ու որ քաղաքին որ ալ ուզելու ըլլան յերթալ իրենց մարդիկներովն ու կահ կարասիքովը թողուլ զիրենք, առանց ամենեկն զրկողութիւն և խափանում մը ընելու, այլ մանավանդ իրենց խնդրին համեմատ ամեն ողնութիւն անոնց ընել: Բայց իրենց հետ գտնված և կամ իրենց գործակալներուն հետ զրկած վաճառքներէն կը հրամայեմք որ մաքսապետները, քաղաքապետները և ուրիշ պաշտոնեաները այն կերպով առնուն տուրքը, և պատվիրված տեղը բերված գրամբը՝ մեր թագավորական դանձը, որ բոլորովին նման ըլլա պարսից հպատակ Հուդայեցի հայերէն առնվածներուն՝ իրենց հետ զրկած պայմաններուն համեմատ. անկէ ի գատ մեկը չի համարձակի բան մը պահանջել թէ իրենցմէ և թէ իրենց գործակալներէն և անոնց վրայ տուրք ձգել և մեր հպատակներէն չըլլա ոչ մեկը անոնց դաշի, այլ վախճա մեր բարկութեան սաստկութիւնէն և սաստկապահանջ տուգանքներէն:

Եվ այսպես մենք, մեծադուր ինքնակալ, մեր արքայական մեծութեամբը մարդասիրաբար կը հաճիմք և կը հավանիմք անոնց և իրենց գործակալներուն մեր աթոռանիստ Սենթթ-Պաւլուրքի մեջ և ուրիշ վերը հիշատակած քաղաքներուն մեջ ազատաբար բնակելու և վաճառել ամեն տեսակ վաճառքներ, միայն թե պատվիրանով արգելւած չըլլա և վաճառականութեան պատճառով մեր և ուրիշ տերութեանց քաղաքները քայել և իրենց վաճառքները տանիլ կամ զրկել ջուրով եղեր է թէ ցամաքով, հատուցանելով, ինչպես որ վերը ըսինք, պարտապաշտ իրաւ տուրքը պարսից հպատակ եղող հայոց տված տուրքին պես: Այլ և կը հրամայեմք որ նույն Պետրոսի Ապրո և իր եղբայրն ու գոր-

¹⁾ Эзов, с. 328—330.

²⁾ Собрание ак. отн. до обоз. истории арм. народа, ч. I, с. 158—160. Մենք տալիս ենք այն թարգմանությունը, վոր արել և ՎՄասյաց Աղափեի ամսագիրը (Փարիզ, 1857, յեր. 236—237): Այդպեղ ել տվված են տեղեկություններ այս խոշոր առևտրական տան ծագման մասին, վոր, ըստ սովորականին, հասցվում եր մինչև Անիի Բագրատունիները:

ծակալներուն ամենէն ավելի հովանավորութիւն և ոգնութիւն ըլլալի, վորպէս զի իրենց ուրիշ հայկազեան եղբարքը տեսնելով զայն, ինչպէս նաև ուրիշ ազգէ վաճառական մարդիկ հորդորովին նորոյն մեր և պարսից երկրին հետ առևտուրը ընելու Այս բանիս հաստատութեանը համար մեր ձեռքովը ստորագրեցինք և կայսերական կնիքով դրոշմելու հրամայեցինք և մեր այս հրովարտակը առջի սովորութեանը պէս գրի անցնել տալով, իրենց կամ իրենց գործակալներուն աւանդել այն քաղաքներուն և այն տեղերուն մեջ ուր որ օրին և տուրք առնուր եմ թէ որ իրենցմէ կամ գործակալներէն մեկն առանց այս հրովարտակիս ալ այնպիսի վաճառականութեան համար մեր տերութեանը մեջ գալու ըլլա՝ հրաման ունենա, և այս բանիս վկայութիւն համարել, երբ որ հրովարտակիս որինակը Ապրո Պետրոսին ստորագրութեամբը և կնիքովը ցուցնեն և այնպէս կատարովի ամեն բան, ինչպէս թէ մեր այս բուն իսկական հրովարտակիս մեջ բերվեր:

Մեզ հասած բոլոր արտոնական վավերագրերի մեջ հազիվ թէ լինի մի ուրիշը, վոր Պետրոսի այս հրովարտակի չափ լրիվ, ընդարձակորեն և ուռուցիկ կերպով ներկայացնէր այն իսկապէս փայփայլած դրութիւնը, վորի մեջ գրել եր այս ցարը պարսկական առևտուրը Ռուսաստան բերող խոջայական կապիտալը: Յեւ վորովհետև Արքայ յեղբայրները իբրև իրանց արտոնութիւնների ծայրագույն աստիճան հավասարեցվում էին ջուղայեցիներին, ուստի պետք է ընդունել, վոր միևնույն փայփայլած և հովանավորված դրութիւնը վայելում էին Ռուսաստանում և ջուղայեցի խոջաները:

Բայց ահա այս խոջաները մոռանում են իրանց պարտավորութիւնները, վոր հանձն էին առել 1710-ի պայմանագրով: Նրանք մետաքսն այլևս բացառապէս Ռուսաստան չեն տանում, այլ և թյուրքիա և այլ տեղեր: Բացի դրանից, Ռուսաստան տարած մետաքսը մեծաքանակ վաճառքի չեն յենթարկում, ինչպէս պայմանավորված եր, այլ իրանք խանութներ են բաց անում և մանրավաճառի տակ դնում: Այս պատճառով 1719 թվին Պետրոսը կարճում եր ջուղայեցիներին տված արտոնութիւնները: Բայց այս դրութիւնը մի տարուց ավել չտևեց և 1720 թվին վերանորոգվեց 1710-ի պայմանագիրը¹⁾:

Այսքան խոշոր եր խոջայական կապիտալի նշանակութիւնը Պետրոսի համար: 1721 թվականի յերկրորդ կեսում նա շտապում եր վերջնական հաշտութիւն կնքել շվեդացիների հետ, վորովհետև այսպէս էին պահանջում հանգամանքները: Վերջանում եր «հյուսիսային» կոչված պատերազմը, վորպէսզի իսկույն սկսվի հարավային մի պատերազմ, վոր յերևան պիտի հաներ Պետրո-

սին, այժմ վոչ միայն ցար ըստ ժառանգականի, այլև իրան համառուական կայսր հրատարակած, կասպիական հորիզոններում: Լեռնային Ղարաբաղը նոր հնարավորութիւնների դեմ առ դեմ եր կանգնում: Յեւ այս հնարավորութիւնների մեջ տերն ու անոր ինողը ուրիշ վոչ վոք չեր, բայց միայն նույն այն խոշոր ույժը, վոր այնքան կարևոր նշանակութիւն ունէր նորաթուխ կայսրի աչքում—հայ խոջայական կապիտալը:

7.

1719 թվականին Վախթանգ վեցերորդը, դեռ ևս մահմեդական, վերստին ստանում եր իր Բաթալինիայի թագավորութիւնը և գալով հայրենիք, վերսկսում եր իր յեռանդուն շինարարական աշխատանքը, վորի նշանավոր յերևույթներից մեկն ել այն յեղավ, վոր նա մի ամբողջ նոր դարագլուխ բաց արավ Ղարաբաղի հայութեան համար:

Ինչպէս գիտենք, Վախթանգին վոգևորող գլխավոր միտքն եր ոգտագործել Պարսկաստանի անկումը՝ Վրաստանի քաղաքական ազատագրման համար: Հաստատվելով Թիֆլիսում, նա հետևում եր հետզհետե զարգացող անցքերին և իր պատրաստութիւններն եր տեսնում: Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր այսպիսի մի աշխատանքի հիմքը պիտի կազմէին բանակցութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ: Բայց այս մի նոր ճանապարհ չեր և նրանով գնալ վրաց պետական մարդիկ սովորել էին վաղուց: Հետաքննականը, նորանշանն այն վերաբերմունքն եր, վոր Վախթանգն անկեղծորեն ընդգրկեց հայերի վերաբերմամբ: Նա յեր գրեթե առաջինը վրացի թագակիրներից, վոր ըմբռնեց յերկու վիճակակից, քաղաքական շահերով իրար հետ ամուր կապված ազգերի—հայ և վրացի—միաբան գործակցութեան ստիպողական անհրաժեշտութիւնը, վորի տեսակետից անխուսափելի պահանջ եր դառնում հայերին կազմակերպելն իբրև զինվորական ույժ և այսպիսով ստեղծել մի հայ-վրացական միացած բանակ, վոր և գլուխ կրերեր, միացած ույժերով, յերկու ժողովուրդներին համար ել ազատութիւն:

Անվանելով այս տեսակ ըմբռնումը գրեթե առաջին պատմական որինակ, մենք չենք մոռանում վիրա-հայկական բանակի միացման այն փաստը, վոր տեսալ 12-րդ դարը (Թամար թագուհի և Զաքարյաններ), բայց այն ժամանակ դրութիւնն այլ եր: Վրացիները վիճակակից չէին հայերին, ունէին ուժեղ պե-

¹⁾ Бутков—«Материалы для новой истории Кавказа», I, с. 4.

տություն, վոր նույն իսկ նվաճողական պատերազմներ եր սփռում իր չորս կողմը, մինչդեռ Վախթանգ Թագավորի ժամանակ Արեւելյան Վրաստանը (Քարթլինիա և Կախեթ) պարսկական մի նահանգ եր, յենթարկված ծանր և ստորացուցիչ հպատակական պայմաններին, ասել ե՝ այս կամ այն չափով բախտակից եր հայերին: Այժմ եր, վոր յերկու ժողովուրդների առջև միանման մեծ և դժվարին ջանք կար ազատություն գտնելու համար: Այստեղից ահա Վախթանգի կազմակերպչական ըմբռնողության բարձր գաղափարականությունը:

Ըմբռնումը, սակայն, բավական չեր, պետք եր զործնական կազմակերպման շնորհք: Այս կողմից ել այնքան հարուստ բնավորություն եր Վախթանգը, վոր բոլոր ժամանակակից հայերը հիացմունքով եյին լցված դեպի նրան: Առաջ ու առաջ նա զինվորագրման փորձը կատարում եր հենց իր, Թիֆլիսի հայերի վրա: Կատարյալ անակնկալություն են յերևում Յեսայի կաթողիկոսի հետևյալ խոսքերը. «Նա (Վախթանգը) ժողովեաց զգորս իւր մանաւանդ զքաղաքացիսն, զհայազուն քաջամարտիկ զօրականսն, որք զհոգիս և զօրդիս, զինչս և զանձինս եղեալ էին ի վերայ նորա յօժար սրտիւ»¹⁾: Այսպիսի զինվորական վոզի Թիֆլիսի հայ մոքալաքների և արհեստավորների մեջ բացառիկ ե իւրեւ յերևույթ, վոր կարող եր հիմնավորվել ժողովրդի և նրա գլխավորի մեջ հաստատված սերտ մտերմական հարաբերությունների հողի վրա: Յեթե ժողովուրդը պաշտում եր Վախթանգին, պատճառն, անշուշտ, մի ուրիշ բան չեր, յեթե վոչ այն, վոր Վախթանգն ել նրան եր սիրում: Կարևոր եր հայերի համար մանավանդ այն հանգամանքը, վոր Թիֆլիսի այդ առևտրա-արհեստավորական զինվորությունը միայն տեղական, զուտ վրացիական պետքերին չեր ծառայեցվում, այլ տալիս եր նաև կաղերձ՝ նախ Հյուսիսային, ապա և Հարավային Ղարաբաղում զինվորական կազմակերպություններ և զինական շարժումներ առաջ բերելու համար: Այս որինակը մենք շուտով կտեսնենք վերոհիշյալ Փարսադան բեկի և նրա ընտանիքի վրա: Այնպես վոր Վախթանգ վեցերորդն և իսկական նախաձեռնողն ու գլխավոր հրամանատարն այն զորական ուժեղ խմբավորումների, վորոնք գոյություն ստացան Ղարաբաղի լեռներում և վորոնք ահա շուտով պիտի դուրս գան պատմական ասպարեզ: Բայց թե ինչո՞ւ այս յերևույթը տեսնվում եր միայն Ղարաբաղում, — այս ել հասկանալի չե. վորովհետև այդտեղ կային հում նյութեր հանձին իրարից ան-

ջատված, ցաք ու ցրիվ, իրար հետ վոչ միայն չկապված, այլև հաճախ իրար հակառակորդ գավառակային, մելիքական գործխմբերի:

Այսպես եյին պատրաստվում պարագաները՝ ընդհանուր մի ռազմական նպատակ իրագործելու համար հեռատաններ կազմող ճակատների վրա: Յեւ ալեկոծված ծովի նման տատանվող մահմեդական Արևելքն իր ահ ու սարսափով ժողովրդականացնում եր հայերի մեջ Վախթանգի սկսած ձեռնարկությունը: Իզուր չեր Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Մինաս վարդապետ Փարվեղյանը գրում Որիի ընկեր Մինաս վարդապետին.

«Ան Աստուած զարթոյց ազգիս քրիստոնէից զբարի հովիւն և զքաջայաղթ Վախին Վրացտանու, որ իւր խոհեմութեամբն և հանճարեղութեամբն հաւաքեաց զմնացեալ և զցրուեալ ազգս հայոց և ի տեղիս տեղիս ամբացոյց և խնամարկեաց և եղ պահապան յամենայն ուրեք ի վերայ նոցա»¹⁾:

Ուրիշ վերաբերմունք դեպի այդպիսի մի խնամարկու գործիչ, վորպիսին եր Վախթանգը, չեր կարող լինել պարսկական Այսրկովկասի պես մի յերկրում, վորի վրա բացի պարսկական անկարգություններից, տասը տարուց ավելի չեր, ինչ բռնացած եր Դաղստանի մզմալանջը, և տարի չեր անցնում, վոր լեզգիական լավան չավերեր դժբախտ յերկրի այս կամ այն մասը: Այսպես, 1720-ին լեռնցիների մի հրոսակ, Սուրխայի առաջնորդությամբ, անցնելով Կախեթը, Թիֆլիսի մոտով մտնում եր Սոմխեթ, ավերակ եր դարձնում Լոռու ամրոցը ձորը, կոտորածներ անում և գերիներն ու ավարը Դաղստան ուղարկում: Միևնույն ամառը նույն Սուրխայը, միացած մյուս զաղստանցի հոչակված գիշատիչ Դոնու բեկի հետ, պաշարում եր Շամախին, բայց, ներսից խիստ դիմադրության հանդիպելով, յետ եր քաշվում: Փորձը կրկնվում եր ճիշտ մի տարուց հետո, դարձյալ ոգոստոսին և այս անգամ պսակվում եր աջողությամբ: Մեծափարթամ առևտրական կենտրոնը հանկարծակի յեր բերվում և ընկնում եր յերկու հոչականուն գիշատիչների ձեռքը: Այս ցնցող դեպքն եր, վոր հարկադրեց Պետրոս Մեծին վերջացնել շվեդական պատերազմը՝ հարավում ազատ ձեռքեր ունենալու համար:

Լուսացավ ամրոցը Պարսկաստանի, հետևաբար և նրա կովկասյան մասի համար չափազանց նշանավոր 1722 թվականը: Վաղ զարնանից այդ պետության մեջ նկատելի եյին դառնում յերկու շարժումներ: Արևելքից առաջ եր խաղում աղվանական բանակը, Միր-Մահմուդի առաջնորդությամբ, ուղիղ Սպահանի վրա:

¹⁾ Յեր. 64.

¹⁾ ЭЗОВ, с. 336.

Գյուլնարաթ գյուղի մոտ շահական զորքերը, վորոնց առաջնորդում էին մուլաները, ջարդվեցին և փախան, և Միր-Մահմուդը մարտի 11-ին գրավեց Նոր Զուղան։ Այնուհետև սկսվում էր Սպահանի հոգևարքը, վոր պիտի տեք մինչև աշուն։ Շահ Սուլթան Հյուսեյինը փակվեց Սպահանի բերդում, նրա վորդի Քանադը փախավ Պարսկաստանի հյուսիսային մասերը, ուր և իրան շահ-հրատարակեց, վորպեսզի այդպիսով կարողանա զորք հաւաքել և գնալ ազատելու իր հոր մայրաքաղաքը։

Մյուս շարժումն ավելի մասնավոր և առոյշ տեսք ուներ։ Իջնում էր հյուսիսից, Դաղստանից, բաղկացած եր դարձյալ լեզգի խաժամուժից։ Բանակը կանգ առավ Կուրի և Արաքսի միախառնման վայրում՝ վորոշելու համար, թե ինչ ուղղությամբ տանել հերթական խժոժությունների ճանապարհը։ Ապա սկսում էր շարժվել Արաքսն ի վեր, ձախ ափով։ Նշանակում էր վոր հերթն այժմ Ղարաբաղինն էր։ Մտնելով Բարգուշատի գավառը, լեզգիները փախուստ դարձրին պարսիկ խանին, վոր զորքերով դրված էր այդտեղ՝ իբր թե յերկիրը պաշտպանելու համար. ապա, կատարելով իրանց սովորական գործը, այսինքն քար քարի վրա չթողնելով, յերեսները դարձրին դեպի հյուսիս և մարախի պես թափվեցին Դիզակ գավառի վրա, վորի թալանման գործն էլ վերջացնելով լեզգիաբար, լուռ ու մուռն անցան հետևյալ գավառի, Վարանդայի միջով, վորովհետև այդտեղի Մելիք-Բաղլար կարողացել էր ընծաներով և կաշառքներով փրկություն գնել իր յերկրի համար։

Իսկ թաշեն գավառը մնաց անտեր։ Յեսայի կաթողիկոսը, փոխանակ Վարանդայի որինակը կրկնելու, փախավ բարձրացավ Գանձասարի վերևում յեղած լեռան գլուխը և այդտեղից, իբրև ապահով դիտարանից, տեսնում էր, թե ինչպես լեզգիները քշում տանում են թաշենի գերությունն ու թալանը։

Եւ մեք անտի հայեցեալս - գրում է նա. — տեսանէաք զեղեղնցն իրազոր-ծութիւննք, և այս եղև ի 1171 (-1722) թուին, ապրիլ ամսոյ 20, յաւուր աշխարհամատրան կիրակէին։ Աստուծոյ տեսանելի է զաղէտս յեամամայելոց, զսուգ կոտորելոցն և զաշխար գերելոցն, զկսկիծ մարցն և զաղէտս գերեռչ զաւակացն, զողորմն որը մնացելոցն և զաւարտութիւն ընչիցն, զձայն լաւականացն խառնեալ ընդ վայր մն միջակտուր արանցն. արդարև զընութիւնս լերանց և կարծը վիմաց փոփոխեալ ընդ ինքեանս սգակից իւրեանց առնէին Իսկ զօրք թշնամեացն տարեալ զաւարն և զգերին, խառնեցին ի բանակն իւրեանց և չուեալ ի Տկոնակերտու, բանակեցան ի վերայ գետոյն Դրզու, որ այժմ Թարթառ կոչեմք ըստ պարսկականին, ի վերայ կամ ջին, որ Ղարաբաղքի ասենք¹⁾։

Այստեղ արդեն Չարաբերդ կամ Զրաբերդ գավառն էր։ Յեւ այստեղ Դաղստանի գիշատիչները տեսան իրանց առաջ Վախթանգ Թագավորի անդրանիկ հիմնարկությունը — հայ մեծաքանակ զորքերի առաջին կամ Մեծ կոչված Սղնախը Մուսլ սարի վրա։ Հայ զինվորները, զրգովելով գերեմարության աղետալի տեսարաններից, հարձակվեցան լեզգիների վրա, բավական մարդ կոտորեցին, բայց, ինչպես յերևում է, լեզգիները շատվոր էին և կարողացան շտապով հեռանալ, տանելով իրանց հետ գերությունն ու ավարը։

Չորս հոգի Մուսլի մեծ Սղնախի գլխավորներից, մեկը մեկիք յերեքը յուզպաշի, հայ զինվորության հանդիպումը լեզգիների հետ, կրած տալավորությունները, կատարած առաջին ռազմական քայլերը պատմել են Պետրոս կայսրին մի անթվական նամակով, շատ հետաքրքրական է թե առհասարակ իր բովանդակությամբ, վոր Ղարաբաղի հռչակավոր ամբացրած բանակետողների կամ սղնախների սկզբնավորման պատմությունն է և թե մանավանդ ի բլեզվով, վոր ժամանակի աշխարհաբարն է, գործածական՝ պաշտոնական գրությունների մեջ և պատկերացնում է ժողովրդի գլուխ յեղածների մտավոր կարողությունը։ Ուստի բերում ենք նրան ամբողջովին, պահպանելով և ուղղագրությունը.

«Կայսերական նման մեծին ապկարու և Կոստանդիանոսի շքեղակապ զարդարեալ փառք տիեզերակալ Թագաւորին հիւսիսայնու Տէր Պետրէի։

«Արդ իլի ի հոգոյն զարշայալարի ծառայեակցացն ծառայ նստյէ որ եմ ի երկրէն պարտալու ի գեուղէն որ և կոչի գուլստան համակատարած տանս Աղուանից, որ և լալի աչօք և արտառուայթող սրտիւ տողորմամբ լանձօք ծունկս անկեալ աղաչօք արդ արարից մեծի տէրութեանդ, որ և թէ ի գլուխ մեր բանիցս քանիցս անբժշկելի պատուհաս եկաւ որ և այժմուս գալիս է ի ձեռս անօրինաց լաղկացն կամ թէ տեղոց բանայկալացն քանիցս անգամ լաղզոյ դուռն ելալ ծւ. (50,000) կւ. (60,000) գանձու վերայ ևս թէ պարտու վերայ աղաղին և ամենայն տանս Աղուանից. թէ նոքայ որչափ կոտորումն առնելին այս տառապեալ քրիստոյնէիցն, մարդիքն ամէնն որայխողիող առնելին, կանայքն և երախայքն աղջկունքն ամէնն քշելով տանելին դէպի դաղստան. հտուսա սուր ի առաշուստ կուր կէտն, որն կամին մտանէր, որն ձիոց ագի բռնելով, որն թափու էր երեսս ջրոյն. ճուրն արունախառն, երախայքն ամէնն թափելով կետն տանէր որպէս եւիւ գառնանային. ևս որժամ անցուցանելին այն կողմն եսիրքն ամէնն որժամ բաժին բաժին առնելին լաղզիքն այս խղճուկ քրիստոնեայքս, կանայք, յերեսայք, աղջկունք, մայրն մեկ լաղզոյ բաժին անկանէր, աղան մեկ որիշ լաղզոյ բաժին անկանէր. աղջիկն մէկին անկանէր. որժամ միմեանց բաժանելին, մայրն որդոյն բաժանելին, աղջիկն ի մօրէն, միմեանց գիրկըս արկանելով սուք աղաղակ բառնալով կոչեցուցանելին ոչ տեսանէ աշն մարդոց և ականձս ոչ լսէ ծայն արտառավայլից սգոյն. Ժ. (10) և մեկ տարի է որ երկիրս Աղուանից գերի է ձեռս լաղզաց. նոքայ կոտորելին և եսիրն տանելին, ետ մնացածն տեղոյս բռնակալաց Թուրքերն այրելով, խորովելով հարկս բահանջէ ամէնն թափու թալան յափշտակելին և մերումս անճար մնալով ձեռս տուվաք միմեանց. ես

1) Յեր. 46:

ծառայից ծառայ նստայիս և այդ ունի շիրվան անուն և արգիս անուն որ այս երկուքս ի չարագրերթու են, ևս նստայիս Պարտալու և մէլիք Յովսէփ ի դան-
նալու. միմեանց ծեռ արկաք 4 (10) և ժրո (12,000) մարդ ժողովեցանք պա-
տերազմ մտանք կամ թէ լազկոյ հետ կամ թէ տանս Աղուանից թուրքաց հետ-
ամուր ծայրս քարանց սրղնաղ կապեցանք ի մեծի թագաւորիդ սուրբ ազօթիւն
շատ կոտորումն և յաղթութիւն եմք առեալ ի վերայ թուրքաց. մնացեալ եմք
տարածեալ ձեռս մեր առ Աստուած վասն մեծի տիեզերակալ թագաւորիդ: Եւս
Տփիսիսու վախթանկ խանն շատ օգնութիւն եհաս մեզ անթվելի որ դրով չէ
պատմելոյ. և մեծաւ աղաչանօք հայցեմք ի մեծի տէրութենէդ որ և ես հող և
մոխիր նստայիս Պարտալու շրվանն և սարգիս չարայալերթու, մէլիք յօսեփն ի
զաննալու այս դ. (4) սարգիւնցս յատուկ յատուկ իռադամ գրեալ և կնքեալ
շնորհն վասն մերում անուանայտեր երկրացս որ հասանէ մեզ և մեք ի գորու-
թենէդ քումմէ առնումք զօրութիւն և կապեմք զրէն, մենայմարտեմք թշնամոյն
մինչև ի գալուստ թագաւորին. կրկնակի խնդրեմք կրկնակի արդ անեմք ռոացդ
հողն նստայիս, շրվանէս սարգիսէս, մէլիք Յովսէփէս, որ և ազգս քրիստոնէից գերե-
զնաց, թագաւորի գալուստն շուտով լնի, եթէ համեսցի գալուստ թագաւորին
խնդրեմք որ իռադամ ուղարկէք վախթանկ խանին որ և զօշուն կապէ գայցէ
ի քաղաքն գանձայ նստցէ, մեք և հեծեալ նորայ հաղթեմք թշնամոյն մինչև
գալուստ թագաւորին. և ապա մահամադ դուրի խանն թշնամի է դարձել վախ-
թանկին և մերում ազգիս քրիստոնէիցս. խիստ անողորմ ցաւեցուցանում է
Հայկական ցեղս և նորայ խորխտ պիտի և դատապարտեալ ի թագաւորիդ¹⁾

Ինչպես յերևում ե, հայոց այս առաջին Սղնախի գլխավորնե-
րը միայն այս չորս հոգին չէին: Յեսայի կաթողիկոսը, խոսելով
միևնույն առարկայի, այսինքն հայ զինվորութեան կազմակերպ-
ման մասին, նույնպես չորս անուն ե բերում, բայց դրանցից
միայն մեկն ե, վոր գտնվում ե այս թուղթն ուղարկողների մեջ՝
այն ե՝ Շրվանը, իսկ մնացած յերեքը այլ են—Ավան, Շահնի և
Սարուխան, ամենքն ել յուզբաշի²⁾: Այս բոլոր հիշածների մեջ
հռչակավոր ե հանդիսանում, իբրև հայ զինվորութեան առաջնորդ՝
միայն մեկը—Ավան յուզբաշին, ինչպես կտեսնենք իր տեղում:

Ջրաբերդից և Բարդայից (Գյուլստանից) յետ շարտված լեզ-
գիները պաշարում են Գանձակը, բայց բնակիչների ցույց տված
դիմադրութեան պատճառով չեն կարողանում վերցնել այն: Ահաբ-
կու թշնաուն թե քաղաքից և թե յերկրից հեռացնելու համար
հարուստ գանձակեցիներից մի քանիսը գնում են Թիֆլիս և ոգ-
նություն են խնդրում Վախթանգից, վոր և, ընդունելով այդ
հրավերը, արշավում ե դեպի Գանձակ 40 հազար զորքով: Լեզգի-
ները համարձակութուն չունեցան կովի բռնվելու այդ ուշօր հետ
և ցրվեցին անհայտացան նրա առջևից և Վախթանգը գրավեց
Գանձակը: Սակայն հեշտ բան չեք այդքան զորք բերելը և առանց

պատերազմի յետ դարձնելը: Պետք եր վարձատրել այդ զորքը,
իսկ վարձատրությունը կայանում եր պատերազմական ավարի,
կողոպուտի մեջ: Յեվ գանձակեցիները, վորոնք մեծ գումարներ
եյին խոստացել Վախթանգին, խորհուրդ տվին նրան թալանի
միջոցով ստանալ այդ վարձատրությունը: Վորոշվում եր, վոր
թալանն ընդհանուր չլինի, այլ պայմանական: Պիտի թալանի
յենթարկվելին նախ և առաջ լեզգիների կողմնակիցները
և կրոնակիցները, այսինքն սյուննի մահմեդականները, բայց
վորովհետև այդ քիչ կլինեն, ուստի ավելացրին նրանց վրա 7
սար գնացող (մայիս ամիսն եր) թարաքամաներին: Սկսվեց ավա-
րառությունը: Բայց խել-գեոփելու կիրքը յերբ բորբոքվեց, ազ-
գային կրոնական խտրություններն իսպառ մոռացվեցին և հայ
գյուղերն ել մերկացվեցին անխնա: Յեվ դարձյալ Յեսայի կաթո-
ղիկոսն ե նկարագրողի տխուր դերի մեջ:

«Միտեցան,—ասում ե,—ի լերինս և ի ծորակս և յարձակ վայրս յերկրի
Ջակամու, Շամբորայ, Դանջապաստունու, Ոսկնապաստու, Գուրաքայու և Պար-
տալու մինչև ի Գուլստան դեղն և ի գետն Դրդու: Եւ թէպէտ սպանութիւն և
զերեմարութիւն ոչ այնքան արարին, սակայն զորինչ տեսին աչք նոցա չորբո-
տանի անասուն, մինչև ի հաւ, և ցկատու և ցշուն. իսկ անշնչից ոչ է ասելի զի
մինչև փայտեղէն և բրդեղէն և խեցեղէնն տարան: Եւ եթե այս այսպէս և
զինչ գրեցից սակս պիտոյ և պատուական ընչից և գոյեցն ոսկեղէն և արծա-
թեղինացն և այլ ազգի ազգի կահուց և կարասեացն, և զի ասելի թէ ի բազ-
մութենէ աւարին այսինքն պղնձոյն, երկաթին և շորեղենին ոչ բաւէին բեռ-
նակիրք, այլ սայլիւքն որ ընդ ինքեանս՝ այնու կրէին ի բանակս իւրեանց որ
էր մերձ Դանջալու, ի Ջուակ անուանեալ վայրն եւ զայս ոչ թէ միայն յառ
ստացեալ մահմետականցն արարին, ոչ, այլ ընդ նոսին խառնեալ և զամենայն
զաւառս հայոց վերոյգրեալ յերկրէն միահաղոյն աւարի առին զշարժուն և
զանշարժուն. և զի լինէր երբեմն գունդ ինչ գորացն վրաց զիմէին ի դեօղ ինչ
քրիստոնէի և նոքա քահանայիւք և ժողովրդօք ընդ առաջ լինէին նոցա խա-
չիւք՝ շուրջաօք՝ զանգակօք՝ և մոմեղինօք իբրև զքրիստոնէի: Իսկ վրացիքն ի
վերայ անկեալ կողոպտէին զգետն և զեկեղեցին, զգիրք և զամենայն ինչս
զեղջն մերկ ի մօրե կողոպտեալ և աւարի առեալ գնացին. և այսպէս զամե-
նայն գաւառս և զեկեղեցիս կողմանցն Դանձակու աւեր և թափուր արարին
յամենայն ընչից և լցին զբանակս իւրեանց. այլ զթիւ հօտից և անդէոց և
առջառոց ոչ կարէ ասել. քանզի կարգ և սովորութիւն է նոցա յամենայն աւարէ
դատաստորդն տալ զլիաւորին իւրեանց. այժմ ասէին զբաժին նորա ի յոշիա-
րաց 25,000 և յառջառոց 9000 և զայլն մտօք զննեցես¹⁾»:

Իսկ ինչ եր անում Վախթանգը: Յեսային, վոր նույն այդ
միջոցին գտնվում եր նրա բանակում, շարունակում ե.

«Եւ դիտելի է՝ զի թագաւորն Վախտանկ ինքն այլ բարեսէր, երկիւղած
յԱստուծոյ և քրիստոնէաւեր և անյիշալար էր, որ և յոյով անգամ պատուիրէր և

¹⁾ ՅՅՅՅ, Ը. 340—341.

²⁾ Յեր. 53:

¹⁾ Յեր. 51—53:

սպառնալը գորացն ոչ առնել այնպէս զքրիստոնեայոն սրպէս վասն սպանութեան և զերութեան, իսկ նոքոս ոչ անսային և ոչ լաւին հրամանի զլիաւորին իւրեանցս:

Վորքան և մեծ լինել ավարառությունը, բայց նա չփչացրեց այնքան մտերմական կերպարանք ընդունած հայ-վրացական հարաբերությունները: Առաջին պատճառն, իհարկե, Վախթանգի անձնավորությունն էր և նրա հետ այն գործը, վոր արդեն մարմնացել էր Մուվ լեռան—Հայկական Սղնախի կերպարանքի մեջ: Արդեն այդ բանակի զլիաւորների նամակը ցույց էր տալիս, վոր վախթանգյան կազմակերպությունը սպասում էր ուսաց կայսրի գալստյան, վորի համար Աստրախանում կատարվող շտապ պատրաստություններն, իհարկե, հայտնի էին Այսրկովկասում: Յեւ Յեսային ել, անշուշտ, լոկ ականատես լինելու բավականության համար չէր գտնվում Վախթանգի բանակում, այլ ընդհանուր խորհրդակցությունների և կարգադրությունների համար: Առաջիկա գործի կարևորությունը բնական է, վոր յեթե վոչ ջնջեր հայ գյուղերի թալանման տպավորությունը, մանավանդ վոր աղետը տեղի յեր ունեցել զրեթե Ղարաբաղի սահմաններից դուրս և այնպիսի գավառներում, ուր հայ ազգաբնակչությունը մեծամասնություն չէր կազմում, հետևաբար թալանված ընդհանուր ազգաբնակչության համեմատությամբ մասնավոր յերևույթի վիճակումն էր:

Ինքը Յեսային ել հաստատում է մեր ասածը, հայտնելով, թե ինքն ել Վախթանգի հետ գնաց Թիֆլիս, ուր մնաց չորս ամիս: Թեև իր «Պատմության» մեջ ասում է, վոր զրա պատճառն այն էր, վոր յերկիրը մնացել էր «անտերունջ և անզլխավոր», այսինքն մատնվել էր անիշխանության, բայց Թիֆլիսից ոգոստոսին գրում էր Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանին, թե յեկել է Վախթանգի հետ խորհրդակցություններ անելու առաջիկայում գործելիքների մասին: Իսկ գործերը, իսկ վոր, շատ խոշորացել էին: Վախթանգի արշավանքը Գանձակի վրա և լեզգիներին փախցնելը հասել էր Շահ-Հյուսեյնին՝ պաշարված Սպահանում, և այնքան ուրախացրել էր նրան, վոր նա նշանակել էր Վախթանգին Ատրպատականի բոլոր գործերի զլիաւոր հրամանատար և հրամայել էր նրան հաստատվել Գանձակում և պաշտպանել յերկիրը թշնամիներից: Բայց Վախթանգին ուրախացնողն այս չէր, այլ Պետրոս կայսրի նամակը, վորով առաջարկվում էր նրան հոկտեմբեր ամսին գտնվել Շամախում իր գործով՝ ուսական բանակի հետ խառնվելու համար:

Յեւ Վախտանգը ծրագրում էր սեպտեմբերի վերջին դուրս գալ Թիֆլիսից դեպի Գանձակ իրը թե Շահի հրամանը կատարած լինելու համար, այնտեղից շարժվել դեպի Շամախի, իրը թե լեզգիների դեմ գործելու համար, բայց իրապես Պետրոսին զիմալորելու և նրա ձեռքի տակ մտնելու համար:

Հաղորդելով այս մասին Մինաս վարդապետին, Յեսային ավելացնում էր, վոր հայերն ել պատրաստ են ընդառաջելու ուսաց կայսրին և մտնելու նրա հրամանի տակ, վոր հայերն ունեն արդեն պատրաստ 40,000 զինվոր և կարող են պատրաստել ելի 40,000¹⁾: Որիական տաքտիքը չէր մոռացվում—անչափ ուռցնել թվանշանները: Նույն Յեսային գրում էր իր «Պատմությունը» վոչ թե Պետրոս կայսրին զարմացնելու կամ, ավելի ճիշտ ասած, խաբելու համար, ուստի հայ զինվորության թիվը վորոշում էր, ինչպես և Սղնախի վերոհիշյալ չորս զլիաւորները, տասներկու հազար²⁾:

Վոգևորության որեր էին, և միայն թվանշանները չէին, վոր ուշում էին 3—7 անգամ: Վոգևորության ամենավառվոռն որինակը տալիս էր ինքը, Վախթանգը: Վառվում էր սա հյուսիսային ազատարարի տեսիլներով մինչ այն աստիճան, վոր մոռանում էր զգուշությունը և շրջանկատությունը: Ինչպես յերևում է, նա հենց այս ժամանակ հրապարակորեն հայտարարեց թե ինքը քրիստոնյա չէ³⁾, ասել է՝ իր վրա վերցրեց մահմեդական հովատուրացի դրությունը, վոր սպանությամբ պատժվող մի հունցանք էր մահմեդական որենքով: Մոռացավ նա, վոր շրջապատված է թշնամիներով և զրանց մեջ ամենակատաղին իր զրակիցն էր և մոտիկ ազգականը, Կախթի թագավոր Կասառնդինը, վոր մահմեդականացել էր Մոհամմեդ Ղուլի անվան տակ և մի գոռոզ, հանդուգն և արյունարբու մարդ էր⁴⁾, մի ֆանատիկոս մահմեդական, վորի ձգտումն էր վոչնչացնել Վախթանգին և իր ձեռքը գցել նրա Դարթալիսիան Թիֆլիս մայրաքաղաքով: Հասկանալի չէ, վոր Վախթանգն՝ իր հանկարծակի հրապարակային ցույցով հոգուտ քրիստոնեյության՝ ամենավտանգավոր զենքն էր տալիս իր արյունոտ թշնամու ձեռքը:

Բայց որը դեռ վոգևորությանն էր պատկանում: Սեպտեմբերի

1) Эзов. с. 333.

2) Յեսայի, յեր. 57:

3) Бутко, с. 51.

4) П. Иоселиани—«Истор. взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан», Тиф. 1849, с. 123.

կեսին Վախթանգը մեծ հանդիսավորութեամբ դուրս եր տանում իր բանակը Թիֆլիսից դեպի Գանձակ: Ճանապարհից նա առաջ եր ուղարկում Յեսայի կաթողիկոսին, վոր գնա Ղարաբաղի հայ զորքը տանի Գանձակ, ուր նա պիտի խառնվեր վրաց բանակին: Հետեյալ նկարագրութունը ցույց և տալիս, թե վորպիսի վոգե-վորութեամբ տեղի ունեցավ յերկու ժողովուրդների զինական յեղբայրակցութեան հանդեսը:

«Եւ ըստ հրամանին,—գրում և Յեսային,—եկեալ մեր յարգարեցաք զնոսա ըստ օրինի զորաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էյին զինուորական սպասա-ւորութեանց և այսպէս ըովանդակեալ զամենայն իրրե տասն հազար տըս ըն-տիրե և սպասազէնս. ընդ որոց և զգաստ քահանայից և պաշտօնէից մերոց առեալ մեծաւ ճոխութեամբ և խնջոյիւք համարելով նոր նորոգեալ զիշխանու-թիւն հայոց և գնացեալ իջաք մերձ ի քաղաքն Գանձայ Զօլակ անուն վայրն յաւուրս Յ: Քանդի և թագաւորն Վախթանգ բանակեալ էր յայն կողմն քաղա-քին ի վերայ Զրոյն որ Ղօշղարի գետ և Ղարա-արիս ասեն, և զկնի երկց աւուրց ապտ հրաման արար զնալ առ ինքն Որ և ելեալ գնացաք և ի մերձենալ քանա-կի նորին, ինքն իսկ հրաման արար զօրաց իւրոց ընդ առաջ լինել մերայնոցն իբրեկ ողջամբ ընդունել զնոսա: Եւ այսպէս մեծաւ շքով հանդիպել միմեանց երկուց կողմանց զօրացն. և իրրե զօրէն պատերազմի բազմ կարգեալ ճակատ առ ճակատ և քաջամարտիկ մանկունք մերոյս զիմաց յառաջ խաղացեալ ճախր առիալ քաջընթաց երկվարօք և զինակազմ դրահիւք պարէին յանդիման ճակա-տան. և ի ձայնէ հրացանացն որոտայր և թնդայր վայրն այն և փոշեխոտն ծուխ նորին, իբրեկ զկայծակնափայլ ամպ արգել զճառագայթս արեգականն մինչ զի զմիմեանս հազիւ տեսանէաք: Եւ այսպիսի խրախուժեամբ հասեալ իջաք մերձ առ բանակի նոցին, զոր տեսեալ Վախտանկին այսպիսի յառաջա-դիմութիւն մերայնոցս, ցնծացաւ ի հօգի և ի մարմին իւր: Եւ նոյն ժամայն յղեալ կոչեաց ու ինքն զմեզ և զզլուի կարգեալ սղայսն և զմեկիքսն և յոր-դորական բանիւ յուսադրեաց և զօրացոյց ասելով՝ այսուհետեւ զօրասլիք և քաջ լերուք իբրեկ յորդիս զօրութեան և յուստեքէ և յումեքէ մի երկնչիցիք զի տեսա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից: Եւ դարձուցեալ զբանն առ մեզ և յոյժ շնորհակալ եղև ի մէնջ. և ի վաղիւն զամենեւեան զզլուորսն եփլայեաց և այսպէս մնացաք առ նմա զաւուրս իբրեկ զԶԵ: Եւ պատճառ սորին այսպէս սէր առնելոյն ընդ մեզայն է առաջինն՝ զի ընական սէր ունէր ընդ ազգիս հայոց և ոչ այնքան հաւատարմ ազգին իւրոյ վրաց, զոր միշտ նենգաւորք և խորամանկք են. վասն այս կամէր այս զօրս մտնաւանդ ազգս հայոց իւրն սեփ-հականացուցանել որպէս տիփլիզեցիք: Եւ երկրորդ՝ զի յատկացեալ և ստու-եալ էր զաւուրս մեծի կայսերն ըսուսաց Պետրոսի և կամէր հայ և վրացի զօրօք ճոխ և շքեղ ընդ առաջ ելանել նմա»¹⁾:

Մի ուրիշ, նույնպէս հոգեւորական ականատես, վերեւում մեր հիշած Մինաս վարդապետ Փարվեղյանը, այսպէս և հրճվանք զեղգեղում նույն այս հայ-վրացական զինակցութեան առիթով:

«Եւ եկն համբաւ աւետեաց թէ զայոց է վերոյգրեալ թագաւորն հանգեալ»

ազում զօրօք յազատութիւն և յօգնութիւն քրիստոնէից, և սա ևս (Վախթան-գը) բազում պատրաստութեամբ և բազում ընծայիւք, եղբարք և որդովք և բա-զում քրիստոնէիւք հանգեալ 2 կաթողիկոսօք, բազում եպիսկոպոսօք և եկե-ղեցական դասիւք, եկինք դեմ ընդ յառաջ, խրախոյս բարձեալ ձայն: արձակե-ցինք ընդ միմեանս թէ զայոց է փրկիչն քրիստոնէից, որպէս ճշմարիտ փրկիչն մեր Քրիստոս եկն ի յաւուր ծաղկազարդին ի յերուսաղէմ քաղաքն, և ման-կունք մեր ովսանայ ի բարձունս գոչէին. և մեք իւրաքանչիւրս զձորձո պատրաստ ունէինք ձգել առ յոտս վերոյգրեալ թագաւորին, ասելով օրհնեալ եկեալ յանուն տեսաւ օրհնութիւն որդւոյ Դաթի և փառք ի բարձունս.— երկու ամիս զօրածողով արարինք և մնացինք ի Գանձակ քաղաքն»¹⁾:

Ինչի՞ եյին այդքան յերկար սպասում.—Վոր առջևից գա-փրկիչը: Բայց փրկիչի տեղ յեկավ մեծ պատրանքը:

Բայց, նախ քան այդ պատրանքին դիմելը, հարկավոր և այսպէս տեղ հիշատակել, վոր վեց ամսվա հայ-վրացական ազատագրա-կան շարժումները և փայլուն ակնկալութիւնները ծավալեցին հայ զինվորութիւնը, մտցնելով նրա մեջ և Ղարաբաղի ուրիշ-մասերը: Այսպէս, բացի Մոսկի Մեծ Սղնախից կազմակերպվում եր և Փոքր Սղնախ՝ Քիրսի լեռնաշխարհում, Շուշի քաղաքին մոտ: Այս մի ինքնազուլիս բանակ չէր, այլ կազմում եր Մեծ Սղնախի բաժանմունքը, մինչդեռ տեղագրական հանգամանքների շեղանքով այդ յերկուսից անջատված զրութեան մեջ եր յեր-րորդ հայկական բանակը, վոր նույն այս 1722 թվին, նույն այս պետրոսյան խաչակրական ակնկալութիւնների տակ կազմակերպ-վեց Հարավային Ղարաբաղում: Այս բանակն իր ծագումով և գոր-ծողութիւնների գլխավոր վայրերով պատկանում եր Ղափանի-այն մասին, վոր, ինչպէս տեսանք, խոջայական կապիտալի մի-ջավայրն եր կազմում: Նույն այս 1720-ական թվականներին վերա-բերվող մի տեղեկութիւնից մենք իմանում ենք, վոր Ղափանը տարբերվում եր Հյուսիսային Ղարաբաղից թե նրանով, վոր տվե-լի ստվար հայ ազգաբնակչութիւն ունեւ և թե մանավանդ նրա-նով, վոր այդ ազգաբնակչութեան մեծ մասը պարսպում եր վա-ճառականութեամբ²⁾: Դիտենք արդեն, վոր զափանցիների խոջա-յական կապիտալը միայն տեղական կուտակումներ (չէր արտադ-րում, այլ հզոր եր նաև միջազգային կուտակումներով: Ղափանցի-ներն առևտրական տներ ունեյին Զմյուռնիայում, Կ. Պոլսում և այլ տեղերում: Բայց առանձնապէս հայտնի յեր այդ կապիտալը Վենետիկում: Մենք հիշատակել ենք արդեն Վոսկան Շահումյա-նին, վոր 17-րդ դարի կեսից սկսել եր միլիոնավոր ֆրանկի շրջա-

¹⁾ Թեր. 58—60:

¹⁾ ԶՅՕՅ, Ը. 336—337.

²⁾ ԶՅՕՅ, Ը. 388.

նոստրոյն ունեցող առևտուր Դամասկոսի կերպասներով, հայ-
լիներով և այլ թանկարժեք ապրանքներով¹⁾։ Այս Վոսկանի յեղ-
բոյրորդի Սեկիանոս Շահումյանը, ինքն էլ վաճառական, Մեղրիի
շրջանի Յեկղաստան գյուղից, հայ զինական շարժման նախաձեռ-
նող և հանդիսանում և գնում և թիֆլիս՝ կազմակերպչական մի-
ջոցներ խնդրելու համար։ Այդ, յերևի, այն ժամանակ էր, յերբ
Վախթանգն արդեն մեկնել էր իր զորքով դեպի Գանձակ, ուստի
Ստեփանոսը գնում էր Մցխեթ, Վախթանգի վորդի Բաղուրի
մոտ, վոր կոչվում էր Շահ-Նավազ և գտնում և այնտեղ արդեն
մի ամբողջ պատրաստի ձեռնարկութուն, վոր, յերևի, գործա-
դրության մեջ կմտցվեր, յեթե Շահումյանը գնացած էլ չլիներ
խնդրելու։

Ղափանին տրվում էր, իբրև կազմակերպչական կորիզ, հայ
զինվորական մի փոքրիկ գունդ, բաղկացած մոտ 400 հոգուց²⁾։
Այս ուշժի հոգին դառնում էր մեկ ծանոթ թիֆլիզցի Ղուզանենց
Փարսադան բեկը, վորի վորդիներից մեկը, Աբսլմասեն անունով,
մեկն էր այն յերեսուն թիֆլիսցի գլխավորներից, վորոնք
պիտի հրամանատարներ լինեյին Ղափանում։ Իսկ գլխավոր հրա-
մանատարությունը Բակուր-Շահ-Նավազը հանձնում էր Ալիսանի
վորդի Դավիթ-բեկին, վոր նույն Փարսադան-Բեկի փեսան էր³⁾
և կարող էր հենց ինքն էլ լինել Ղափանցի Այսպիսով Ղարաբաղի
զինվորական խմբավորումներից այս յերրորդը, յեթե պիտի գոր-
ծեր մի միջավայրում, վոր գլխավորապես խոջայական կապիտա-
լին էր պատկանում, նրա համար Վրաստանի տված կազմերն էլ
մեծագույն մասամբ թիֆլիսից էյին, վոր նույնպես խոջայական
կապիտալի միջավայր էր գերազանցորեն։

8.

«Գալոց է փրկիչն քրիստոնեից»... Այս մի աղաղակ էր, վոր
արձակում էյին Արևելքի հեծող ժողովուրդները, դրանց մեջ հա-
ձախադույն և հայերը, դարերից ի վեր։ Այժմ էր, վոր հայերի
համար վորոշ թանձրացեալ մարմին էր դառնում այդ աղաղակը։
Հորիզոնի վրա գծագրված էր այդ կերպարանքը, վոր խոստացե-

1) Հ. Ալիշան—«Միտական», յեր. 455։

2) «Դաւիթ բեկ.—Հնաիր պատմութիւն Դաւիթ բեկին և պատերազմաց
հայոցն Պափանու, Վաղարշապատ, 1871, յեր. 6։

3) Մեղրոյ յեպիսկոպոս, Բանբեր էջմ. Գիտ. Ինստիտուտի, յեր. 135։

էր փրկել և կարծես գալիս էր փրկելու։ Այս Պետրոսն էր, առա-
ջին անձնավորումը։ Այնուհետև էլ հայ ժողովուրդն ունեցել
է շատ այդպիսի անձնավորված տեսիլներ իր հորիզոնների վրա,
ամենքն էլ «գալոց է փրկիչն»։ Պետրոսը դրանց բոլորի նախա-
կարապետն էր, դրանց բոլորի ճիշտ որինակը, սպառիչ բովան-
դակությունը։ Յեւ այժմ է, վոր պատմությունը պիտի կատարե
իր կարևորագույն պարտավորություններից մեկը—ցույց տալ,
թե ի՞նչպես էր գալիս այդ «փրկիչը»։ Դրա համար մեզ հարկա-
վոր է, զեթ առժամանակ, թողնել միամիտ մարդկանց մանկական
հավատավորությունն ու այստեղից առատորեն հոսող հրձվանք-
ները, աղոթքները, մի խոսքով ամբողջ քաղաքական յերազատե-
սությունը և մտնել փաստերի, վավերացիների մեջ։

Մենք արդեն տեսանք, վոր Շամախու գրավումը, 1721 թվի
ամառը, Դոուդ-բեկի և Սուրխայի ձեռքով՝ այնքան շփոթեցրեց
Պետրոսին, վոր նա շտապեց վերջացնել շփոթական պատերազմը
և հրամայեց իսկույն պատրաստվել պարսկական արշավանքին։
Յերկու քաջարի դադստանցիները, տիրանալով Շամախու անհուն
հարստություններին և իրանց նստոցը հաստատելով այդ քաղա-
քում, լայնարձակ հնարավորություն ստացան տարածելու իրանց
արշավանքները դեպի պարսկական այն քաղաքները, վորոնք
գտնվում էյին Կասպից ծովի վրա և նույնպես զցել նրանց իրանց
ձեռքը։ Առաջին հերթին վտանգ սպառնում էր Դերբենտին։ Իսկ
այս քաղաքի անկումը կնշանակեր, թե կասպյան այս ծովափն
անցնում էր ռոմանյան թյուրքերին, քանի վոր Դոուդ-բեկն ու
Սուրխայը համարվում էյին նրանց գործակալներ։ Իսկ այսպիսի
մի կարեկրություն պիտի փչացներ Պետրոսի ամբողջ ծրագիրը
Պարսկաստանի վերաբերմամբ, վորի գործադրության համար նա-
խապատրաստություններ նա սկսել էր տվել դեռ 1720 թվակա-
նից։ Մեզ արդեն ծանոթ դեպքան Վոլինսկին, ինչպես գիտենք,
ժամանակը հասած էր համարում, վոր Ռուսաստանը գրավե Կա-
սպիական ծովի հարուստ ափերը և մանավանդ Գիլանը, վոր պարս-
կական մետաքսի հայրենիքն էր համարվում։ Տալով իր համա-
ձայնությունն այդ առաջարկության, Պետրոսը նշանակում էր
Վոլինսկուն Աստրախանի նահանգապետ, վորպեսզի նա գաղտնի
պատրաստություններ տեսնե։ Այդ պատրաստությունների մեջ եր
և այս հրահանգը. «Թեքել Բարթալինիայի թագավոր Վախթան-
գին և մյուս քրիստոնյաներին դեպի Ռուսաստանի ոգուտները,
հավատացնելով նրանց, թե Պետրոս 1-ը բարեհաճ է տրամադրված
դեպի նրանց և հուսադրելով, թե նրանք կունենան թագավորի

հոգեանավորութիւնը¹⁾։ Յեւ վերոմէտե աշտարակի մշուշապատ խոտքերով հեշտ չնային գրավիլի և Արեւելքի միամիտ ժողովուրդներն, ուստի Վախթանգը 1721 թվականին ուսաց բանակի գլխավոր հրամանատարից հարցմունք եր ստանում, թե ուստկան վճիռքան զորք ե հարկավոր, վոր Վրաստանն ազատվի պարսկական լուծից և պատասխանում եր, թե բավական ե ուսական 10 հազարանոց մի ոժանդակ զորաբաժին, վորպեսզի ինքն ազատե քրիստոնյա ժողովուրդը գերութիւնից։ Այսքանը բավական եր, վոր Վախթանգը տրամադրվի այն մտքով, թե ուսաներից պիտի ստանա ոժանդակ զորաբաժին։ Վախթանգը, ճիշտ վոր, այդպիսի հավատ կազմեց իր համար և մի աղերսագիր ուղարկեց Պետրոսին, հայցելով նրա ոգնութիւնը։ Գործն այսքանով ել արված վերջացած եր։ Մեզ հայտնի թղթերից վոչ մեկն ել չե պարունակում Պետրոսի վորոշ և դրական խոստումը։ Բերանացի, յերկդիմի, վոչնչի չպարտավորեցնող խոսքեր անհնարին չեք վոր չլինեյին։ Նպատակն իրագործված եր լիովին։—Վախթանգն ընդ միշտ հակեցված եր Ռուսաստանի ոգութենքի կողմը։

Պարսկական արշավանքը Պետրոսը նշանակել եր սկսել 1723-ին։ Բայց Դոուդ-բեկը և Սուլթանը շտապեցին նրան։ Նա յերկուդ եր կրում, վոր յեթե ուշ գնա, կասպիական յեզերքներին կտեսնե իրան կանխած ոսմանցիներին։ Բայց, վորպեսզի թե ոսմանցիներին և թե նույն իսկ պարսիկներին կասկածների տեղիք չտա, Պետրոսը նախապես բանակցութիւններ եր սկսում յերկու կողմավարութիւնների հետ՝ հավատացնելու համար, թե իր արշավանքը Պարսկաստան՝ նվաճողութիւններ անելու համար չե, այլ միակ նպատակ ունի պատժել ապստամբներին, այսինքն լեզգիներին։ Այսպես ել հայտարարում եր Արեւելքի ժողովուրդներին ուղղած իր մի մանիֆեստով, վոր հրատարակում եր Աստրախանում, իր այնտեղ հասած որը, հունիսի 15-ին, վոր գրված եր պարսկերեն, թյուրքերեն և թաթարերեն լեզուներով հետեյալ բովանդակութեամբ.

«Վորովհետե 1721 թվականին լեզգիների տիրապետող Դոուդ-բեկը և Ղազիզադուխի տիրապետող Սուլթանը, վորոնք ապստամբված են շահի, իրանց թագավորի դեմ, գրոհով վերցրել են Շամախին և այնտեղ առևտուր անող ուս մարդկանց կոտորել են և նրանց ինչքը չորս միլիոն արժողութեամբ հափշտակել են և պահանջը, վոր այս ապստամբներից ապահովութիւն ստացվի, Շահը չի կատարել, ույժ չունենալով, ուստի մենք ինքներս, համարելով շափազանց վերաժողոված կայքի և պատվի կողմից, վճռեցինք պատժել այդ ապստամբներին, վորոնք փառապար են յերկու կողմերին եր Շահի այս բոլոր յերկրեն

բուժ ապրող հպատակներին հուսադրում ենք, վոր վոչ վորի ամենափոքր փասթե անձի և թե սեփականութեան վերաբերմամբ չի հասցվի, միայն թե նրոնք ա նգիստ մնան իրանց ընտկարաններում, հանդուգն կողոպտիչներին չկցվեն և նրանց, ծածուկ թե հայտնի, չոգնեն փողով կամ ուտելիքներով, իսկ սրան համահակվողները մեր թշնամիներ կհանաչվեն և նրանց հետ կվարվենք առանց դժութեան Բ. Դրան բոլոր հպատակներին, վորոնք գտնվում են այս մարդերում առևտրական կամ այլ գործերով, ինչպես այս պահանջում ե յերկու պետութիւնների մեջ կնքված հավիտենական հաշտութիւնը, տրվում ե հուսադրութիւն, թե նրանք ուսական գործերից վախելու վոչ մի բան չունեն, միայն թե մնան հանգարտ ու հանգիստ»¹⁾։

Յեւ ահա կովկասյան քրիստոնյաների «փրկչի» առաջին հապտութիւնը.—նա պարսից Շահի բարեկամն ե, գնում ե նրա դեմ ապստամբներին պատժելու։ Յեւ բոլորովին զուր են տրված Շամախու, Դոուդ-բեկի, Սուլթանի անունները, բոլորովին անտեղի յեն ուս վաճառականների, նրանց 4 միլիոնանոց գուլքի հիշատակութիւնը։ Այդ բոլորից և վոչ մեկը չե արշավանքի նպատակը։ Ահա Աստրախանում նա նոր միայն ստանում ե տեղեկութիւն, թե ավդանները գրավել են Ջուղան։ Յեւ իսկույն նրա մտքի մեջ ծնունդ ե առնում քաղաքական առևտրի նոր, ընդարձակ ծրագիր։ Նա միայն յերկու դադստանցիներին չե գնում պատժելու, այլ ավելի հեռու դեպի հարավ, մինչև Սպահան, Միր-Մահմուդին վոչնչացնելու և Շահ-Սուլթան-Հյուսեյինին ամուր կերպով իր գահի վրա հաստատելու համար։ Միայն թե դրա համար վճարեն իրան, լավ վճարեն։ Յեւ այս եր, ինքն իրան Պարսկաստանի վատթարագույն մոլլա Շահին վաճառող քաղաքական փերեզակը, վոր նույն այդ Շահից պիտի խլեր Վրաստանն ել, Հայաստանն ել։

Սպահանի պաշարման լուրին իբրև պատասխան՝ կայսրը հանձնարարում եր Պարսկաստանի իր հյուպատոս Ավրամովին հետեյալը.

«Այլատել տեսնել հին թե նոր Շահին և առաջարկել նրան թե գնում ենք գեպի Շամախի վոչ թե Պարսկաստանի հետ կովելու համար, այլ տոգտամբներին նվաճելու համար, վորոնք մեզ վիրավորել են, և յեթե Շահին հարկաւոր ե մեր ոգնութիւնը, մենք պատրաստ ենք նրան ոգնելու՝ մաքրել յերկիրը բոլոր թշնամիներից և նորից հաստատել ներկա կառավարութիւնը Պարսկաստանում, միայն այն պայմանով, վոր Շահը զիջե մեզ դրա փոխարեն մի քանի մարզեր Կասպից ծովի վրա իսկ յեթե նա իր ներկա թուլութեան մեջ կմնա—այս առաջարկութիւնը չի ընդունի, այն ժամանակ թյուրքերն անպատճառ ձեռք կզցեն ամբողջ Պարսկաստանը, մի բան, վոր մեզ հակառակ ե և մենք չենք ազում վոր վոչ նրանք տիրեն, վոչ ինքներս, բայց չունենալով Շահի հետ

¹⁾ Бутков, I, с. 6.

¹⁾ Бутков, с. 17.

գաշինք, չենք կարող նրան պաշտպանել, այլ միայն ծովին մոտիկ հողերը կը վերցնենք, վորովհետև չենք կարող թույլ տալ, վոր թյուրքերը մտնեն այնտեղ, և յեթե այն հաճելի կլինի Շահին թող անհապաղ դեսպան ուղարկե մեզ մոտ գաշնագիր կնքելու համար, ուր վոր կգանվենք մենք Կասպից ծովի ափին»:

Այրաամովը պատասխանում եր նրան.

«Շահի դեսպանը շուտով կգա»¹⁾:

Այսպես Պարսկաստանի հետ: Իսկ հուլիսի 2-ին Աստրախանից ուղարկվեց Վրաստան, Վախթանգ թագավորի մոտ, դեսպան Բաբխա Տուրկեստանովը, վորի հետ կայսրը գրում եր թե հուլյա օւնի, վոր դեսպանի տեղը հասած ժամանակ ինքն արդեն մտած կլինի Պարսկաստանի սահմանները.

«Վոր քրիստոնեությունը ոգուտը, ամրապնդված պրինցի (Վախթանգի) խոստով, պահանջում ե, վոր նրա զորքերը միանան ռուսական զորքերի հետ, յերբ այս վերջինները տեղ կհասնեն»²⁾: Վախթանգը պարտավոր եր հարձակում գործել լեզգիների վրա, վորոնք ֆեոդալներ են թե Ռուսաստանին և թե նրան, և վորքան շուտ կատարվի այդ, այնքան լավ: Այդ ժողովուրդների հետ զործ սկսելուց հետո պետք եր իմաց առնել թագավորին, վոր և այն ժամանակ կնշտակե տեղ, ուր պիտի գար պրինցը՝ նրա հետ տեսնվելու համար: Իսկ յերբ վրացական բանակը կմտնե Պարսկաստան մերինի հետ միանալու համար, այն ժամանակ բնակիչներին վոչ միայն չպետք ե նեղացնել, այլ ըստ կարելույն հուսադրել, վորպեսզի բնակիչները չփախչեն և մենք ամենքին չդառնացնենք և այդպիսով չկորցնենք ամեն ինչ»³⁾:

Վախթանգը պատասխանեց կայսրին մի նամակով, վորի մեջ շեշտվում եր ամեն գովասանքներ և հաճոյախոսություններ նրա հասցեյին, իսկ իրան անվանում եր «ձեր մեծություն հովանավորություն և պաշտպանություն վրա հուլյա դրած ձեր դրան ծառայող՝ քարթալիցիների թագավոր Վախթանգ», ապա գրում եր.

«Յե՛վ դեկուցում ենք ձեր մեծության, վոր մենք սրանից առաջ գրել ենք ձեզ մեր խնդիրը լատիներեն այն նամակի մեջ, վոր գրել եր կաթոլիկ մի քահանա այն պատճառով, վոր մենք ուրիշ վոչ վորքե չեյինք հավատում: Մինչև այժմ մեզ չհայտարարվեց ձեր վոչ մի հրամանն ի պատասխան այդ գրություն՝ և մենք գտնվում եյինք սպասողության մեջ, ինչպես Աղամը, մեր նախահայրը սպասում եր Քրիստոսից ազատություն դժողքից: Այժմ մենք տեսնեք այդ հրամանը և ստացանք իշխան Բաբխա Տուրկեստանովի միջոցով նամակը և ակնածություն արժանի հրովարտակը, վորի մեջ ամփոփված եյին հոգու և մարմնի համար բուժիչ խոսքեր. մենք ուրախացանք և որհնեցինք ձեր թագավորության հզորությունը, մենք, լույսի վորդիներս՝ թողված խավարի մեջ: Սոքր ավետարանն ասում ե. «Ով վոր խմելու ցուրտ ջուր կը տա հանուն առաքելախնդրա վարձքը չի կորչի»: Բայց այն բարի հովիվը, վոր կվերադարձնե մեզ կրթած վոչխարը, վորին հափշտակել եր անազորության գաղանը, աղտաե և տանե

յերկնավոր հոր մոտ, նրա այս գործը վորքան բարձր և ջուր տալուց: Հետո մենք, բոլոր քրիստոնյաներս մեր հողերով և զորքով հպատակվել ենք ձեր մեծության և պատրաստ ենք մեր գլուխը դնել՝ ձեզանից դժբախտությունը հեռացնելու համար: Այն իսկ ժամանակ, յերբ մենք ստացանք ձեր մեծ հրամանները, մեզ մոտ յեկավ Շահից ուղարկված սուրհանդակը, վորի միջոցով նա հանձնում ե մեզ գլխավորությունը Աղբրեշանի վրա և գրում ե, վոր մենք գնանք լեզգիներին պատժելու: Այս պատճառով մենք զորքեր ժողովեցինք և Աստուծու ոգնությունը ոգոստոսի 20-ին կմտենանք Գանջային Այնտեղի բուրդ հայերին և թյուրքերին մենք կմիացնենք Շահի զորքերին և այնտեղից կը սկսենք պատերազմական գործողությունները լեզգիների դեմ, սպասելով ձեր մեծ հրամաններին»⁴⁾:

Այժմ դիմենք բուն արշավանքին: Աստրախանում հավաքված եր Արևելքի համար մի շատ պատկառելի բանակ—30 հազար կանոնավոր և մոտ 70 հազար անկանոն զորքեր: Հեծելազորքը ցամաքով գնաց դեպի Կովկասյան լեռները, ֆեոդալները նավ նրստեցին հուլիսի 18-ին. ինն որից հետո նավերը մոտեցան ափին, հասավ և ձիավոր զորքը և ամբողջ բանակն սկսեց առաջ խաղալ: Մինաս վարդապետն ել զորքերի հետ եր: Ոգոստոսի 3-ին Աղբախան գետի ափից Պետրոսն իմաց եր տալիս Վախթանգին իր գալուստը բանակի հետ, վոր գտնվում ե թարք տանող ճանապարհին, վորտեղից կերթա Դերբենտի և Բագվի վրա: Կայսրը պահանջում եր վճռական պատասխան՝ կարո՞ղ ե Վախթանգը հարձակում գործել ապստամբ Դոուդ-բեկի վրա. յեթե կարող ե, հարկավոր ե, ուրեմն, իսկույն գնալ նրա դեմ, իսկ յեթե չե կարող, պետք ե միջոցներ գտնե ռուսաց բանակի հետ միանալու համար: Միացման տեղը պիտի վորոշեր Վախթանգը և հայտներ Պետրոսին, վորի կարծիքն այն եր, թե այդ միացումը հարմար կլիներ, վոր տեղի ունենա Դերբենտի և Բագվի մեջտեղերը: Այդ բոլորին Պետրոսն ավելացնում եր, վոր յեթե խռովարարները (լեզգիները) փակվեն մի բերդի մեջ, պետք ե պաշարել այդ բերդը և իմաց տալ իրան, Պետրոսին⁵⁾:

Ռուսական արշավանքը, սակայն, չհանդիպեց վոչ մի արգելքի և ստացավ զինվորական զբոսանքի կերպարանք: Տեղային լեռնցի իշխողները միմյանց յետևից հնազանդություն հայտնեցին Պետրոսին: Մեկն եր միայն, վոր աննշան դիմադրություն ցույց տվեց և դրա համար ել սաստիկ պատժվեց: Ռուսները մոխիր դարձրին նրա վոստանը կազմող գյուղաքաղաքը, վոր բաղկացած եր 500 տնից: Այս հարվածը չմոռացան դադստանցի-

1) Бутков, I, с 18 - 19

2) Переписка, на иностранных языках, грузинских царей с российскими государями», СПб. 1861 с. LXXV.

1) Там-же, с. 139.

2) Там-же с. LXXVI.

ները և նրա վրեժը հանեցին, ինչպես կտեսնենք հետո, սոսկալի կերպով, բայց վոչ թե ոռւսներին, այլ տեղացի հայերին, իրեն «սարի գլավուրներին» (շեկ գլավուրներին) բերողներին: Ոգոստոսի 23-ին Դերբենտը, առանց նույն իսկ մի հատ գնտակ արձակելու, անձնատուր յեղավ. նրա նախը, ծունկ չոքած, մատուցեց նրա արծաթե բանալիները հյուսիսային կայսրին: Բազմի խանն և հայտնեց, թե պատրաստ է նույնպես հապտակվելու: Մնում էր ուրեմն, վոր զինվորական զբոսանքն իր քայլերը դարձնե դեպի Շամախի: Սակայն այսպես չեղավ:

Հասկանալի չէ այս հաղթական առաջխաղացութունն ինչ ահագին տպավորութուն պիտի թողներ մահմեդական Արևելքում: Թյուրքիան նույնպես վտառի կանգնեց: Այժմ այլևս զաղտնիք չէր, վոր Ռուսաստանը գնում էր նվաճելու Պարսկաստանը: Բայց այս բանը նույնքան անթույլատրելի չէր Ռսմանյան կառավարության կողմից, վորքան Պետրոսն էր անթույլատրելի համարում, վոր Թյուրքիան տիրանա Պարսկաստանին: Յերը Հյուսիսին-Շահը, Միր-Մահմուդի արշավանքը կանգնեցնելու համար, զիմեց սուլթանին և ոգնութուն խնդրեց, Ստամբուլում նրա դեսպանին հայտնեցին, թե կարելի չէ ոգնել մի շիայի՝ կռվելու համար ընդդեմ մի սուլնին: Այժմ, յերը սուլնինն էր հաղթել և այդպիսով շիա Պարսկաստանը, Թյուրքիայի այդ մշտական և անհաղթ թշնամին, վոչնչանում էր, դառնալով մի ժառանգութուն Ռսմանյան պետության համար, դուրս էր յեկել մի յերրորդ մեծ պետութուն, վոր գնում էր, շիա Պարսկաստանը վերականգնելու պատրվակով, նվաճելու կասպիական նահանգները: Այս վտանգի դեմ Թյուրքիան գործել սկսեց ամենայն յեռանդով: Երգրումի փաշան հրաման ստացավ անմիջապես պատերազմական պատրաստութուններ տեսնելու արագ ուժիստ: Յեվ իր այս հայացքներն ու կարգադրութունները Թյուրք կառավարութունը չծածկեց կ. Պոլսի ոռւսական դեսպանից: Ինչպես յերևում է, նրան շատ լավ հայանի յեր արդեն, թե ինչ շարժում է պատրաստվում պարսկահպատակ վրացիների և հայերի մեջ և կարծում էր, վոր ոռւսաց զորքերի յերևան գալն Անդրկովկասում առիթ կտա, վոր Թյուրքահպատակ հայերն ու վրացիներն ել գլուխ բարձրացնեն և միասնան ոռւսներին: Յեվ այսպես պատրաստվում էր մի նոր ոռւս-թյուրքական պատերազմ՝ պարսկական ժառանգության համար: Պետրոսն, իհարկե, չէր կարող չկշռադատել այս բոլոր հանգամանքները, վորից նա հանդեց այն յեղրակացության, թե պարսկական արշավանքի հայտնարեթած հանգամանքներն անհրաժեշ-

տութուն են դարձնում փոփոխության յենթարկել ծրագրի գլխավոր հիմքերը: Ձեռնարկութունը յեթե յերկյուղ էր տարածում, պատճառն այն էր, վոր նա սկսված էր շատ ընդարձակ ծավալով, վոր պահանջում էր խոշոր զորական մասեր տանել դեպի հեռավոր և սակավածանոթ յերկիրներ, ուր, սակայն, չկային այդ մեծածախս շարժումներին համապատասխանող իրական պահանջներ: Դերբենտի գրավումը ցույց էր տալիս, վոր ամբողջ ձեռնարկութունը կարելի չէր գլուխ բերել և ավելի փոքր զորաբաժիններով, այն ել խարխիս ունենալով վոչ այնքան թնդանոթները, այլ առավելապես դիվանագիտական գործողութունը: Այս նոր մտածողության տեսակետից ավելորդ էլ էր դառնում, վոր այդքան մանր գործողութունների պատճառով կայսրը յերկար ժամանակով հեռու գտնվի իր պետութունից:

Այսպիսով նա վճռում էր վերադառնալ տուն և վերադարձնել նաև բանակը: Բայց բանակի առջև այսպիսի հանկարծական վճիռը հիմնավորելու համար պիտիք էր վեր հանել և պատերազմական անհրաժեշտութունը:

Յեվ Դերբենտ մտնելուց վեց որ միայն անցած Պետրոսը պատերազմական խորհուրդ հավաքեց, ուր և հայտարարեց, թե ձեռնարկութունը պետք է վերջացած համարել, քանի վոր պայմաններն անպատեհ են նրան շարունակելու համար: Այդ պայմաններից գլխավորը պարենավորման հարցն էր, վոր դժվարության էր հանդիպել: Աստրախանից ուղարկված 12 նավ ալյուրը, հյուսիսային սաստիկ քամու պատճառով ծովային արկածի յեր յենթարկվել և թրջվելով՝ մեծ մասամբ փչացել: Հույս չկար նույնպես, վոր մթերեղենի մյուս կարավանը, վոր կազմված էր 30 նավերից, անփնա կղա կհասնի Աստրախանից: Աննպատեհ յին և կլիմայական պայմանները. շոգերի պատճառով հեծելազորքը շատ ձիաներ և կորցրել և զինվորներն ել չեն կարողանում հեշտ տանել կլիմայական պայմանները: Այսպիսով հիմնավորելով Աստրախան վերադառնալու անհրաժեշտութունը, Պետրոսն, այնուամենայնիվ, չէր լքում իր կասպիական ծրագիրը և Դերբենտն իր ձեռքում պահելու համար թողնում էր այնտեղ ոռւսական կայազոր: Անհրաժեշտ էր համարում նաև հափշտակել Բագուն, բայց ասում էր, թե այդ բանն այժմ չպետք է անել, այլ մի առանձին զորաբաժին ուղարկելով Աստրախանից: Զորքն, այս խորհրդի ընդունած վճիռների համաձայն, սկսեց նահանջել դեպի Աստրախան նախ ցամաքով, ապա և ծովով: Նահանջն սկսվեց սեպտեմբերի 7-ին¹⁾:

¹⁾ Бугков, I, с. 29—30. Соловьев, п. 18.

Հոկտեմբերի 4-ին կայսրը հասավ Աստրախան և կազմակերպելով յերկու առանձին զորաբաժին, մեկը հանձնեց գնեբրա՛ Մասլուցիին¹ Բագուն վերցնելու համար, իսկ մյուսը, գնդապետ Շիպովի հրամանատարությամբ տակ, հրաման ստացավ գնալ Կասպից ծովի հարավային ափերը և գրավել Ռաշտ քաղաքը: Պատրվակն եր պաշտպանել Գիլան նահանգը ապստամբներից (ավղաններից), բայց իսկական պատճառն եր հափշտակել մի շատ հարուստ նահանգ, վոր միայն մետաքս տալիս եր տարեկան 70 հազար փուլ¹): Այս համեղ պատառի յետևից ուղարկվող զորաբաժինը նոյեմբերի սկզբին անձամբ ճանապարհ եր դնում ինքը Պետրոսը, վորից հետո գնում եր Մոսկվա: Շիպովը կատարում եր նրա հրամանը ճշտությամբ և նոյեմբերի վերջին իր զորքով նստած եր Ռաշտում: Իսկ Մատյուշկինը Բագուն կովով վերցրեց 1723-ին:

Իսկ ի՞նչ եր անում պարսից կառավարությունը:

Թահմազ Շահը իր հոր նման անընդունակ մարդ եր: Թափառելով քաղաքից քաղաք Հյուսիսային Պարսկաստանում, նահազիվ կարողացավ հավաքել իր շուրջը 400 հոգի: Իսկ Սպահանում փակված հայրը վերջին հուսահատությամբ եր հասել: Այս անճարություն մեջ եր Թահմազը, յերբ հյուպատոս Ավրամովը առաջարկեց նրան, Պետրոսի հանձնարարությամբ, ոռոսական զորություն՝ մեղ արդեն հայտնի պայմաններով: Թահմազը համաձայնություն տվեց և իր կողմից դեսպան նշանակեց Իզմաիլ բեկ անունով մեկին, լիազորելով նրան կնքել ոռոս-պարսկական դաշնակցություն: Իզմաիլ բեկը ցամաքով ճանապարհ ընկավ դեպի Դերբենտ՝ կայսրին հանդիպելու համար, բայց նորից վերադարձավ Ռաշտ, կամենալով ճանապարհորդել այն նավերից մեկով, վորոնք տարել եյին Շիպովի զորաբաժինը:

Իսկ այդ ժամանակ վորոշվում եր Սպահանի վիճակը: Շահ-Հյուսեյինը, անողնական և ամենքից լքված, անձնատուր եր լինում Միր-Մահմուդին, վոր սկզբում ընդունում եր նրան շատ լավ, սակայն այս չեղ խանգարում, վոր նա վերջ դնե Սեֆեվիների դինաստիային և իրանով սկսե շահական մի նոր դինաստիա, ավղանականը, մայրաքաղաք ունենալով դարձյալ Սպահանը: Թահմազին յեթե մի բան մնում եր Պարսկաստանից, այդ ել մի քանի յերկիրներ եյին հյուսիսում. ինչպես կարող եր այդ յերկիրներն մի նշանավոր մասը տալ ոռոսներին: Նա փոխում եր իր միտքը

¹) Бугков, I, с. 36.

դաշնագրի մասին, քանի վոր նրա պետությունը Աստրախանի մի մասից եր բաղկացած, մեկ ել Այսրկովկասի պարսկական մասից: Ուստի Շահ-Թահմազը, հայտնում եր Շիպովին և Ավրամովին, վոր բանակցություններն այլևս ավելորդ են և ինքը յետ ե կանչում Իզմաիլ բեկին: Բայց ոռոսները, վորոնք, ինչպես յերևում ե, արգեն կաշառել եյին դեսպանին, հենց վոր վերջինս վերադարձավ Թալիշից, իսկույն նավով ուղարկեցին Աստրախան և նա գնաց, իբր թե վոչինչ չիմանալով, իր նախկին լիազորությունն իրագործելու համար¹):

Յեվ անա այսպիսի մի «դեսպանի» հետ եր, վոր 1723 թվականի սեպտեմբերի 12-ին Պետրոսը կնքում եր մի դաշնագիր, վորով պարտավորվում եր զինվորական ույժով պաշտպանել Շահ-Թահմազին բոլոր այն ապստամբներից, վորոնք գլուխ են բարձրացրել պարսից զահի դեմ: Դաշնագրի առաջին հոդվածն առում եր:

«Նորին համառուսական կայսերական մեծությունը խոստանում ե նորին շահական մեծություն Թահմազին իր բարի և մշտական բարեկամությունը և իր բարձր-միապետական ուժեղ ոգնությունը նրա բոլոր ապստամբ հպատակների դեմ, զրանց հնազանդեցնելու և նորին շահական մեծությունը պարսից զահի վրա պահելու համար, բարենաճում ե, վորքան այդ կարելի յե անել շուտով, հարկավոր քանակությամբ հեծելազորք և հետևակազորք ուղարկել պարսկական պետությունը, զորեկ նորին շահական մեծության այդ ապստամբների դեմ և անել ամեն ինչ նրանց խորտակելու համար, վորպեսզի նորին շահական մեծությունը մնա պարսից զահի հանգիստ տիրապետողը»:

Յերկրորդ կետն ասում եր.

«Սրա դիմաց, նորին շահական մեծությունը զիջում ե նորին համառուսական կայսերական մեծության ի հավիտենական տիրապետություն Դերբենտ, Բագու քաղաքները, նրանց բոլոր պատկանող և Կասպից ծովի վրա գտնվող հողերով, ինչպես նաև Գիլան, Մաղանդարան և Աստարաբադ նահանգները, վորոնք այսուհետե պիտի մշտնջենապես նորին համառուսական կայսերական մեծության կողմում գտնվեն և նրա հպատակության մեջ լինեն, վորպիսի տեղերն ու նահանգները նորին համառուսական կայսերական մեծությունն այն պատճառով ե ուզում վոր իրան ընծայվեն, վորպեսզի նրանցով պահվի այն զորքը, վոր նորին կայսերական մեծությունը նորին շահական մեծության ոգնություն ե ուղարկում նրա ապստամբների դեմ, և զրա համար ել զրամական ոժանդակություն այդ զորքը պահպանելու համար նորին շահական մեծությունից չե ուզում»:

Իսկ վերջին, հինգերորդ կետը պարունակում եր իր մեջ հետևյալը.

«Յեվ խոստանում ե նորին կայսերական մեծությունը, թե նա միշտ բաժնեկամ կլինի նրանց, վորոնք Շահի և պարսկական պետության բարեկամ են

¹) Бугков, I, с. 40—41.

և թշնամի նրանց, վորոնք Շահին և պարսկական պետութեան թշնամի յեն-
ամբողջ պարսկական պետութեան մեջ, յեթե վոր և իցե մի կողմից թշնամական
գոծողութուն լինի, կայսրը պիտի ողնե այդ թշնամութիւնները զսղելու հա-
մարձ¹⁾։

Շահ-Թահմազը չվավերացրեց այս դաշնագիրը, հայտարա-
րելով թե ինքը կարոտ չե արտաքին ոգնութեան, և յեթե ուս-
սաց կայսրը ճիշտ վոր բարեկամական վոր և ե զգացմունք ունի
դեպի Պարսկաստանը, թող վերադարձնե նրան այն յերկիրները,
վորոնք գրաված են նրա զորքերով²⁾։ Իսկ Իզմայիլ-բեկը, Ռաշա-
վերադառնալով, տեսավ վոր պարսից կառավարութիւնը վերա-
բերվում և նրան իբրեւ դավաճանի, ուստի ապրում եր ուսուց-
գորքի հովանավորութեան տակ։ Ոսմանյան կառավարութիւնն եւ
վճռականապէս հրաժարվեց ճանաչել Պետերբուրգի դաշնագիրը,
հայտարարելով թե Շահ-Թահմազը դաշնագիրներ կնքելու իրա-
ւունք չունի, քանի վոր Պարսկաստանն այժմ պատկանում և աղ-
վաններին։ Բայց ցարական իմպերիալիզմն ամուր նստած եր
իր համիշտակած տեղերում և հայտարարեց, թե չի թույլ տա վոչ
վորին մտնել այդտեղ։

Ահա Պետրոս կայսրի պարսկական արշավանքի իսկական պատ-
կերը։ Այսպէս եր նա փրկիչ դավանվում Կովկասյան լեռնաշղթայի
հարավում ապրող քրիստոնյաների մեջ։ Նրան ուզում եյին ըն-
դունել ովսսանաներով, ինչպէս մի նոր Քրիստոսի։ Բայց յեթե այդ
Քրիստոսի մեջ լինել իր ստորագրութիւնը հարգելու չափ աղ-
նվութուն, ամենից առաջ իր զենքը պիտի դարձնել հենց նույն
այն վրացիների և հայերի դեմ, վորոնց խոստացել եր ազատել
պարսկական լուծից և այդ խոստումով ել «փրկիչ» մկրտվել, քանի
վոր վրացիներն ու հայերն իրանց անջատական, զինված շար-
ժումներով պակաս թշնամի չեյին պարսկական գահին, քան
մի Դոուդ-բեկ կամ մի Միր—Մահմուդ, իսկ Պետրոսը գրավոր
խոսք եր տալիս լինել թշնամի Պարսկաստանի բոլոր թշնամի-
ներին։

Բայց այսքանը դեռ Պետրոսի «փրկչական» դեմքի ամբողջու-
թիւնը չեր։ Շուտով կտեսնենք այդ դեմքի վրա գիշատիչի ավելի
ևս գարշելի գծեր։ Այժմ մեզ հարկավոր և գնալ Գանձակի տակ
հրճվանքից պարող վիրա-հայկական բանակը։

¹⁾ П. Юзефович — «Договоры России с Востоком», СПб. 1869
с. 186—189.

²⁾ Ա. Հովհաննիսյան — «Պետրոս դի Սարգիս Գիւանենց», Եջմիածին, 1916
յեր. 16։

Յեսայի կաթողիկոսը, մի ճշմարտապատում ականատես, պատմում
ե, թե Վախթանգ թագավորը իր զորքով Թիֆլիսից ճանապարհ-
վեց ս. Խաչի տոնի մոտերքը, ասել և՛ մոտավորապէս սեպտեմ-
բերի կեսին։ Իսկ մենք արդեն գիտենք, վոր ուսական զորքի
նահանջը Դերբենտից դեպի Աստրախան սկսվեց սեպտեմբերի
7-ից։ Վախթանգն այս մասին տեղեկութիւն ստացավ շատ ուշ,
այնպէս վոր հիշատակութիւն կա, թե նա մնաց Գանձակի տակ
յերկու ամիս, ուրեմն մինչև նոյեմբերի 15-ը։ Ի՞նչ եր անում նա
այդքան ժամանակ։ Անշարժ նստած՝ սպասում եր Պետրոսի կար-
գադրութիւններին, վորպէսզի գնա նրա հետ միանալու։ Հոկտեմ-
բերի 4-ին, այսինքն այն իսկ որը, յերբ Պետրոսը հասել եր Աս-
տրախան, Վախթանգը գրում եր նրան, ընդունելով, վոր նա դըռ-
նվում և Կասպիական ծովի կովկասյան յեղեքում։

«Զեկուցում եմ ձեր մեծ դրան առաջ, վոր արշավանք սկսելու և լեզգիներին
պատերազմ հայտարարելու հրամանի հետևանքով մենք ճանապարհվել ենք և
ահա բախկան յերկար ժամանակ ե, վոր գտնվում ենք Ղարաբաղում։ Այստեղ
ինչ լեզգիներ ել վոր կան, վախից վոչ վոր նրանցից չի համարձակվում գլուխը
դուրս հանել տանից։ Սուլթանը — նա անգամ խնդրում և հաշտութեան մասին
բայց Կախիթի թագավորը, մեր թշնամին և հակառակորդը, չկամենալով վոր
մենք վորեւե ծառայութիւն մատուցանենք ձեզ, թագավորիդ, հակառակում և
մեզ, խանդարում և մեզ, բայց մենք հույս ունենք, վոր Աստուծու ոգնութեամբ
և ձեր բարերարութեամբ մենք չենք թողնի, վոր նրանք հաղթանակ տանեն մեզ
վրա։ Մենք մինչև այժմ արդեն դուրս յեկած կլինեյինք Շիրվանից, բայց մեզ
պահում և այն, վոր մենք չենք ստացել ձեր հրամանները։ Այժմ, թեև անքա-
ղաքավարութիւն և, վոր մենք խորհուրդներ տանք և մեր կարծիքն արտա-
հայտենք, բայց վորովհետեւ մեզ հանձնված և նվաճել այս յերկիրները, ուստի
և համարձակվում ենք զեկուցել ձեզ, թե այս կողմերում չպետք և դանդաղել,
վորովհետեւ այստեղի զորքերը շատ խառնված են և Աստված չանի վոր այն-
պիսի մի բան դուրս գա, վոր կփշացներ նրանց։ Յեթե թագավորն այդտեղի
զորքերի պատճառով ազատ ժամանակ չունի և յեթե այդ զորքերը պիտի պա-
հեն նրան այստեղ գալուց, թող պարեհաճե գոնե հրամայել իր զորքին գնալ
Շիրվան, մենք կճանապարհվենք այստեղից, կմիանանք, իսկ հետո զորքը կը
շտկվի Աստուծու ոգնութեամբ։ Մենք կտիրենք բոլոր հողերին մինչև Յերևան
և կաշխատենք վերջնել Յերևանն իսկ։ Իսկ յեթե թագավորը շուտով կճանա-
պարհվի, մենք նույնպէս կմիանանք նրան։ Համենայն դեպս ուր և լինենք
պատրաստ ենք զուլի գնել ցարին ծառայելու համար և կատարելապէս նրան
ենք պատկանում¹⁾։

Մինչդեռ Վախթանգը Գանձակի տակ եր սպասում տեղեկու-
թիւնների ցարից, Թիֆլիս ժամանեց սպա Խվան Տոլասոյը յերկու
հայերի ուղեկցութեամբ։ Նրանք բերել եյին թուղթ կայսրի կող-

¹⁾ „Переписка грузин. царей“, с. 142 — 143.

մից և տեղեկություն՝ նրա վերադարձի մասին: Դեսպանին ընդունեց Վախթանգի վորդի Վախուսը, վոր կառավարում էր յերկիրը հոր տեղ: Նա վհատությամբ լսեց, վոր կայսրը Ռուսաստան եր վերադարձել և այս բոլոր ուղարկեց իր հորը, Գանձակ: Հասկանալի չե այստեղ, վրացիների և հայերի միացած բանակում, վորքան մեծ պիտի լինե՞ր հուսախաբությունն ու լքումը: Ազատության համար դեռ մի հատ զնդակ չարձակված, ամբողջ շարժումն աղետալի կացության մեջ եր ընկնում, մեն-միհակ կանգնած մնալով մահմեդական վառված վրեժխնդրության առջև:

«Զինի հորով ակնկալութեան,—գրում է Յեսային համառոտախոսությամբ, կարծես կարկամած լեզվով,—և սպասաւորելոյ համբաւոյ զալստեան նորին՝ մեղք մեր յառաջընթաց եղև քան զնա՞՛)»:

Վորքան դժուրավառ եր հայ կղերական դիվանագիտության հորթային հրճվանքը, այնքան ել աղմկարար եր նրա ծայրահեղ հակադրությունը—լքումը: Յեսային դեռ շատ ճիշտ տեղյակ եր այն պայմաններին, վորոնք հարկադրեցին Պետրոսին վերադարձնել իր բանակը Աստրախան, ուստի և զսպված եր պահում իր մտորումները: Բայց անա թիֆլիսի առաջնորդ Մինաս վարդապետ Փարվեղյանը, մի տիպիք հատոր հայ կղերական դիվանագիտության, այն է՝ մի մեծահասակ մանուկ քաղաքականության հողի վրա: Մեր վերևում հիշատակած նաժակի մեջ նա գրում եր Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին:

«Երկու ամիս զորաժողով արարինք և մնացինք ի Գանձակ քաղաքն և յետոյ լուաք զլուր թէ թագաւորն յետս չոքաւ, և ազգն լեզգաց այլ և այլ բանս տարածեցին աշխարհք ամենայն իւր թէ թագաւորն ի փախուստ դառաւ, զի քաւ և մի լիցի, Աստուած մի արասցէ, չորանայ այնպիսի լեզուն և մինչ մնացինք շուրած և զլուր ի կոր դառանք, և լալ աչօք իւրաքանչիւր ի բնակութիւնս զնացին, սրտաբեկեալ և տարակուսեալ: Եւ մեք հանդերձ Վախթանգ պարոնիս եկինք Վրացսուն, գտինք զառաքեալքն ի թագաւորէն էլչիքն առ Վախթանգ պարոնն և առ ազգս մեր: Բայց լուր եղև առ յամենայն ազգս բարբարոսաց, թէ հայք և վրացիք Մոսկովու թագավորին թապին դառան և մահմեդականացն թուր են տալիս. նոքա ևս յամենայն կողմանց թշնամի դառան Վախթանգ պարոնին և մեր խեղճ ազգին. թէ՛ օսմանլուն հոռմոց տանէն, թէ՛ պարսից ազգն և թէ՛ այս անօրէն ազգն լեզգուն. յայժմուս մնացինք մեր խեղճ ազգովն որպէս բեկեալ նաւ ի մեջ ծովուն. այլ ոչ ունիմք յոյս և ապաւէն յումէքէ, նախ յԱստուած եմք յուսացեալ և ապա առ վերոգրեալ թագաւորդ, ևս առաւել քո եղբայրութիւնդ, ով վարդապետ, մին ճար արէք Աստուծոյ խաթրի և ի սէր խաչելոյն Բրիտանի, շուտով և փութով զթագաւորն Շամախի հասուր, միայն նորա անունն լինի և առին տեղն հասնի 100,100 հայազգ զինուորք առ ոտս նորա կուգամք, և թէ յետոյ մինչի մարտի ամիսն եկիք ոչ՝ զմեր ազգն բնաջինջ կանեն և զԼուսաւորչի հաւատ՝ պաթալ կանեն, ձեր աշխատանքն այլ փուշ

կու դառնայ, մեր աշխատանքն այլ յունայն կուդառնայ, յայս կողմանէ անհոգս լինի թագաւորն այլ դուն այլ որ մեր վալի Վախթանգ խանն զլիսովին կանգնած է մինչև ցմահ որդովքն եղբոր որդովքն և մեր ազգն խիզանով, որդովք և գտերօք, եղիակոպոսօք և քահանայիւք գաղուց, ոտի տակը մատաղ կու լինեմք, բայց միայն այս, որ մինչի սուրբ զատիկն կու համբերեմք, ինչ փորձանք որ գայ մեր զլիսոյն, դուք ևս շտապեցէք բարով թագաւորն Շամախի գայ, մեք գիտեմք ու ալաղգիքն, և բոլոր Հայաստուն զենահար որ այլ յետ հնկնինք, ոչ մեզ սգնութեան հասնէք: Աստուած թագաւորին յաջողումն տայ և բարի ճանապարհ, տընաշէն ի յԱստուծոյ հրամայեալ ե, ով կարէ դեմ ունել, աստուածամարտք կու լինին, անօրէնքն իբրև զկաթիլ մի ի գուլ էին համարեալ, այսքանս բաւ է յիմաստութեան բում, վերջն այս ե, մեր ձեռքն և ու ձեր ետիւն. զպատճառն ձեր գալն, մեր ազգն յարեան ծովու մեջն մնաց: Բրիտանի դատաստանին պարտական կու մնաք այսքան քրիստոնէից ազգին, դուք գիտէք, ճշմարիտն այս է, որ ես արդ արարի, թէ մինչի մարտի ամիսն կամ թագաւորն և կամ 20—30 հազար զօրք ի Շամախի չեկիք ոչ, համ մեր բանն ու մտաւհաթն կու աւերվի, մանաւանդ թագաւորին բանն այլ դժար կու լինի, թե ասեա ինչպէս օսմանլուն կու շարժի, Աստուած մի արասցէ, զԵրեւանու երկիրն դաղթ կանէ, վերջն նեղութիւն շատ կրեմք, և խղիւղապն կու դօրանայ, մեր ազգն կու փչացնէ, հազիւ 3—4 տեղ զլուխ են արել, միաբանել են նոցա զլիսու զլուխն և զմիաբանութիւն կու ցրվեն, ևս յերեւան Իրանու երկիրն բանալիքն է, քիչ ևս զահլր է մեր մաթլապն այս է, որ երեւանն ձեռք բերեմք. այլ օսմանլուն և խղիւղապն ոչ ինչ կարել չեն պաշարում, այս բաներուս թագաւորէն առաքեալ սինեօս յիվան Անգրիկն այլ տեղեկացաւ, որ ճշմարիտ է անա Ղարապաղումն կամ Թափանու երկիրն միաբանեալ հայքն յուրուրեք որ թուրք դառում են, զամենն անխնայբար կոտորում են, բայց զիւրեանքն պահում են. բայց զլուխ և տէր չունին: Աստուած առաջնորդէ, որ աստուածարեալ և աստուածապսակ ի վերոյգրեալ թագաւորն Շամախի հասնի, Աստուծով աժենայն ինչ կատարեալ է. բաւ է վե՛ իմաստութեանդ՞)»:

Իր վճռով, պահանջկոտությամբ մի կատարյալ յերեխայական վավերագիր հայ կղերական դիվանագիտության գանձարանից: Այսպես է նա յերևում: Բայց նրա գինը վոչնչություն չե: Ծիծաղելի չե, արդարեւ, այն, վոր մի Մինաս վարդապետ, Որի ընկերակիցը, ամենայն շտապողականությամբ, մինչև մարտ ամիսը, Շամախի ուղարկե Ռուսաստանի մեծահռչակ կայսրին: Բայց ինչ կարեւոր չե ասել, յերբ ինքն այս մեծահռչակը պահում եր իր ծիծաղը, վոչ միայն անհետեանք չեք թողնում այդ գրությունը, այլ, ստանալով նրա ուսանելն թարգմանությունը, հրամայում եր Փարվեղյանին շատ դրական և լուրջ վճռով հուսադրություններ, թե ինքը չի թողնի վրացիներին և հայերին անպաշտպան, թե պետք ե պինդ պահվել Վախթանգի հետ միասին: Այս միևնույն հրահանգը Պետրոսի անունից հայտարարվում եր և Պետերբուրգում ապրող հայ «յերեւելիներին»: Փարվեղյանին տրված պա-

1) Յեր. 60.

1) ԶՅՕԵ, Կ. 337—338.

տասխանի մեջ ասված էր, թե ոսմանյան կառավարութեանը պահանջել էր կայսրից հանդիստ թողնել լեզգիներին, ձեռք վերցնել նրանցից, իսկ կայսրը պատասխանել է այդ առաջարկութեան, թե ինքը համաձայն է, միայն այն պայմանով, վոր հանդիստ թողնվեն նաև Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաները, վոր նրանցից էլ ձեռք վերցնեն: Բայց վորովհետև թյուրքերն, այնուամենայնիվ, զորքեր են ուղարկել դեպի Վրաստանի սահմանները, ուստի կայսրը կարգադրել է, վոր ուսական գործ ուղարկվի Վրաստան՝ նրա պաշտպանութեան համար:

Բայց խնդրը միայն պաշտպանութեան մասին չէր: Թեև Փարսիկյանն աղաղակ էր բարձրացնում, թե հայերին բնաջինջ կանեն, բայց այդ հավարի մեջ դնում էր և մի խոշոր նվաճողական ծրագիր—վերցնել Յերևանը, վոր այն ժամանակվա պայմաններով մեջ նշանակում էր պատերազմ հայտարարել վոչ միայն Պարսկաստանին, այլ և թյուրքիային: Թեև այնպես կարելի չէ կարծել, թե այդ «մասլահաթը» յերկու Մինաս վարդապետների հղացվածքն է, բայց վոր այս այսպես չէր, ցույց է տալիս այն, վոր Պետրոսի ղեսպան Իվան Տոլստոյին էլ խոսք ունեւր այդ «մասլահաթի» մեջ, և մանավանդ այն, վոր Յերևանի կարևորութեանը չափվում էր իբրև Պարսկաստանի բանալի, մի բան, վոր չէր կարող նշանակութեան ունենալ հայերի ձգտումների տեսակետից, այլ ցուցադրում էր հեռավոր իմպերիալիստական հորիզոններ:

Այսպիսով Պետրոսը, վերադառնալով Պարսկաստանից առանց վորեւէ բան անելու վրացիների և հայերի ազատութեան համար, իբրև հաշվող քաղաքագետ, չէր ուզում, վոր սրանք կտրեն իրանց հույսը Ռուսաստանից: Թեև յերկու ժողովուրդներն էլ թողնված էյին ճակատագրի կամքին, բայց հաճոյական ժպիտներով նրանց խաբելը միշտ էլ գործադրութեան մեջ մնաց:

Պետք է շեշտել այստեղ, վոր Պետրոսն այս կողմից առանձնապես ուշադիր էր դեպի հայերը, վորոնց վրա կարծես սիրահարված էր և վորոնց հուսադրելն ու խոստումներով կերակրելն ավելի դրական և հաճախակի յերևույթի կերպարանք էյին ընդունում մանավանդ Պարսկաստանից վերադառնալուց հետո: Այսպես վարվելու գաղտնիքը մենք շուտով կիմանանք: Վերաբերմունքը դեպի Վախթանգ թագավորն այսպես չէր, և այս վարմունքի մեջ Պետրոսը հանդես է գալիս քաղաքական ձեռնածուի դեմքով, վոր ամենայն հարազատութեամբ պատկերանում է պաշտոնական գրադրութեանների մեջ:

Վերադառնալով Թիֆլիս, Վախթանգը գտնում էր այդտեղ կայսրի ղեսպան Իվան Տոլստոյին, վորի բերած հրովարտակի մեջ ասված էր հետևյալը:

«Չնայած այն բարեկամութեան, վոր վաղ ժամանակներից գոյութեան ունի Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մեջ, այն հալածանքներն ու մնասնեքը, վորոնց մի ժամանակներից է վերջինթաղվում են ուսանալատակները պարսիկների կողմից, իսկ վերջերումս նաև նրանց կարողութեան թալանումը, վոր մի քանի միլիոնների վնաս է, ստիպելին մեզ դիմել Շահին և պահանջել բավարարութեան, բայց վորովհետև մինչև այժմ մենք պատասխանել չունենք, հորեմօր է դիմել զենքին»:

Թագավորը հանձնարարում էր պրինցին (Վախթանգին) Շահի հետ հարաբերութեանների մեջ մտնել, բացատրել նրան, ղեսպանի միջոցով, թե չկամենալով թշնամի լինել նրան, այլ, ընդհակառակը, պատրաստ լինելով ոգնութեան հասցնել նրան ներկա պայմանների մեջ, ինքը, պրինցը, պահանջում է միայն զիջել կասպից ծովի նահանգները, վոր հնարավոր է մանավանդ այն պատճառով, վոր Դերբենտ քաղաքը գտնվում է ուսաների ձեռքում, իսկ մյուս նահանգները գտնվում են Դոուդ-Բեկի ապստամբների տիրապետութեան տակ, վորոնք, ինչպես լսվում է խնդրում են մի ուժեղ պետութեան հովանավորութեանը, այնպիսի մի պետութեան, վոր վաղուց աչք ունի գրած Պարսկաստանի վրա: Թագավորը նույնպես առաջարկում էր պրինցին, յեթե նա բարի կհամարե, պահանջել իր և բոլոր քրիստոնյաների ազատումը և զիջումը Ռուսաստանին, վորի համար համաձայն էր ոգնել Շահին ապստամբների դեմ և խոստանում էր զորք տալ, բայց այն պայմանով, վոր Շահը նախապես ուղարկեր մի լիազոր դեսպան դաշնագիր կապելու համար, վորի հետ բանակցութեաններ վարելիս ուսական մինիստրները կխոսեն և Վախթանգի գործերի մասին, յեթե միայն նա այդ ցանկանում է և այս մասին նախքը պիտի հայտնեն¹⁾:

Հիմա յեւ այսպես էր ձևափոխվում կովկասյան քրիստոնյաների մեծախոս «փրկիչը»: Խոստումներ էր արել զորքով գալ ազատել անհավատների լուծի տակ տանջվող հավատակիցներին. այժմ փոքրիկ Դարթալինիայի տիրապետողին, վորին նույնիսկ թագավոր չէյին ճանաչում վոչ նա ինքը, վոչ էլ Պարսկաստանը. գնա շաղանակներ հանն կրակից ուսական իմպերիալիզմի համար, պահանջելով նրան՝ զիջել կասպիական նահանգները: Դրա հետ Վախթանգը կտրող էր, յեթե կամենար, պահանջել Շահից

¹⁾ «Перепис. груз. царей с рус. госуд.» с. LXXVI—LXXVII.

ազատութիւնն բոլոր քրիստոնյաների համար, այն պայմանով, սակայն, վոր նրանք բոլորն եւ զիջվեն Ռուսաստանին: Այս թուղթը գրելու ժամանակ վոչ գնդապետ Շիպովի զորաբաժինն եր հաստատվել Ռաշտում, վոչ եւ Իզմայիլ-բեկի ռպերետային դեսպանութիւնն եր սարքվել, սւտի կայսրը, Վախթանգին հանձնելով պահանջել Շահից վոր ուղարկվի դեսպան պաշնագիր կնքելու համար, այստեղ միայն վորդորութիւնն եր անում Քարթալի-նիային, ասելով թե բանակցութիւնների միջոցին խոսք կանեն նաեւ Վախթանգի զործերի մասին, յետեւ միայն նա ինքը կամենա:

Վախթանգն, իհարկե, այն աստիճան անդիտակներից չեր, վոր չտեսներ թե իր առջեւ կանգնածը «փրկիչ» չեր, այլ մի պարզ թագաւիր խաբերա: Բայց ինչ կարող եր անել նա, շրջապատված լինելով բազմաթիւ թշնամիներով, մի յերկրում, վոր անընդհատ կեղեքվում եր ներքին ընտանեկան յերկառակութիւններից, ծիծաղելի կլինէր մտածել անգամ պահանջողի դերում յերեւելալ Իրանի շահ նշահի առջեւ, վորի հպատակն եր, վորի ստրուկ պաշտոնյան եր, իր գլխի վրա շատ հաճախ փորձած եր նրա բռնակալ բռունցքը: Յեւ ինչ եր մնում անել այդ մարդուն, յետեւ վոչ նորից խնդրել ցարին, իր հույսերն ու ակնկալութիւնները թափել նրա առաջ: Պատասխանելով նրա նամակին, Վախթանգը վոչինչ չեր ասում նրա դիվանագիտական հանձնարարութիւնների մասին և գրում եր.

«Հետեւյալն ենք զեկուցում ձեր բարձր դրան առաջ: Դուք շնորհ եք արել մեզ ուղարկելու ձեր բոյարին Իվան Անդրեեւիչին (Տոբատոյ), մենք իմացանք ձեզանից յեկած հրամանները, յերջանիկ թագաւոր: Մինչեւ նրանց ստանալը մենք զորք եյինք հավաքել և մոտենում եյինք Գանձակին և սպասում եյինք նրանց (այսինքն հրամաններին), վոր գնանք այնտեղ, ուր կհրամայեր թագաւորը: Յեկավ Իվան Անդրեեւիչը, բերավ խնդրած տեղեկութիւնները և նրանց ցուցմունքով մենք իսկույն յետ վերադարձանք, թեկ սրանով Շահին վրդովմունք պատճառեցինք: Կախեթի թագաւորն ապստամբից մեր դեմ, իսկ սուլթանն իրան վերավորված զգաց և սկսեց սպառնալ մեզ. բայց մենք պատրաստ ենք մեր գլուխը տալ ձեզ հովատարմարար ծառայելու համար և ինչ եւ պատահե մեզ, մենք այդ կընդունենք իբրեւ նահատակութիւն, միայն թե կատարված լինի այն, ինչի վրա դուք բարեհաճել եք հրամայել վոր հույս դնենք և ակնկալենք իբրեւ վորդորութիւն: Խնդրում ենք ձեզ, մեծ թագաւոր, կատարել այն, ինչով վոր մեզ հուսադրել եք և չթողնել մեզ, տառապյալներին: Այն նամակը, վոր դուք ուղարկել եք մեզ այն մարդու ձեռքով, մենք ուղարկեցինք Շահի որդուն, վումն Շահդադեյի, հուսալով թե գուցե դրանով մենք առ ժամանակ ևս կազատվենք նրա թշնամական արարքներից: Մենք նույնպես սուրհանդակ և նամակ ուղարկեցինք սուլթանին, վորի մեջ մենք զեկուցում ենք այն, ինչ համապատասխան եր և պետք եր ասել: Հույս ունենք ձեր բախտով ազատվել այս անգամ պատերազմից և խափանել նրանց դիտավորութիւնները: Կա դար-

ձյալ Կախեթի թագաւորը, բայց մենք, յենթադրում ենք, վոր ձեր ույժի միջոցով մենք թույլ չենք տա, վոր նա գերակշռութիւն ունենա մեզ վրա: Խնդրում ենք ձեզ մի անգամ ևս, և հեռվից թագաւորին յերկրպագելով, վոր յետեւ ձերը մեզ սղանեն և թույլ չտան վոր գաք այստեղ, հրամայեցեք վոր մեզ մոտ յերեւա, վորքան կարելի յե շուտ, հեծեւազորքի մի բաւականաչափ զորաբաժին: Վոր մեզ ոգնե և պահպանե, ինչ հույս ունենք մենք և այս յերկիրը»:

Բայց այս բոլոր ակնկալութիւնները բոլորովին զուր եյին: Պետրոսի խոստացած ոգնական զորքն այնպես եւ յերեւք չերևաց Վրաստանում: Նույն իսկ Իվան Տոբատոյը, վոր դեսպանի պես մի բան եր Վախթանգի մոտ, հեռացավ Թիֆլիսից: Յեւ Վախթանգն իր ստեղծած ամբողջ զործով, այն և հայ-վրացական միացած զինվորութիւնը մնաց մեն-մենակ «ռուսներին բերողի» աղետալի համբավի ազդեցութիւն տակ, վոր սկսեց փոթորկել մահմեդական աշխարհը, մանավանդ Պետրոսի զժրախտ, փախստանման նահանջից հետո: Այս առաջին անգամն եր, վոր կովկասյան քրիստոնեյութիւնը պիտի հատուցում տար ռուսներին բերելու համար: Այս հատուցումը մարմնացավ շատ ծանր, յերկարատե զոհողութիւնների մեջ, վորոնցից ամենաառաջինն եր, գուցե և ամենացավալին ինքը, Վախթանգն իր ամբողջ ժողովրդի հետ:

Ռուսական արշավանքը և Վախթանգի շարժումը Թիֆլիսից Գանձակ մեծ անհանգստութիւն եյին պատճառում առաջ ու առաջ ոսմանցիներին, կարծել տալով, թե ռուսների իսկական նպատակն և պարսկական հողերի վրայով անցք ունենալ՝ Թյուրքիայի վրա հարձակվելու համար, և վրացիներն ու հայերը պիտի առաջնորդեն նրանց: Երզրումում սկսվում եյին շտապ պատերազմական պատրաստութիւններ: Երզրումի փաշան պահանջում եր, վոր ամբողջ Վրաստանը հպատակվի սուլթանին և նախազգուշացնում եր, թե հակառակ դեպքում նա հրաման ունի սուլթանից ալեքանդրեւ և քանդելու Վախթանգի յերկիրը: Նույն փաշայի դեսպանն ասում եր, 1723 թվի ապրի 2-ին, Եջմիածնի կաթողիկոսին.

«Էս ամիսիս ախիյումն կամ թէ մայիսի ամսաւումն վեր կը կանք կը կանք էս երկիրն կը զաֆտենք և սոցայ մեծ խաբարի կը տանք. մին էլ մեր կաթողիկոսին կասի՝ թէ դու էլ մեծ սուլի տեր աս որ Ըռուստին խեռ մին աս դառցել. էսչանք խայ աս կանգնացուցել՝ որ ասում ան՝ թէ 60 հազար խայ հարազով հաղիւր ան՝ որ քոյ խոսկոմն ան խայերն վեր ան կացել, դու էլ շատ նեղութիւն կը քաշես էս պատճառիւ որ ուզես Ըռուստին էս ձեր երկրումն բերէս մեր երկիրն»¹⁾:

Ահա ինչ լուր եյին բերում Կարսից.

«Մեր կաթողիկոսն գրել եր Ղարսու մեր խայերին թե մեռոն պիտի օրհ-

¹⁾ «Ժամանակագրութիւն Պետրոսի Սարգիս Գեղանեցի» («Կոռնիկ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1863, յեր. 195):

նեմ ու խաչ օր եկեք յուխա: Ղարուս փաշին զազաղայ արար՝ որ օսմանցուն քաղաքի թալ չը գնայ էջմիածինն և ասաց թե՝ ձեր կաթուղիկոսն Ըսուստին խեւ միտմովիւ այ և Ըսուստին բերել այ Ղարաշի երկիրն՝ որ գտն մեզ վրայ: Կարգայ էդ մահանովն ուզեք զընեք, ձեր վանքումն աղօթք տեք, վոր մենք վարթաթափ լինենք: Դուք ուրախացներ, մենք ձեր կաթուղիկոսին հաստնք թողելէց չենք¹⁾:

Վերջապես մի յերրորդ վկայութիւն.

Բայեռազտի քուրթի բէկին խաբար կը տանէն թէ Ըսուստին եկել այ՝ Յաւստին զաֆուել այ և էլլի այ ուղարկել որ էջմիածնումն նստած այ էս բեզն վաթութենէն միմադը կուղարկի էջմիածինն կաթուղիկոսի կուշտն՝ թե տեսնի էս խաբարն աղօթք այ, թե սուտ, և կաթուղիկոսին էլ կասի՝ թէ մեր բէզն քեզ չտո բարե կոտի ասում այ՝ թէ յեփ ըսուստին գոյ, թողուս ոչ՝ որ մեզ գաբար խասացանեն, որ ես իմ էլլիս խայ կըդառնանք, քոյ ժողովուրթն անք և կաթուղիկոսն այս ջուղապը կը տայ՝ թէ Ըսուստին էս երկիրը չե եկել և լսել էլ չեմ թէ էս տեղեքս այ գալման և էդ խաբարանոցեն խաբար չունեմ և իւր քրիստոնեայ դառնալն խամար տեսն թէ եթէ Ըսուստին ախիցն աս քրիստոնեայ դառնալն, ես Ըսուստին բաներին մոնչ խաբար ամ, մոնչ լսել ամ: Օսմանլուն էս ֆանգօֆն ուզում այ եղել՝ որ մեր կաթուղիկոսին սրտ խմանայ և մեր խեղճ ողորմելի Հայոց ազկն կրակ գցի և վաթթաբաֆ արի²⁾:

Այսպես եյին սուսնինները: Թեև նրանց և շիաների մեջ թշնամութիւնն անցնում եր ամեն չափ ու սահման, բայց հարցը յեկա՞վ հասավ ուսանելին բերող քրիստոնեայաներին, նրանց մարտակառն ճակատներն այդ համիսլամական ընդհանուր վտանգի դեմ սկսեցին հաճախ միանալ մի դժի վրա: Մենք գիտենք, վոր Վախթանգի անհաշտ թշնամին Կախեթի Մահամմեդ-Ղուլի-Խանն եր: Գանձակից վերադառնալուց հետո նրան միացան և Գանձակի, Բորչալի, Ղազախի խաները և մի ընդհանուր ամրաստանապիր զրկեցին Շահ-Թահմազին Վախթանգի դեմ:

Եթէ խորհեալ է զազատամբութիւն ի բէն միարանէ ընդ ինքեան զազգն հայոց և վրաց, և դեսպանս արձակեալ առ Թաղաւորն ուսաց զի եկեալ ախիցն աշխարհին քոյ Արդ՝ զոր ինչ հաճոյ է յաչս քո, հրամայեցես առնել Իսկ նորաբուսիկ անխոհմն այն գրեաց հրովարտակ եթէ գերկիրն Կախեթու և Թաթարայ որ է Տփլիս բոլոր թումանօքն վրաց, ետու Մհամետ զուլի խանին և զամենայն գլխաւորս և զօրս Գանջալու, Երևանու և զայլս և զվերոյ գրեալօն ետու նմա ողնական, ահա պահանջեմ ի ձեռն զՎախտանէն և կամ զզուլս նորին: Վաղվաղակի յղեալիք տա իս³⁾:

Սկսվեցին ազդամիջյան կատաղի կռիւները, վորոնք ամբողջ յեթու տարի քարուքանդ արին վոչ միայն Գաթախիսիան, այլև Կախեթը և վորոնց մանրամասնութիւններով մենք այստեղ չգրադվել

1) Անդ., յեր. 193:

2) Անդ., յեր. 197—198:

3) Յետայի, յեր. 62—63

չենք կարող¹⁾: Շեշտենք այստեղ մի նշանավոր հանգամանք: Չի կարելի ասել, թե այդ անխնա ընդհարումները չեյին կարող վերջանալ փոխադարձ համաձայնութեամբ և հաշտութեամբ: Մենք ունենք փաստ, վոր նույն այդ դարոված Մահամմեդ-Ղուլի խանը եջմիածնից իր մոտ եր տանում հայոց կաթողիկոսին՝ իրան Վախթանգի հետ հաշտեցնելու համար: Բայց հաշտութիւն չեք կայանում, վորովհետեւ մեջ տեղ, մի կողմի համար, ամեն զգուշութիւն, ամեն զիջում ավելորդ, նույն իսկ փաստակար եր դարձնում անվերապան, կույր հավատը դեպի ռուսաց թագաւորը, վոր հմայք, պաշտամունք եր դարձել վախթանգյան կողմի վրացիների համար:

Ահա մի խոշոր ապացույց, վոր տալիս են հայերը և վորի պատմողը դարձյալ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն և.

«Պապանէ որդի Աթամէն, — գրում և նա, — որ Մամուզ-գուլի սանդուղ-դարն այ, Կախեթու արեկ Յարեան ասաց՝ թե Մամուզ զուլի խանն²⁾ ինձ էլլի դասուրի ուղարկեց հայոց ասկարի մեծայորին կուշտն՝ թէ խանն ասում այ էս ինչ բան այ վոր դուք ասում եք, եկէք ինձ հնազանդեցեք, ինչ ձեր մօթ-լարն այ, ես կը տամ. մեծութիւն, փող, երկիր, ձեր ամենայն մօթլարն ես հասիլ կանիմ. թաք լինի՝ ինձ հնազանդեք և իմ խոսն լսեք. Հայոց ասկարին մեծայորն այս ջուղարն արեա՞ թէ մեզ մոչ մեծութիւն, մոչ փող, մոչ երկիր այ լազում. մենք քեզանէ մոչինչ չենք ուզում և քեզ ճանաչում չենք. մենք մեծ եփռայտօր թագաւորին խամար ենք բոլորվել. մենք նորայ ծառայ ենք, նորա ուղուրով ճանապարս անք ախանում և նորայ մարդն տնք: Աստուծոյ ողորմութեամբ՝ թէ մեծ եփռայտօրն արեկ էս երկիրն՝ կու գնանք ուր կուշտն կամ թէ ինչպես յուրմ կտաի՝ էնպես կառենք: Եթէ Աստուած մի արտացէ՝ թէ մեծ եփռայտօր թագաւորն գոյ ոչ էս երկիրն կամ թէ մեզ խամար մին ըտն չը գրի, որ ուր ողորմելի ծառէն մոռանայ, մենք ինչպես որ բոլորվել անք, ել էնպէս կը ցրվենք, յամենք մեր տեղն կը գնանք: Մամուզ-Ղուլի խանն եզ ֆիքրն առի ոչ որ՝ մենք նրա հնազանդող չենք³⁾:

Մահամմեդ-Ղուլի խանը բարկանում և այս պատասխանի վրա, Կախեթի և Յերևանի զորքերը միացնում և իրար հետ և ուղարկում և հայ զորքերի վրա: Վերջիններս ջարդում փախցնում են խանական զորքերը, վորոնք իրանց պարտութեան վրեժը հանում են Գեղարքունու անմեղ հայ ազգաբնակչութիւնից:

«Հ հազար ջանիցն իվել թէ մեծ, թէ պստիկ կին, մարդ, մինչև կաթնայ-կիր տրախայ խային ջառթել, որչանք ապրանք, կին, խիզան կը քաշեն, կը բերեն Յարեան:

Այսքանով բանը չե վերջանում:

«Յարեանայ նայիրն և թուրքերն՝ որ կը լսեն թէ Խայի ասկարն ուրէնց

1) Մանրամասնութիւններ տալիս և՛ Ս. Иоселиани — «Истор. вэзг. на гос. Грузии под влад. царей магометан», с. 74—80.

2) Կախեթի թագաւոր:

3) «Կոռնի», յեր. 200—201

ասկարին չառնել այլ, ինչպիսի պաշտամբն արարին՝ թէ դեղի Սայէրին թե քաղաքի Սայերին թաղանէն, կին, երեխայ և խնամք քաղին և մարդ սպանելն, որ Սայէրն ցերեկով կարել չեն ելել տունէ դուռ դուռ, որ շատ նեղութիւն կը տան խեղճ ողորմելի խայէրոցն: Էս ողորմելի Սայէրն կը տեսնեն որ էլ ճար չը կայ, նեղութիւնն օր ըստ օրէ ինչիւման ալ, շատ դեղ և շատ մարդ խնամով փախան գնացին Օսմանցու երկիրը»¹⁾:

Այս առաջին ծանր դոհերն եյին, վոր տալիս եր հայ աշխատավոր ժողովուրդը ոռոսական ցարիզմին, շնորհիւ այն հանգամանքի, վոր հայ կղերական դիմանադիտությունը և հայ խոջայական կապիտալն իրանց համար մոլեգնոտ պաշտամունք եյին դարձրել այդ ցարիզմը՝ նրանից վողորմություն մուրալու համար: Զե՛ վոր այդ կղերականությունը ազդեցության ստեղծած մի ինչ-վոր յերկնքում դրել եր մի ամենահզոր, ցարանման աստված, վորից մի կտոր բարիք գլխելու համար հրամայվում եր զոհ մատուցանել, այսինքն անմեղ ու անճար անասուններ մորթոտել:

Բայց հայ ժողովրդից միայն մորթվել չեր պահանջվում: Կասպիական ձեռնարկությունը ցարական Ռուսաստանի առաջին արշավանքն եր դեպի Առաջավոր Ասիա և այս առաջին շարժման մեջ հայերը յերևան են գալիս մի դերի մեջ, վոր այնուհետև մինչև վերջ դառնում և նրանց հատուկ արհեստը: Այդ՝ ցարական լըրտեսների դերն եր: Մենք մասնավոր, պատահական լրտեսությունները չունինք ի նկատի, այլ կազմակերպված, սխտեմի վերածված լրտեսությունը, վորի իրացնողները դարձյալ նույն հրամայող ույժերն եյին—կղերը և կապիտալը:

Յերբ Շիպովի փոքրիկ զորաբաժինը առանց վոր և և դիմադրության գրավեց Ռաշտը, անհրաժեշտ համարվեց, վոր չափազանց հեռու գնացած և անծանոթ, թշնամարար տրամադրված մի ժողովրդի մեջ գործելու պաշտոնն ունեցող զորքն ունենա իր լրտեսությունը, վորի համար ամենահարմար ազգազրական տարրը հայերն եյին: Կազմակերպող դառնում եր Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը, վոր 1723 թվի ապրիլին Ռաշտ եր ուղարկում վաճառական Պետրոս դի Սարգիս Գիլանցիին իր 15 մտերիմների հետ, ուրեմն մի ամբողջ խումբ, վոր սկսում եր լրտեսել վոչ միայն Պարսկաստանը, այլև թյուրքիան: Այդ լրտեսության հետևանքն և Գիլանցիի շատ հետաքրքրական այն գրությունը, վորին մեզ գտնում տվել են «Ժամանակագրություն» անունը և վորից մենք իսկույն մեջբերումներ արինք: Հայերի այս լրտեսական դերն ել, իհարկե, չեր կարող դուր գալ այն մահմեդական ազգերին:

¹⁾ Անդ:

վորոնց հետ նրանք ապրում եյին, այլ պիտի մշտական կասկածի, անվստահության և վրեժխնդրության աղբյուր ծառայեր նրանց ընդդէմ հայերի: Ինքը Գիլանցիներ հաստատում և այս՝ իր գրության վերջում, ասելով.

«Ափսոս որ մեր ձեռն թամամ Ղզլբաշի երկիրն և Օսմանցու երկիրն յըռ-շակվեց թէ Ֆլան Ֆլան Սայէրն Ըռուտի թագավորին դուլ ան դառցել՝ որ արունանիս ծըծում ան եթէ Աստուած մի արացել՝ մեղ մին բանի վերայ չը դրեր, որ մեղ ըռուսիսթ ելավ՝ էլ կարել չենք էս երկրումն ման գու, որ թէ ձեռն ընկանք՝ մարդի պէս չեն ըսպանում շան պէս կը ըսպանեն»¹⁾:

Զնայած, սակայն, այս մեծ վախին, հույսը «մեծ եփռայտորի» վողորմության և ամենազորության վրա այնքան կուրացրեց ազգասեր խոջային, վոր նա ձեռնարկեց մի ավելի ևս վտանգավոր գործի, այն և՛ իր հաշվով կազմակերպեց 70 հոգուց բաղկացած մի հայ կամավորական խումբ և դրեց ոռուս հրամանատարության տրամադրության տակ՝ հետախուզական պաշտոն տանելու համար բուն պարսկական յերկրում, ուր հայ ազգաբնակչությունը չափազանց ցանցառ եր: Այս կամավորական խմբին ոռուսները տվին «Հայկական Նսկադրոն» կամ «Շկադրոն» անունը, վոր հետո մեծացավ, հասավ մի քանի հարյուր հոգու և տեղափոխվելով Հյուսիսային Կովկաս, շատ նպաստեց, վոր ալդտեղ, մերձկասպիական տափարակներում կազմվեն մի քանի հայ առևտրական գաղութներ:

խոջայական կապիտալի կազմակերպչական գործունեությունը հայ կամավորական շարժման սկզբնական շրջանում այսպես և ներկայացվում մասնակցող խոջաներից մեկի նամակի մեջ.

«Ինչպես խուզարկու խմբի, նույնպես սկզբում նաև հայկական Նսկադրոնի պարենավորման հոգան ամբողջովին ընկնում եր գործը կազմակերպողների վրա, և ամենախոշոր զոհողությունն անողն այդ ուղղությամբ հենց Պետրոս Գիլանցին եր: Նա եր հայթայթում խմբի համար պատերազմական մթերքներ. նա եր, վոր կերակրում եր իր միջոցներով գրեթե բոլորին. «նրանց, վորոնք չքավոր եյին մեր մեջ—գրում և Մինաս վարդապետին Գիլանցիի գործակիցներից մեկը, — բոլորն ել, ինչպես դիտես, կերակրում եր ինքը պարոն Պետրոսը. ինչքան փող և ապրանք ուներ, բոլոր ել ծախսեց ու շատ պարտքերի տակ ընկավ, քանի վոր յոթանասուն և չորս ձիավոր եր կերակրում նա»:

Կրելով այսքան ծանր զրկանքներ, Գիլանցիներ իր մարդկանցով կատարում եր ոռուս զորքի համար կարևոր գործեր:

«Ինչպես քեզ հայտնի յե, — կարդում ենք Մինաս վարդապետին ուղղած նույն գրության մեջ, — շատ ծանր են տեղիս պայմանները, յերկիրն անտառապատ և և ճահճոտ՝ բացի ուրիշ անհարմարություններից. հետախուզության մասին յեղած գինվորական կանոններով վոչինչ չի կարելի անել այստեղ: Մեզ գտնում ողն ել վատառողջ և ոտարները չեն դիմանում այստեղ, իսկ մահմեդականները այնքան լավ տեղյակ են այստեղի սովորություններին ու այնպես

¹⁾ «Կոռունկ», յեր. 211—212:

դիտեն վարվելու յեղանակները, վոր յերբեմն հարյուրով ջարդում են յերկու հազարին, վորովհետև տեղը խուլ է, և յեթե չը լինեւ մեր հայոց գործը, հայտնի չի Աստուծուն, թե ինչ ծուղակներ կը պատրաստեն մահմեդականները»¹⁾։

Յեւ իրանք՝ մահմեդականները շատ լավ հասկանում էյին այս, ուստի ասում էյին.

«Յեթե չը լինեյին մեր մեջ հայերը, յեթե ականատես չը լինեյին նրանք մեր գործողություններին ու չիմանային մեր լեզուն, մենք վաղուց ջարդած կը լինեյինք Ռուսաստանի գործերին»²⁾։

Ժիշտ այսպիսի հայտարարություն անում եր 105 տարի հետո պարսից Ֆար-Ալի-Շահը ռումանյան սուլթանին 1826—1828 թվականներին պատերազմի հետևանքով, ինչպես կտեսնենք իր տեղում։ Յեւ ազատվելու համար իրանց քթին բուսած վտանգից, ռաշտեցիները զանազան տաջարկություններ էյին անում Գիլանեցի կամավորներին։ Նույն նամակագիրն ավելացնում եր, թե թշնամին քանիցս խոստացել և Գիլանեցին և իր գործակիցներին մեծամեծ պատվանշաններ և նույնիսկ առանձին իշխանություն, միայն թե նրանք յետ կանգնեն իրանց ռուսասեր քաղաքապետությունից։ Սակայն Գիլանեցին չե հրապուրել նրանց խոստումներից և վոչ մեկը։

Այսքան ջերմեռանդ և ինքնազոհ եր, հենց առաջին խակ րոպեյից, հայերի մեջ սկսված նոր պաշտամունքը, անվանենք նրան ցարապաշտություն։ Այս կրակոտ շապիկի մեջ ել նա մնաց մինչև վերջը։ Այդ մի ամբողջ դարավոր տրագիկոմ եր, վորովհետև այդ հրաբորբոք պաշտամունքից հայ ժողովուրդն ոգուտ չստացավ։ Այսպես եր այս սկզբնական բռնկման հետևանքը։ Այսպես յեղավ և միշտ։

Միևնույն անհաշտ և անվերապահորեն ինքնավստահ վարքագիծն ընդգրկած ուներ և Վախթանգյան Քարթալինիան։ Մեր աղբյուրը խոջա Գիլանեցը գրում ե.

«Մամադ-Ղուլի խանն մարդ աղարկեց Վախտանկ խանին կուշան՝ թէ ինչ այ քո մաթլարն, եկ խաշովենք, ախպոր պէս միայլորդենք, մեր երկիրն պախենք և շահին էլ օգնութիւն առենք՝ վոր նայ էլ խեղջ այ. մին էլ որ ուղեմ յիմանամ՝ թէ դու ինչ ֆերումն աս և քոյ սրտինն ինչ այ և ինչ մասացում աս, ինձ ասա, որ ես էլ էն մասապն պախեմ. եթէ քուրթ աս՝ քեզ խեւ քուրթ ամ, եթէ քրիստոնեայ աս՝ ես էլ քեզ խեւ ամ. ինչ այ քոյ կամբըն՝ ինձ ասայ։ Վախտանգ խանն էս ջուղարն այ տվել թէ ես քեզ խեւ խաշուման չեմ և քոյ խոսկին էլ ըրտաղայ չեմ առում։ Ինչ մտկի տեր որ կամ և ինչ ֆերի վերայ՝ որ կամ՝ քեզ պետք չե որ խաբցանես։ Էն գործկին վերայ որ ես կամ, ենտուր

վերայ շատ հաստատ ամ և Աստուծոյ շաղավաթոյն քոյ ֆիքրն էլ կառնեմ Մամադ Ղուլի խանին էս խաբարն էր աղարկել»¹⁾։

Յեւ այն ե լինում այս տեսակ հարաբերությունների հետևանքը, վոր Կախեթի թագավորը, չկարողանալով հաղթել Վախթանգին պատերազմի մեջ, գնում-բերում և լիզզիներին իր ոգնության, վարձ խոստանալով նրանց ավարի տալ հարուստ թիֆլիսը։ Վախթանգը պարտվում ե, փախչում, թիֆլիսն ավերվում ե։ Բայց Մահամմեդ-Ղուլին ել չե վայելում իր այդ սարսափելի հաղթությունը։ Նրա Կախեթն եր, Քարթալինիան ել զրավում են ռումանցիները, սկսվում ե կատարյալ անիշխանություն և յերկիրը քար ու քանդ և դառնում ահուկ չափերով։ Բոլոր այս ժամանակ Վախթանգը, հաստատ բնավայր չունեցող, թափառական, աղերսանքներ եր ուղարկում իր սրբությունը, իր պաշտամունքը կադմող Պետրոսին, փրկություն խնդրում։ Բայց հյուսիսային «փրկիչը» բավական եր համարում, վոր մի անգամ արդեն յեկել եր կովկաս-Քաղաքական հանգամանքներն այնպես էյին դարսվում, որ նա իր իմպերիալիստական անհագության կեր պիտի տար այդ գթություն աղերսող դժբախտ թագավորին։

Հայերը մնում են մենակ մահմեդականության ալեծուփ ծովի մեջ։ Ղարաբաղը դեռ ուսական պաշտամունքի դրոշակն ունի բարձրացրած իր լեռների գագաթներին և դեռ հաղթական զենք ունի իր ձեռքին։ Հայ զինվորությունը ճակատած եր տեղական թուրք և այլ մահմեդական ցեղերի դեմ, վորոնք իրանց հերթին ճակատած էյին այդ «ուսա բերողներ»-ի դեմ։ Կռիվը մանր եր, տեղային, ազգամիջյան։ Նրա կիրքն եր՝ բնաջինջ անել, վոչընչացնել զիմացիներն, կամ, ինչպես, մեր ժամանակներում դաշնակցականները ձևակերպել էյին այս բովանդակությունը յերկու, գրեթե կրոնական բացատրություն վերցնող բառերով — մաքրել-սրբել։ Իրար բնաջինջ էյին անում ավելի կամ պակաս աջողությամբ։ Այսպես եր մանավանդ Դավիթ-բեկի գործունեյությունը Հարավային Ղարաբաղում։ Մեզ հայտնի չե, թե այստեղից ինչ տեսակ զիմումներ էյին անում ռուսաց կառավարության, բայց հավանական ե, վոր այդ զիմումներն ել նույն իմաստն ունենային, ինչպես Հյուսիսային Ղարաբաղից ուղարկվողները, այն ե՝ թե վորպիսի աջողություններով և հայ զինվորությունը մղում տեղային փոխադարձ բնաջինջման կռիվները։ Ասել թե հայերը, յեթե միշտ ել նրանցը լինեւ աջողությունը, պիտի կարողանային խաղառ վոչնչացնել իրանց շրջապատող մահմեդական ազգաբնա-

1) Ա. Հովհաննիսյան — «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեցի», յեր. 11.

2) Անդ, յեր. 13.

1) «Կոռնիզ», յեր. 201—202

կոթորակներ, իհարկե, չէր կարելի, քանի վոր հայ գինվորութիւնը, չնայած վոր նրա թվական կազմի մասին չափազանց քիչ տեղեւորութիւններ ունէր, չէր կարելի որ այդքան մի խոշոր և յերկարատե գործի համար: Ուստի բնականորեն շարունակ կանչվում էր «մեծ եփուստորը»:

Մինչև այստեղ այդ կանչողի դերի մեջ մենք շարունակ տեսնում եյինք Յեսայի կաթողիկոսին: Բայց 1723 թվի մարտ ամսից այդ դերի մեջ ել մրցակից եր հանդիսանում նրա հակառակորդը, Յերից Մանկանց վանքի ներսես կարպիկսար, վորին ժամանակի եռու ն շարժումները և մանավանդ Յեսայու բարձրացումը քրում տանում եյին նույնպես դեպի ուսասիրութիւն, իբրև մի միջոց, վոր կհեշտացներ նրա փառասիրական ձգտումները: Ծանապարհ այս ուղղութիւնով նրա համար հարթում եր հայ գինվորութիւնը: Նրա յեղբայր Սարգիսը Սղնախի գլխավորներից մեկն եր, վորի միջոցով նա կողմնակիցներ եր գտնում մյուս գլխավորների մեջ, գրավելով նրանց, յերեւի, այն խոստումով, թե կգրի ուսաց կայսրին, վոր նրանք բոլորը իշխանական ծագում ունին և կխնդրի, վոր նա, մինչև իր գալն ամեն մեկին առանձին հրովարտակ ուղարկե, հաստատե ամեն մեկի իշխանական ծագումը, և նրանց բոլորին հանձնե յերեք գավառների — Բարդա-Գյուլստանի, Չարաբերդ-Ջրաբերդի և Սաչնի կառավարութիւնը: Յեղ գրում եր հետեյալ դիմումը.

«Պետրոսի մեծի կայսերիդ, թագաւորաց թագաւորի և պարծանք ամենայն քրիստոնէից մեծի արքայիդ ուսուսի:

«Բարձրանաց ամենայն հայազուն ասկիս մերոյ և առաւել մերոյ, նուստ ներսէս կաթողիկոս ի կողմանս Աղուանից, որ եմք Ղարապաղու և Շիրվանայ հոգեւոր առաջնորդ, ձեռնիս անկեալ և երեսս կետինն թացեալ ձեռս առ քեզ տարածեալ արտասուալիւր աչօք և մեծաւ պաղատանօք ազգ արարից մեծութեան քում գերի եղեալ ժողովրդեամբքս, որք կամք ի ձեռս անօրէն շար ասկիս որք յամենայն ժամ գեղեքին և շարաչեք տանջեն ոմանք գերի անելով և ոմանք կոտորելով, և մնացեալքն քաղցեալ և ծարաւեալ լերանց բնակելով ի յայրս և ի ձերպս քարանձաւաց լինելով, վերև Աստուած ներքև դու, քեզանէ ի դատ ոչ որ չունեմք զմեզ ազատելոյ այս տառապանացս, այլ լեր իբրև զմեծն Մովսէս մարգարէ և ազատեալ զմեզ ի ձեռաց փարաւօնի, քանզի ի նուազիլ թագաւորութեանս պարսից չորս կողմանց արհաւիրք բաղումս է որք կամին քրիստոնէից ասկս սպառել և վերացուցանել, որ և մեծ նախանձն անօրինացն. զալտեան մեծի համպաւոյդ այսպիսի շարանան, աստից յառաջ վրաց իշխանն Վաղթանկ խանն եկաւ, 50, 60 հազար արամբք օգնութիւն տառապելոցս և հայել ռահի քում գալստեանդ, բայց յետուստ կողմանէ թշնամի յարուցին Կախէթու Մահամադ Ղուլի խանն որ և թուրքի քօմակ լինելով զմիմեանս պատերազմեն և զմեզ անտես առնեն և մեք կամք ի մեծի տարակուսանս, միայն սպասեմք մեծի գալստեան քում և ազատիլ տառապանացս, դարձեալ ի համպաւու գալս-

տեան քում հայոց ասկս քանի մի ընտրելազոյն զօրաւորք որպէս յառաջ ևս եմք սրդ արարեալ որ մէկ քանի հազար զօրք ունին ի լերանց ամուր տեղաց սղնախ եւ արել, որ զմին Յսային որ է Պարտաւու երկրէն և երկրորդն Սարգիսն Չարապերթու երկրէն որ յառաջագոյն են ի ցեղաց իշխանաց և այլք Շրուանն Գրիգորն, Սարուխանն, Աւանն, ուղղաշիք և թապունք են. Շրուանն ալլուրի Չարապերթու է թապուն Սարգիս իշխանիս. Սարուխան Գրիգորն Սաչնու երկրէն են որք են երեք երկիր, Գրիգորն ևս է իշխանաց ցեղէ, խընդրեմք ի մեծութենէդ որ այս երեցս յատուկ հօքմ հրաման գրես այս հայազուն ասկիս տէրութիւն անեն մինչև ի դալուստդ ծագեացի առնացեալ, չորացեալ երկիրս դալարեացի և յայնմ աւուր զոր ինչ քո կամաց հաճոյն է և մեք բոլորովին հնազաղդ եմք և ամենեքեան երեսս կետնի դնելով փոշի առնեմք ռտացդ կոխան և լեր ողջ յամենայն ժամ պաշկաւորդ պարծանաց մերոց. ամեն՝»:

Այս իսկապէս կրկնութիւն եր այն դիմումի, վոր մի քանի ամիս առաջ արել եյին Սղնախի չորս գլխավորները և վոր մենք Գրիգորն վերելում, այն տարբերութիւնով միայն, վոր այժմ չկար ալլայի Մելիք Հովսեփի անունը: Սակայն Ներսես կաթողիկոսի այս կիսազրադետ գրութիւնն արժանանում ե առանձին բախտ ի այն կողմից, վոր Պետրոս կայսրի առանձին ուշադրութիւնն առարկա յե դառնում, և այս, իհարկե, վոչ թե այն պատճառով վոր Յերից Մանկանց կաթողիկոսը կամ նրա գրութիւնը մի արտակարգ բան եյին ներկայացնում, այլ սոսկ այն պատճառով, վոր Պետրոսը ժամանակ եր համարում պատրաստել հայերին իր իսկական դիտավորութիւնն ծառայեցնելու համար: Ուստի պատասխանում եր Ներսեսին, հրատարակելով մի հրովարտակ հայ ժողովրդի անունով և հատուկ մի պատվիրակ ուղարկելով Ղարաքաղ: Հրովարտակը հենց Պետրոսը գրում ել հայերենի յեր թարգմանվել մի բարբառական, հաղիվ հասկանալի լեզվով²⁾ և մի ուրիշ գրութիւն հետ ուղարկվում եր ցարական հրամանով նշանակված հայ Իվան Կարապետի ձեռքով: Մենք բերում ենք այդ հրովարտակն իր ամբողջ նախնական հարազատութիւնով.

«Աստուծոյ ողորմութեամբն մեր Պետրոս Առաջին ինփաւթօն, ինքնակալ բովանդակ բռուստի երկրի և ամենայն տեղաց. տեղաց. և տեղաց:

«Պատվական Հայոց Ազգին, որնոր Պարսից երկրումն էք բնակեալ, մեր ինփրայգօտութեան ողորմութեամբն շատ բարև ունեմք: Ձեզ հատնի այ որ վաղուց ժամանակաց մեր և պարսից թագաւորութեան միջոյն ամենայն ժամ էլ սիրով գիր անք գրել և համարձակ սովորաբարութիւն լայելել երկու կողմանց ավանդութիւնն ելէլ նորայ. պարսից երկիրն խաղվեց և կտրվեց և էն ժամանակումն մեր սովորաբարէն որ շամախ են, շատ մեծ նեղութիւն և մեծ դարարութիւն ան տվել. և սպանութիւն ան արել. էդ ջաթ տան մեզ պարտ ե դա-

1) ԵՅՅՅ, Ե. 314—345.

2) Յեղյանի ժողովածվի մեջ հայերեն բնագիրների հրատարակութիւնը պատշաճաբար խնամքով չի կատարված:

ուսց որ դարէս երկիրն մեր սրի զորութիւնն բանացանէք. Աստուծոյ ողորմութեամբն և աջողութեամբն էսպէս արարինք. որ ինչ քաղաք որ գելանայ ծովափունէ. որ էն քաղաքովն վերոյ սովդալարէրն ամենայն ժամ մեր երկիրն ինչոյման ըլլայ. մեր հրամանին տակումնայ և մեր ձեռնումնայ. և յառաջմանէ ձեր Ասկիցն շատ բաժին սովդալարէն դար մեր երկիրն անելէլ զորման. վասնորոյ էն հայքն որ պարսից երկրումն ան կալման և շատ էլ որ կան մեր երկրումն ջոկ-ջոկ քաղաքանումն կալման ուրէնց սովդալարութիւնն առնումք մեզնէ ծառայութեամբ խնդրեցին թէ որ էլ նմայնայսիս նորոգենք և հաստատենք ձեր Հայոց ասկի սովդալարութիւնն որև որ պարսից երկրումն էք և մեք էլ յատուկ մեր ինփրալոռութեան ողորմութեամբն էստով յայանցինք ձեր թամամի ասկին որ ինչպէս առաջմէ սովդալարութիւնն ան ելէլ, առումն էլ նույնպէս մեր նոր առած քաղաքանումն էլ սովդալարութիւն և նորոգումն հաստատէք. էն ջաթտան որ էդ քաղաքանին գիլանայ ծովին վերայ այ և հաստատարն էդ քաղաքովն այ զոր մեր թաղաւորութիւնն առանց փիքը խաթիր-ջամ գոն. և թէ կուզեն էդ քաղաքանումն որ մեր ձեռքումն այ չորեք կողմանն որտեղ գեղ և գաւառ ելէլ, ինչպէս որ յառէլ կալման անել էլ տանով տեղ և էլ նմայնայսիս շինութիւն գցեն նստեն և իրենց սովդալարութիւնն համարձակ և ուրէնց կամքովն սովդալարութիւն առնեն, հաւատացէք և հովատացնում ամ որ մեք ոչ թէ միայն սովդալարութիւն ջաթտանում ձեզ. կառավարում և այլ ձեր ամենայն ջաթտան կուզեմ ձեր խնդրուացքին կատարումն տամ. և շատ բարութիւն հուքմ կառնեմ ես այլ առաւել. շահական և շահաւէտ. ուրիշ կերպիւ գաւոդաթ կու լինի և մեծ ողորմութիւն կառնեմք. և այլ շատ էս ջաթտան ձեր Հայոց Ասկին հաւատարէ համար մեք պեթկական տեղիս կացող Հայոց խընդովացկովն դատեցինք մինն նոցայ տիրորացէն Իվան Կարապետն էս մեր քաջ յայտնի գիրն ետուրն ուղարկենք և մեր ամենայն ողորմութեամբ, և աղաղաթովն հուքմ և հրաման արարինք, որ թամամի ամենայն Հայոց Ասկին խնդրվացքն և ամենայն բանն յայտնի առնի և որ ամենայն ճշմարիտ և հաստատ ետուրութիւնն կատարէ. այլ ոտք դորայ և հովաղալէ համար էս յայտնի գիրս թաղավորին մհրովն տվինք ուրն¹⁾:

Պետրոսի իսկական նկատառումը հայերի վերաբերմամբ, — մենք այս շեշտել ենք սկզբից, — առևտրական եր և այս կողմից նրա այս «բացահայտ» հրովարտակը հստակորեն ցոլացնում էր իր մեջ նրա քաղաքական կետ նպատակին հայերի վերաբերմամբ: Ծրագրած լինելով հափշտակել ամբողջ կասպիական առևտուրը, նա քնակաւորեն պիտի պատրաստեր նյութ այդ մեծ հափշտակությունը բեղմնավորելու համար: Այսպիսի նպատակի համար իսկապէս գեղեցիկ նյութ էին հայերն, ամենից առաջ, իբրև առևտրական տարր: Յեղ ահա, դեռ նույնիսկ չվերջացրած կասպիական հափշտակությունը, նա ամենալայն խոստումներով հրավեր եր կարգում այս հրովարտակով հայերին, վոր նրանք պնան «սովդալարություն» անելու Գիլանայ ծովափին ոռւանների ձեռք բերած քաղաքներում, շինություններ շինեն, բնակություն հաստատեն»:

1) ЭЗОВ, с. 353—354.

մի խոսքով վայելեն այն բոլոր բարեքները, վոր պատրաստ եր տալ «մեծ եփռայտութեան»: Նկատել հեշտ կարելի չէ, վոր հայ վաճառականին համոզում էին իսկապէս գաղթել այդ նոր տեղերը և վոչ թէ առևտրական նպատակով գնալ գալ ունենալ: Պետրոսի իսկական միտքն եր հայերով գաղթավորել կասպիական ափերը և սկսում եր այդ բանն այս գրավիչ հրավերով: Իվան Կարապետի առաքելության իսկական նպատակն էլ այն պիտի լիներ, վոր բերանացի բացատրություններով և գովաբանություններով ընդունելի դարձներ այդ հրավերը:

Բայց Պետրոսի առջև կար մի գծավարություն, վորը պետք եր հաղթահարել: Այդ հայրենի հողի ազատության հարցն էր, վորի մասին Պետրոսը հաստատուն խոստումներ եր արել դեռ Իսրայել Որիին, խոստումներ, վորոնք, սակայն, առանձին կարևորություն չունեցին, քանի վոր Լեռնային Ղարաբաղի նվաճումը չեր մտնում և չեր կարող մտնել նրա հաշիվների մեջ: Այսպէս եր վերաբերմունքը և դեպի Վրաստանը, վորի նվաճման մեջ անմիջական շահ չեր տեսնում դեռ կասպիական հորիզոններին կառչած Ռուսաստանը: Մնում եր տանջվող քրիստոնեյության պաշտպանի ծիրանին, վորի մեջ փաթաթված ծնվեց ոռւսական իմպերիալիզմը: Ահա այս բանի համար ել Պետրոսը գրել եր տալիս և հանձնել եր տալիս նույն Իվան Կարապետին մի յերկրորդ գրություն, ուղղված Յերից Մանկանց վանքի ներսեւ կաթողիկոսին և նրա թղթի մեջ հիշատակված «իշխաններին» և յուզալայններին¹⁾: Պատասխանելով սրանց աղաչանքներին, Պետրոսն ամենայն վեհությամբ հայտարարում եր, թէ ինքը պատրաստ է վերցնել հայ ժողովուրդն իր հովանավորության և պաշտպանության տակ, ազատել նրան անհավատների լուծից, միայն պետք է սպասել մինչև վոր ոռւսական տիրապետությունը կհաստատվի Կասպից ծովի վրա: Հենց այդ ժամանակ գններալ Մատյոշկինը պիտի վերցներ Բագուն, վորից հետո ճանապարհ կբացվեր դեպի Հայաստան:

Բայց ինչ եր սրանով ուղղում ասել Պետրոսը: Միթէ այն թէ Բագուն վերցնելուց հետո ոռւս զորքերը կգնան Ղարաբաղ, այնտեղ կպատերազմեն անհավատների դեմ ու այսպէս կազատեն հայերին: Ամենեին: Այսպիսի խոստում Պետրոսը յեթե տար ել, այդ կլիներ կատարյալ ստություն և խաբէյություն, քանի վոր ընդամենը մի յերեք ամիս անցած այդ գրությունից՝ նա կնքում եր Իզմայիլ բեկի հետ այն դաշնագիրը, վորով, ինչպէս տեսանք, պարտավորվում եր ամրապնդել Շահ-Թահմազի իշխանությունը,

1) ЭЗОВ, с. 354—357.

դասել և պատժել ապստամբ հպատակներին և այլն: Յերևի հենց այս պատճառով ել Պետրոսը չկատարեց հայկական Սղնախի գլխավորների խնդիրքը՝ իրանց յերեք գավառների կառավարիչ նշանակելու մասին: Ընդհակառակն, բոլոր առհասարակ գլխավորներին և նշանավոր մարդկանց խորհուրդ եր տրվում, վոր յեթե նրանք չեն կարողանում տանել անհավատների ճնշումները, տեղափոխվեն ռուսներին պատկանող կասպիական նահանգները, այսինքն նույն այն տեղերը, ուր Պետրոսն իր հրովարտակով հրավիրում եր բնակավորվել հայ վաճառականներին: Իսկ հայ հասարակ ժողովրդին խորհուրդ եր տրվում հանդարտ նստել իր տեղը և սպասել: Իսկ յեթե այդ հասարակները անկարող լինեյին նստել և սպասել, ինչ պիտի անեյին, յեթե վոչ վեր կենալ և, չսպասելով Պետրոսի մի նոր հրավերին, գնալ իրանց վաճառականների, «իշխանների» կամ առհասարակ նշանավոր մարդկանց մոտ:

Դեպի Բագու բացվող ճանապարհն, ուրեմն, ռուս զորքի ազատարար արշավանքի համար չեր: Այդ ճանապարհով Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը մաս մաս իրար յետևից կգնար Գիլան, Մազանդարան և ռուսական զրավման այլ տեղեր, և այսպիսով կը մտնեին ռուսական տիրապետության տակ, կազատվեին անհավատների լուծից, ինչպես ինքն եր յերեսանկյալ աղաչում, պաղատում, և Պետրոսն ել կդառնար ամեն ինչ իբրեւ քրիստոնյա ազատող-հրեշտակ, սուրբ, կես աստված, գուցե հենց և ամբողջական աստված...:

Այժմ հասկանալի չե, թե ինչիցն եր վերաբերմունքի տարբերությունը, վոր մենք այնքան պարզ նկատեցինք Պետրոսի կողմից դեպի Վախթանգն ու հայերը և թե ինչպես եր, վոր Պետրոսն ավելի հոգացողութուն ցուցադրում եր դեպի հայերը քան դեպի վրացիները, չնայած վոր վերջիններս կրոնապես ավելի ճոտիկ և հարազատ եյին նրան: Գաղտնիքը բացված ե: Հայերն ավելի մեծ ուշ ռենեյին վաճառական կայսրի աչքում, և այդ ուշքը՝ նրանց խոջայական կապիտալն եր: Հաջորդ գլուխը մեզ պիտի ցույց տա, թե այդ մեծ ուշքն ինչ եր և ինչեր հարկադրեց անել «Մեծ» տիրոջստով պատկված այդ ամենակարող բռնակալին:

10.

1724 թվականի հունվարի 1-ին եր միայն, վոր Իվան Կարապետը կարողացավ հասնել Ղարաբաղ՝ իրան հանձնված յերկու թղթերով, վորոնց վրայով արդեն յոթն ամիսներ եյին անցել: Այս յոթն ամիսների ընթացքում շատ փոխվել եյին ներքին և

արտաքին հոնգամանքները, վորոնց մեջ ապրում եր, որը որին ռուսների գալստեան ապաստելով, Ղարաբաղի հայութունը: Նա ուներ, ճիշտ ե, իր ղինվորութունը, վոր վորոշ ռազմական ուշք եր ներկայացնում և ընդհանուր անիշխանության մեջ մի գրեթե անկախ զրութուն եր ստեղծել իր գրաված լեռներում: Բայց հենց այդ հանգամանքն ել բերել եր այն հետևանքը, վոր իրանց համար անկախութուն հափշտակած լեռները զրսից ողակավորվում եյին հետզհետե ավելի և ավելի շատացող և ուժեղացող թըշնամի տարրերով: Այդ ողակը գնալով սեղմվում եր և արդեն բանն այն գրության եր հասել, վոր հայ լեռնային ղինվորութունը պաշարման վիճակի մեջ եր, կտրված զրսի աշխարհից: Այս միկուսացումն առանձնապես վտանգավոր եր Հյուսիսային Ղարաբաղի Սղնախների համար, վորոնց համար շատ դժվար եր անգամ հասարակ նամակներ հասցնել կասպիական ափերում գտնվող ռուսական զորարածիներին: Յեւ սակայն զենքի և ռազմամթերքի մեծ կարոտութուն ունեյին նրանք և այս պակասութունը կարող եր վոչնչացնել նրանց նշանակությունը:

Պետրոսի կասպիական զրավումները Ռսմանյան հարվածների տակ եյին դրել Ղարաբաղը: Թյուրքիան նույնպես շտապում եր դեպի Կասպից ծովը, վորպեսզի վերցնե Բագուն և այսպիսով ձեղքի ռուսական զորաձակառը և յերկուսի բաժանելով նրան, հարկադրե նրան հեռանալ կասպիական ջրերից: Ղարաբաղը կանգնած եր այդ ռազմական շարժման ճանապարհին և անխուսափելիորեն կամ պիտի տեղի տար կամ քաղվել Ռսմանյան ուշքին: Արդեն 1723-ի յերկրորդ կեսին Ռսմանյան մի խոշոր բանակ, վորի կազմը հասնում եր, ինչպես ասում եյին, 80 հազարի, Իբրահիմ փառայի հրամանատարությամբ, առաջացավ մինչև Գանձակ, բայց չկարողացավ վերցնել այդ քաղաքը: Ըստ սովորականին, ավերվեցին շատ հայ գյուղեր, շատ մարդիկ գերի վերցվեցին, շատերն ել մերկ ու բորիկ փախան գնացին Մեծ Սղնախ, ապաստան գտնելու հայ զորքի մոտ: Զորքի գլխավոր հրամանատար Ավան յուզբաժին մարդ և ուղարկում Իբրահիմ փառայի մոտ և պահանջում ե նրանից արձակել գերի վերցրած հայերին, ասելով, թե թյուրքական զորքերն ուղարկված են Գանձակը վերցնելու և վոչ թե հայերին հարստահարելու համար: Իբրահիմ փառայն կատարում եր յուզբաշու պահանջը, բայց, իհարկե, վոչ թե վախից ստիպված, այլ ունենալով նպատակ հայ ղինվորութունն իր կողմը գրավելու: Յեւ իրավ, նրա բանակը հանձնարարութուն չունեի կովի բռնվելու հայ զորքի հետ: Գանձակից նա վերադարձավ Թիֆլիս, ուր

և կազմալուծվեց: Բայց հետո Ավան յուզը աշին նամակներ ստացավ Իրրահիմ փաշայից, վորոնց մեջ նա, թյուրքաց կառավարութեան անունից, առաջարկում էր դաշնակցութիւն թյուրք և հայ զորքերի մեջ: Բայց ցարական պաշտամունքից կուրացած լեռնցի քաջարի միամիտը բնականաբար մերժեց այդ առաջարկութիւնը¹⁾, և այսպիսով Ղարաբաղը դարձավ ռազմաբեմ ռուս-մանյան արշավանքների առաջ, մի վիճակ, վոր վերջի վերջո ռուսական պիտի դառնար նրա համար:

Արեւմուտքից, ուրեմն, ռուսական ուշիկն էր ողակավորում իր լեռների ծայրին պաշարված հայ զինվորութիւնը: Հարավից նրա վրա գալիս էր հոգեւոր Իրանը: Նույն այդ ժամանակ Դիզակ գավառի Հաղբուլթ գյուղի մոտ ճակատամարտ էր տեղի ունենում պարսից զորքի և հայոց Փոքր Սղնախի զորքերի մեջ: Հաղթութիւնը մնում էր հայերի կողմը: Պարսիկների կողմից սպանվում էին 200 հոգի, իսկ հայերի կողմից վիրավորվում էր մի յուզաշին²⁾:

Պարսից բանակի գործը Հյուսիսային և հարավային Ղարաբաղի յերեք հայկական զորաբաժինների դեմ շարունակում էին տեղային խաներն ու ցեղապետները, վորոնք այդպիսով լրացնում էին զինված հայութեան ողակավորումը հյուսիսից և արեւելքից: Պետք է այդ բոլորի վրա ավելացնել Դաղստանի գիշատիչներին, վորոնց ձիաները, թալանի դնալիս, արեւելք արեւմուտք չեյին հարցնում:

Այսպես էր դրսից: Իսկ ներսում հայ զինվորութեան մեջ արդեն սկսում էին նշմարվել այնպիսի յերեւոյթներ, վորոնք ցույց էին տալիս, թե շատ եւ ամուր հիմքերի վրա չէ խարսխված ընդհանուրի միաբանութեան և միակամութեան սկզբունքը: Հյուսիսային Ղարաբաղի Սղնախներն ազատ չը մնացին յերկրի դժբախտութիւնը կազմող յերկու հակաթոռ կաթողիկոսների վեճերից: Արդեն սկզբից տեսանք, վոր հայ զինվորութեան գործի հոգին Յեսայի կաթողիկոսն էր, վոր և դառնում էր նրա ծայրագույն ղեկավարն ու կարգադրիչը: Այս արդեն բավական էր, վոր Յերից Մանկանց աղքատ ու խղճուկ վանքի գեղանափոր ու մութ սենյակում³⁾ վորջացած Ներսես կաթողիկոսը փքվի նախանձով ու չկամութեամբ: Պետրոսին գրած իր կիսագրագետ նամակի մեջ, ինչպես տեսանք, նա ասում էր, թե չարաբերդի Սարգիսը, վոր հայոց Սղնախի գլխավորներից մեկն էր, իշխանական ցեղից էր և

խնդրում էր, վոր կայսրը նրան նշանակէ Չարաբերդ գավառի կառավարիչ: Այդ Սարգիսը նրա, Ներսես կաթողիկոսի յեղբայրն էր և ուներ իր հետ յուզաշինների մի խմբակ, վորոնց անունները հիշատակված են նույն այդ նամակի մեջ: Մենք ունենք և Յեսայի կաթողիկոսի մի նամակը, ուր նա շրջապատված է՝ բոլորովին ուրիշ անուններ կրող յուզաշիններով: Այս արդեն մի պարզ փաստ է, վոր հայկական զինվորութեան մեջ մտել էր թայֆայականութիւնը, վոր գնալով կարող էր դարձանալ մինչև կատարյալ պառակտում, ասել է՝ ներքին թշնամութիւն առաջացնելը: Իսկ թե ինչ կնշանակէր ներքին թշնամի մի այդպիսի ժամանակ, դրա փորձն եւ արդեն ուներ Ղափանի հայ զինվորութիւնը: Տաթևի Մելիք-Դավիթը, մահմեդականանալով և դառնալով Մելիք Բադր դառնում էր նաև վոխերիմ թշնամի հայ զինվորական շարժման: Դա մի ուժեղ մարդ, ուներ իր սաստիկ ամուր բերդը, վորի վրա հենված՝ ամեն տեսակ վատութիւններ էր անում: Դավիթ-բեկի զորքի շարժումներից, ձեռնարկութիւններից չէր լինում և վոչմեկը, վոր այդ գավառանը չշտապէր հայտնել պարսից կառավարութեան, իսկ վերջերում իր հանդգնութիւնը հասցրեց այն տարիժանին, վոր խարեյութեամբ իր մոտ ճաշի հրավիրեց Դավիթ-բեկի մարդկանցից 55 հոգու, կտրել տվեց բոլորի գլուխները և ընծա ուղարկեց Շահ-Թահմազին թավրիդ: Տնային հրեշին վոչընայեցնել հեշտ չեղով, պետք տեսնվեց միացնել դրա համար Ղարաբաղի ամբողջ զինվորութիւնը: Ավան-յուզաշին իր Սղնախները տաքավ գավառանի դեմ, Դավիթ բեկը վերցրեց նրա բերդը և իրան եւ գերելով, սպանեց Շահեր գյուղում:

Այսպիսով հայ զինվորութիւնը, չնայած իր աջող զործողութիւններին, ուներ կազմակերպչական շատ պակասութիւններ, վորոնք, անելով և բազմանալով, հեշտութեամբ կարող էին նյութել քայքայիչ հետևանքներ: Դժբախտութիւն էր մանավանդ այն, վոր Վախտանգը մի աստանդական փախստական էր և հայ զորքը զրկված էր նրա թանկագին ղեկավարութիւնից: Դրութիւնը բավական չիշտ գնահատութեամբ ներկայացնում էր Յեսայի կաթողիկոսը Պետրոսին 1723 թվի նոյեմբերի 1-ի իր հետեյալ նամակի մեջ.

«Արդ գիտութիւն լիցի մեծի ինքնակալիդ, զի յառաջ քան զայս քանիցս անգամ անցը և որպիսութիւն մեր ազգեալ և բողոքեալ եմք ի դուռն հօրիդ, թէ երբեմն երբեմն յուսադրական բանս և լուրս լուաք. մեռեալ սիրտք մեր դուրացան և յարեան այնու բանիւ ոչ միայն մերային ազինք, այլև ազդն վրաց և հոռոմոց ամենայն քրիստոնեայր: Բայց զկատարումն բանի և խորհրդոյ հրամանի քում ոչ տեսանեմք ըստ փութոյ ժամանակիս. քանզի մինչև ցայժմ կեր-

1) ЭЗОВ, с. 362.

2) Там же.

3) Նկարագրութիւնը տ. իմ «Իմ հիշատակարանը», Շուշի, 1890, յեր. 276:

պիւ ինչ կայսր ի ձեռն պարսից արքային թէ՛ նեղութեամբ և թէ՛ հեշտութեամբ անցուցանէաք զկեանս մեր ակն արկելով Աստուծոյ և քոյոց խնամոցն: Այժմ նոցին իշխանութիւն ևս բարձաւ ի մէջ կամօքն Աստուծոյ: Բայց ի չորից կողմանց թշնամիք մեր յարուցեալ կան ի վերայ մեր և եմք իբրեւ հոռւ անհովիւք մոլորեալք ի լերինս և ի դաշտս. և մեք ոչ կարեմք զգէմ ունել նոցա, զի մէկ զիմաց Օսմանցին եկն Վրացաւուն առաւ և եկն մինչև ի Գեանջայ 20 օր ծեծեց զբաղաքն և դարձաւ. և մէկ զիմաց պարսից մնացեալքն փոյթ ընդ փոյթ դան ի վերայ մեր. և միւս զիմաց Տաղստանցին և լազիկն ասպատակեն զմեզ: Իսկ մեք որք մնացեալքս երբեմն կովելով և երբեմն հաշտութեամբ հաղիվ մինչև ցայժմս կիսոյ չափ մնացեալ կամք ակնարկեալ վերին խնամոցն և քում այցելութեանդ: Վասն որոյ հայցեմք և խնդրեմք ի քարեխնամ տէրութենէ քումմէ զի մի անտես առնիցես զմեզ յայսմ մեծի նեղութեանս և վշտացս վասն սիրոյն Քրիստոսի և նորին խաչի և եկեղեցւոյ խաթերն համար, ահա մինչև ի մեկ 2 ամիսն եթէ զօրապետ և զորք ի հրամանէ քումմէ ոչ հասանիցեն առ մեզ, այնպէս համարեացի տէրութիւն քոյ որ զմեզ ազգովիմք կրաւնան ի միջոյ թշնամիք խաչին Քրիստոսի: Ահա 3 ամ է որ մեք ծառայք քոյ անտէր և անզուխ զուով մեծի նեղութեան մեջ սպասեմք և ակն ունիմք ճանապարհի քում յամենայն ժամ. զմեր թուղթն և չափարն անպակաս կու լինէր ի ծառայութենէ քումմէ, բայց քանզի ճանապարհքս փակած է, ոչ կարեմք որպիսութիւնք մեր հանապաղ զրել և ազգ առնել ձեզ. զի այս կողմ ամենայն ոք տեղեկացեալ զիսկ զմեր առ տէրութեան քում ծառայել կամենալն, վասն որոյ զգուշացեալ կան յամենայն ճանապարհաց. քանի մարդիք ևս կորցրին այս մէջս. վասն այն ոչ կարեմք փոյթ ընդ փոյթ թուղթ զրել. խնդրեմք վասն որոյ այց ելանել քում տառապեալ ծառայիցս և մէկ փրկութեան դուռն բանալ մեզ: Քանզի և արիւն մեր իսկ ի ձեռաց ձերոց պահանջե Տեր. եթէ ոչ այց ելանիցէք վշտացեալ անդամոցս նորա. և զայս ևս յայտ լիցի մեծութեան հզօրիդ, եթէ զգալուստ քո յամեկոց իցէ, փութանալի մեզ զոր ի թիկունս հասոյ հազարապետիւ միով միայն թէ անուն քո կոչեսցի ի վերայ մեր և մեք քոյին զօրութեամբ և խնամօքն Աստուծոյ կարող եմք հայածել զթշնամիսն խաչին Քրիստոսի, մինչև Աստուծով կատարելապէս բոլորովիմք կրուիցուք ի հնազանդութիւն և ծառայութիւն ընդ հզօր իշխանութեամբ ձերով, որպէս և յառաջագոյն ունիմք խնդիրք և իղձ. ահա այս է ժամանակ զմեզ ի ծառայութիւն ստանալոյ. զի թաղաւորն պարսից յոյժ նուազեցաւ և ոչ իսկ երեկ, և իշխանութիւն օսմանցւոյն տակաւին առ մեզ ոչ է հասեալ. այլ ինքնազուխ ազգք չորք շրջակայք մեր յարեալ են ի վերայ մեր և ընդ մեզ մաքառեալ կան. և զլուխ պատրիարքն մեր հանդերձ սուրբ աթոռովն էջմիածնաւ մեծի նեղութեան մէջ մնացեալ կայ. այլ վաճարայք և անապատք մեր խաւար և խանկարեալ կան. ահա այս է օր այցելութեան և փրկութեան եթէ կամեսցի տէրութիւն քոյ, զոր և մեք կամիմք և խնդրեմք. զոր ահա ձեռագրեցաք ի վերայ նամակիս և զշամախեցի Աստուծոյ անուն քահանայիւ յղեցաք ի ծառայութիւն Տեառնդ»:

Ստորագրում եյին այս թուղթը, բացի Յեսայուց, և նրա կողմնակից յուզբաշիններն այսպէս. «Ծառայ Աւան ուզպաւի. ծառայ Միքայ ուզպաւի. ծառայ Պալասան. ծառայ փանոս. ծառայ Սուդի. ծառայ Դաւիթ, ծառայ Մելիս. ծառայ Զաֆաւեայ. ծառայ Ոհան»¹⁾:

¹⁾ ЭЗОВ, с. 360—361.

Յեւ անա այսպիսի հուսանատ սպասողական-աղաչական դրութեան մեջ եյին հայոց Սղնախները, յերբ այնտեղ յերևան յիկալ իվան Կարապետը՝ Պետրոսի հուսադրական թղթերով: Հասկանալի յի ընդհանուր ցնծությունն այս առիթով: Հայերին ազատելու խոստումն, իհարկեւ, ըմբռնվում եր ամենքի ակնկալած իմաստով, այսինքն վոր Պետրոսն իր զորքերով կերևայ Ղարաբաղի սահմաններում, կհաստատեւ այստեղ իր իշխանությունը և հայերը կը դառնան ռուսահպատակ ու այսպիսով ել կվերջանա նրանց հարցը: Ինչ եյին այնուհետեւ նրանք ակնկալելու ռուսաց ցարից, վորպեսզի իրագործվի Իսրայել Որիի յերազների գոնե մի մասը, — հայտնի է: Ամենայն հավանականութեամբ այս պարզ հպատակութեան փոփոխությունից հետո չեյին գնում հայերի իղձերը, գոնե մենք վոչ մի նյութ չունենք՝ հակառակն սպասցուցանող:

Իվան Կարապետի բերած խոստումների առիթով հայ զինվորությունը տոն կատարեց ամբողջ ութ օր: Յեւ նորից նրա զգացմունքների թարգման հանդիսացաւ ծայրագոյն հրամանատար Յեսայի կաթողիկոսը: Ինչպէս յերևում ե, ամեն ինչ արդեն վերջացած համարելով, հայերն արդեն ընդունել եյին ռուսահպատակություն, ուստի ընդհանուր հրձվանքի արտահայտությունը դարձող նրա նամակն սկսվում եր այսպէս.

«Ի նորընծայ ծառայիցս քոց երկրպագութիւն մատուցանեմք մեր հայոց ազգս ամենայն. քրիստոսի ծառայից ծառայ Եսայի կաթողիկոս Աղուանից և և ընդ ինե եղեալ զօրապետք և զօրք, եպիսկոպոսք և քահանայք, մէլիքներք, տանուտէրք և ամենայն ժողովուրդք: Զի ահա իկն հնաս առ մեզ ի հրամանէ քումմէ առաքեալ դեսպան Իւան Կարապետն հանդերձ շափաղաթի և ողորմութեան և խնամոց քոց նսմոսիւ, զոր մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաք ի վերայ գլխոց՝ մերոց իբրեւ յաստուծոյ առաքեալ ողորմութիւն և խնամք. և զոր ինչ հրամայեալն էր ի քումմէ բարձրութենէ, իբր զմեզ ի թշնամեաց մերոց պատրաստ պահելոյ և զպակտութիւն մեր ըստ չափու մերում հոգալու: Ահա մինչև ցայս թարիդս թէպէտ չորից կողմանց թշնամիք զօրեղք յարուցեալք կան ի վերայ մեր, ապա աստուծով և քոյին կարող զօրութեամբ և ազօթիւք զմեզ և զմեր մերձակայքս ողջութեամբ պահեալ եմք թէ կուսելով և թէ այլովք հնարիւք և ակն ունիմք զի մինչև ի տէրութիւն քո առ մեզ հասանիլն կարողասցուք պահել զմեզ ի թշնամեաց մերոց քոյին զօրութեամբ և ազօթիւք. զի յամբազոյն տեղիս ժողովեալ կամք ի տեղիս տեղիս. և զօրքն հանապաղ ի գալ թշնամեացն ելեալ մարտնչին ընդ նոսա. և մեծաւ յուսով ակն ունիմք ողորմութիւն և շափաղաթ քոյ փութով առ մեզ հասանելոյ. և յորժամ մերձեցի զօրքն թաղաւորական ի սահմանս մեր, յայնժամ և մեք ելցուք ըստ չափու կարողութեան մերում զօրք ընդ առաջ զօրաց հզօրիդ և զոր ինչ հրամայեալն իցե ի քումմէ տէրութենէդ, կատարեսցուք աստուծով ըստ կարողութեան մերում, և վասն այն այժմս ոչ արկաք ի թիւ դհամար զօրաց մերոց, զի յոյժ ցիր և ցան

¹⁾ ЭЗОВ, с. 367.

են աստ և անդ. այժմս ոչ եղև ձեռնհաս և ի հասանել տերութեանդ առ մեզ զամենայն բացայայտելոց է առաջի քո. բայց պակասութիւն զինուց պատերազմականաց յոլով ունին. ահա Իւան Կարապետ էլչին աստ առ մեզ է, որ եկն 1173 (=1724) թվիս յունվարի մէկն: Եւ զբեցաւ զիրս 1724 թ. փետրվարի հինգն՝ Մարտի 10-ը պաշտի. Մարտի 10-ը պաշտի. Մարտի 10-ը պաշտի):

Սղնախներն այսպիսով նոր հաստատութիւն և խրախուսներ եյին գտնում իրանց գործունեութիւնը շարունակելու համար: Իսկ այդ գործունեութիւնը զուտ ռազմական չէր, այլ առաջացրել էր և վարչական կազմակերպութեան մի նոր ինքնուրույն յեղանակ, վոր չէ կարող հետաքրքրական չլինել հին ավատական ավանդութիւններով կտրատված մի յերկրի համար: Մի քանի խոսքով պարզենք մեզ Սղնախների սիստեմի ինքնուրույնութիւնը, վոր զուտ տեղային ստեղծագործութիւն էր, ներշնչված այն աշխարհայացքից, վոր ամբողջում է իր մեջ լեռնականութիւնը:

Արդ՝ այդ ինքնուրույնութեան միջուկը կենտրոնացումն էր, վորից վաղուց էր ձեռք վերցրել լեռնային անջատ կալվածատիրական իրականութիւնը: Բոլոր բաժան-բաժան գավառակային ինքնագլխութիւնները մեջ եյին բերել իրանց զինական ուլթերը, սկսած փոքրիկ քանակութիւններից (100—150 մարդ) մինչև համեմատաբար խոշորները (400, 500, մինչև իսկ 700 մարդ), ինչպես այս ցույց է տալիս Ստեփանոս Շահումյանի կազմած ցուցակը¹⁾: Զորաժողովի այս յեղանակը հիշեցնում է առվակների և առուների միախառնվելը մի զետակ կազմելու համար, այն տարբերութեամբ, սակայն, վոր ամենափոքրիկ առվակն էլ այդ հավաքույթի մեջ չէր կորցնում իր խիստ շեշտված տեղայնութիւնը: Այս բաղամթիվ մասերը միացնողն ընդհանուր հրամանատարն էր: Յեւ այսպիսով վերանորոգված էր յերևում, բայց շատ մանր չափերով, հին սղարապետութիւնը:

Ամբողջ Դարաբաղի հայ զինվորութիւնն ուներ յերկու սղարապետ: Հյուսիսում, հին կարգով, սղարապետը Գանձասարի կաթողիկոսն էր, մինչդեռ հարավում, ընդհանրապէս, բարձր հոգևորականութիւնը վոչ մի կապ չուներ հրամանատարութեան հետ, և այդտեղ վոչ միայն սղարապետ, այլև զիկտատոր էր Դավիթբեկը: Այս սիստեմը ուժեղացնում և առաջին կարգի յեր վերածում յերկրի ընդհանուր շահերի ազդեցութիւնը և յետ էր մղում տեղական անջատականութիւնն իր մանր մուկը հաշիվներով և ձրգտումներով, մի նոր, ուրեմն, վարչական կացութիւն, վոր բոլորովին հակառակ էր նախկինին: Ամենակարևոր, յերկրի ընդհան-

րութեան վերաբերվող կենսական հարցերի տնորինողն այսպիսով գործի գլխավոր հրամանատարն էր, վոր հարկավոր դեպքերում զիտեր սանձահարել տեղային անջատականութիւնը, յերբ նա փաստակար ընթացք էր բռնում ընդհանուր գործի դիմաց: Այս նկատառումով Դավիթ բեկը գլխատել էր տալիս իր նշանավոր ռզնականներից մեկին, Կալեր գյուղի զորավար Պապիկ¹⁾, վոր ուներ իր ձեռքի տակ 700 զինվոր: Բայց և այնպես, ընդհանուր հրամանատարը միանձնյա կարգադրիչ չէր: Հյուսիսային Սղնախների գլխավոր հրամանատար Յեսայի կաթողիկոսի ստորադրութեան կից զրվող մելիքների, յուզբաշիների և տանուտերերի ստորագրութիւններն ապացուցում են, վոր յերկրային ընդհանուր գործը խորհրդակցական սկզբունքով էր տարվում:

Դիմելով հայ զինվորութեան ռազմական կազմին, մեզ ամենից առաջ պիտի հետաքրքրէ նրա ընդհանուր թվի հարցը: Այստեղ մենք ընդհարվում ենք մանրամասն տեղեկութիւնների բացակայութեան և վոր ավելի վատն է՝ չափազանցութիւնների: Արեւելքը, ինչպես հայտնի յե, զիտե անչափ ուռցնել փաստերն ու թվանշանները: Շատ հեռու չգնալու համար՝ վերցնենք հենց միայն այն փոքրիկ զրականութիւնը, վոր պարունակում և իր մեջ տեղեկութիւններ հայ զինական շարժման պատմութիւնից, վոր 8—10 տարվա տևողութիւն ունի: Պետք էր, վոր այստեղ վստահութիւն ներշնչէր Ստեփանոս Շահումյանն իրրեւ ախնատես մասնակից Դավանի անցքերին: Բայց ահա նրա հեղինակած գործի մեջ մենք տեսնում ենք, վոր 70 հազար հոգուց բաղկացած ոսմանյան զորքը, պաշարելով Հալիճորի փոքրիկ բերդը, վոչ միայն չի կարողանում վերցնել այն, այլև փախուստի յե դիմում յերեք հարյուր հայ ձիավորների առաջ, վորոնք կոտորում են 12 հազար մարդ, ասել է՝ ամեն մեկը 40 մարդ...: Հեղինակն ասում է, թե այդ Աստուծու առանձին վողորմութիւնն էր: Յեւ իրավ, այդ անհեթեթութիւնը միայն կարող էր ծնել մի այնպիսի առասպել: Լավ վիճակի մեջ չէ և Հյուսիսային Սղնախների զեկավար Յեսայի կաթողիկոսը, վոր, ինչպես տեսանք վերևում, 40 հազարի յեր հասցնում էր ձեռքի տակ յեղած զորքերի թիվը և խոստանում էր մինչև իսկ 100 հազար դարձնել այդ թիվը, մինչդեռ իր զբաժ պատմութեան մեջ 12 հազարից ավել չէր ցույց տալիս այդ թիվը: Արդեն տեսանք, վոր Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը «հայոց ասկարի» թիվը համարում է, ըստ լրո, 60 հազար և անշուշտ իր այս

¹⁾ ՉՅՈՅ, Ը. 367.

²⁾ «Դավիթ բեկ», յեր. 76—78.

¹⁾ Անդ, յեր. 28.

Թվանշանով ազդեցութեան ծառայելու Բուսկովին, վոր արդեն միայն Դավիթ բեկի զորքը հաշվում ե 60 հազար¹⁾։

Պետք ե թողնել այդ հափաղանցությունները։ Մշտական և անփոփոխ Թվանշաններ չպետք ե ել վորոնել, քանի վոր մշտական զորք առհասարակ չե ունեցել մեկիքական Ղարաբաղը, չե ունեցել մանավանդ և Սղնախների ժամանակ։ Յեղել են միայն զինված մարդիկ, վորոնք միաժամանակ թե յերկրագործ գյուղացիներ են յեղել, թե կովոդներ։ Զորաժողով յեղել ե ամեն հարկավոր դեպքում, բայց մշտական խոշոր զորամասերի կուտակումներ չեն յեղել և չեյին ել կարող լինել, քանի վոր դրա համար հարկավոր եյին հատուկ հիմնարկություններ և դրամական խոշոր միջոցներ։ Զորքերի դասավորման իբրև հիմնական պահանջ ծառայում եր տեղայնությունը։ Ստեփանոս Շահումյանի ցուցակը լավ պատկերացնում ե զորքերի վորքան մանր մասերով տրոհված լինելն ըստ գավառակների և նույնիսկ ըստ գյուղերի։ Հյուսիսային Ղարաբաղում այդ մանրացումն այնքան շատ եր, վոր Յեսայի կաթողիկոսն իր համհարզներով Պետրոսին գրած իր այս վերջին նամակում չեր կարողանում ասել, թե վորքան զինվոր ունի, այնքան ցածր ու ցրիվ եյին զորամասերը։ Խոշոր կուտակումների բացակայության խոշոր ապացույց ե այն, վոր չեն մնացել խոշոր քանակեանդերի հետքեր, վոչ ձմերոցների և այլ հանրակացարանների վոչ միայն նշաններ, այլև ավանդական ցուցմուքներ։ Ամեն ինչ տարվում եր հին կարգով։ Դավիթ-բեկի հուշակավոր Հալիձոր բերդը, վոր վորպես թե 70 հազար ոսմանցիներ եյին պաշարել, արտակարգ մի յերևույթ չեր ներայացնում այն «արծվի բույնների» մեջ, վորոնք լեռնային իշխողների բերդերն են ներկայացնում։

Յեվ այսպես, հափաղանց դժվար ե վորոշել և ճշտել հայ զինվորության մշտական թիվը։ Միակ միջոցն ե այդ ուղղությամբ վորեւ հասկացողություն կազմելու համար վերապահումներով հանդերձ նկատի առնել Շահումյանի ցուցակը վորպես հավանական և յերկրի պատմական աշխարհագրական պայմաններին ել համապատասխանող տեղեկություններ, ըստ վորոնց Ղափանի հայ զինվորության ընդհանուր թիվը հասնում եր 7000-ի։ Այդքան ել կամ դրանից քիչ ավել կարելի յեր հաշվել հյուսիսային Սղնախների զորքերի թիվը, ընդամենն, ուրեմն, 15—16 հազար, մի քանակություն, վոր կարելի կլիներ մեծացնել ծայրահեղ դեպքերում, յեթե զենքի և ռազմամթերքի պակասություն չլիներ։

¹⁾ Бугков, I, с. 31.

Զորքի այս մանր տեղային խմբերով տեղավորման սխտեմը միանգամայն համապատասխանում եր պատերազմի այն յեղանակին, վոր մղում եր նա։ Այդ լեռնային մանր պատերազմն եր, վոր մեծ զորաբաժինների կուտակում չե պահանջում, վոր յերկար ճակատների վրա չի վարվում և բարդ պատրաստությունների, հերյուրված շարժումների կարոտություն չունի։ Այլ մի պատերազմ ե այդ, վորի մեջ ամեն ինչ վճռողը շեշտակի և անակնկալ հարձակումն ե, բաղխման ուժգնությունը, տեղագրական հարմարությունների և անհարմարությունների արագ ոգտագործումը, մի խոսքով այն ամենը, ինչ լեռնցի մարդն ստանում ե իր բնությունից՝ գիշատիչ լինելու համար։ Մենք ունինք միայն դափանցիների մղած պատերազմների համառոտ նկարագրությունները, և նրանք մեր առջև հենց այս տեսակ պատերազմների տեսարանն են ծավալում։ Ուրիշ կերպ չեր կոիմն, իհարկե, և Հյուսիսային Ղարաբաղում։ Յերկու տեղերում հայ կովոդները միևնույն տեսակ հանգամանքների առջև եյին կանգնած։ Մինչև 1724 թվականը նրանց առջև բացված եր ռազմական ներքին ճակատ. ներքին այն պատճառով, վոր իրար դեմ կանգնած եյին միևնույն յերկրի դավակները՝ իրար ջնջելու համար, ինչպես բնորոշեցինք վերևում։ Բավականանա՞նք մի տեսարան բերելով փոխադարձ բնաջնջման ճակատից։

«Բայց Սափի Ղալին, — ասում ե Դավիթ բեկի պատմությունը, — զգիւղօրէսն թուրքաց, որք էին ի Լեւզու ձորն, խաղացուցանէ ի յՕրդուվար. և մնացին միայն չորք զիւղք թուրքաց ի կողմանս Արձանաքաբին։

«Եւ հրամայեաց Պապ երթալ կոտորել զնոսա. և եկին հարին զերիս զիւղն, և ի յաւարտին զինչո նոցա։ Եւ ի Թաղամեր աւանին էր վաթսուս տուն թուրքաց, սորա եկին, լացին, զաղաղակ բարձին առ զօրականսն հայոց և ասին. մեք ըստ ամենայնի ամենայն կերպիւ հնազանդեմք ձեզ. և խնայեցին ի նոսա։

«Յետ այսորիկ, իբրև մի ամիս կամ երկու ի վերայ անցանէր, Սափի Ղալին առնոյր ընդ իւր ի յՕրդուվարայ արա հինգ հարիւր, և ի զիշերի միում զայր հարկանէր զերկու զիւղս հայոց ի Սալդուն, զարսն կոտորեր և զկին և զօրդիս նոցա զերի վարէր ի յՕրդուվար։

«Իսկ Դավիթ բէզն իբրև լսէր, զՄխիթար սպարապետն իւր յառաջ կոչէր, հրաման տայր նմա երթալ սատակել զնոյն վերոյ ասացեալ վաթսուս տունս ի Թաղամեր, և նա արար այնպէս¹⁾։

1724 թվականի սկզբից դրությունը փոխվում եր։ Ներքին ճակատի վրա ավելանում եր արտաքին ճակատը, վոր բաց եր առում ոսմանյան խոշոր բանակն իր ընդհանուր արշավանքով դեպի պարսկական յերկիրները։ Այս մի պատասխան եր ընդդեմ

¹⁾ «Դավիթ բէզն», յեր. 19—20.

1723 թ. սեպտեմբերին Պետրոսի և Իզմայիլ-բեկի մեջ կնքված դաշնադրության: Վերցնելով, ըստ այդ դաշնադրության, կասպիական քաղաքներն ու մարզերը, Պետրոսը ղեկավարեց Կասպիական բանակցություններ երևելքում, նույն 1723 թվականին, ոսմանյան կառավարության հետ՝ վերջնական համար սահմանները Ռուսաստանի, Թյուրքիայի և Պարսկաստանի մեջ: Այս բանակցությունները յերկարաձգվեցին և դարձան Պարսկաստանի բաժանում Ռուսաստանի և Թյուրքիայի միջև: Թյուրքիան մեծ հողամասեր երկուսից մասերի մեջ՝ հյուսիսային Պարսկաստանում (Այսրկովկաս), նույնպես և Ատրպատականի մեծագույն մասը Թավրիզ քաղաքով մինչև Համադան: Այս պահանջները ղեկավարեց Կասպիական ուժով իրականացնելու համար Թյուրքիան ընդարձակ պատերազմական գործողությունների յեր ձեռնարկում մի քանի ճակատներով: Հյուսիսային ճակատն սկսվում եր արդեն գրավված Վրաստանից և ուներ իր առջև մի խոշոր խնդիր — Յերևանի առումը, վերջից հետո արշավանքը պիտի մտներ Ատրպատական: Այս ճակատի հրամանատարն եր Բուխուլու Աբդալլահ փաշան:

Մարտ ամսին Աբդալլահ փաշայի առաջապահ զորքերը հասան Եղիվարդ գյուղին, ուր նրանք ընդհարվեցին Յերևանի Մեհրաբի խանի զորքերի հետ, ջարդեցին ու փախցրին նրանց ու իրանք շարժվեցին դեպի Յերևան, վերի բերդում փակվել եր պարսկապետ խանը: Սակայն այս շարժման մեջ ոսմանցիները հանդիպեցին մի անակնկալ և անսովոր արգելքի. — Կարբի հայ գյուղաքաղաքն եր այդ վր ղեկավարեց ղեկավարություն ցույց տվեց Թյուրք գործերին, վրոնք ստիպված յեղան կանգ առնել և պաշարել նրան: Այնքան անսովոր եր այս փաստը, վր նույնիսկ Աբդալլահ-փաշան զարմացել եր և ասում եր կարեցիներին. «Զի՞ կայ ձեզ ղեկավարել վասն երկրիս, որոյ տէրութիւն ոչ է ձեր»¹⁾: Այս, իրավ վր, հետաքննական մի հարց եր, վրի պատասխանը մեզ բացորոշ կերպով չեն տալիս ժամանակակից աղբյուրները, բայց վրի բացատրությունը կարելի յե գտնել մի շարք նկատառումների միջոցով:

Նախ՝ ի՞նչ եր ինքը Կարբին: Վեց հազար բնակիչ ունեցող մի գյուղաքաղաք, վր աչքի ընկնող մի առևտրական կենտրոն եր, ուր խոջայական կապիտալն ուներ խոշոր կուտակումներ: Այս

¹⁾ Աբդալլահ Երևանցի — «Պատմութիւն պատերազմացն, որք յօսմանցնոց ի վերայ քաղաքացն Հայաստանեայց և Պարսից, յետ գումարելոյ Մահմուտ սուլթանին Աղվանից ի վերայ արքային Պարսից Շահ-Սուլտան Հիւսէյն. — Զեռագիր Վենետիկի Միխայիլի փաշայի փաշայի»:

հանգամանքը կապում եր Կարբի բուրժուազիան Յերևանի առևտրական բուրժուազիայի հետ և այսպիսով կապում եր նրա հետ մի աշխարհ, վր իր դասակարգային բնույթով յենթարկված եր ժամանակի հայ ազատագրական շարժման խիստ ազդեցության, հետևաբար ներկայացնում եր մի տեսակ առաջապահ պահակ Դաբաղի հայ ղեկավարության՝ արևմտյան ճակատի վրա: Վր հայ Սղնախները հմայք ունեյին Դաբաղի սահմաններից դուրս ել, այս մասին մենք պերճախոս ապացույցներ ունինք Պետրոս ղեկավար Գիլանեցի ժամանակագրության մեջ: Եղիվարդի կաթողիկոսը մտերմական հարաբերություններ ուներ «հայոց ասկյարի» հետ և այս՝ անշուշտ վր առանց Յերևանի «մեծամեծների» ղեկավարության: Հիշենք և այն, վր Թիֆլիսի առաջնորդ Մինաս վարդապետ Փարվեզյանը չեթագցնում, թե ուսական արշավանքի մի խնդիրն ել պիտի լինի Յերևանի առումը և այս առիթով նա նույնիսկ խորհրդակցություն և ունեցել ուսական դեսպան Տոլստոյի հետ:

Այս բոլորը ցույց ե տալիս, վր հայ ազատագրական ծրագրի մեջ Յերևանը վերջին տեղը չեր գրավում: Հասկանալի յե, ուրեմն, թե ինչն եր դրդում Կարբի խոջաներին ղեկել արագորեն, ամբողջով իրանց գյուղաքաղաքը և մերժել Աբդալլահ փաշայի առաջարկությունն՝ անձնատուր լինելու մասին: Բայց բանը կովի չհասավ: Կարբեցիները ժամանակին հասկացան, թե ինչ կնշանակե կովի բռնվելը մի այդքան անելի ուժի հետ և անձնատուրության բանակցություն սկսեցին. Թյուրք հրամանատարը ղեկավարի արավ գյուղաքաղաքը, փոխարենը թույլ չտվեց իր զորքին կողոպուտներ կատարել:

Իսկ Յերևանի հայությունը դարձրեց իրան պատերազմող կողմ և ծավալեց գործունեություն մի յեղանակ, վր չեր կարող հեղակարծ, հանպատրաստից պայթած համարվել, այլ կրում եր վաղորդ պատերազմական գործողությունների պատրաստված յեղած լինելու նշանները: Պատերազմը լուր հայերի և ոսմանցիների մեջ եր: Պարսիկ խանն իր զորքով փակված ֆուսայ միջնաբերդում, տեղական թյուրք ազգաբնակչությունն ել հեռու պահեց իրան մասնակցությունից: Հայերի ղեկակից հանդիսացան միայն Կոնդ թաղի բոջաները: Մի կարճ միջոցում կազմակերպվում ե մի ամբողջ բանակ, բաղկացած ինն հազարից ավելի մարդկանցից: Կազմակերպողներն եյին Յերևանի հարուստ հայերն ու բոջաները, ասել ե՝ խոջայական կապիտալը: Ամեն մեկը մի քանի հարյուր հոգի յեր պատրաստում, ղեկավարելով վր միայն քաղաքացիներին, այլ

մանավանդ և մոտիկ գյուղերի մարդկանց: Ղեկավարում էր մի վոմն Գրիգոր վարդապետ, վոր ապրում էր Զորագեղ թաղի ս. Սարգսի վանքում: Թե ինչ ներքին բովանդակություն ուներ յերևանցիների այս մեծ ձեռնարկությունը, թե ինչի համար էր այս պատերազմը և թե վորտեղից վերցվեցին ռազմական հրահանգիչներն ու հրամանատարները, — մենք, տարաբախտաբար, չգիտենք: Մեր միակ աղբյուրը¹⁾ դնում է մեր առջև միայն մի արագ ու հեշտ պատրաստված պատերազմի պատմությունը և մենք միայն գործն ենք տեսնում, առանց իմանալու նրա ներքին շարժիչ թե-
ւերը:

Իսկ գործը շատ լուրջ ու ծանր էր — մի անփորձ ժողովրդա-
կան զանգվածի պատերազմ ոսմանյան փորձված և ամեն տեղ
ահարկու հանդիսացած կանոնավոր բանակի դեմ: Արդուլահ փա-
շան հանդիպում էր ամենայնուհետև, տոկուն զիմադրություն և
յերկար ժամանակ չէր կարողանում վերցնել քաղաքը: Տեղի ու-
նեցան արյունահեղ ճակատամարտեր, յերկու կողմից սպանվեցին
հազարավոր մարդիկ: Հայ-բոշայական հերոսությունն ակնհայտ
էր: Բայց վերջը: Այս ել ակնհայտ պիտի լիներ այն գլխից: Թյուր-
քիան ահագին քանակությամբ (38 հազար) ողնական զորք կու-
տակեց Յերևանի շուրջը: Դրա մի խոշոր մասը Սար-Մուսրաֆա
փաշայի բանակն էր, վորի հատուկ պաշտոնն էր գրավել Գան-
ձակն ու Ղարաբաղը և ամբողջ տարածությունը մինչև ռուսական
սահմանը: Մի ամբողջ որ տևած կատաղի պատերազմից հետո
Յերևանն ընկնում էր ոսմանցիների ձեռքը (1724 թ. հունիսի
7-ին): Հետո, իհարկե, սովորական աղետը — ավեր ու թալան, մեծ
քանակությամբ գերիներ քշվում էին ստրկավաճառանոցները: Կ.
Պոլսի Հակոբ Կոլոս պատրիարքի դիմումով էր, վոր թյուրք կա-
ռավարությունն արգելեց հայ գերիների վաճառումը²⁾:

Մինչև այսպես հոշոտվում էր Պարսկաստանը, ռուս-թյուր-
քական բանակցությունները նոր սահմանորոշումների առիթով
շարունակվում էին նախկին թափով, և թյուրքիան ինչպես վոր
յեռանդով վարում էր պատերազմական գործողությունները, այն-
քան ել համառ ու խստապահանջ էր այդ բանակցությունների
մեջ: Բանակցող կողմերի շահերը շատ էին հակամարտ, հաշտեցնել
նրանց հաճախ այնքան դժվար էր, վոր պատերազմը ռուսների և
թյուրքերի մեջ համարվում էր անխուսափելի: Բայց Պետրոսը
վճռել էր չպատերազմել, և Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանն իր

1) Արքահամ Երևանցի, ա. տեղ.

2) Այվազովսքի — «Պատմ. Օսմանեան», 2-րդ հատ. էր. 173.

միջնորդություններով վերացրեց պատերազմի վտանգը¹⁾: Յերկար
ու բարակ վեճերի տուարկա դարձավ մանավանդ Կովկասի մեջ
գծվելիք սահմանների հարցը: Դաշնագրի սեղագրությունը փոփոխ-
վեց բազմաթիվ անգամ, մինչև վոր, վերջապես, 1724-ի հունիսի
12-ին, այսինքն Յերևանի գրավումից հինգ որ հետո, Ռուսաս-
տանի և թյուրքիայի մեջ ստորագրվեց մի դաշնագրություն, վոր
հետևյալ վորոշումներն էր սահմանում.

Շամախին մնում է սուլթանի վասսալ Դոուդ բեկի տիրապե-
տությամբ տակ: Տարածությունը Շամախուց մինչև Կասպից ծովը
ուղիղ գծով բաժանվում էր յերեք հավասար մասի, վորոնցից յեր-
կուսը, Կասպից ծովին կից գտնվողները, պատկանում են Ռու-
սաստանին, իսկ յերրորդը, վոր Շամախուն և կցված, կլինի Դո-
ուդի իշխանության տակ, այսինքն կգտնվի թյուրքիայի բարձ-
րագույն իշխանության ներքո: Դերբենտից դեպի յերկրի ներսը
22 ժամ ճանապարհի վրա նշան կտնկվի. այս նշանից ուրիշ գիծ
և տարվում դեպի հարավ, դեպի այն տեղը, ուր, վերևում հիշա-
տակված յեղանակով, կորոշվի սահմանագիծ ռուսական հողերի և
Շամախու նահանգի մեջ: Այն հողերը, վորոնք այդ գծի աջ կողմն
են գտնվում, դեպի յերկրի ներսը, կպատկանեն թյուրքիային,
իսկ վորոնք ձախ կողմն, ծովի ուղղությամբ, կպատկանեն Ռու-
սաստանին: Վերջապես այնտեղից, վոր Շամախու և ռուսաց սահ-
մանագրության և կազմում, տարվում է ուղիղ գիծ մինչև այնտեղ,
ուր խառնվում են Կուր և Արաքս գետերը, այստեղ կլինի սահ-
մանը Ռուսաստանի, թյուրքիայի և Պարսկաստանի մեջ. Շամա-
խին չպիտի ամրացվի և նրա մեջ չպիտի լինի թյուրքական կա-
յազոր. բացառությամբ այն դեպքերի, յերբ այնտեղի տիրապե-
տողը կընդիմանա սուլթանի իշխանության կամ թե խռովու-
թյուն կծագե բնակիչների մեջ. բայց այս դեպքերում ել թյուր-
քական զորքերը, նախ քան Կուր գետն անցնելը, պիտի իմաց
տան ռուսաց հրամանատարներին, իսկ խռովությունները հան-
գստացնելուց հետո, ոսմանյան զորքերից մի հատ մարդ ել չպիտի
մնա Շամախում: Համայն ռուսաց կայսրը խոստանում է համա-
ձայնեցնել Շահ Թահմազին, վոր նա գիջև թյուրքիային այն բո-
լոր տեղերը, վորոնք գրավված են թյուրքական զորքերով, իսկ
յեթե Շահը չկամենա Ռուսաստանին և թյուրքիային գիջել նրանց
վերցրած նահանգները, այն ժամանակ Ռուսաստանը և թյուր-
քիան գործում են նրա դեմ միահամուռ²⁾:

1) Անդ, յեր. 172.

2) С. Соловьев «История России» т. 18, М. 1868, с. 73.

Դեռ մի տարի ել չեր անցել Պետերբուրգում Իզմայիլ-բեկի հետ կնքված դաշնագրից, վորով Պետրոսը պարտավորվել եր պաշտպանել Պասկաստանի ամբողջությունը Շահ-Թահմազի իշխանության տակ, և ահա այժմ վաճառում եր նա իր այդ պաշտպանյալին ամենաստոր կերպով, առանց նրա գիտության, Թյուրքիային, Ռուսաստանի հինավուրց վոյսերիմ թշնամուն, կնքելով վերջինիս հետ նույն իսկ հարձակողական դաշնակցություն Պասկաստանի դեմ: Իմպերիալիստական սրիկայության այս բարձր տեսակի քաջագործության դիմաց համեմատաբար անմեղ բաներ եյին այն յերկու սրիկայությունները, վոր Ռուսաստանի «մեծ» կայսրը դորձադրում եր Վրաստանի և Հայաստանի վերաբերմամբ: Յերկուսին ել ամենայն հանդիսավորությամբ խոստացել եր ազատություն ի սեր քրիստոնեյության, յերկուսն ել այժմ, հունիսի 12-ի դաշնագրությամբ, մտնում եյին այն հողերի մեջ, վորոնք պիտի պատկանեյին Թյուրքիային: Վախթանգը, տեղյակ լինելով այս դիվանագիտական վաճառքին, այլ ևս անհույս կորած համարելով Վրաստանի ազատագրության գործը, թույլտվություն խնդրեց Պետրոսից բնակություն հաստատելու Ռուսաստանում, և ստանալով այդ թույլտվությունը, 1400 մարդկանց հետ գաղթեց Ասորխան:

Ուրիշ եր հայերի բանը: Յեթե Հայաստանը հարկավոր չեր Պետրոսին, հայերն անպատճառ հարկավոր եյին նրան: Մենք արդեն մասամբ մոցրել ենք ընթերցողին նրա իսկական դիտավորության մեջ: Հունիսի 12-ի դաշնագրությունը նրան լավագույն միջոցն եր տալիս «ազատելու» հայերին, բայց վոչ թե Ղարաբաղի լեռներում, վորոնք արդեն ոսմանցիներին եյին պատկանում, այլ Գիլանի և Մազանդարանի վատառողջ, ճահճոտ դաշտերում: Հունիսի 12-ի դաշնագրությունը, Պետրոսի բմբռնողությամբ, հեշտացնում եր, իբրև անխուսափելի յեղք հայերի համար, ամբողջ Ղարաբաղի գաղթեցումը Պարսկաստանից նոր խլած յերկիրները:

Յեվ նա շտապեց իրագործել այդ գաղթեցումը: Ոգոստոս ամսին բրիգադիր Ռուսլանցիվը տանում եր ստորագրությամբ վավերացրած ռուս-թյուրքական դաշնագիրը Կ. Պոլիս: Նրան հանձնարարվում եր համոզել հայերին, վոր սրանք գաղթեն կասպիական յերկիրները: Պետրոսը խոստանում եր, վոր յեթե գաղթողների թիվը մեծ լինի, նրանց կտրվեն նաև այն հողերը, վորոնց վրա ապրում են պարսիկներ, հեռացնելով վերջիններին ուրիշ տեղեր¹⁾: Բայց

¹⁾ Бутков, I, с. 67.

համոզման միջոցով անկարելի յեր գաղթականության պես մի աղետալի ժողովրդական շարժում գլուխ բերել: Պետք եր հարկադրական միջոցներ վորոնել, և Պետրոսը, գործելով այս ուղղությամբ, չեր կանգ առնում նույնիսկ կեղծարարի սրիկայության առաջ:

Վերևում մենք տեսանք, վոր Յեսայի կաթողիկոսը դեռ 1723 թվի յերկրորդ կեսում, բավական չհամարելով թղթով դիմումներ անելը ռուսաց կառավարության, հայ զինվորության կողմից յերեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրականություն ել ուղարկեց Պետերբուրգ, վորպեսզի բերանացի կրկնե ոգնական գործ ուղարկելու խնդիրը: Այս պատգամավորությունը, վոր բաղկացած եր յերկու քահանայից—շամախեցի տեր Անսոն Առաքելյանից և Ղաբալայեցի տեր Պետրոսից և մի հատ ել աշխարհականից, վորի իսկական անունը հայտնի չե և կրում եր Քելվսա-Չալաբի մականունը, յերկար ժամանակ, ամիսներով, Աստրախանում սպասում եր թույլտվության՝ Պետերբուրգ գնալու համար: 1724-ի հունիսի 4-ին Անտոն քահանան գրում եր Մոսկվա Մինաս վարդապետին. «Սեղճ եմք, մեզի ուղել տուր, յա ռուսխաթ տան գնամք: Աստուծու սիրուն, այն խալին մեզ են մտիկ տալիս. մեզ ուղել տուր շատ առանձնակի բաներ կա. այլ ինչ ասեմ, մեք խեղճ եմք, հալբաթ և հալբաթ մեզ մեկ ճար անես քո անվան խաթեր մեզ մի ճար անես»¹⁾: Այսքան արդեն անկարևոր եր համարվում Աստրախանում ընկած այդ հայկական պատվիրակությունը: Բայց աշնան, անշուշտ ռուս-թյուրքական դաշնագրության հետևանքով, ուշադրության և առնվում նա և հրավիրվում ե Պետերբուրգ: Նոյեմբերի 5-ին պատվիրակները հարց ու փորձի յեն յենթարկվում արտաքին գործերի մինիստրության մեջ, և Անտոն քահանան անում ե մի քանի հայտարարություններ, վորոնք սաստիկ պիտի գրգռեյին Պետրոսի իմպերիալիստական-վաճառականական ախորժակը: Իսկական Ղարաբաղում, ասում եր սա, հայ ազգաբնակչության թիվն և հարյուր հազար տուն, իսկ Ղափանը, վոր միացած և Ղարաբաղի հետ, ավելի մեծ հայ ազգաբնակչություն ունի: Ղափանի հայերը մեծագույն մասամբ վաճառականներ են, իսկ Ղարաբաղի հայերը լավ գիտեն շերամապահություն:

Այս քահանային արդեն կաշառել եր ռուսաց արքունիքը, վորի թելադրությամբ ել մոցնում եր իր հայտարարությունների մեջ հետևյալ կետերը.

¹⁾ Эзов, с. 369.

«4. Յեթն նորին կայսերական մեծությունը չի բարեհաճի հայերին ոգնելու համար զորք ուղարկել, այս դեպքում նրանք (հայերը) խնդրում են, վոր նորին կայսերական մեծությունը բարեհաճե նրանց իր հովանավորության տակ վերցնել և հրամայել նրանց համար բնակության տեղեր նշանակել Կոստանդնուպոլիս մոտ, Գիլանում, Սալյանում, Բագլի մոտ և Դերբենտում, վորովհետև նրանք, հայերը, բալորովին չեն ուզում այլևս լինել մահմեդական լուծի տակ, թեև նրանց թե Շահ-Թահմազը և թե թյուրքական Իրրահիմ փաշան Գանձակից (յերբ նա այնտեղ եր) իրանց նամակներով կանչում էյին ամեն մեկն իր կողմը հուսադրելով թե կստանան ամեն տեսակ ազատություններ, բայց նրանք (հայերը) այդ բանին համաձայնություն չավին, իմանալով նրանց փոփոխամտությունը, ուստի իրանց հավատի համար ուզում են լինել քրիստոնյա թաղավորի հովանավորության տակ: Յեվ յեթն նորին կայսերական մեծությունը կբարեհաճե հայերին իր հովանավորության տակ առնել և տալ նրանց բնակության համար հողեր վերոհիշյալ վայրերում, այն ժամանակ թող նա այդ մասին անհապաղ հուսադրական հրովարտակ ուղարկե մի հատուկ սուրհանդակով, վորպեսզի հայերը, այդ հրովարտակն ստանալուց հետո, կարող լինեյին վողորթ, քանի վոր թշնամին դեռ նրանց չե տիրել կամ գնալու ճանապարհները չեն փակվել, դուրս գալով Դարաբադի նահանգից, իրանց ընտանիքներով գնան հիշատակված տեղերը... 6) Դարաբադից դեպի Կասպից ծովը գնալու համար հայերը չունին վոչ մի վտանգ, և կարող են ազատ, մի կողմ թողնելով սարերը, գնալ Սալյան, մինչև ուր նրանց Սղնախներից չորս օրվա ճանապարհ և ձիով, իսկ ամբողջ ժողովուրդը մինչև Սալյան կգնա վեց օրում, քանի վոր այդ ճանապարհը հարթ և և չորս 7) իսկ յերբ նորն կայսե ական մեծությունը բարեհաճե վերցնել Շամախին և այնտեղ առևտրական զորքեր պահել, այն ժամանակ հայերը Դարաբադի նահանգից դեպի Կասպից ծովը գնալ կարող էյին առանց վորևե յերկու ունենալու լեզզիներից, 8) Հիշյալ տեղերում բնակվելու համար հայերը նորին կայսերական մեծությունից վոչ մի ոժանդակություն չեն պահանջում, իրանք իրանց ծախսով կանեն ամեն ինչ, միայն խնդրում են, վոր նորին կայսերական մեծության վողորմածությամբ բնակության համար տրվին հարմար հողեր, վորպեսզի նրանք կարողանան կերակրել իրանց, իսկ յեթն բնակություն հաստատելու ժամանակ մեկը մի կարիք կունենա, այդ. ժամանակ կխնդրվի նորին կայսերական մեծության ոգնությունը: 10) Յերևանի մոտ ապրող հայոց առաջին Արարատյան կաթողիկոսը և այնտեղի հայերը (վորոնք թվով շատ պակաս են Դարաբադի նահանգի հայերից), թեև Դարաբադի հայերի հետ, հետավորության պատճառով, հաղորդակցության մեջ չեն յեղել դեռ ևս, ուսկայն նույն Արարատյան կաթողիկոսը հաճախ նամակներ և ուղարկում Դարաբադ, Յեսայի կաթողիկոսին, հուսադրելով թե ինքն ել համաձայն և նրա հետևի:

Այս մի ամբողջ ծրագիր եր, պատրաստված առևտրական դիվանատան մեջ և սակայն զրված կիսագրագետ քահանայի բերանում, իբրև Դարաբադի լեռներից բերված աղաչանք: Այդ ժողովուրդը, հարյուր հազարներից բաղկացած, իբր թե իրան զոհ եր բերում Պետրոսին, գնում եր այնտեղ, ուր նա յեր կամենում, ամեն ծախս իր վրա վերցրած, անձնատուր՝ առանց վորևե պայմանի, միայն

1) ЭЗОВ, с. 387—388.

դամայն հլու և անխոս հպատակ նրա ամեն մի կամեցողության: Այս՝ ազատություն եր Բրիստոսի սիրուն: Յեվ այս տմարդի պայմանների մեջ և ահա, վոր իր ամբողջ հասակով նկարվում եր Պետրոսն իբրև «փրկիչ», փրկիչ իրան ակնկալող, իր վրա աղոթող խեղճ ու նկուն ժողովրդներ:

Մենք գիտենք նաև, թե ինչ բարիքների ակնկալությամբ եր, վոր Սղնախների յերեք պատվիրակները համաձայնեցին դնել իրանց ստորագրությունները Պետրոսի կառավարության կատարած այս անպատիվ խարդախության տակ: Յերկու քահանաները շահադիտական սպասելիքներ ունեյին: Անտոն քահանան արարքի գլխավորն եր և չաղ քահանայարածին եր ուզում իր համար — ռզնություն, վոր ինքը Շամախուց տեղափոխվի Դերբենտ, խոստանում եր գաղթեցնել իր հետ Շամախու ծուխը, բաղկացած 50 ընտանիքից: Դերբենտում նրան սպասում եր փառավոր կացություն, վորովհետև այնտեղ արդեն կային 200 տուն հայ գաղթականներ, վորոնք պիտի նրա ծուխը դառնային: Պետրոս քահանան խնդրում եր Դարաբադ փախուի հայ ազգաբնակչության մասին, վոր նա առնվի առևտրական հովանավորության տակ: Իսկ Բեվիա Չալարին մի թշվառ հայր եր. նրա ամբողջ ընտանիքը գերի էյին տարել լեզգիները. մի առ մի նա պատմում եր, թե այժմ ում մոտ և ի՞նչ տեղերում էյին գտնվում նրա տղաներն ու աղջիկները, արտասպափն աղաչում եր, վոր հրամաններ տրվեն այդ գերիներին նրանց տերերից խլելու համար:

Այս խարդախության վրա հիմնվելով Պետրոսն ուղղեց հայ ժողովրդին հետևյալ հրովարտակը.

«Աստուծո վողորմությամբ մեք Առաջին Պետր ինփրայթոս, ինքնակալ ամենայն Ըսուստի յերկրի և այլ և այլ տեղաց.

«Պատվելի կաթողիկոս Յեսայուզ և պատվելի ուղապաշտ Ավանիզ և Միրզաիզ և ամենայն այլոց պատվական ուղապաշտ և գլխավորաց, և ամենայն պատվական հայոց ասկիզ մեր ինփրայթոսության վողորմությամբ շատ բարե հասցե:

«Հայտնի լիցի ձեզ վոր ես մեր վողորմության դիր ա, վոր մեր ձեր ուղարկած Տեր Անտոնին և Քեֆիյա Չալարուն խեղ ա, վոր ձեր խոնարհությամբ վողորմության խնդրվածքին դիրն մեզ հասել ա. և սուք ալ բերանով ամենայն ջաթտան ձեր խնդիրն խնդրեք արին վոր մեք ձեզ ձեր տանով և խեղանով և ձեր ոճաղով թամամի զաթով մեր մեծ և բարձր ինփրայթոսության վողորմության հրամանին տակաւն լինեք, վոր ձեր կալե համար և ձեր գնչություն, առանց նեղության վոր գեք և կենեք, մեր առած նոր պարսից յերկրում, որ Դիլանա ծովին վերեն ա, վորն որ ձեր խավանած տեղն լինի, մեք հրաման տանք վոր դուք տեղն ձեր գնչությամբ ավադանի գցեք և կեք և քրիստոնեյության հաւատն դուք առանց ախ և յերկուդի պախեք. և մեք պատվական հայոց ասկիզ վասն քրիստոնեյության առավել մեր վողորմությամբ կը

պախամանք. եղ ջաթ տան մեք ձեր ես խնդրվածքին ամենայն վողորմությամբ հրամայեցինք. և պիտանի տեղն մեր հրամանաց գիրն ուղարկեցինք, վոր նոր յերկրն մեր... մեծավորաց վերայ, վոր Պարսիցն առել անք, վոր նորա ձեզ Գիլան և Մազանդարան և Բաքու, և այլ ինչ տեղ որ ձեզ ընդունելի լինի, ինչ վախտ վոր ձեզանից ու վոք տեղերն կը գնա, չե թե միայն ընդունեն և ձեր կալե և շինության ավագանի առել և. ձեր խովանած պեթկական տեղարեքն նշանց տան ձեզ և մենայն ջաթտան վողորմությամբ պիտի զձեզ պախեն առանց փնաս. և վոր դուք մեր վողորմության ամենայն հրամանն և ամենայն ժամ և առավել կը հավաստեք և ել իվելի ումիդով կենեք. ես ջաթտան չե թե միայն ինփրայթուության հրամանագիրն ձեզ ուղարկեցինք, մեք ձեր ուղարկած մարդիքն ել ես ժամանակումս դաք ձեզ յետ ուղարկեցինք և ինչպես վոր մեր վողորմություն, վոր առ զձեզ ունինք, ալ իվելի դոքա լեզվով ձեզ կու պահեն և հավատով կու լինեք, վոր դոքա հրաման ունեն ձեզ առելի. և վոր դուք կարելի չեք դոցա թամամ հավատալի, ջաթտան հավատով որդում տալի. և մենք մեր ինփրայթուության մեծ վողորմությամբն Աստուծով առ ձեզ ունիմք¹⁾.

Միաժամանակ սկսվում եր մի յեռանդուն գրագրություն ուսսական այս ձեռնարկության առիթով: Պետրոսը հրամաններ եր ուղարկում կասպիական յեղերքում գրավված բոլոր տեղերի գինվորական հրամանատարներին, վոր նրանք ընդունեն գաղթող հայերին, հողեր տան նրանց բնակության համար և առհասարակ աջակցեն նրանց ամեն կերպ: Գրագրությունների մի խոշոր մասը վերաբերվում եր Սղնախների յերեք պատգամավորներին, վորոնցից մեկի, այն և Պետրոս քահանայի տեղ այժմ յերևում և մի վոմն Սիմոն Պոպով: Գլխավորներն են, իհարկե, նույն Անտոն քահանան և Քեվխա Չալաբին, վորոնք այժմ դարձել են շատ կարևոր պետական մարդիկ: Պետրոսը, չնայած վոր հիվանդ եր, ընդունեց յերկուսին, հուսադրություններ արավ և հրամայեց նրանց իսկույն վերադառնալ Սղնախները և տանել իր հրովարտակը գաղթման մասին: Այս անգամ բազմաթիվ կտրուկ կարգադրություններ եյին անվում նրանց արագ և ապահով ճանապարհորդության մասին: Մի խոսքով, գործի յեր գրվում ամբողջ պետական մեքենան արագ ու հեշտ կերպով իրագործել տալու համար իրը թե հայերի հայտնած ջերմեռանդ ցանկությունը Պարսկաստան գաղթելու մասին: Սուտն, այնուամենայնիվ, բոլորովին չեր մնում չմերկացված: Պետական կանցլերը նամակ եր գրում իվան Կարապետին, վոր նա համոզե Յեսայի կաթողիկոսին և մյուս գլխավորներին գաղթել, հասկացնել թե ինչ ոգուտներ ունի գաղթումը և այլն²⁾, մինչդեռ բոլորովին կարիք չեր լինի գործադրելու այդ միջոցները, յեթե հայերն իրանք լինեյին գաղթելու ցանկություն հայտնած:

1) ЭЗОВ, с. 333 - 391.

2) ЭЗОВ, с. 404.

Բոլոր իր ձեռնարկած հնարների վրա Պետրոսն ավելացնում եր և գիվանագիտականը: Ահա մի ժամանակ ինչ եր նա գրում է. Պոլիս դեսպան ուղարկված բրիգադիր Ռուսլանցովին:

«Մեզ մոտ յեկան հայոց պատգամավորները խնդրելու մեր պաշտպանությունը թշնամիներից, իսկ յեթե այդ անկարելի չե, թույլ տալ նրանց գնալ ապրելու Պարսկաստանից մեր նոր ձեռք բերած նահանգներում: Մենք նրանց պատասխանեցինք թե վորքով ողնել նրանց չենք կարող՝ Բ. Դրան հետ կնքված դաշնագրի հետևանքով, իսկ գաղթել մեր մերձկասպիական մարզերը թույլ տրեցինք և մեր հուսադրական հրովարտակն ուղարկեցինք: Յեթե թյուրքերը կը սկսեն խոսել մեզ հետ այդ մասին, պատասխանեցեք թե մենք ինքներս հայերին չենք կանչել, այլ նրանք հավատակցության պատճառով խնդրեցին մեզ ընդունել իրանց մեր հովանավորության տակ. մեզ, բրիտանիայության պատճառով, հայերին, իբրև բրիտանիայների, մերժել անկարելի չեր, ինչպես և ինքը վեզիրը հաճախ հայտարարում եր, թե հավատակցության պատճառով հովանավորություն խնդրողներին մերժել անկարելի չե. պետք և միայն նայել վոր հողերը պատկանեն նրան, վորի անունով նշանակված են դաշնադրության մեջ, իսկ ժողովրդներին չպետք և արգելել, վոք նրանք այս կամ այն կողմն անցնեն: Բ. Դրան համար ավելի ձեռնառու կը լինի, վոր հայերը դուրս գնան, վորովհետև նա այդ դեպքում առանց դիմադրության կը տիրե նրանց հողերին: Ավելացրու, վոր յեթե Բ. Դուռը կը կամենա դեպի իր կողմը կանչել Պարսկաստանից մեր ձեռք բերած նահանգների մահմեդականներին, այս բանին մենք հակառակ չենք լինի. յեթե գրավոր հուսադրություն պահանջեն, ավեք¹⁾»:

Այսքան ջանք ու յեռանդ, այսքան փութկոտություն, ստույթյուն, խաբերալություն ու կեղտ ուսսական մեծ կայսրը հարկադրված եր գործադրել, մտրակված այն հանգամանքից, վոր ավաղակաբար հափշտակել եր Գիլանը, մի մեծ հարստություն, վոր այժմ պետք եր շահագործել: Գիլանը տարին 70 հազար փութ մետաքս եր տալիս. ռվ պիտի հավաքեր, մեծացներ, շահավաճառության բարձր նյութ դարձներ այդ անհուն հունձը, տալով Ռուսաստանին գրեթե մենավաճառի դիրք համաշխարհային շուկայում: — Համենայն դեպս՝ վոչ ուսները: Ուրիշ պատճառ վոր չլինեք, Գիլանի և Մազանդարանի ճահճային ողը մահաբեր եր նրանց համար և խոսք կար ժողովրդի մեջ, թե միայն Ռաշտում, ուսական կայազորի մեջ, որեկան 30 մեռնողներ եյին լինում:

Մյուս կողմից ել ավղանների արշավանքը մինչև Սպահան մի խոշոր փլուզում եր առաջացրել վոչ միայն Պարսկաստանի, այլև Առաջավոր Ասիայի տնտեսության մեջ—նոր Զուղայի, իբրև հայ խոջայական կապիտալի կենտրոնավայրի վոչնչացում: Մենք իր տեղում կտեսնենք այդ տնտեսական աղետի հետևանքներն ու նշանակությունը. այստեղ միայն չմոռանանք, վոր Գիլանի և հարեվան ծովեզերյա մարզերի մետաքսի տերը հայ խոջան եր, և յերբ

1) С. Соловьев, т. 18, с. 74.

Նա աշտոր ալիս գրեթե բոլորովին չկար, այս նշանակում էր մահ մերձկասացան մեծաքսագործության համար, և Պետրոսին կմնար հարյուր ու մի խարդախությունների գնով միայն ավերակների տիրելու հաճույքը, յեթե նրան չաջողվեր վերականգնանել հայ խոջայական կապիտալին իր հափշտակած պարսկական մարգերում: Իսկ այդպիսի անհրաժեշտությունն նա ի կատար ածել էր մտածում ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արել էր նրա պես մեծ բռնավոր-վերանորոգիչ Շահ-Աբրահամ մի դար և ավել զրանից առաջ, այն է՝ հայ ժողովրդի խոշոր մասնաշաղկան գաղթեցման միջոցով: Պոկել ամբողջ Լեոնային Ղարաբաղը, շարտել նրան Գիլան, Մաղանդարան — այս մի ահռելի, հրեշային ծրագիր էր, այս նշանակում էր հարյուր հազարներով անմեղ մարդիկ քշել տանել հեռու-հեռու իրանց ոջախներից, թե ինչ է՝ նրանց մեջ գտնվում են և շատ վաճառականներ, վարժ շերամապահներ: Բայց այսպես չէր և Շահ-Աբրահամ գերեվարությունը: Հայ խոջայական կապիտալը, միակ ուշժը, վոր մնացել էր հայ ժողովրդի մեջ նրա ապրած քաղաքական փլուզումներից հետո, քշում տանում էր նրան յերկրից յերկիր, վորպեսզի բաժին ու ավար դառնա բռնակալ գիշատիչների: Այս աղետալի տեսարանը կրկնող պիտի դառնար Պետրոս Մեծը, վոր ավելի հաշվադետ էր այս բանի մեջ իր նախորդից: Յեթե Շահ-Աբրահամ Մեծն ասում էր, թե յուրաքանչյուր հայի Սպահան հասցնելը իրան նստել է 2 հազար թուման, Պետրոս Մեծն իրան այդպիսի ծախսերից էլ էր ազատել, վորովհետև նա Գիլանի 70 հազար փութ մետաքսի համար չէր իբր թե ծրագրում այդ գերեվարությունը, այլ լուկ Քրիստոսի սիրու համար, ուստի յուրաքանչյուր հայ պիտի իր հաշվով քարուքանդ և բնավեր դառնար: Արդար լինենք, սակայն: Պետրոսը դեռ 1722 թվին, հրահանգներ տալով գեներալ Մատյուշկինին հայերի գաղթը նախապատրաստելու և խրախուսելու մասին, հանձնարարում էր, իբրև միջոց, մահմեդական ազդարնակության փչացումը գրավված նահանգներում: Այս էլ, իհարկե, Քրիստոսի սիրու համար էր, և հայերն ինչպես պիտի չուզեյին իրանց հաշվով գնալ և այդպիսի «մաքրած-սրբած» տեղեր վայելել:

Յեվ այսպես, հայ խոջայական կապիտալը մի անգամ էլ ոտար յերկրում ոտար գիշատիչների կեր դառնալու համար, պիտի ահագին զանգվածներով տեղահան աներ հայ ժողովուրդը և տաներ նրան աննկարագրելի տանջանքներով յերկրից յերկիր: Յեվ յեթե այս անգամ տեղի չունեցավ այս դժբախտությունը, պատճառն այն է, վոր մինչդեռ Շահ-Աբրահամ անձամբ էր պոկում Արաքսի

ժայռերից և իր հետ տանում խոջայական կապիտալը, Պետրոս Մեծն այդքան կարգադրություններն անում էր մահվան անկողնում պառկած:

Նա մեռավ յերկու և կես ամսից հետո — 1725 թվի հունվարի 28-ին:

11.

Հունիսի 12-ի դաշնադրությունից հետո թյուրքիան սկսեց իրագործել իր իրավունքը, գրավելով պարսկական այն հողերը, վորոնք նրա բաժինն էյին ընկել Պետրոս Մեծի հետ կատարած հափշտակության միջոցով: Յերևանի գրավման հետևեց Նախիջևանի, Բորչալուի և այլ տեղերի գրավումը. թյուրքական բանակն այժմ կանգնած էր այն գծի վրա, վոր կազմում են Գանձակը և Ղարաբաղը մինչև Արաքսի հովիտը, այսինքն նույն այն գիծը, վորի վրա ամրացած էր հայ զինվորությունը: Այս զինված ուշժից էր այժմ կախված կամ թույլ տալ, վոր թյուրքական բանակն առանց արգելքի առաջանա մինչև Շամախի և Կասպիական ավերը կամ կանգել նրա այդ ճանապարհի վրա, կտրել առաջխաղացության հնարավորությունը: Առաջին դեպքում հայ զինվորությունը պիտի ոսմանցիների կողմը լիներ, յերկրորդ դեպքում՝ զենք հաներ նրանց դեմ: Պետք է ասել, վոր իրանք ոսմանցիները չէյին ուզում տեսնել հայերին դիմադրողի դիրքում և խաղաղ համաձայնության հետամուտ էյին, ուստի և դիմեցին Եջմիածնի Աստվածատու Համադանցի կաթողիկոսի միջնորդության: Շատ նշանակալից է վերջինիս մի նամակը Գանձասարի Յեսայի կաթողիկոսին այս առարկայի վերաբերմամբ: Նամակի ուստիներն թարգմանությունն է միայն մնացել: Յեվ ահա ինչ էր ասված այդտեղ.

«Կաֆլան-Տիվեսից (?) մինչև Յերևանը նվաճել է թյուրքաց սուլթանը և չկա այլևս մի դատարկ տեղ այդ յերկրներում, բոլորը գրավված են և դուք չկարծեք, թե նրանք չեն վերցված, հենց ճիշտ վերցված են: Յեվ յեթե ինձ լսեք, հաճեցեք ուղարկել ձեզնից մի քանի յուզբաշիններ թյուրքաց փաշայի մոտ ընծաներով: Աստված յերկար կյանք տա թյուրքաց փաշային և սերասկերին, վորովհետև, յեթե մեկը զալիս է նրանց մոտ և յերկրպագում է, նրան մահ չե լինում, քանի վոր ով զալիս է հնազանդությամբ, այս դեպքում նրանցից վոչ թե վորևե մի չկա, այլ պատիվներ էլ են լինում նրանց կողմից, և այդպիսիներն նրանք ավելի լավ դիրք էլ են տալիս, քան վոր ունեյին նրանք առաջ Շտապեցեք, շուտ մարդ ուղարկեցեք նրանց մոտ յերկրպագությամբ, այս ձեզ համար լավ կլինի. շուտ ուղարկեցեք այն պատճառով, վոր թյուրքաց զորք մինչև այժմ ձեզ մոտ չե ուղարկված, իսկ յեթե չգաք և չերկրպագեք և թյուրքաց զորքերն էլ ձեզ մոտ դան, այն ժամանակ նրանք ձեզ բոլորիդ կկոտորեն

և գերի կվերցնեն և մի սպասեք վոր նրանք գան և ձեզ չարդեն ու կտոր-կտոր անեն և մենք այդ բանը տեսնենք մեր աչքերով: Մեզ քրիստոնյաներիս նրանցից պատիվ և հանդստություն կա և վոչ մի զրկանք չի լինի մեզ նրանցից, և ձեզ համար ել լավ կլինի և դուք ել մեծ ոգնություն կստանաք, յեթե ինձ կսեք և կգաք և կերկրպագեք: և յես գրեցի ձեզ, վոր դուք հավատաք այս բանին և ինձ լսեք, կամ ինչպես լավ հիմարեք, մտածեցեք ձեր մեջ¹⁾:

Յեզ պետք է ասել, վոր միայն Աստվածատուր կաթողիկոսը չէր այդպես մտածում: Հենց իր հայ զինվորության մեջ ել գոյացել էր մի հոսանք, վոր տեսնում էր, թե զրությունը փոխվել է, պարսիկ ու ռուս չեն այլևս հրապարակում, այլ ահարկու ոսմանցին և անսրգել տիրում ամեն տեղ, ուստի Աստվածատուր կաթողիկոսի պես մտածում էր հաշտվել այդ ամենի ուշի հետ: Այսպիսով հայոց Սղնախներում գլուխ բարձրացնել էր սկսում մի թյուրքական կուսակցություն: Նրա ներկայացուցիչ կարելի չե համարել Յերից Մանկանց վանքի ներսես կարողիկոսին: Այս մի փոքրամասնական հատված էր. մեծամասնական հատվածը, ռուսականը, գլխավորում էր Յեսայի կաթողիկոսը: Ներսեսը, իբրև հայ զինվորության մի մասի գլխավոր, հաղորդում էր Յեսայուն, թե յուզրաշինների մեջ սկսվել է մի վտանգավոր խմորում և, որինակ, Բարդայի Յեսայի յուզրաշին հայտնել է, վոր յերթ թյուրքերը գան Գանձակ, ինքը կերթա նրանց վոտը: Ներսեսը խորհուրդ էր տալիս Յեսայուն զգուշանալ յուզրաշիններից, չը հայտնել նրանց ռուսաց կայսրին արած դժմումները և առհասարակ այլևս դժմումներ չանել, քանի վոր «յոթնգլխյան վիշապն արդեն յեկել է և յերկրի բոլոր չորս կողմերը կոխել է և իր պոչը մեզ ել կը հասցնե»²⁾:

Բայց այս պառակտման առաջն առնում է ռուսական զործակալը հայոց Սղնախներում³⁾ իվան Կարապետը, հավատացնելով ամենքին, թե ռուսական զորքը պիտի ոգնության գա և բոլորովին պետք չկա, վոր հայերը դիմեն ոսմանցիներին: Միամիտ լեռնցիներին հեշտ էր խարել յերեսաների նման: Իվան Կարապետը պարծանքով հայտնում էր Բագվի կայազորի հրամանատար Բրիգադիր Բարյասինսկուն, թե իրան միանգամայն աջողվել է յես կանգնեցնել հայերին ոսմանցիների հետ բանակցություններ ըսկսելու դիտավորությունից և կատարյալ համաձայնություն վերականգնել հայ զինվորության մեջ³⁾: Յեզ այս սուտ չէր: 1724 թ. հոկտեմբերի 18-ին ամենքը միացած — Յեսային, Ներսեսը, մելիք-

ներն ու յուզրաշինները դիմում են ուղարկում Պետրոսին, հայտնում են ոսմանցիների շարժումները, հայտնում են, թե հայ ժողովուրդը գտնվում է բնաջնջման վտանգի տակ, վոր 3—4 անգամ գրել են նրան այս մասին, բայց պատասխան չեն ստացել և նորից աղաչում էյին, «խաչի խաթեր», հրամայել, վոր Բագվի զորքից իրանց ոգնություն ուղարկվի, խոստանում էյին հոգալ այդ զորաբաժնի ամբողջ պարենավորումը: Այս թղթին ստորագրում էր նաև նորելուկ հայ դիվանագիտական գործիչ «բալուկա (балука) Կարապետ Իվան»-ը¹⁾, վոր դասավորում էր իր այդ անունները և հակառակ ուղղությամբ:

Այս դիմումի պատասխանն էր, վոր տանում էյին Պետերբուրգից Անտոն քահանան և Քեվխա Չալարին: Թեև նրանց շտապեցնում էյին, բայց ռուսական ձմեռը գամեց նրանց անշարժության և միայն 1725 թվականի գարնան էր, վոր նրանք յերևացին Շամախու շրջականերում, ուր ճանապարհները փակել էյին եզպիները, վորոնք սպանեցին պատվիրակներից մեկին, Սիմոն Պոպովին: Հարկավոր յեղավ, վոր միացածները մեծ զգուշությամբ, հետևաբար և մեծ դանդաղեցնեցին յուր ճանը:

Իսկ ոսմանյան հրամանատարությունը, տեսնելով վոր հայերի կողմից վոչինչ փորձ չե անվում իր հետ խաղաղ համաձայնության գալու համար, 1725 թվի վաղ գարնան պատերազմական զործողություններ էր սկսում նախ Հյուսիսային Ղարաբաղի դեմ: Կարելի չէր ասել, թե այս ժամանակից հայտարարվում էր մի հայթյուրքական պատերազմ, առաջինը հայ իրականության մեջ ոսմանյան պետության հիմնարկությունից ի վեր, մի պատերազմ, վոր տեղական ապստամբական բնավորություն չունի և մղվում էր յերկար ճակատի վրա, Գանձակից մինչև Որդուբաթ և Նախիջևան: Բայց այս հարավային թեք դեռ մի տարուց հետո պիտի մտներ պատերազմական կրակի մեջ: Կանոնավոր, մեծածավալ պատերազմ, իհարկե, չէր կարող լինել վոչ-հարավային թեքի վրա: Հայերը փոքր զորաբաժիններով լեռներից հարձակումներ էյին զործում: Սակայն վորքան էլ աջող լինեյին այդ հարձակումները, նրանք չէյին կարող կանգնեցնել մի կանոնավոր և խոշոր բանակի առաջխաղացությունը: Յեզ ոսմանյան մի զորաբաժին, բաղկացած հինգ հազար հոգուց, մտավ Ղարաբաղ: Հայերն ստիպված յեղան հնազանդություն ցույց տալ, բայց դիմեցին մի խորամանկ դավադրության և նրանով մի խոշոր հաղթանակ տարան: Այս զոր-

¹⁾ Эзов, с. 378.

²⁾ Там же, с. 380.

³⁾ Там же, с. 384.

¹⁾ Там же, с. 382.

ծողութիւնները նկարագրված են Յեսայի կաթողիկոսի և մելիք-
ների նամակների մեջ, վորոնք ուղղված էյին արդեն մեռած Պետ-
րոս Մեծին, Վախթանգ թագավորին և սրա վորդի Շահ-Նավազին:

«Թագաւորացն և քաջատուն մեծի և Աստուածազօր Վախթանգ թագաւորի
և Շահնաւազ խանի:

«Քրիստոսի նուառտ ծառայ Եսայի կաթողիկոսէ Աղուանից և ամենայն մեծ
և փոքր ուղղաշաց և մելիքաց և զխաւորաց և տանուտեարց և ժողովրդոց երկրիս
Ղարապաղու Ողջոյն և երկրպագութիւն հասցէ: Զի ահա աստի յառաջ Փիլիպիմ
զալովն զամենայն որպիսութիւն զրեալ եմք առ ձեր մեծութիւնսդ, չղիտեմք
հնաւ եթէ ոչ. այժմ ահա կրկին զրեմք որպիսութիւն մեր և երկրներին. զի ահա
Երեւան, Նախջուան իւր երկրովն առան օսմանցիք. այլ և Թավրիզու վրայ երկու
անգամ կոխ է եղել, նոցա զօրքն կոտորել են, չեն կարողացել առնել. այլ և
Շամշատինլու զաշաղն, Պօրչալու, Լօսի ևս թամամ նոցա ձեռքն է: Վրացսուն
միայն քաղաքումն կայ դօշուն, այլ ուրիշ տեղ չի կայ. Շիրվան ևս 4500 մար-
դով Մուստուփա փաշան գնաց. մեզ մօտ ևս յառաջ էլչի եկաւ Մահմատ Դուլի
խանն չղիտեմք որտեղ է, եղօրօրդին Գեանջայ է, Շահն ասում են Արտավիլու
կողմն է. այս միջուս Գեանջու շհարն և մեք եմք մնացեալ, իրար հետ լաւ եմք,
մեր և նոցա մարդն գնում են գալիս. ապա զայս յայտնի լիցի ձեր մեծութեանդ,
զայս աղուհացիս 4 շաբթումն, մարտի մէկումն 3 փաշայ՝ Շահիմ, Սալահ և Ալի
անունով 4700 մարդով Գանջու ներքեանց անցան եկին մեզ մօտ Վարանդայ-
մէկ 2 օրն տեսանք միտքներն ծուռ, կռիւ անելով էլ օգէն կարել չեմք գալ,
դոնաղ արինք գեղուգեղ 100-ով, 200-ով, 300-ով, 400-ով թամամ կոտորեցինք¹⁾։
Միայն մէկ 150 մարդ փախան: 200 էսիր թափեցինք, հիմա մուշախասս որ մեզ
վրաց մեծ զօշուն կու գայ քանի օրումս. այլ մեք այս բաներս ձեր արեով և
ուսմիտով և զրոյն ենք անում, դուք որ գնացալ էք տեղդ էք, մեք մեծ հուսով
եմք. և մեր աչքն զիշեր և ցերեկ ձեր գալու ճանապարհին և զրին է. ահա ե
նոր արդ զրեցինք թագաւորին, վասն որոյ ձեզանէ կու խնդրեմք, որ թէպէտ հե-
ռացաք մեզանէ, դձեղ չմոռանաք. ահա օգնութեան և քօմակի օրն այսօր է. եթէ
մինչև ի մէկ, 2 ամիս մեզ օգնութիւն չհասաւ այդ կողմէտ, թամամ քրիստո-
նեայքս բնաջինջ կու լինի, մուշախասս, այլ ինչ օգուտ ձեր աշխատանքն. ահա
աղաչեմք, աղաչեմք, անտես մի առնեք զաղաչանս մեր, այլ հասէք մեզ վ-սն
սիրոյն Քրիստոսի մեզ օգնութիւն. այլ զինչ երկարեմք, դարձեալ Փիլիպն
զեանջոց և մեր թղթովն գնայ Շահին մօտն, հիմա էկաւ խալաթով. ըստղամով

1) Կովի այս յեղանակը նույն Վարանդայի գավառում նոր չեր Պետրոս զե
Սարգիս Գիլանենցի «Ժամանակագրութեան» մեջ կարդում ենք. «Վերոյ թա-
րեղումն (1723, ոգոստոսի 20) Ղափանցի Յարութիւն Թավրիզու արեկ առաց
թէ՛ Թայի ուղբաշի Ղանլու-Շապաղն և Դուզագու Աւետարանոց գեղն Մելիմ
Բաղուն տղին խեռ փարխաշտի (վեճ) կուենան. կը խաշտացնեն, էլ Մելիք
Բաղուն տղէն Ղանլու-Շաքանին պատիւ կկանչեն: Էս ուղբաշի Ղանլու Շաքանն
300 խալով կը գնայ էս Մէլիք Բաղուն գեղն պատիւ էս Մէլիք Բաղուն տղէն յա-
ռէշ ուր գեղին խալիին պատվեր կանի տվել թէ Ղանլու Շաքանն քանի խոզով
կը տանեմ իմ տունս, նրա 5—6 հոգով տարեք ձեր տներն, եփ մի թվանքի
ձեն լսէք, յամէն մարդ ուր զոնաղն սպանի էսպէս կը տան Ղանլու Շաքանին
և իւր 300 մարդին կը սպանեն: Էս ողորմելի նորընծայ Թայի ուղբաշի Ղանլու
Շաքանն ուր 300 մարդովն կը ողորմեն (Վոսնիկ, 1863, եր. 207):

մեզ համար. այլ և Քալալի բեկն այս բանիս վրայ բերինք մեր մէջս, Ղալալա-
շին հեա հաշտեցինք, այլ ևս մեր մէջս որքան խոռով մարդ կար, թե մէլիքներ,
թէ ուղբաշիք ամենն մին եղան, պարիշեցանք, այլ ջոկութիւն չկայ. միայն թե
մեր աչքն ձեր ճանապարհին է և ձեզ եմք ընթիզար, և խնդրեմք որ Տեր Աս-
տուած ձեզ երկար կեանք տայ, աջողութիւն օր շուտ մեզ հասնէք և ձեր մէկ օրն
100 հազար լինի:

«1725 թվիս, մարտի 10 զրեցաւ ի Գանձասար:

«Քրիստոսի ծառայ Թարխան. Քրիստոսի ծառայ Աւան. Քրիստոսի ծառայ
Օհան. Քրիստոսի ծառայ Պաղի՞»:

Պետրոսին ուղղած նամակից իմանում ենք և մի այլ մանրա-
մասնութիւն: Յերեք փաշաներից յերկուսն սպանվել են, իսկ յեր-
րօրդը, Սալահ փաշան, գերի ընկալ հայերի ձեռքը: Մի ուրիշ նա-
մակի մեջ բերված է և այն շատ հետաքրքրական խոսակցութիւնը,
վոր տեղի յե ունեցել հայ զորապետների և այս Սալահ փաշայի
մեջ:

«Զնա (փաշային) խօսացրինք, — զրում էյին մելիքները կայսրին. — դուք
ինչպես էք եկել այս երկիրս. նա ասաց՝ մեր թագաւորն հրաման է արտեալ
որ պիտի մեք այս երկրներս հայն և զղլըաշն փշացնեմք. չուն որ Ըռուս թա-
գաւորին զօրքն ծովի այս կողմն են անցել, մեք նոցա վերայ գնամք, հայն այս
մէջս չպիտի և այս երկրներս խաբալ պիտի լինի, որ մեր ճանապարհն քացվի-
նաւ ասաց այս փաշան թէ դուք չէիք այս միջուս, մեք հիմա Դաբանդու և
Պաբու վերայ էինք գնացել, որ զատի մի մերն է»²⁾:

Այս խոսքերը նշանակալից էյին այն կողմից, վոր նրանց մեջ
առաջին անգամ արտահայտութիւն եր գտնում թյուրքական քա-
ղաքականութիւնը հայերի վերաբերմամբ այն ամեն ղեպքերում,
յերբ սրանք փորձ կանելին զինված ուժով կանգնեցնելու կամ
առնվազը դժվարացնելու ոսմանյան շարժումը ղեպի Արևելք, ղեպի
Կասպից ծով, ղեպի Իրան և այլն: Վոչնչացնել հայերին իրրև
արգելք և ճանապարհ բաց անել,—այս ռազմական գործելակերպը
ոսմանցիները չմոռացան և մօտ յերկու հարյուր տարի այդ ժա-
մանակից անցնելուց հետո, 1918—1921 թվականներին, յերբ
նրանց դեմ պատերազմող հայերն էյին կանգնած նրանց ճանա-
պարհին Կարսի, Ալեքսանդրոպոլի, Ղարաբաղի, Ղարաբաղի
Քյուրդամիրի վրայով մինչև Բագու և Բագվի մեջ ել, և այդ բո-
լորը նստեց նրանց ոսմանյան յաթաղանով խողխողված մօտ 50
հազար մարդ:

Ուշագրավ է և մի ուրիշ հանգամանք. — հայոց Սղնախները
հաշտվում են պարսիկներին հետ, որպեսզի նրանց հետ միացած
զիմադրեն ընդհանուր թշնամուսն — թյուրքիային: Քայքայված,

1) ЭЗОВ, с. 420—421.

2) Там-же, с. 422.

ուժասպառ Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկե, փոքրի շատե շո-
շափելի ոգնություն տալ հայերին, բայց փաստի նշանակությունն
այն բանի մեջ էր, վոր հայերը նախընտրելի էյին համարում
պարսկական ռեժիմը, քան ոսմանյանը: Այս մենք տեսանք և Շահ
Աբրահիմ ժամանակ, 17-րդ դարի սկզբում, յերբ հայերը Պարս-
կաստան էյին փախչում ոսմանցիների գրաված Այսրկովկասից:
Յեւ հայ զինվորութեան այս զինակցութեանը պարսիկներին հետ,
ինչպես կտեսնենք շուտով, պսակվեց այնպիսի գեղեցիկ հետեանք-
ներով, վորպիսիները այնքան զուր սպասում էյին հայերը Արև-
մտյան Յեւթոպայի և մասնավորապես Ռուսաստանի «քրիստոսա-
սիրությունից»:

Ահա այդ ցարական «քրիստոսասիրութեան» վերջին պատգամը
կես տարվա ճամբորդութեանից հետո, գալիս, վերջապես հասնում
էր Փոքր Սղնախը, Շուշու գյուղի մոտ, Շուշու ժայռերի մեջ: Մա-
յիսի կեսին Անտոն քահանան և Քեյսա Չալարին այդտեղ էյին
և ավին Պետրոսի հրովարտակը զորքի գլխավորներին: Կատարյալ
անակնկալություն: Ինչի էյին սպասում և ինչ զուրս յեկավ: Տալ-
վորութեանը ծանր էր: Մարդ ուղարկեցին Գանձասար, Յեսայի
կաթողիկոսի յետևից: Յեւ յերբ նա յեկավ, կազմվեց լեռնցի մար-
տիկների ռազմական խորհուրդ, վորի բնորոշ նկարագրութեանը
լեռնային աննման պարզութեամբ տալիս և իվան Կարապետն իր
մի նամակի մեջ, վոր ուղղված է պետական կանցլեր կոմս Գոլո-
վինին:

«Տէր Անտոն և Քեյսայ Չալարին որ եկին Ղարապաղս մեծ խնդրաթորի
ուժաղովն և շավաղախամովն և հրամանոցդ զիրովն, բռնառս (ծառաս) և ուղ-
պաշխեցն բոլորվեցին, ուրաղն և հրամանոցդ զիրն բացինք և կարողացինք, շատ
և շատ ուրախացանք և շնորհակալ եղանք: Ուրաղն կարողալէն ետ ուղապաշխեցն
հարցրին թէ՛ այ Տէր Անտոն, մենք քեզ ուղարկեցինք զնա իմացիլ, տես զօ-
շուն կըզմայ մեզ, մին քօմակ և ճար կլինի թէ՛ ոչ. երբ ասացինք մեզ համար
տեղ ուղիր Դարպանտ, Բաքու, Կիլան և կամ այլ տեղ որ մենք գնանք տեղդ
կենանք: Երբոր էսպես հարցրին, չկարաց ջուղապ տալ. տեսաւ որ ինքն կու-
նահար եղաւ. 2 օրէն ետ առանց ինձ տեսնել, առանց ուղապաշխին հարցանել,
բաց եթող զերն, փախաւ Յես նորա հարցրին Չալարի Քեյսայէն թէ՛ չուժ մէր
տուն քանդեցիք, Չալարին ասաւ. Ախրէր ետ ի՞նչ անեմ, իմ անունս գրած չեւ
գրումս, ինքն միայն գրել երես ինչ որ իւրեան մաթլօպն էր. յետոյ նորա
հարցրին թէ՛ մեր զրեւն թամամի տարամք. ասաց թէ՛ ուղապաշխ զիրն, Իւան
Կարապետի զիրն տարանք, ամայ Եսայի կաթողիկոսի զիրն ջամբախ ջղոտեց,
ինքն մէկ գիր գրեց, տարաւ առ թագաւորն: Մին էլ Չալարի Քեյսայէն վեր
եկաց, ինձ հետ իւզբաշոց հետ, հողևոր տիրոջ հետ, ասաց. իբր թէ՛ մեր գլխին
տէրը մնացել չի, լսել, բայց երկու ձեռն ելաւ մին զլուխ, մնացին գլխերանին
թաղելով, ողջ ասացին թէ՛ մեր ճարն ոնց կլինի, մեզ ով տերութիւն կանի օրէց
դէն. ամայ էս խօսքիս ճշմարիտն ու սուտն մին Աստուած խաղար և բանաստ

«Ելբաց նաչաղացու, մինչև զբոյս թարեղն դեռ ել նաչաղամ¹⁾, ուրենքն էլ պի-
գամաղ եղան բեղափուլ տուին մինչև զբոյս 3 թարեղն և թարեղումս լսեցին
թէ՛ ջնդրալ եկել ա Պաքու. ապա թե՛ գիր զրեցին ուղարկեցին Պաքու ջնդրալին
մօտն որ թէ՛ ջնդրալն էլ ուղարկի վերև, տեսնենք մեզ համար ինչ խաղար կը
գայ, և այլ երկրիս ինչ որ հալ և ավհալ որ կար, ուղապաշխեց և հողևոր տէրն
զրեցին և ուղարկեցին զուրուղն և այլ ուրիշ ավհալ, քանի որ էս տղերքս չոք
հինգ հազար օսմանլու որ կոտորեցին, օսմանլուէքն էլ պաշլամիշ են արարել
թէ՛ Երևան, թէ՛ Թիֆլիսը, թէ՛ Ղափան ինչ տեղ որ ձեռքերանին խասնում այ
չափմիշ ան անում, մեծն կոտորում ան, փոքրն ետիր ան անում»²⁾:

Հետաքրքրական հանգամանքն այն է, վոր հայերը, թեև շատ
լավ հասկանում էյին, վոր ընդհանուր տեղահանութեան հրամանը
մի սոսկալի աղետ է ժողովրդի համար, բայց, գոնե առերես, այդ
դժբախտութեան հեղինակ համարում էյին վոչ թե Պետրոսին, այլ
Անտոն քահանային, վոր միայն վաճառված մի գործիք էր դար-
ձել նրա ձեռքին: Ծիշտ է, թեև Պետերբուրգի կառավարութեան
թուղթ գնաց, թե Անտոն քահանան այդպիսի հայտարարութեան
անելու լրագորութեան չէ ունեցել, բայց սրանից լինչ ոգուտ,
քանի վոր մեջ տեղ կար ցարական հրամանը: Մերժել այս հրա-
մանը Սղնախների կառավարութեանը կարող էր, յեթե իրան պա-
հած լինեիր փոքր ի շատե անկախ բանակցող կողմի զրութեան
մեջ, մինչդեռ նա միշտ ել իրան պահել էր վողորմելիորեն պաղա-
տող, ծունկ չոքած ստրկի դիրքի մեջ: Այժմ այս դիրքը նրան պար-
տավորեցնում էր զլուխ իջեցնել Պետրոսի հրովարտակի առաջ
ստրկավայել կեղծ ուրախութեամբ և հաճութեամբ: Այդպես ել անում
էյին Սղնախները: Բայց ստրուկն էլ ունի իր ինքնապաշտպա-
նութեան յեղանակը: Հայ ժողովրդի վարիչները գաղթելու կատար-
յալ հոժարութեան էյին հայտնում, բայց ցույց էյին տալիս դժ-
վարութեանները, այն հուսով, իհարկե, թե հենց դրանք ել կը-
փրկեն ժողովուրդը գաղթելուց: Յեւ գրում էյին նրանք.

«Երկրպագութիւն և ողջոյն ի հեռուստ մատուցանեմք ազգս հայոց նորն-
ծայ ծառայքս ըս պատրիարքօք, իշխանօք, մեկլեքներօք, հեծեալօքօք, տանու-
աիրօք, ռամկօք և առհասարակ միախումբ և միարան և միահամուռ ժողովր-
դօք: Ընդ սմին և ազգ և զիտութիւն և յայտնի առնեմք առաջի տէրութեանդ
գաղտէս և զուրախութիւնս մեր. քանզի զմեր յղեալ երկու արքն որ մեկն երէց
և մէկն աշխարհական եկին և գնամակ հրամանի հօգորդ բերեալ առ մեզ հա-

1) Նամակի այստեղը թե աղափաղված է արտագրողից և թե մթագնված է
ժողովրդական արտահայտութեաններով: Մեր գլխի տերը մնացել չի — թագավորը
մեռել է: «Յեղիւ ձեռք անել մի զլուխ» — սուգ անել, զլուխը ծեծել: Դեռ չեն
հավատում թե Պետրոսը մեռել է, բայց իվան Կարապետն այդ լուրից հիվան-
գացել է (նաչաղացել):

2) ՅՅՅՅ, Ը. 425.

սուղին, և մեծ փափագանօք և ուրախութեամբ համբուրեցաք և եղաք ի վերայ գլխոյ մերում, գոհացաք և շնորհակալ եղաք ի տերութենէդ. զի մինչև ցայժմ զմեզ ի խնամոց և ի ողորմութեանց և մոտցող անտես չես արարեալ և մոռացեալ, և զի հրաման հօգորդ առ ծառայքս աշակես է որ մեք երևումք տանով և տեղով և ամենայն ընչիւք զամբ զձեր պարսից նոր երկրներն որ է Պաքու, Կիլան, Դարպանդ և աստ բնակիլ կամք տեսնող եղիցի և հրամանի քում մահու չափ եմք հնազանդ. բայց կամիմք որպիսութիւն և բանի կերպն որ աստ է. յայտնել տեսնող. և զի խնդիրքս մեր զոր գրեալ էաք ոչ էր ըստ այսմ կերպի. և այս որ հրաման տեսնող ե, յոյժ անկարելի է մեզ, որ բնաւ ձեռք չե տալ այս քանի պատճառն. զի այս երկրներս, որ ծառայքս քո ընտելեալ եմք, որ են Գանջայ, Ղարապաղն և մշալ, այլև Դեղարքունի, Քօլանի, Ղափան, Սիսիան. այլ երկրներ, այս ամէն մշալ 30, 40, 50 փարէ գեղէ և ամէն գեղ 600 տուն, 500, 400, 100 տուն, 50 տուն, փոքր 30, 40 տուն են և այս երկրներս վարով և տեղով շատ ամուր են, և մեք այս խաղա ամենքն իւր երկրումս սղոնաղ եմք արել ամուր տեղերն, և ամենքս մէկ սղոնաղին վերայ նստած պահում ենք և մեր չորս կողմի երկրներն օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլև մեր մեկ կողմն էլ զղլպաշ են, որ թշնամիք են. հարկաւ թէ որ մեք այսքան հազար-հազար խաղա տեղանանեմք և գուրս բերեմք իւրեանց ասլ-բանքով և ուլխով, արձակ տեղ մտան թշնամին շուտ կու յաղթէ և խաղի գերի կառնէ. այլ և Քուս գետն որ մեր առաջն է լօթկով կանցանուի. լօթկէն զղլպաշի և Ղարապօրկի ձեռքն է և ոչ մեր, որ են թշնամիք. մենք մինչև լօթկի թէտարեք կանեմք, և այսքան մարդ, անասուն անց կենալն թշնամին մօտ է, զմեզ շուտ չաշմիշ կանեն. այս պատճառաւ շատ դժուար է ձեռք տալիս զմեր այդ կողմն անցնելն, թե չէ հրաման արքայի ի վերայ գլխոյ մերոյ է... և արդ, Տեր թագաւոր, մեք աղգս հայոց մինչև ցայժմ անօրին թագաւորին էինք ծառայք. այժմ որովհետեւ կամ եղև ձեզ ծովուն այս կողմն տիրապետել, և մեք կամիմք ձեզ ծառայել. որ և մինչև ցայժմ ձերով անուամբ զօրացեալ, այս 3 տարի է որ ընդ անօրինաց պատերազմեմք և զձեզ ունիմք պարծանք մեր վասն որոյ խնդրեմք թախանձանօք զի զմեզ ի ներքոյ խնամոց քոց մի արտաքսեր, այլ չուք ողորմութեան քո ի վերայ մեր պահեալ և զմեզ ազատեալ ի շար թշնամեացն որ անհաշտելի խռովութիւն է մեր և անօրինաց մէջն. և խընդիրք մեր այս է զի թէ մինչև առ մեզ և ի մէջ մեր զօրք և օգնութիւն չեք ուղարկելու, ասլա հրաման լինի զօրացն որ ի Պաքու զի մինչև ի Շամախի դան և ասլա մեր մէջ նոցա մէջ Աստուծով և քո զօրութեամբն կիստակեմք և հեշտ մեր ձեռն կու հասնի և ճանապարհն կու բացուի և մեր գնալն կու հեշտանայ. միայն թէ վասն Քրիստոսի սիրոյն և մեր ազատութեան խաթրին համար հրաման լինի որ զօրքն դան Շամախի. ասլա ամենայն բան հեշտ է, զի Պաքուայ մինչև Շամախի 2 զօնաղ է, մէջ տեղն թշնամի չկայ և Շամախուց մինչև Քուսն 2 զօնաղ է. թէ որ զօրքն Շամախի լինի, մեք այս մէջս կիստակեմք որ Աստուծով կի լինիմք թագաւորի զօրաց մէջն և որտեղ որ հրաման լինի պատեալազմի՝ յառաջ գնամք ընդ զօրացն. Այլև այս խնդրեմք, որ թէ ուրիշ զօրաց և գլխաւորի հրաման չանէ արքայ, ասլա Վախտանկ խանին և կամ իւր որդի Շահնաւաղ խանին հրաման լինի զօրօք դալ ի Շամախի, որ մեզ օգուտ լինի և մեք այս շար թշնամոյն ազատուիմք, լինի թէ թագաւորին մէկ պէտքական ծառայ լինիմք. Այս է խնդիրք մեր. և այս հաւատարիմ Չալապի Քեյխայ ու իւր ընկերն ուղարկեցաք. ոչինչ լեզուի խօսք չունիմք, միայն զբոյս բանն է:

«1725 թուին յուլիսի 25-ի Գանձասար»

«Քրիստոսի նուստ ծառայ Եսայի կաթողիկոս և պատրիարք տանս Աղուանից խնդրեմ կատարել զհայցուածս մեր Քրիստոսի նուստ ծառայ ներսե կաթողիկոս Աղուանից երկրի խնդրեմ աղերսանօք որ այս խնդիրքս մեր մի անտես անենք շուտափոյթ ողորմիր. և որք ընթեռնուք, աղերսեմք թարգմանեցէր: «Մելիք Եկամ, Մելիք Պաղր, Մելիք Թամրազ, Մելիք Հովսեփ, Աւան ուզպաշի, Թաթիսան ուզպաշի, Յոհան ուզպաշի, Եսայի ուզպաշի, Սարգիս ուզպաշի, Պապի ուզպաշի. Արքաեմ ուզպաշի, Սարգիս ուզպաշի»):

Այս վերջին դիմումն եր, վոր հայ կղերական դիվանագիտությունն անում եր Պետրոս Մեծին: Այս դիմումներն արդեն բոլորել էին մի քառորդ դարի շրջան և ամբողջ այդ ժամանակը, սկսված և ամրապնդված Իսրայել Որիի յեռանդով, միապաղաղ աղաչանք ու պաղատանք եր: Շարունակ աղաչում պաղատում էին զորք ուղարկել իրանց յերկրն ազատելու համար: Վերջում այլ ևս յերկրի համար չեք աղաչանք-պաղատանքը. յերկիրը թողնում էին, հիմա աղաչանք-պաղատանքն այն եր, վոր զորք տրվի ամբողջ ժողովուրդը յերկրից դուրս հանելու և գաղթեցնելու համար:

Պատմական այս վավերագիրը, վոր մենք բերինք վերևում, մեկն և այն անթիվ փաստերից, վորոնք լուսաբանում են հայ իրականության այն դարավոր ծանրագույն հարցը, թե ինչպես եր, վոր հայությունը գրեթե անընդհատ ցույց ե տալիս իրան յերկիրը դատարկողի, մշտապես գաղթողի դերում: Այս հին հոգեբանությունն ունի իր մեջ բազմաթիվ քաղաքական-տնտեսական տարբեր իրանց հարկադրական և հոժարակամ դրդապատճառներով: Բայց մենք զրանց վրա չենք այստեղ կանգնեցնում մեր ուշադրությունը, այլ հատկապես այն հանգամանքի վրա, թե վորպիսի հեշտությամբ էին վորոշվում և զլուխ բերվում ժողովրդական ույժն սպառող այդ շարժումները: Ահա մեր վավերագիրը ներկայացնում ե ժողովրդի տերերի հավաքույթը: Վճռվում և յերկրի ամբողջ ազգաբնակչության տեղահանման հարցը: Մեզ միայն մի դժվարություն ե յերևում այդ տերերի աչքին — ինչպես արել վոր գաղթի ճանապարհն ապահով լինի թշնամիների հարձակումներից: Յեթե մեկը տար այդ ապահովությունը, այլևս վոչինչ խոսք չեք լինի տեղահանության դեմ. իսկ թե ինչ փաստեր կտար հարյուր հազարներից բաղկացած այդ ժողովրդին այդ տեղահանությունը, յեթե նա կատարվեր անգամ արտաքին ամենախաղաղ պայմանների մեջ, — այս արդեն հարց չեք, այս մասին չ'ոչոք չեք մտածում: Տնտեսական կատարյալ քայքայման հասած, տկարացած մի անագին ժողովրդական զանգված, անհայտ ճա-

նապարհների վրա դիակներ փռելով, հալ ու մաշ դառնալով առաջ և առաջ, դեպի անծանոթը, դեպի անսովորը սողացող — այս ելքի վաղթեցման, բռնի թե հոգարակամ, — մշտականությունը։ Այս գաղթեցնող առաջնորդները նույնիսկ հարկավոր չեյին համարում նախորդ ծանոթանալ այն յերկիրներին, ուր պիտի տանեյին իրանց ժողովուրդը։ Գաղթող հայը սովոր չեր լավ ու վատ հարցնել. նա միայն պիտի գնար։

Յեւ այսքան մեծ ժողովրդական դժբախտության հայ կղերական դիվանագիտությունը ձեռնարկում եր հանուն և ի սեր իր նոր մոլեգին պաշտամունքի — ռուս ցարականության։ Այս մեծաքանակ գաղթեցման պահանջը ցարականությունն առաջին անգամ այստեղ եր գնում, Ղարաբաղում։ Շարժառիթը — ձեռք բերել առևտրական-արհեստավորական տարր իր խուլ ու մեռած անկյունները կենդանացնելու համար — այս առաջին դեպքից հետո ել յերևան եր գալիս իբրև հատուկ հայկական քաղաքականության յերևույթ Ռուսաստանի զանազան կողմերում, վորի հետևանքով հիմնվեցին, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, մի շարք հայ առևտրական գաղութներ։ Զիշտ ե, Ղարաբաղին վերաբերվող այս առաջին նվազում հայոց Սղնախների առաջնորդները ներքնապես դեմ էյին ժողովրդի տեղահանման, բայց այս նշանակություն չունեի։ Յեթե Պետրոսից հետո Ռուսաստանում գտնվեի մի ույժ, վոր կարողանար վորևե կերպով կատարել հայերի խնդրած դորական փոքրիկ շարժումը Բագվից մինչև Շամախի, այն ժամանակ Յեսայի կաթողիկոսին և նրա ընկերներին կմնար միայն դատարկել Ղարաբաղը հայերից։ Յեւ հայ ժողովրդի բախտն եր, վոր այսպիսի ույժ չգտնվեց Ռուսաստանում. — այս անգամ Ղարաբաղն ազատվեց քարուքանդ լինելուց, բայց վոչ ընդմիշտ. 18-դ դարի յերկրորդ կեսում Ղարաբաղը նորից դառնում եր ցարական խարդախ քաղաքականության առարկա և այս անգամ արդեն մի անգամայն ավերվում եր շարունակական արտագաղթների հետևանքով. հայերի գաղթեցումը դառնում եր հայ կղերական դիվանագիտության սիրած միջոցը թե հայ առևտրական կապիտալի և թե միլիթության, իբրև հայ ավատականության մնացորդի, շահերը պաշտպանելու համար, մի միջոց, վոր նա հաճախ եր ինքնահոգալ առաջարկում ցարական կառավարության, առանց, իհարկե, յերբեկցե հարցնելու գաղթեցնելի ժողովրդի արամադրությունը։

Պետրոսի մահով հայկական աղաչանք-պաղատանքները 25 ամյա շրջան եյին բոլորում, բայց չեյին վերջանում։ Յեսայի կաթողիկոսի ցարապաշտության համար Ռուսաստանն առանց Պետրոսի

եւ կըլինի նույնը, ինչ եր Պետրոսի ղեկավարությամբ, այսինքն դարձյալ ականջ կախած հայկական «Բրիտտոսի սիրուն» աղաչանք-պաղատանքներին։ Հայոց Սղնախներն այս պատճառով հարկ չհամարեցին վորևե փոփոխություն մացնել նրանց առանց այդ ել շատ արդեն տհաս քաղաքականության մեջ։ Ըսկատ առ ճակատ ոսմանյան անեղ բանակների դեմ բռնված նրանց հետ քաջարի, հերոսական, բայց և որհասական կռիվներով և միևնույն ժամանակ հյուսիսը դուր տեղից հավարի և ողնության կանչող — այս դրությունը դեռ մի քանի տարի ել պիտի շարունակվեի մինչև վերջնական խորտակումը։ Յեթե հայերը տեղեկություն չունեյին 1724 թվականի հունիսի 12-ի ռուս-թյուրքական դաշնագրի մասին, ժողովրդի գաղթեցման պահանջն ել շատ զորեղ փաստ եր հասկացնելու համար բոլոր հայերին, թե Պետրոսը վաճառել և նրանց հայրենիքը թյուրքերին, հետևաբար և ավերվող արյունահեղություն և հայ-թյուրքական պատերազմը։ Այսպես ել գուցե հասկանային նրանք։ Բայց ռուսական քաղաքականությունը մնում եր նույնպես խարդախ և խարբեա, ինչպես Պետրոսի ժամանակ և լեռնցի հայերի անսահման միամտությունն ամենայն հեշտությամբ հարստահարվում եր նրանից, հավատ ընծայելով նրա սուտ ու պատիր խոստումներին։

Ամենքին հայտնի չե, վոր ռուսական գահը հզոր, հանճարեղ վերանորոգիչ և անսահման բռնակալ Պետրոսի մահով անցնում եր մանր-մունր, խեղճ ու ապիկար մարդկանց ձեռքը։ Պետության ժավալումն ու առաջադիմումը կանգ եր առնում, պետրոսյան ժառանգություն անվթար պահելն անգամ այդ անընդունակ ժառանգների ույժից բարձր եր երևում։ Պետրոսին, բռնության միջոցով, հաջորդում եր նրա կինը, Յեկատերինան (1725 — 1727), Յեւ ահա սրան եր, վոր Քեխա Չալարին ներկայացնում եր Յեսայի կաթողիկոսի և մյուսների նամակը, վոր բերված ե վերևում։

Նոր կայսրուհին պատասխանում եր հայերին 1726 թվի փետրվարի 22-ի իր հրովարտակով, վորի մեջ աղաբարում եր, թե ինչ վոր հարկավոր եր իմաց տալ ամբողջ հայ ժողովրդին իբրև պատասխան նրա խնդրագրին, ինքը բերանացի ասել ե Քեխա Չալարին և ինչ վոր ասե այս պատգամավորը, պետք և նրան հավատալ և համարել իր՝ կայսրուհու խոսքերը։ Իսկ թե ինչ եր այդ բերանացի պատասխանը, այդ իմանում ենք նույն փետրվարի 14-ին արտաքին գործերի պաշտոնատան մեջ կազմված արձանագրության հետևյալ կտորից, վոր թարգմանված եր հայերեն լեզվով.

«Հրաման տվինք Քեֆիսա Չելիբուլուն վոր բերնով ասես հավատացեք, հայոց Սղնադուստը յեղյալ, թամամի ժողովյալ ազգ և զոշուն, վոր մեծ ինփերաթորիցես քոմակ վոր ուղարկում անք ձեզ քոմակ դար պարսից յերկիրն Վախտանկ խանն և ջնտրալ, վոր և սարասկար, քնյաղ Դոլիտուէին մի թե փոքր զոշունով, շատ զոշունով և վորչանք վոր դուք կարողություն ունեք վոր գիտել եք և ձեզ պատե անաշխին նման, պիտի կենեք և թշնամի դարչուց ամենայն ժամ կանգնեք և թուր տեք և թշնամին հաղթեք, մինչև ձեզ քոմակ հասանելն»¹⁾։

Իսկ Յեսայի կաթողիկոսը, դեռ անտեղյակ այս դրական խոստման, մարտ ամսին նամակներ եր ուղարկում Դերբենտի ուս հրամանատարին և Մինաս վարդապետին, նորից և նորից կրկնելով թե հայերը մենակ են մնացել ոսմանյան ահավոր բանակի դիմաց, թե շատ քաջություններ են արել, գերի չեն տվել թշնամուն և վոչ մի հատ, թե նրանք անդադար ոգնություն են սպասում ուսաց զորքից։

«Միայն մնացեալ եմք մեք,—գրում եր նա Դերբենտի հրամանատար իշխան Դոլիցիմին,—որ հալա գատել եսխա չենք տուել։ Կիմա պինդ կուզեն զմեզ ձեռն առնուն այս գարունս և ապա երիշ անեն Շամախու, Պաքուայ և Դարբանդին վերայ։ Վասն որոյ ահա ծանուցաք և մեր խնդիրքն այն է, որ թէ դուք շատ և փոքր այս կողմիս հարաքեաթ ունեք, պիտի Զատկիս շուտ Շամախի բռնեք և մեզ իմաց անեք, որ մեր փքրին լինիմք։ Իսկ թէ էլ շատ ետացաք, զմեզ ձեռն բերին, գժուար կլինի և սոքա շուտ կու գնան, մեր մարդս էլ որ մէկ տեղաց օգնութիւն չեն տեսնում, յուսահատում են և ցրուվում»²⁾։

Այս «խշխանաց իշխան» Դոլիցիմինը, ինչպէս երևում է Յեսայու այդ նամակից, շարունակ հուսադրական նամակներ եր գրում հայոց Սղնախներին։ Բայց թե ինչ գին ունեյին նրա խոստումները և թե առհասարակ ինչ գինվորական հեղինակություն եր ներկայացնում նրա զորարարութիւնը Դերբենտում և նրա շրջականերում, ցույց ե տալիս այն, վոր հենց նույն այդ ժամանակ լեզգիները սոսկալի վրեժ հանեցին նրա քթի տակ գտնվող Մսկուրի գավառի հայերից այն պատճառով, վոր նրանք բերել էին «սարու գլավութուններին» (չեկ գլավութուններին, այսինքն ուսաններին)։ Ժողովրդական այս ծանր աղետը ժողովրդական անպաճույճ, բայց սրբատառու գույներով նկարագրել ե մի փոքր Մարտիրոս վարդապետ 1725 թվականի փետրվարի 5-ին Դերբենտից գրած իր նամակի մեջ, վոր ուղղված եր Աստրախանում գտնվող Վախթանգ թագավորին և նրա վորդի Շահնավազ խանին։

Պետք ե իմանալ, վոր Մսկուրի գավառի հայերը կազմում էին Դաղստանի հյուսիսային կողմը, ծովեզերյա տարածության վրա ընկած մի առևտրական գաղութ, վոր հետո ստացավ ուսաց կա-

ռավարությունից Ռուսաստանի մյուս հայ առևտրական գաղութներին հատկացրած արտոնությունները։ Աղետը, վորին յենթարկվեցին Մսկուրի հարուստ հայ գյուղերը, առաջ ու առաջ լեզգիական սովորական թալանների մի գործողությունն եր, բայց բարդացած մի շարք քաղաքական և տնտեսական նկատառումներով։ Շարժումը ոսմանյան ներշնչումներով եր կատարվում, հետևաբար արձագանգ եր հայոց Սղնախների ճակատում կատարվող պատերազմական գործողությունների։ Վորքան հաղթական եր դիմադրությունն այդ կողմում, այնքան մոլեգնական անհրաժեշտություն եր դառնում հայերին վոչնչացնել ուր վոր կարելի չե և ուր վոր նրանք արգելք էին հանդիսանում իբրև ուսանների դաշնակիցներ։ Մսկուրի հայությունը, յերևի, ծառայել եր ուսական բանակին Պետրոս Մեծի արշավանքի ժամանակ և այժմ պիտի կրեր դրա պատիժը։ Լեռնայինների գրգռումն, ըստ սովորականին, յորքոքվում եր կրոնական հողի վրա։ Բայց մսկուրցի հայերն այնքան լեզգիներից չեյին խոշտանգվում, վորքան դաղստանցի հրեաներից։ Սրանց անզուսպ կատաղությունն արդեն կրոնական հանգամանքով չեր բացատրվում, քանի վոր իրանք հրեաներն ել ամեն տեղ կրոնապես հալածված ժողովուրդ էին, այլ լոկ առևտրական-մրցակցական հանգամանքով։ Վոչնչացնել հայերին՝ նրանց համար, բացի հարուստ ավարից, նշանակում եր հանել առևտրական հրավարակից հայ խոջայական կապիտալը և տիրել նրա տեղ։

Մենք մեր այս տեսությունը կլուսաբանենք մի քանի հատվածներով Մսկուրի աղետի այս ժողովրդական նկարագրությունից։

«Փետրվարի 15 (?)ումն Մսկուրից հարայչի եկաւ Շամխալի և Իսմու ձեռքն Ղարաշուղուէցի Տէր Պետրոսի որդի Արբահամ և Գուսէի որդի Մուրաթիան. այսպէս ասացին որ ի ներքոյ գրեցինք. 12 գիւղ եմք, այդ 12 գիւղում դաւար, ձի, դոմէշ չի մնացել. շորեղէն, բրնձեղէն, արծաթեղէն, արկաթեղէն չի մնացել. մեր և օղլուշաղի կեցէն շոր հանել են. մեր օղլուշաղն մեր ձեռքէն առել են, դիշեր ու ցերեկ իւրեանց մօտն է. առում են թէ մեք գնալիս կու տանինք. դարի, դարման, ցորեն, բրինձ, չալթուք չի մնացել, մեր տներ փուլ են ածել, այրել. եկեղեցիք թովլայ են շինել, էլ մեզանում սիրաթ չի մնացել. էլ մի իբմին չի մնացել, որ մին փուլ արժենայ. գեղազուլիս 15 թուման փող են առել, տուն գլուխ 10 դօնաղ, 15, 20, 30, 40, մինչև 50 ձիաւոր կայ. այս ձիաւորներ որ իւրեանց դօնաղից առած միայն Ասաուած գիտէ որ որչափ փող են առել. երեցների մորուսներն ողջ հանել են. մարդկոց վերայ կարմիր միս չի մնացել շատ թակելէն. անտէր և անճար ենք մնացել, մեր եսիրին մին ֆիքր թէ որ եսիր տարած լինի, լաւ որ աչք չի տեսնուլ, ինչ որ կանեն կանեն մեր աչքի դիմաց մեր օղլուշաղի գլուխն ինչ սիրաթ են բերում. զմեզ կապում են, ամառք մարդիք զմեզ են թակում. մի քանին հաւաքվում են մեր աչաց առջև մեր կանանց և մեր աղջկերանց հետ խառնակվում ինձ էլ իւրեանց իւրեանց առումին

1) Эзов, с. 430.

2) Там же, с. 433.

մէկգլմէկին թէ կեանքներն չարչարանք տալ վարձք է. աման ջուհուդի ձեռնէն և անդրեցուց ձեռնէն. տես թե սորա մեր գլուխ ինչ են բերում. մեր բերանով որն տանք, որն մնայ, մեր գլուխ եկած լեզուով չի լինիլ պատմել. զիրայ յուն- վարքի 17-ումն կոխել են գեղերանք, ողջ զափթել են թէ ձի, թէ դաւար, թէ գոմէշ, թե ապրանք, թէ շոր. թէ պղինձ, թէ արծաթեղէն, թէ ոսկեղէն, թէ արեւաթեղէն, թէ փող, թէ մարդ, թէ կին, թէ աղջիկ, թէ տղայ. թէ ցորեն, թէ բրինձ, թէ չալթուկ. ամենայն ինչեկեղէն որ կայ իւրեանց են շինել. ձիին, դաւարին և գոմէշին թամղելեն ամենք իւրեանց անուամբ. կանայք, աղջկանք, տղերք, ամենք իւրեանց համար տներ են լցել. թէ գնալիս կուտանեմք. մարդիք բնաւ իւրեանց երեխայոց երես չեն տեսնում, չեն թողնում թէ մէկ զմէկ տեսնան. հայր որդւոյ տեսութիւնին փափակ, որդին հօր, քոյր եղբօր տեսութեան է փափակ, եղբայր քվեր մարդ կնօջ է փափակ, կինն մարդին, հերեան հերեանին է փափակ մնացել. այս գեղի մարդիկ այն գեղի մարդկոնց է փափակ մնացել, վայ մեզ, վայ մեր հայոց գլխին, որ վասն մեր մեղաց Աստուած քարկացել է մեզ վերայ որ փուշանանք... 2 ամիս է իլում որ դոշունով կոխել եղնատել. սոցա արարմունք աչք ոչ տեսնա, ախանջ ոչ լսի, չի լինել զբով պատմել, որ մին գրեմ. շատ կին և շատ աղջկունք շատ շնանալէն կոտորվել են, սոցա տեղ մարդիք են տանում պղծվում. քահանայ չկայ հաղորդութիւն չկայ, եկեղեցի չկայ, մարդիք ողջ անհաղորդ զմեռեալք չեն թաղում գերեզմանոց տանելոյ կամ հողում թաղելոյ, գցում են գեղամէջ, շներ և կազաններն է լափում. շատ մարդ ցորենի հօր են գրցում կենդանի բերան հողում են, մնում է մէջում մեռնում է փուշանում. պաղին որ գիշեր մեռնում է, տանում են գիշեր ծածուկ թաղում են, վաղ որ տեսնում են, հանում են դուրս գցում. աման ջուհուդի և անդրեցուց ձեռնէն. ասում են իւրեանք թէ սարուկեանք մեր և մեր օղլուշողի գլուխ ինչ որ բերել է, մենք 100 ապատիկ ձեր գլուխ կու բերեմք, այ կեանքներ. թէ որ իմանաք 3 գեղ փախել են եկել այս մօտիկ հայերի գեղ կայ Մոլախալի և Հուկրիումն են, միայն իւրեանց եսիք վեր են առել փախել սոված, տկուր, անձար են մնացել թէ որ իմանա այս 3 գեղի անուններ, մէկ Փառարմիկ Վանամեր, մէկ Մուսուրման Պարախում, Ղարաջալուի և Արմանի Պարախումի կէս ու կէս եկել են, էլլի այս հայերի միջումն են. այսչափ դոշուն մէկ մէկին սովորացնում են թե կեանքներն չարչարանք տալ և կանանց հետ խառնակվել մեծ վարձք է, այսպէս են ասում մէկգլմէկին, օրէն օր չարանում են, նեղութիւն և չարչարանք աւելանում են. մինչև այս թարեղս նստած են, էլ շինութիւն չկայ բնաւ, երկրի կէս Սրխովի և Հաճի Դուդի դոշուն է կոխել, կէս Ծամխալի և Իսմինու դոշունն է կոխել մինչ այսօր, ասում են թէ Սրխով սպանվել է, սոստ եղաւ, այս թարեղէն 7 օր առաջ Սրխով եկաւ. Մըսկուր, մինչև հիմայ Ծամխալի էր... Այս տաճկաց ֆիրքն այլ իմն է. այս պերդիս նստող տաճկի մեծաւորի խօսքն Ծամխալի, Իսմինի, Սրխովի, Հաճի Դուդի հետն է. ողջ սոցա մարիֆաթով է անում. պերդի մէջի տաճկաց խօսքն սոցա հետն է. գրում են թէ միտովեցէք եկէք դուրս կողմից, մեք մէջ կողմից, այս կեանքներ վեր առնունք փուշացնենք, տինի խալամ աւելանալ... Այս անօրինաց միտք և խորհուրդ այս է. իւրեանք մէկ մէկին ասում են թէ էս գեղիս կեանքներ փուշացնենք որ սարը կեանքը գալիս այս կեանքներ կու քանդեն մեր երկրի և գեղերանք, մեր տներ, շուն որ վալած է. մեր երկրին մեր կեղեքանին, մեր ճանապարհին, մեր ամենայն օրպիտութեան, զմեզ ես կու չանաչեն... Բանի նաւեր բերել են Նիադովայ. ինչ ապրանք որ կայ հայերին ողջ ամէն մի քսա միջէ քաշում են տանում նաւեր լնում. վեր են առնում

տանում Թարխու, թէ եսիք, թէ շոր, թէ բրինձ, թէ ցորեն, ոչինչ չի մնաց, ողջ կրեցին տարան Դաղատուն. գալիս են Դարբանդի մոտով գնում 4,5 սափաք գնացել են եկել. հիմայ Նիադովայ 2 նաւ լնում են, 3 նաւ ել զրկել են Թարխու¹⁾։

Միանգամայն աղներե և, վոր Մսկուրի հայերի աղետը շրջապատել եր Դերբենտը, թափվել եր նրա մեջ։ Յեվ այս ամենին կատարյալ անտարբերությամբ վերաբերվեց Դերբենտի ռուսական զորքը, վորի հրամանատար իշխան Գոլիցինն այնքան հուսադրում եր Դանձասարի միամիտ սպարապետ-կաթողիկոսին։ Այս անտարբերությունն այնքան խրախուսիչ եր լեզգիների համար, վոր նրանք նույնիսկ մտածում էին մի որ ել հարձակվել Դերբենտի վրա և սրի քաշել այնտեղի բոլոր ռուսներին։ Յեվ մսկուրցիների սարսափներին թարգման հանդիսացած Մարտիրոս վարդապետն եր, վոր այդ դժբախտների համար ճար ու ոգնություն հայցում եր Վախթանգից և Շահնավադից, վոր նրանք միջնորդեն կայսրի առաջ, զորք ստանան և ոգնության գան։

Միանման մի աղերսանք ել ուղարկում էին ռուսաց թագավորին և Շաքիի (Նիժի և այլ գյուղերի) հայերը 1725 թ. հոկտեմբերի վերջին.

«Դապալու երկրիցս հայոց է,—գրում էին նրանք,—սրբ լիցի հրամանոցդ, օսմանցի դոշունն եկաւ Դանջայ առաւ, Սղնախն մնացելայ խեղճ. այսօր կամ վաղն Սղնախն էլ կառնեն, ապա յետոյ կուգան Ծամախի, քանի որ Սղնախն առել չեն, Ծամախի գալն վախենում են. թէ մէջ կու գցեն զմեզ կու կոտորեն, մեր գեղարանքն թամամ և Շաքու երկիրն թուրքացրել են ուժով. մեր գիրքերանքն և եկեղեցիքն այրեցին. մեր քահանայքն կոտորեցին. շատ մարդ վասն հաւատոյ խաթրին սուրով դնացին. հիմա ցերեկն թրքութիւն ենք անում, գիշերն հայութիւն, այլ ճար չի ունիմք, մեր ճարն հրամանդդ ես. մեր խնդիրն այս է որ ի սէրն Քրիստոսի մեզ մեկ փրկութիւն հասուցանես դոշուն ուղարկես Ծամախին առնու, համ մենք աղատվենք, համ Սղնախն, թամամ գանք քահրամանոց դոշունի մէջն, հրամանդդ ի ընթացութիւն անեմք²⁾։

12.

Նոր թագավորություն, հին խարդախ և խաբերա քաղաքականություն։ Այսպես եր յետպետոսյան Ռուսաստանը, Յեվ խաբավողները հարավում միշտ հայոց Սղնախներն էին։ Յեկատերինա Լ-ը վոչ մի դժվարություն չգտավ իր ամուսնուց ել սանձարձակ խոստումներ անելու մեջ։ Պետրոսին կյանքի վերջին տարում զսպում եր ոսմանցիների հետ կնքած դաշնագիրը, վորի զորությամբ նա կարող եր հայերին միայն արտագաղթի միջոցով «փրկել», իսկ

¹⁾ Эз в. с. 415 418.

²⁾ Там же, с. 427 428.

նրա ամուսինը կարծես չէր ընդունում այդ դաշնագրի գոյութիւնը, թեև մյուս կողմից ընդունում էր և արտագաղթը: Այս վերջինը, սակայն, յերկրորդական նշանակութիւն էր ստանում, հայ զինվորութիւնը վտակորում և իր դիմադրական համառութեան մեջ ամրապնդում էր կայսրուհու հաստատ և անվերապահ պատգամը՝ — պինդ կացեք տեղներդ, ահա ոգնական զորք եմ ուղարկում Վախթանգի և «Ճնդրալ» իշխան Դուգորուկովի հրամանաարութեամբ: Կանոնը եր այս խոսքերից, այս անուններից հետո վորեւէ կասկած ծնվել առանց այն էլ ծայրահեղ հավատով և վստահութեամբ լցված կաթողիկոսների, մելիքների և յուզրաշինների մեջ: Դարաբաղի լեռներում բորբոքված հայ-թուրքական պատերազմը պիտի այս բանից ավելի ևս սաստկանար:

Մենք տեսանք, վոր այդ պատերազմի հյուսիսային թևում ոսմանցիները գրավել էին Դանձակը և այդտեղից աշխատում էին խուժել Հյուսիսային Դարաբաղի ներսը, բայց չէին կարողանում կոտրել հայ զինվորութեան տոկուն դիմացկանութիւնը: Միևնույն դրութիւնն ստեղծվում էր և Հարավային Դարաբաղում կամ Դափանում, ուր գործում էր Դավիթ բեկը: Ոսմանյան զորամասերը Դափան մտան 1726 թվականին Նախիջևանի և Ուրդուբաթի կողմից: Այստեղ ել նույն լեռնային պատերազմի յեղանակը գրեթէ միշտ հաղթութիւնը հայերի կողմն էր պահում:

Ոսմանյան կառավարութիւնն, իհարկե, չէր կարող թույլ տալ այսքան յերկար հապաղում իր զորքերի առաջխաղացութեան մեջ դեպի կասպիական կարևոր ճակատը, ուստի վճռում էր միանգամից վերջ տալ հայերի ցուցադրած արդելքին՝ խոշոր զինվորական ուժեր կուտակելով հյուսիսում ել, հարավում էր: 1727 թվականը վճռական էր հանդիսանում Լեռնային Դարաբաղի ճակատագրի կողմից: Մենք այս վտանգի չափը կարող ենք մեզ ներկայացնել՝ աչքի առաջ բերելով Դավիթ-բեկի պատմութեան այն կտորը, ուր խոսվում է այն մասին, թե ինչ տպավորութիւն թողեց յերկրի հայ ազգաբնակչութեան վրա միայն ոսմանյան բանակի տեսքը:

«Յայնժամ, — ասում է նա, — ամենայն բնակիչը գաւառին ահաւարակ խռովեցան, սասանեցան, թողին լքին զԴաւիթ և զնացին մտին ընդ լճովն օսմանցւոց: Եւ Յաջ միայն Դաւիթ եօթն և տասն սպառազէն արամբ ի յանապատն Հայկձորոյ, ուր կանգնեալ էր զանառիկ բերդն: Ընդ նմա էին նաև երեք եպիսկոպոսունք Տաթևու և Երկոտասան քահանայք, զհետ զնացին նաև Տէր Աւետիսն և Մէլիք Փարսաղանն սակաւ ումարք, զի զօրք ամենեքեան թօթափեցան ի ձոցանէ՞»¹⁾:

¹⁾ «Դաւիթ բեկ», եր. 43—44.

Այստեղից սկիզբ էր առնում այն ներքին կազմալուծումը, վոր վերջի-վերջո պիտի խորտակեր դափանցիների ամբողջ զործը: Մինչև այստեղ ընդհանուր վտակորութիւն էր և միակամութիւն, այսուհետև պիտի պարզվեն մեկը մյուսից քստմեկի դավաճանական շարժումներ: Այս բարոյական լքման սկզբունքը Դափանի ազատագրական շարժման մեջ մտցնողը դառնում էր հենց նույն այն խոջայական կապիտալը, վոր բոլոր քաղաքական անցուղաճերի շարժիչ ուժն էր: Շտապենք, սակայն, ավելացնել վոր կազմալուծողի տխուր դերում հանդիսացողը խոջայական կապիտալի մի հատվածն էր, զոկականը: Յենթարկված լինելով Նախիջևանի խոշոր և ուժեղ խանութեան իշխանութեան և աշխարհադրոնն էլ զատված լինելով Դափանից, զոկական կապիտալը (Ազուլիս, Ուրդուբաթ և այլ տեղեր), սկզբից և եթ, տկարին հատուկ հայեցողութեամբ, իր շահն էր դարձնում չեղոքութիւնը հայ քաղաքական շարժման նկատմամբ, այն էլ այնպիսի մի չեղոքութիւն, վոր պատրաստ կլինէր փոխարկվել հակառակութեան, անգամ թշնամութեան Դաւիթ բեկի դեմ: Այս դիրքը հարկադրական էր դառնում մասնավորապէս այն որից, յերբ Յերևանն ու Նախիջևանն անցնում էին թուրքիային և նրա զորքերը վողողում էին Արաքսի ամբողջ ձորը մինչև Մեղրի: Զոկական կապիտալին, իհարկե, ուրիշ ելք չէր մնում, բայց միայն խոնարհ գլուխ իջեցնել նոր տիրապետութեան առաջ և այդ խոնարհութիւնն ավելի ևս արտահայտիչ դարձնելու համար իր զորքը խառնել ոսմանյան բանակի հետ, վոր գնում էր պատերազմ տալու Դաւիթ բեկին: Զոկական կապիտալն իր այս որինակով տանում էր իր յետևից և այնպիսի տեղեր, վորոնք միացած էին Դավիթ-բեկին, որինակ շարժման նախնական ոճախը ներկայացնող Մեղրին իր շրջանով: Յեմ առաջանում էր ընդհանուր դասալքում, վորի արձագանքները հասնում էին և հյուսիսային Սղնախներին, այդտեղ ել տարածելով համանման յերևույթ, այսինքն ոսմանցիների կողմն անցնելը, թեև մասնակի չափերով:

«Բայց, — շարունակում և պատմիչը, — Դաւիթ յայսմ ամենայնի ոչ լքաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհրդոյն, ոչ զանգիտեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն և ոչ զաղարեցաւ ի բաշազործութեանցն՝ և ոչ յուսահատեցաւ յաստուածային խնամոցն: Այլ արիւարաւ զբերդն ամբացուցանէր, զհամբար բերդին պատրաստէր, զզօրականն առ ինքն ժողովէր, բազմացուցանէր և զԱստուածն ամենակարող յօգնութիւն ինքեան կոչէր:

«Արդ յամենան իններորդի յետ զալստեան օսմանցւոց ի Յափան, որ այն հենգերորդ ամ էր զալստեան Դաւիթ, եկին հասին ի Յափան ի սուլթան Անմետեմ օսմանցւոց Պեխի փաշայն և Արապ Ալիփաշայն բազում զօրօք, ընդ ինքեանց առեալք նաև զԲաքալի խանն Բարբուշատայ:

«Յետ այսորիկ, հրաման տալին ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին ամենայն զօրաւորաց հայոց և թշուրքաց զալ ժողովել անդր, և եկին հասին ունոսա յամենայն կողմանց զօրք թուրքացն, ընդ ինքեանս առեալք նաե զզօրան հայոց ի Դողթան գաւառէն ի յԱզուլիս քաղաքէն, ի յՕրդուվարայ, ի Փիսխանայ (Սիսիանայ ?), ի Բարբուշատայ, ի Չավնդուր, ի Մեղրուշ, ի Պափանու, այլ և զԴաւթաշուր կողեցեալ թուրքսն և զրնակիչս Սեալերինն, և սորա ամենեքեան եկին գումարեցան և եղեն իբրեւ վաթսուն կամ եօթանասուն հազար, և առաւել ևս բազմում յոյժ, մինչև լնուլ բազմութեան հեծելոց և հետեակաց սոցա՝ զգալոս և զլերինս¹⁾»:

Այս ահագին բազմութիւնը, բաղկացած գլխավորապէս տեղական խառնիճաղանձից, պաշարում եր Հալիճուրի բերդը: Բայց Դավիթ բեկն իր քաջ համարգներով, ունենալով իր ձեռքի տակ յերեք հարյուր ընտիր ձիավորներ, յանկարծակի դուրս արշավեց և այնպես շեշտակի հարձակվեց թշնամու վրա, վոր մեծ շփոթութիւն գցեց նրա բանակի մեջ, և սա, կրելով մեծ կորուստներ գուցե հենց անակնալ շփոթութեան պատճառով, խուճապի մատնվեց և փախուստի գլխեց: Այս մի շատ խոշոր աջողութիւն եր Դավիթ-բեկի համար, չորս և վերականգնում եր նրա ուշիւ ու հեղինակութիւնը տեղական ազգաբնակչութեան աչքում, այնպես վոր նա իր համար նպատակ եր դարձնում մաքրել Դափանն ոսմանցիներէից, մի ծրագիր, վոր նա աջողեցնում եր գլուխ բերել նույն 1727 թվականին բազմաթիւ հաղթական ընդհարումներով զանազան տեղերում ոսմանյան զօրամասերի հետ, վորոնք ստիպված եյին լինում փախուստի գլխել Դավիթի մանր խմբերի հարձակումների առաջ: Այսպիսով ոսմանցիները Դավիթի ձեռքին եյին թողնում վոչ միայն Չավնդուրը, Մեղրին, այլ նույն իսկ Որդուբաթն ու Ազուլիսը, և Դավիթը անձամբ զնաց Ազուլիս՝ նրա դավաճանութիւնը պատժելու համար: Սակայն զոկական կապիտալի միջնաբերդը աննկուն մնաց իր հակառակութեան մեջ մինչ այն աստիճան, վոր դավաճանարար սպանեց Դավիթի լավագույն զորագլուխներից մեկին, Մելիք Փարսադուսին: Ավելի հեշտ յեղավ պատժել և ծուկի չոքեցնել Չավնդուրի դավաճաններին:

Այս բոլոր քաջարի գործողութիւններին հետ Դավիթ բեկը մշակում եր և քաղաքական մի նոր վարքագիծ, վորի նախընթացը մենք արդեն տեսանք հյուսիսային Սղնախներում, այն ե՝ հաշտութիւն պարսիկների հետ՝ միասին դիմադրելու համար ընդհանուր թշնամուն, ոսմանցիութեան: Այս նպատակով Դավիթ բեկը հարաբերութիւններ սկսեց վոչ միայն Արաքսի մյուս ափին զբաղվող պարսկական զօրամասերի հետ, հրավիրելով նրանց միա-

¹⁾ Անդ, յեր. 44-45.

համուռ ուղղական գործողութիւններին ընդհանուր թշնամու դեմ, այլ և դիմեց Թավրիզում ապրող Շահ-Թահմազին, հպատակութիւն հայտնեց նրան և իր կատարած քաջագործութիւններին իբրեւ իրական ապացոյցներ ուղարկեց մի քանի բեռն ոսմանյան կտրած գլուխներ: Շահը մեծ հաճույքով ընդունեց այդ ընծան և ինքն ել իր կողմից ընծայեց Դավթին ամբողջ Դափանը, անվանելով նրան իշխան և իշխանաց իշխան այնտեղի հայ և թուրք տիրոջների վրա և զնելով նրա հրամանի տակ տեղային բոլոր զորքերը, վորպեսզի նա վտարե ամբողջ Դափանից ոսմանյան բոլոր զօրամասերը: Դավթի գործերի պատմիչը հավատացնում ե թե Շահ-Թահմազը «ես բեեդ նմա զմի խաչվառ յեւ զմի պատուական նմոյց մի, յեւ յեւս զլիսանութիւն կարող լինելոյ դաւաճանացն»¹⁾:

Այս համարյա անկախութիւն եր, մի քաղաքական մանրանկար դրութիւն, վորին չեյին հասել Հայաստանի մեջնադարյան թագաւորութիւններն անգամ: Յեւ վոր ամենից դարմանալին եր, այս խոշոր վսաստը, յերազ՝ դարերի համար, կատարվում եր առանց Արեւմուտքը և Հյուսիսը աղահանք-պաղատանքով ծածկելու, առանց Քրիստոսին անհանգստութիւն պատճառելու: Բայց այս ընծան տրվում եր հայ ժողովրդին կարծես հատուկ խրատական խորհրդով: Դավիթ բեկը վայելում եր իր քաջութիւններով ձեռք բերած այդ իշխանապետական գրեթե անկախ դիրքը շատ կարճ ժամանակով, գուցե մի քանի ամսով միայն: Հետեյալ 1728 թվականին նա մեռնում եր, նրա հետ նաե նրա իշխանապետութիւնը: Չկար սպարապետը, բայց կային նրա ընդունակ ողնականները: Յեւ, այնուամենայնիւ, չմնաց կարողութիւն պահպանելու և շարունակելու Դավթի նվաճած ժառանգութիւնը: Բանից դուրս յեկավ, վոր միայն Դավթի յերկաթե ձեռքը կարող եր խեղդած պահել լեռնցի ժողովրդի մանր տեղայնական կրքերը և հաճախ հրեշտով կերպարանք ցուցադրող կենտրոնախոս ձգտումները:

Դավթի մահը բռնկեցրեց այդ բոլոր բացասական հատկութիւնները: Դավթին հաջորդած յերկրորդ սպարապետը, քաջամարտիկ Միսիրաբը, սպանվում եր յուրայինների ձեռքով ամենաքստմեղի դավաճանութեամբ, վորից հետո Դափանի ամբողջ ազատագրական շարժումը (1722 — 1730) կորչում եր անհետ, յերեք չեղածի նման: Ազատութիւնն ու անկախութիւնը բաներ են, վորոնց արժանի պիտի լինի մի ժողովուրդ: Ահա ինչ եր ասում Դավիթ-բեկի որինակը:

¹⁾ Յեր. 59.

Դարձյալ նույն 1727-ին եր, վոր խոշոր ընդհարում եր ունե-
նում ոսմանյան բանակի հետ և՛ Հյուսիսային Ղարաբաղը: Ահա
ինչպես եյին նկարագրում այդ ընդհարումը Սղնախների ներկա-
յացուցիչները Պետերբուրգում: Հյուսիսային ճակատի ոսմանյան
բանակը գտնվում եր, ինչպես ասացինք, Գանձակ քաղաքում. նրա
հրամանատարն եր Սարը-Մուսթաֆա փաշան: Այստեղ ել նրան
գալիս միանում եյին տեղական խառնիճաղանճ անկանոն զորքեր
հռչակավոր Դոուդ-բեկի յեղբայր, Ահմեդ խանի և ուրիշների հրա-
մանատարությամբ, և այսպիսով Գանձակի բանակի թիվը հաս-
նում եր 40 հազարի: Պատերազմը, վոր սկսվեց ոսմանցիների հար-
ձակումով, շարունակվեց ութ որ շարունակ: Հաղթեցին հայերը:
Ենիշեր աղասին և կիրխ-չալմա աղասին սպանվեցին պատերազմի
մեջ, և ոսմանյան բանակն ստիպված յեղավ վերադառնալ Գան-
ձակ¹⁾:

Այս խոշոր աջողությունն, իհարկե, հեշտությամբ չեյին ձեռք
բերում հայերը: Անշուշտ նրանք ել կորուստներ շատ ունեցան:
Յեվ բանը այսքանով պիտի վերջանար Դժվարությունները դեռ
առջևում եյին, հայ-թյուրքական պատերազմը պիտի դառնար
ավելի տնխնա, ավելի կատաղի: Այս գրությունն եր պարզվում
հաղթողների առաջ, և ռուսական ռզնությունն այժմ մանավանդ
դառնում եր կյանքի և մահվան հարցի չափ անհրաժեշտություն:
Մեծ խրախույս եր դառնում նրանց համար Քեվխա Չալարիի բե-
րած բերանացի տեղեկությունը, հաստատված կայսրուհու հրո-
վարտակով: Ռզնությունը խոստացված եր վոչինչ կասկած չթող-
նող դրական յեղանակով: Պետք եր միայն շտապեցնել նրան: Յեվ
Սղնախների յուզբաշխներից կազմվում եր մի ամբողջ մեծ պատ-
գամավորություն, վորի մեջ մտնում եյին 20-ից ավելի հոգի, Ավան
յուզբաշու գլխավորությամբ, վոր, վերցնելով իր հետ Յեկատերի-
նայի հրովարտակը, գնում եր Սալյեան՝ գնեցնալ Դուդորուկովի մոտ,
անմիջապես ռզնական զորք խնդրելու համար: Բայց գնեցնալը
Ռաշտում եր գտնվում, ռուսի և յուզբաշխները գնացին այնտեղ:
Իշխան Դուդորուկովը, սակայն, մերժեց պատգամավորության
խնդիրքը, ասելով թե ինքը կայսրուհուց հրաման չունի ռզնական
զորք տալու: Ինչ կարողացավ նա անել հայերի համար, այն յե-
ղավ, վոր նա յուզբաշխների հետ գնաց Դերբենտ, մի ուրիշ «ջըն-
դրալի», այն ե՛ Ռումյանցովի մոտ, վորին խնդրում եր ռզնական
զորք տալ հայերին, և յերբ Ռումյանցովն ել պատասխանում եր

մերժումով, այն ժամանակ առաջարկում եր նրան թույլ տալ վոր
յուզբաշխները գնան Պետերբուրգ և անձամբ խնդրեն կայսրու-
հուն: Ռումյանցովը միայն յերկուսին եր տալիս այդ թույլտվու-
թյունը — Քեվխա Չալարիին և Բադի յուզբաշուն, վորոնք և ու-
ղևորվում եյին Պետերբուրգ, իսկ մնացածները վերադառնում եյին
Սղնախները:

Իր կողմից իշխան Դուդորուկովը, իբրև զորքերի հրամանատար,
հայոց հարցի վերաբերմամբ իր հայացքներն եր հայտնում իր կա-
ռավարության: Նախ և առաջ նա պնդում եր, թե հայերը լսել
անգամ չեն ուզում կասպիական յերկիրները զաղթելու մասին:
Յեվ ավելացնում եր, թե նրանք կատարյալ իրավունք ունին.
նախ վոր պիտի իրանց վաճառականությունը թողնեն և յերկ-
րորդ՝ իրանց ընտիր և բարերեր տեղերից պիտի գնան այնպիսի
անպտուղ տեղեր, ուր ապրուստ գտնելը դժվար ե: Գալով հայերի
քաղաքական դրության, «ջնդրալը» գրում եր, թե պետք ե զար-
մանալ թե հայերն ինչպես են դիմանում ստեղծված դրության,
վորի մեջ նրանք հարկադրված են մեն-մենակ պատերազմ մղել
թյուրքական բանակի դեմ: Նա ասում եր, թե միայն Աստված ե
պահպանում հայերին, թե չն՝ մարդկային խելքից բարձր ե հաս-
կանալ թե դեռ ինչպես են նրանք պահվում այդքան ուժեղ թըշ-
նամու առաջ: Պետերբուրգի կառավարությունը հարց եր տվել
նրան՝ թե արդյուք չե՞ կարելի հայ զորքերը ռուսական ծառա-
յության մեջ մտցնել: Այս հարցին իշխան Դուդորուկովը տալիս
եր ժխտողական պատասխան, առաջ բերելով այն պատճառաբա-
նությունը, վոր հայ զինվորությունը շատ սոռը ե ռուս զինվո-
րությունից, մինչդեռ նրան պահելը և կերակրելը մեծ միջոցն եր
կիւրեն ռուսաց գանձարանից. բայց գլխավորն այն եր, վոր իրանց
այդ զորքով հայերը հազիվ են կարողանում պաշտպանվել ոսման-
ցիներից: Սոսելով անպա այն մասին, թե ինչ կարելի յե անել
հայերին ռզնելու համար, իշխան Դուդորուկովն այն միտքն եր
հայտնում, թե միակ միջոցն ե համաձայնություն կայացնել Բ.
Դրան հետ, վոր Ռուսաստանին դիջվեն պարսկական յերկիրները
մինչև Արաքսի միջին հովիտը: Այն ժամանակ ռուսներն առաջ
կերթան, հայերին կառնեն իրանց հովանավորության տակ, և
հայերն ել կարող եյին մեծամեծ ռզնություններ անել ռուսներին:

Սակայն Պետրոս Մեծի ժառանգներն ընդունակ չեյին այդ-
պիսի ծրագիրներ իրագործելու և դրությունը մնաց անփոփոխ:
Քեվխա Չալարին և Բադի յուզբաշին Պետերբուրգում պատմում
եյին հայերի տարած հաղթությունը Սարը Մուսթաֆա փաշայի

1) ЭЗОВ, с. 439.

դեմ, ինչպես հիշատակեցինք վերևում, և կառավարությունն, իրրև պատասխան նրանց միջնորդության, նույն իշխան Դուգորուկովին եր թողնում ոգնել հայերին ինչպես ինքը հնարավոր և համարում և համենայն դեպս հանձնարարում եր ամեն կերպ հուսադրել և խրախուսել հայերին, վոր նրանք պինդ կանգնեն ոսմանցիների դեմ: Դուգորուկովն ոգնության ձև ընտրում եր հուսադրությունն ու խրախուսումը, և այսպիսով հայոց Սղնախները թողնվում էյին ճակատագրի կամքին: Իսկ այդ ճակատագիրն այնպես եր, վոր դիմադրությունը ոսմանցիներին մեծամեծ ոգուտներ եր բերում ուսներին և մեծամեծ վնասներ՝ հենց իրանց հայերին:

Արյունահեղ կռիվներ, ինչպես գրում եր Մինաս վարդապետը, տեղի էյին ունենում համարյա ամեն օր¹⁾: Յեվ հայ զինվորությունն, իսկ վոր ամուր կանգնած իր դիրքերում, չեր թույլ տալիս թշնամուն հաստատվել յերկրում, իսկ այս, ինչպես գիտենք, նշանակում եր նաև կտրել նրա ճանապարհը դեպի Կասպից ծովը: Իզուր, սակայն, հայ գործիչները ցույց էյին տալիս ուսաց կառավարության իրանց այս կարևոր ծառայությունը, իզուր կըրկնում և յերեքկնում էյին, թե իրանց Սղնախներն են, վոր Բագուն, Դերբենտը պահում են ուսների ձեռքում և յեթե վաղորոք ոգնություն ստացած լինեյին, Գանձակն ել ոսմանցիների ձեռքին չեր գտնվի: Ռուսաց կառավարության այս բոլորն, իհարկե, շատ լավ հայտնի յեր, բայց մի բան անել չեր կարողանում: Առաջ ու առաջ կար Պետրոսի կնքած ուս-թյուրքական դաշնագիրը, վոր յեթե չլիներ ել, կառավարության ապիկարությունը դրանից ավելի մեծ արդելք եր գործելու հնար գտնելու դեմ: Յեվ, վերջապես, կարիք ել չկար ինքնահոգար լքելու հայերին շահագործելու ընդարձակ հնարավորությունը: Մարդիկ ծայրահեղ հավատարմությամբ, վողջակիղվելու աստիճան ինքնագոհությամբ կուվում էյին ուսական շահերի համար, կարծելով, թե ուսական շահերն ել հենց իրանց շահերն են: Կարելի յեր այդպիսի կուվողներին միայն կուլեցնել, և ուրիշ վոչինչ:

Բայց այս դրությունը չեր կարող չունենալ իր բացասական խոր ազդեցությունը հայ զինվորության ներսում: Յեվ այստեղ ել ահա մեր առջև, դանդաղ կերպով յերևան են յեկնում բարոյական հյուծման նույն ախտանիշները, վորոնց մենք արդեն ականատես յեղանք Հարավային Ղարաբաղում: Ախտածին սկզբունքը մեկ եր յերկու կողմերում ել, բայց արտահայտության ձևերը բոլորովին տարբեր էյին հյուսիսային Սղնախներում: Այստեղ նրանք հա-

մեմատարար տանելի էյին, համեմատաբար, յեթե կարելի յե ասել, մարդավարի կերպով բացատրելի և միանգամայն հեռու այն խայտառակություններից, վոր սանձարձակ բարոյալքումը հրապարակ նետեց Հարավային Ղարաբաղում:

Վորքան և սակավապես լինի լեռնցին, վորքան և շատ լինի բնական կտրովը նրա յերակների մեջ, բայց և այնպես, յերկարատե պատերազմական դրությունը մեծ քայքայում եր մտքել յերկրի առանց այդ ել աղքատ տնտեսության մեջ: Այս հողի վրա ել, բնականաբար, պիտի ծագեյին դժվարություններ, գանգատներ, կարգապահության հիմքերը փոքրփոքր արամադրություններ: Գրկում և հուսահատեցնում եր մանաւանդ ուսների խաբերայական քաղաքականությունը: Հայ զինվորը շարունակ լսում եր խոստումներ թե ահա գալիս են բարերարները, բերելով ազատություն. բայց որերը, ամիսները, տարիներն անգամ անցնում էյին իրար յետևից, և այդ ակնկալությունը չեր իրագործվում: Ուժեղ դժգոհություն և հուսաբեկություն առաջացնում եր մասնավորապես Պետրոս Մեծի հղացած ընդհանուր տեղահանության պահանջը: Այս ուժեղ դրդապատճառներն ահա քայքայման տարրեր են մտցնում հայ զինվորության մեջ: Սղնախներն սկսում են կամաց-կամաց սակավամարդանալ: Դժգոհների մի մասը բոլորովին հեռանում և զինվորությունից, վերադառնում և իր խաղաղ պարավունքներին, իսկ մի մասը, համարելով վոր անաջողության պատճառն առաջնորդներն են, պարտք են համարում կուլի վարել դրանց դեմ կամ հեռանալով ուրիշ ամրացած վայրեր և ինքնադուխտ գործ սկսելով կամ թե հենց Սղնախներում և այդտեղ կատարելով իրանց քայքայիչ գործը: Ուրիշ խոսքերով, սկիզբ էյին առնում ազգամիջյան անհամաձայնությունները: Յեվ նրանք ուղղված էյին գլխավորապես Յեսայի կաթողիկոսի դեմ: Նա եր սպարապետը, դերագույն ճրամանատարը, նա եր խոսում ուսների հետ և նա եր, վոր շարունակ հավատացնում եր, թե ուսները պիտի գան: Իր այս պաշտոնին Հասան-Ջալալյան կրոնապետը վերաբերվել եր մի անդրզվելի շիտակությամբ և հավատարմությամբ, վորին բոլորովին չեր համապատասխանում ուսական խարդախ քաղաքականությունը:

Նշանավոր և այն հանգամանքը, վոր ոսմանցիները, չկարողանալով կտրել Սղնախների համադիմադրությունը, փորձեր արին հաշտություն խոսել նրանց հետ, նույնիսկ կաշառքներ էյին առաջարկում Յեսայի կաթողիկոսին, յեթե նա կհամաձայնի իրանց կողմն անցնել: Գուցե հայերը կարողանային ոգուտ քաղել իրանց

1) 330B, c. 459.

թշնամու այս արամադրությունից և խաղաղ համաձայնության միջոցով իրանց համար նոր դիրք ստեղծել, հետևելով Դավիթ-բեկի որինակին: Բայց մենք արդեն շատ անգամ տեսանք, վոր Սղնախներ Վարիչները վորքան լավ կովողներ էին, այնքան վատ քաղաքացիներ: Յեսայի կաթողիկոսը բաց ի բաց մերժեց ոսմանցիների առաջարկությունները, կամենալով անաղարտ պահել իր հավատարմությունը դեպի իր համար պաշտամունք դարձրած ցարականությունը: Դա առաջին ցարապաշտ դիվանագետ հայ կաթողիկոսն էր, վոր մարմնացում էր այդ պաշտամունքի մոլեգնության սկզբնական, համեմատաբար մեղմ դարգացման աստիճանը, վոր և կարելի չէ իր անունով կոչել յեսայականություն: Այս հավատարմությունն էլ, վոր տարվում էր այսպիսի անվերապահ համառությամբ, բնականաբար սնուցանում էր հետզհետե ծավալուն դարձող հակառակություն կաթողիկոս-սպարապետի դեմ: Նրան էլին համարում պատճառ յերկրի քայքայման: Յեմ այս ել միանգամայն անբնական չէ, յեթե նկատի առնենք անաշտության մատնված արտունջներին սովորած, տնտեսական պաշարման նեղ շրջագծի մեջ դրված զինվորության հոգեբանությունը: Մեծ վիրավորանքներ և վշտեր կրեց նա, ինչպես վկայում է Մինաս վարդապետը: Յեթե այս մարդը պարզ խոսելու ընդունակություն ունենար, մեր առջև բացված կտեսնեյինք մի ամբողջ զինվորական ապստամբություն հրամանատարի դեմ: «Մեծ վիրավորանքների» դրդապատճառները գրեթե վոչինչ կասկած չեն թողնում այս մասին: Ոսմանցիները, մերժված տեսնելով իրանց առաջարկությունը հաշտություն կնքելու մասին, սաստկացնում էին իրանց պատժողական գործողությունները հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ և այս բանի մեջ իրանց աշխատակից էին դարձնում լեզվիներին: Բազմաթիվ հայ գյուղեր կործանվեցին, հազարավոր մարդիկ գերի տարվեցին և վաճառվեցին իրրե ըստըտկներ: Այս դժբախտությունների պատճառը Յեսային էր համարվում, ուստի և սա, Մինաս վարդապետի ասելով, «Թշվառապես վերջացրեց իր կյանքը»¹⁾, գուցե սպանվեց կամ ինքնասպանություն գործեց: Այս դեպքը տեղի յեր ունենում 1728 թվականին, որեմն Դարաբադի հայ զինվորությունը միաժամանակ կորցնում էր իր յերկու սպարապետներին էլ:

Այստեղ, Հյուսիսային Դարաբադում էլ, սպարապետի մահը նշանակում էր նույնը, ինչ էր Հարավայինում — սկիզբ վախճանի, թեև տարբեր ուղղություններով: Յեսայուն հաջորդում է Ավան-

¹⁾ Эзов, с. 459.

յուզբաշին: Դրությունը մնում է անփոփոխ — կռիվներ ոսմանցիների դեմ և զինվորներ ռուսաց կառավարության: 1729 թվականի հունվարին մենք տեսնում ենք Ավան յուզբաշուն, նրա յեղբայր Թարխան յուզբաշուն և նրանց հետ մի քանի այլ ներկայացուցիչների Բագվում, ուր նրանք բանակցություններ էին վարում ռուսական հրամանատարի հետ: Հետևանքը միևնույն էր, ինչ վոր առաջ էր, այն տարբերությամբ, վոր այժմ Ավան յուզբաշու հետ խոսողը գնեղալ Ռումյանցովն էր, վորի թղթերից յերևում է, թե նա ընդհանրապես վատ էր վերաբերվում հայերին, ներկայացնելով այդպիսով գուցե առաջին որինակը հայատյաց ցարական բյուրոկրատի, մի տիպ, որ հետո չափազանց ընդհանրացավ: Ավան-յուզբաշու մասին նա գրում էր իր կառավարության, թե դա մի շատ թույլ խելքի տեր մարդ է և գանգատվում էր թե ինքը, Ռումյանցովը, հանգստություն չունի հայերի ձեռքից, վորոնք շարունակ ձանձրացնում են նրան իրանց հայտարարություններով¹⁾: Ահա վերջի վերջո ինչ հասկացողության էր վերածվում հայերի շարժումը, վոր յեթե այսքան մեծացել էր և այսպիսի ուղղություն ստացել, այս միայն ռուս կառավարության դրդումներով և սուտ ու պատիր խոստումներով:

Բայց հայերն էլ Ռումյանցովներից ձեռք վերցնելու տրամադրություն յերբեք չունեյին: Այսպես էր նրանց քշում միանգամից վերցրած գիծը: Ավան յուզբաշին իր յեղբայր Թարխան յուզբաշուն ուղարկում էր Պետերբուրգ Յեկատերինային հաջորդած մանկահասակ Պետր II-ի մոտ, վորին ուղղում էր հետևյալ աղերսագիրը.

«Արդ լինի մեծութեանդ բում այսօր քանի տարի է որ մենք Սղնախ ենք աբաբեալ օսմանցու սուլթանի ղօշունի հետ կռիվ եմք տալիս լուսահողի մեծ թագաւորի ուքաղով, մինչի այսօր քանի անգամ մարդ եմք զրկել լուսահողի թագուհին և քո հրամանոց ղուլուղն, մեզ մին օգնութիւն չե եղե, գէրա մեք երկուսս եկանք Բագու. Օհամ ուզպաշիմ, Արքաիամ ուզպաշիմ, Պաղի ուզպաշիմ, Աւագ ուզպաշիմ տեղ թողեցինք Սղնախում, մեք եկանք Բաբու. իմ եղբայր Թարխան ուզպաշին, պարոն Դրիգորն, պարոն Մելիսն, պարոն Ներսեսն զրկեցինք քո հրամանոց ղուլուղն, վասն Աստուծոյ խաթրին մեզ մին օգնութիւն անես, ի սէրն Քրիստոսի, քանի-քանի հաղար հոգի կան մեր Սղնախում, Աստուծոյ հրամանաւ և քո ողորմութեամբն մինչի այսօր պահել եմք, էսիր չեմք տուել, այսօր շատ նեղ տեղ եմք, լուսահողի մեծ թագաւորի գերեզմանի խաթրին մեզ քօմակ և օգնութիւն հասուցանես, որ անօրէնի ձեռքին էսիր չի լինիմք, վերե Աստուած, ներքեն քո հրամանքդ ես մեզ քօմակ. մեր ամենայն աւհալն Թարխան ուզպաշին և իմ վաթիլ Դրիգոր Մելիսն քո հրամանոցդ արդ կանեն, որ սորա ինձ վաթիլ կարգեցի: Այս գրիս ասլն թողեցինք Մարեցին կոմենդատին մօտ Աւան ուզպաշին մհրովն»²⁾:

¹⁾ Там-же, с. 441.

²⁾ Там-же, с. 442.

Հոկտեմբերի 21-ին Պետերբուրգում Թարխան յուզբաշին արտաքին գործերի պաշտոնատան մեջ, պատասխանելով իրան ուղղած հարցումներին, տվեց հետևյալ ցուցմունքները. 1) Հայկական գործը բաժանված է չորս մասի և նրանց հրամանատարներն են վեց հոգի. Աւան և ինքը Թարխան, Աբրահամ, Ռհան, Բադի և Աւագ. Սղնախներում գործերի թիվը հասնում է 30 հազարի, ուրիշ դասակարգեր—գյուղացի, վաճառական չկան այդտեղ: 2) Յուրաքանչյուր զինվոր ունի իր սեփական զենքը: Զենքերը շինվում են տեղում. հրացան, ատրճանակ, սուր, խանձար: 3) Յերկիրն արդյունաբերում է ցորեն, բամբակ, մետաքս, խաղող և այլ բազմաթիվ մրգեր: Կան նաև յերկաթի, պղնձի, անագի և արծաթի հանքեր. տեղացիները պատրաստում են և վառող. թնդանոթներ չկան, վորովհետև չկան ձուլող վարպետներ: 4) Զիաները տեղական լավ ցեղից են. կերակրի համար տնային կենդանիներ—կով, յեղ, վոչխար և այլն կան բավական թվով: 5) Յեկել են նաև իր ընկերները խնդրելու համար, վոր նորին կայսերական մեծությունը բարեհաճ հնար եղածի չափ ոգնություն անել, ռուսական գործեր ուղարկելով հրետանիների և այլ զինվորական պատկանելիքների հետ՝ պաշտպանելու համար թյուրքերից: «Մինչև այժմ հայերը թյուրքերի դեմ իրանց զինվորությամբ կանգնած՝ միակամ և քաջարար կռվել են և նրանցից կոտորել եյին շատերին՝ զանազան դեպքերում»: Այժմ ել նրանք պատրաստ են շարունակել կռիվը, բայց զգալով իրանց թուլությունը, խնդրում են ոգնական զորք, վորի ամբողջ պարենավորումը հայերն իրանց վրայեն վերցնում: 6) Գնալ բնակվել այն տեղերում, վորոնք վերցված են Պարսկաստանից, հայերը չեն կամենում¹⁾:

Յեթե հայերի կողմից յեղած դիմումներն իրանց ձևով, բովանդակությամբ և տառով անգամ անվերջ կրկնությունների միջոցով վերջի վերջո փոխարկվում եյին մի տեսակ քաղաքական խաղարկության, նույնպիսի խաղարկության ձև եյին ստանում և ռուս կառավարության պատասխանները — խոստում, հուսադրություն, իսկապիսի պահվելու, թյուրքերին անձնատուր չլինելու: Թարխան յուզբաշին իր յերկու պարոն (տնշուշտ առևտրական) ընկերակիցներով հայրենիք եյին վերադարձվում այսպիսի ծանրոցքով: Բայց յեթե մեզ հարկ յեղավ մի անգամ ել դնել այս կրկնությունն ընթերցողի առաջ, պատճառն այն է, վոր այս բանը տեղի յեր ունենում վերջին անգամ, չպիտի այլ ևս կրկնության յենթարվեր: Հանձնարարվում էր հայերին սպասել մինչև վոր դրու-

թյունը կպարզվի: Յեւ պարզվում էր այդ դրությունը շատ արագ և շատ հստակ կերպով: Առաջ ու առաջ այն, վոր պարսկական ժառանգությունը Պետրոս Մեծի հաջորդների համար գնալով դառնում էր մի ավելորդ և ծանր բեռ: Խլված նահանգներն ոգուտ չեյին բերում պետության, այլ միայն վնաս: Յեւ արդեն նույն 1729-ին սկիզբ էր դրվում հափշտակված տեղերի ինքնահոգար վերադարձման. դաշնագրով Պարսկաստանը յետ էր ստանում իր Աստարաբադն ու Մազանդարանը: Փոխվում էր դրությունն արեւելքում: Յերկու տարի անցած՝ Աննա կայսրուհին, իբր թե ի նշան բարեկամության, վերադարձնում էր Շահ-Թահմազին և ամբողջ տարածությունը Կուր գետի բերանքից մինչև Մազանդարանը. գնում էր այսպիսով և Պետրոս Մեծի ախորժակն այնքան չարաչար կերպով գրգռած Գիլանն իր 70 հազար պուգ մետաքսով: Շնորհի և բարեկամության հարց չկար. պարզապես գործում էր յերկաթե անհրաժեշտության որենքը: Պարսկաստանն ուժեղանում էր: Նոր մարդ էր յերևացել, մի ավագակապետ, վոր հետո պիտի հռչակվեր Նադիր-Շահ անունով և վոր չպիտի թողներ և վոչ մի թիզ պարսկական հող ռուսների թե ոսմանցիների ձեռքին:

Հայերի դադթեցումը դեպի Պարսկաստան այլևս միտք չուներ ռուսների համար: Բայց այս չէր նշանակում, թե հայերը խապառ կորցնում եյին իրանց կարևորությունը ռուսների աչքում: Հին առևտրական կարևորությունը կար ու կար, Պետրոսի պարսկական արշավանքը դրան միացնում էր և զինվորական կարևորությունը: Հայ խոջան վոչ միայն մետաքս և պարսկական ապրանքներ էր տալիս Ռուսաստանին, այլ և կռվում էր նրա համար, իր արյունն էր տալիս նրան, ինչպես էր Պետրոս դի Սարգիս Գիլանցը Ռաշտում իր հաշվով կազմած և ղեկավարած հայկական եսկադրոնի հետ, վոր կազմում էր ռուսական բանակի մի մասը, մասնակցում էր կռիվներին, կրում էր կորուստներ սպանվածներով¹⁾: Ինքը Պետրոս Գիլանցն ել սպանվեց պատերազմի մեջ, բայց նրա եսկադրոնը չվերջացավ, այլ իբրև ռուսական զորամաս՝ Ռաշտից փոխադրվեց նախ Դերբենտ, այստեղից՝ Սուրբ խաչ անունով քաղաքը, վոր հիմնել էր Պետրոս Մեծը Դերբենտի վրա արշավելու ժամանակ: Այստեղ արդեն կազմվել էր հայ փոքրիկ առևտրական զաղութ, և հայկական եսկադրոնը, վոր գտնվում էր գնդապետի (հետո և զեներալ-մայորի) աստիճան ստացած Ղազար Խաչատրյանի (ռուսերեն՝ Լազար Խրիստոֆորով) հրամանատարության տակ, այնքան բուռն ռազմական նպատակների չէր ծառա-

¹⁾ Там-же с. 444—446.

¹⁾ БУТКОВ, I, с. 314—315.

յում, վորքան մի միջոց եր դառնում նորանոր հայ գաղթականներ գրավելու համար դեպի Հյուսիսային Կովկասի մերձկասպիական տափարակները՝ արդյունադործությունը և առևտուրը զարգացնելու համար։ Ուստի հայկական եսկադրոնին տրվում եր այնպիսի դիրք, վոր նա կարողանար ազդեցիկ և անուն ունեցող հայ գաղթականական տարրեր։ Այս դիտավորությունն առանձնապես Ղարաբաղի հայերին եր վերաբերվում։ Յեթե անաջողության եր մատնվում Ղարաբաղի ամբողջ ազգաբնակչությունը Գիւլան և Մազանդարան տանելու ձեռնարկությունը, արդեն իսկ մասնակի գաղթականական հոսանքներ նույն այդ յերկրից անցել էին դեպի հյուսիս, գաղթավորելով Բազուն, Գերբենտը և այս տեղերից ել դեպի հուսիս, Աստրախանի ուղղությամբ։ Ահա այդ հոսանքն ուժեղացնելու համար եր, վոր ռուսաց կառավարությունը փորձում եր հայկական եսկադրոնի մեջ թափել հատվածներ Սղնախների զինվորությունից, գործադրելով պարզապես գնման միջոցը։

Յեւ այս փորձը նրան աջողվում եր լիովին կերպով։ Նա կարողանում եր գնել Սղնախների վոչ թե յերկրորդական գործիչներին այլ գլխավոր հրամանատարին, Ավան յուզբաշուն՝ իրան։ Առևտուրը կատարվում եր առանց վորեւե գովարության։ Թարխան յուզբաշու ուղևորությունը Պետերբուրգ անշուշտ կրում եր իր մեջ նաև վաճառվելու առաջարկություն։ Գոնե նա վերադառնում եր Պետերբուրգից արդեն վաճառված և այս, իհարկե, վոչ առանց նրա յեղբոր գիտության։ Ռուսաց արքունիքն ընծայում եր Թարխանին մի սամույրի մուշտակ և 1000 ռուբլի դրամ։ Նույնպիսի մի մուշտակ ել ուղարկվում եր Ավան յուզբաշուն և բացի դրանից Բագվի ռուս իշխանության հրամանագրվում եր՝ տեղական արդյունքներից տարեկան հազարական ռուբլի տալ ամեն մի յեղբոր։ Միաժամանակ և պետական գաղտնի խորհուրդը վորոշում եր, վոր յեթե Թարխանը կամ նրա հետ Բագու գնացած Ավանը կամենան մնալ ռուսաց տիրապետության տակ գտնվող յերկրներում, այդ բանը կթույլատրվի նրանց և ռուսաց կառավարությունը հանձն ե առնում յերկուսին ել բավարար ոռճիկ տալ¹⁾։

Այնուհետև Ավան յուզբաշին լքում եր Սղնախները, գնում եր ծառայելու ռուսներին, մտնելով հայկական եսկադրոնի շարքերի մեջ, տանելով իր հետ նաև մի քանի յուզբաշիների։ Ղարաբաղի

հայ զինվորության վերջն եր, և մենք այլևս վոչինչ տեղեկություն չունինք նրա մասին։

Բայց դիտենք, վոր Ավան յուզբաշին, բավական չհամարելով այն զինը, վոր ռուսաց կառավարությունը կտրել եր իր համար, 1734 թվին զիմեց կայսրուհի Աննա Իվանովային մի շարք հայտարարություններով, վորոնց մեջ ասում եր.

«1. Յերջանկահիշատակ նորին կայսերական մեծություն Պետրոս Առաջինի հուսադրությամբ դուրս ե յեկել նա (Ավանը) Սղնախից (թողնելով այնտեղ տունը և կալվածը շատ հազարների արժողությամբ), բերելով իր հետ 5 հոգի ուրիշ յուզբաշիներ և 250-ից ավել այլ զինվորական, վորոնցից 150 հոգի նրա սեփական հաշվով, իսկ ոռճիկ նշանակված ե նրան, իբրև գլխավոր հրամանատարի, 1200 ռուբլ., վորով նա իրան պահել չե կարող և բացի դրանից 1729 թվից մինչև այժմ ծախսել ե նա իբրև հավելում իր սեփական փողերից 8000 ռուբլի, վոր խնդրում ե վերադարձնել իրան 2. Ռուսաց պարսկական մարզերում, Մուշկուրի մեջ կան Քիրվան և այլ անուններ կրող գյուղեր, թվով 9, տալ նրանց իրան ի տիրապետություն։ 3. Վոր պարսիկների, ոսմանցիների և այլ լեռնցի ժողովրդների գերությունից դուրս յեկած հայերը մեկ ել յետ չվերադարձվեն ռուսաց կողմից, վորից քիչ չի բաղմանա հայ ժողովուրդը նորին կայսերական մեծության ծառայության մեջ։ 4. Նախկին պարսից Շահը շնորհել ե նրան խանի և սպասալարի կոչումը, և այժմ նորին կայսերական մեծությունը բարեհաճե շնորհել նրան գեներալ մայորի աստիճան, վորպեսզի, տեսնելով այս, մնացած հայերը Սղնախից հոժարությամբ գային մտնելու նորին կայսերական մեծության հովանու տակ նրա ծառայության մեջ։ 5. Ամենից առավել խնդրում ե, վոր իրան շնորհվի նորին կայսերական մեծության պատկերը»։

Աննա կայսրուհին նշանակում եր Ավան յուզբաշուն, բացի ոռճիկից, 2000 ռուբլի, տալիս եր նրա խնդրած գյուղերը, համաձայնում եր, վոր գերությունից ազատված հայերը հայրենիք չուղարկվեն, այլ մնան, անշուշտ՝ Ավան յուզբաշու ձեռքի տակ և նրա կալվածներում, ռուսական ծառայության մեջ մտնելու համար։ Հետաձգվում եր միայն գեներալ մայորի աստիճան և կայսերական կենդանագիր շնորհելու հարցը։ Բայց դրա տեղ, Սղնախներից նոր գաղթականներ գրավելու համար, թույլատրվում եր, վոր նա կրե պարսից Շահի շնորհած լսան տիտղոսը¹⁾։ Ավան յուզբաշին դառնում եր Ավան խան։

Այս ժամանակ հայկական եսկադրոնը դեռ գտնվում եր Սուրբ խաչ քաղաքում։ Բայց վորովհետև այս տեղը, իբրև պարսկական հող, Գերբենտի հետ պիտի վերադարձվեր Պարսկաստանին, ռուսի 1735 թվականի սկզբում գեներալ Լեվաեովը Թերեք գետի ձախ ափին, ճահիճներով և յեղեգնուտներով շրջապատված մի տեղում,

1) ЭЗОВ, с. 443—450.

1) Там-же, с. 451—453.

դրեց Ղլլար անուանով բերդի հիմքը, վոր հետո պիտի մեծանար և հռչակվեր իբրև գինեգործական, ողեգործական և մետաքսագործական հարուստ և վաճառաշահ քաղաք: Հիմնարկության ժամանակ այստեղ բնակեցվեցին զանազան ազգություններ, վորոնց մեջ առաջին տեղը բռնեցին հայերը: Այստեղ տեղափոխվեց հայկական եսկադրոնը, վոր հետո կազմավորվեց իբրև զորամաս և նրա ղինվորները դարձան այդ նոր քաղաքի բնակիչներ¹⁾: Ղլլարն այսպիսով դառնում եր գլխավորապես հայաբնակ գաղութ: Ավան յուզրաշին ել այսպիսով դառնում եր Ղլլարի հիմնադիրներից մեկը, իսկ տեղային հայ ազգաբնակչության մի խոշոր մասն, անշուշտ, նրա ջանքերով եր դուրս բերվել Հյուսիսային Ղարաբաղից, վորի քաջամարտիկ առաջնորդն ու պաշտպանն եր նա նախ քան իր վաճառվելը:

Բայց 1736 թվին, ինչպես իմանում ենք մի պաշտոնական ցուցակից²⁾, Ավան յուզրաշին կամ Ավան խանն արդեն վախճանված եր: Նրա կինն ապրում եր Աստրախանում իր Աթուլխան վորդու հետ: Ավան խանից, ինչպես ասում են, առաջացել են մի քանի իշխանական տոհմեր — Սմբատյան, Մելիքյան, Հայրապետյան³⁾:

Յերեսնամյա պատմության վերջում ենք: Այս՝ Ղարաբաղի ազատագրական շարժման առաջին շրջանն եր: Նրա մեջ գործած անձինքներից մի հատն եր միայն մնացել — Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը. նա ել, մնալով, ինչպես ասվում ե, ողի մեջ կախված, թողնում եր ամեն ինչ և մտնելով ռուսաց յեկեղեցու ծոցը, անհետանում եր հայկական հորիզոններից:

Իսրայել Որիի գործը կատարյալ լուծարքի յեր յենթարկված:

Այս լուծարքը ուրիշ խոսքերով կարելի յե բնութագրել՝ ազատագրական պատերազմ արտահայտություններ:

Տարաբախտաբար, այս միակ պատրանքը չեւ հայ ժողովրդի համար, այլ միայն առաջինը: Այս առաջին պատրանքն և պատմում մեր գործի այս առաջին հատորը: Դրանից հետո հայ ժողովրդին վիճակվել են դարձյալ չորս մեծ քաղաքական պատրանքներ: Յնվ դրանցից յուրաքանչյուրն ել մենք կպատմենք առանձին-առանձին հատորներով:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

¹⁾ Бутков, I, с. 153—155.

²⁾ „Сгааропольские Губернские Ведомости“, 1854, № 50.

³⁾ „Собрание актов, относ. до обзор. ист. армян. народа“, М. 1838: ч. II с. 57.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ (ԿՈՆՍՊԵԿՏ)

Առաջաբան

Նոր Պատմություն և խոջայական կապիտալ Զուգակիտ Արեմուտքի և հայության մեջ. — Ամիրայական և խոջայական կապիտալ — Դասակարգեր — Ներկա աշխատության ծրագիրը

ԴՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ (ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ)

ՀԱՅ ԿԵՐԱԿԱՆ ԴՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ակնարկ հեթանոսական ժամանակների վրա. — Չորրորդ դարի ավատական հեղաշրջումը և քրիստոնեությունն իբրև պետական կրոն Հայաստանում. — Հոռոմ և Պարսկաստան. — Արտաշին և հովտային տնտեսություններ. — Պարթևական Իրանը և Հայաստանի Արշակունի փոխարքայությունը. — Հռոմեական ազդեցությունը Հայաստանի վրա — Իմպերիալիզմ և կապիտալիզմ — Կիկերոնի շահագործական խրատները Պոմպեյոսին. — Հայաստանի հովտային տնտեսության նվաճումը հռոմեական կապիտալի ձեռքով: — Քաղաքային տնտեսություն, հրեյական գաղութներ, հռոմեական մեծ ղինվորական ճանապարհ Արարատի կենտրոնից դեպի Արեմուտք: — Հայ Արշակունիները և քաղաքային տնտեսությունը. — Յերվանդակերտն իբրև նմուշ: — Հռոմայեցիների հոգացողությունը Հայաստանի քաղաքային տնտեսության մասին

2. Մասանյան հեղափոխությունն Իրանում — Դինաստիական պատերազմներ Մասանյանների և հայ Արշակունիների մեջ: — Հայ Արշակունիները փրկություն են վորոնում քրիստոնեությունը Հայաստանում: — Վորոն խաղաղ վաճառականական քրիստոնեությունը Հայաստանում: — Վորոն վոդն այն չի, այլ Բյուզանդականը, իբրև իմպերիալիստական-ազդակալ. — Դրիգոր Պարթևի կամ Լուսավորչի դեմքը: — Կազմակերպչական ընդունակություն, հեթանոսական հարստությունների հափշտակում սրով և հրով: — Ավատական տակնուվրացումներ, նոր դասավորումները: — Յեկեղեցի և կղեր հոգատիրական ընդարձակ հիմքերի վրա: — Կղերական պետություն հայ Արշակունիների պետության մեջ: — Գրեգորը այդ պետության գլուխ և առաջինը հայ ֆեոդալների մեջ իր սեփականացրած 15 զավառներով: — Նմուշ այդ սեփականացման. պատերազմ Աշտիշատի համար: — Կղերականության անչափ մեծացում պետական հողերի ընծայումների միջոցով: — Մերձեցում Մամիկոնյան տոհմի հետ շահակցական կապերով:

3. Կղերական միապետությունը Հայաստանում ավտոտական կազմակերպություն ուներ աշխարհական պետ Ավատական հեղաշրջման շար-

ժուճներ և տնտեսական խոշոր հակադրութիւններ նախարարութիւններին և արքունիքին մեջ: Արտադրական տնտեսութիւնը կոթնած և Սասանյաններին ուժի վրա և պայքարում և քաղաքային տնտեսութեան դեմ, վորի վրա կոթնած և արքունիքը.— Կղերական ավատապետութեան ձեռքումը իրան հպատակեցնելու հայ Արշակունիների ամբողջ պետական իշխանութիւնը:— Գրիգորը և նրա վորդի Վրթանեսը ինքնազուխ վարչներ Հայաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականութեան:— Հայ կղերական զինանագիտութեան ռազմականները: Հայ Արշակունիների զինադրութիւնը.— Տիրան և Պապ.— Ներսէս Պարթև կամ «Մեծ»:— Նրա ռեֆորմները:— Հայաստանը՝ վտանգ:— Բրիտանոսներ ձրիակերութիւն:

30

4. Ավատականութեան վերջնական հաղթանակը: Շապուհ Յերկարակց և քաղաքային տնտեսութեան վոչնչացումը:— Տնտեսական հեղաշրջում:— Հայաստանը գյուղականացած:— Քահանայապետական զինատիրան ավատական հեղաշրջման գլխին: Արշակավան:— Դինաստիական տագնապ Գրիգորի տոհմի մեջ — որդեծնութեան հարցը, Հուսիկ և Սահակ:— Անգամակութիւնը մերում և զինատիրան Մամիկոնյան տոհմի հետ:— Գիր և զրականութիւն իրրե վերջնական հաղթանակ կղերական դասի և ավատականութեան:— Լուսավորչականութիւնն իրրե ճակատագրականութիւն հայ ժողովրդի համար:

32

5. Կղերական զինանագիտութեան դավանանքը: Արեւմտամոլութիւնը: Պապ թագավորի քաղաքականութիւնը արեւմտամոլութեան դեմ և նրա սպանութիւնը: Նախարարները վորոշում են համատարիմ Ֆայ Բյուզանդականութեան իրրե քրիստոնյա կողմին: Ազգամիջյան պատերազմ:

38

6. Բյուզանդիայի, իրրե մեծ պետութեան քաղաքականութիւնը հանդեպ հայերի:— Բրիտանոսներութիւն և շահամոլութիւն: Հայաստանի վաճառումը — 384-ի բաժանումը և նրա նշանակութիւնը հայութեան համար: Արեւմտյան Հայաստանի հունացումը: Կղերական զինանագիտութեան պաշտամունքն, այնուամենայնիւ, մնում և բյուզանդականութիւնը: Հինգերորդ դար. կղերա-ավատական արտաամբութիւն Բյուզանդիայի անկախութեան հուսով: Բնորոշ զինանագիտական դիմում կայսրին: Հայաստանը նորից վաճառված և կործանված:

Պաշտամունքն անփոփոխ և դարերի ընթացքում: Բյուզանդիայի տեղ՝ Բրիտանոսյա: Յեմբուպ:— Հակառակ հոսանքներ հայ իրականութեան մեջ.— Պապ թագավոր, Թեոդորոս Ռշտունի, Մլեն Իշխան Կիլիկիայի: Հեթում թագավոր Կիլիկիայի:

41

ԴՐԱԿ 3ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶՈՒՂԱ ՅԵՎ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ի՞նչու առաջին. — Խոջայական կապիտալի վոսկեդար

1. Նախարարական դասի նվազումը Հայաստանում:— Զինվորական բունի և հոժարակամ արտադրութիւն, մասսայական կոտորածներ արարներին ձեռքով:— Միջնադարյան առևտուր.— Դվին. Պարտավ, Դվին.— Անի.— Կարս — Արձն գծեր:— Մեջուկյան արշավանքներ, նախարարական Ֆա-ցորդները ըզված դեպի հյուսիս և արեւմուտը: Կիլիկիայի նշանակութիւնը հայ ավատականութեան համար: հայ բարոններ: Արեւմտյան Յեմբուպյի առևտրական կապիտալը Կիլիկիայում և նրա ազդեցութիւնը հայ կյանքի վրա: Կիլիկիայի հայ ֆեոդալական թագավորութեան ան-

կումը և դրա հետեանքները: հայ բարոնը՝ պարոն վաճառական, առևտրական գաղութներ: Կիլիկիայի հզոր ազդեցութիւնը բուն Հայաստանի վրա: Արտադրութիւնը դառնում են առևտրական Հայ առևտրական կապիտալը գերազանցորեն գաղութային յերևույթ

51

2.— 16-րդ դար, Թյուրքիա և Նոր Իրան: Հայ առևտրական կապիտալը Արաքսի ձախ ափին, Նախիջևանից դեպի արեւելք: Պոջայական գյուղեր և ավաններ: Ինչու յինք դրանց կապիտալն անվանում խոջայական: Զուղա, նրա դիրքը առևտրական հաղորդակցութիւնների վրա: 16-դարն իրրե նախնական շրջան Զուղայի խոջայական կապիտալի: Զուղայեցիները Վենետիկում: Նրանց ազդեցութիւնը պարսից արքունիքում: Զուղայի ավերակների նկարագրութիւնը: Պարսկա-թյուրքական պատերազմները և Շահ-Աբբաս Մեծ: Հայերի հոժարակամ գաղթը Այսր-կովկասում Ոսմանցիների զրաված տեղերից Պարսկաստան: Շահ Աբբասի հաղթական արշավանքը ոսմանցիների դեմ

54

3. Շահ Աբբասը Զուղայում: Հայ ժողովրդի մեծ զանգվածային բըռնափորումը Արարատյան յերկրից Պարսկաստան՝ Զուղայի խոջայական կապիտալը Սպահան փոխադրելու համար: Շահ Աբբասի հոգացողութիւնները ժողովրդական այդ աղետը մեղմացնելու համար

63

4. Նոր Զուղա, նրա կառուցումը, խոջայական համայնքը, պատմական նշանակութիւնը: Նոր Զուղայի խոջայական կապիտալը՝ թագավորական կապիտալ: Շահ Աբբասը և Զուղայի խոջաները: Ընկերական առևտրական գործեր, հասարակական և ընտանեկան հարաբերութիւններ: Պոջաները միջազգային առևտրի մեջ. I Հատվածներ Զաքարիա Ազուկեցու Որագրից. II Սաֆար և Ֆրանսիացի—խոսակցութիւն. III Պետոն Տուրնեֆոր և հայ խոջայական կարավան: «Դանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ» գիրքը՝ միջազգային առևտրի ուղեցույց

66

5. Պոջայական կապիտալի խոշոր կուտակումներ Նոր Զուղայում: Որինակներ: Կապիտալից դեպի պետական ծառայութիւն: Հայ խոջաները՝ պարսից կառավարութեան դեսպաններ: Արվեստը Զուղայում: ապարանքներ, պատկերադրութիւն, Մինաս վարպետ-Զուղայեցիութիւն: Պոջայական կապիտալը և հայկական ապագրութիւնը: Մեկենասութիւն և նրա հետեանքները

76

6. Պոջայական կապիտալի աշխարհագրութիւնը: Յերկու գլխավոր ուղղութիւններ— դեպի հարավ, Հնդկաստան և դեպի հյուսիս, Ռուսաստան: Հնդկաստան և զոհարավաճառութիւն: Անգլիական կապիտալը դաշնակից հայ խոջայական կապիտալի հետ Հնդկաստանում: Արտոնագրեր: Պոջա Փանոսը մեղեսիկ անունով գոհարի մենավաճառի տեր: Հնդկաստանում: Մի խոշոր աղամանգի գնման պատմութիւն: Մարկոս անունով հայի ընծան անգլիական թագավորին գոհարներով, Հնդկաստանից: Գոհարեղեններից կազմված մի հարստութեան ցուցակ: Մի հայ գոհարավաճառի անաշտութիւնը Վենետիկում: Հայ առևտրական ընկերութիւններ և նրանց խոշոր վաստակները: Պոջա Հուսէֆ: Շահրիմանյաններ: Հայերը՝ հիմնադրներ Կալկաթա քաղաքի

82

7. Հայ խոջաներն Ռուսաստանում: Նրանց առևտուրը Մոսկվայի վաճառական թագավորների հետ: Զուղայի վաճառականական ըկերութեան բանակցութիւնները ցար Ալեքսեյի հետ: Զքար Սահարայան և նրա մատուցած ընծան: Ստեփան Ռամազանեցի և Գրիգոր Լուսիկյան՝

Հվատարմատարներ նույն առևտրական ընկերությունն Արտոնություններին պայմանագիր, անգլիայի Թովմաս Բրայտը լիազոր ներկայացուցիչ ընկերություն, Պետրոս Մեծ և հայ խոջաները Վոլգայի ճանապարհը, Ասարախանի կարեւորությունը Պարսկաստանի առևտրի համար

89

8. Հայ խոջայություն մեջ առաջավոր տարրերը, վորոնցից կազմվում է այն խավը, վորին տրվում է ինտելիգենտ անունը: Նոր Զուղայի գրություն փոփոխումը 17-դ դարի յերկրորդ կիսում. կառավարական կեղեքումներ, կրոնական հալածանքներ Դժգոհություն, վոր տանում է դեպի ազատագրական դադափարը: Հայ կղերական դիվանագիտություն հին հավատը Յեփրոսայ խաչակրություն մասին, վոր պիտի գա հայերին ազատելու համար: Հոռմի պապի դերը: Կաթոլիկ պրոպագանդը Հայաստանում: Լուի 14-դ, Ֆրանսիական առևտրական կապիտալի մրցությունն Արևելքում անգլո-հոլլանդական առևտրական կապիտալի դեմ, վորին դաշնակցած եր հայ խոջայական կապիտալը: Զանքեր կաթոլիկացնելու հայերին և այդպիսով Ֆրանսիայի կողմը գրավելու հայ խոջայությունը: Լուի 14-դ և Նախիջևանի գավառի հայ ունիթոնները: Դիվանագիտական հարաբերություններ պարսից կառավարության հետ այդ կաթոլիկներին պաշտպանելու համար: Փորձ պարսից կառավարության ձեռքով վոչնչացնելու Զուղայի խոջաներին: Մեծ վեղերի պատասխանը: Վեճ առևտրական մեծ ճանապարհների համար: Մարսելի հարցը: Հայ խոջաները պարսկական առևտուրը հանում են Մարսելի ճանապարհից և տանում են դեպի Հնդկական Ովկիանոսը և դեպի Կասպից ծովը: Լուի 14-դը, իբրև հակադրություն, ուժեղացնում էր կաթոլիկ պրոպագանդը: Յեզվիտները Հայաստանում: Խոստացվում է, կաթոլիկությունն ընդունելու դեպքում, ազատություն տնտեսական լուծից: Պայքար կաթոլիկ և լուսավորչական կղերի մեջ: Նմուշներ: Ֆրանսիական տեղեկագիր Պարսկաստանի և Հայաստանի առևտրի և հայ վաճառականության մասին:

94

9. Առևտրական շահերը Թյուրքիայում: Ֆրանսիան և Լըվան: Կապիտալիստներ, Ֆրանսիան Թյուրքիայի մշտական բարեկամ: Առևտրական մեծ ճանապարհների հարցը և Լուի 14-դին նոր պահանջները Թյուրքիայից: Դիվանագիտական միջադեպ և Թյուրք գիվանագիտության դիմադրությունը: Ֆրանսիայի առևտրական կապիտալը պահանջում է պատերազմ: Թյուրքիայի դեմ: Լուի 14-դը խաչակրություն և ուզում սկսել Թյուրքիան կործանելու և Արևելքի քրիստոնյաներին ազատելու համար: Դիվանագիտական միջադեպը հարթվում է, Թյուրքիան մասնակի բավարարություն է տալիս Ֆրանսիայի պահանջներին, Բայց խաչակրությունը մնում է Լուի 14-դի համար պաշտական ժամանց: Նրա գործակալները շրջում են Արևելքում և ամեն տեղ քրիստոնյաներին ավեհում են Ֆրանսիական մոտալուտ ազատագրական արշավանքը: Այդ գործակալներից յերկուսը յերեան են դալիս Եջմիածնում: Հակոբ կաթոլիկոսը և Յեռեանի յեզվիա քարոզիչները: Կաթոլիկոսը թեքվում է դեպի կաթոլիկություն՝ այդ միջոցով Հայաստանն ազատելու համար: Անհրաժեշտություն դիմելու Հոռմի պապին: Նախընթաց յերկու փորձերը: Պիսկոպոս կրոնավորը և Պետիկ հայ կաթոլիկը Եջմիածնում: Հակոբ կաթոլիկոսը հանդիսավոր կերպով ընդունում է կաթոլիկություն: Պիսկոպոս և Պետիկը Վիեննայում, ուր դիմումներ են անում ավստրիական կայսրին հայերի ազատության մասին: Պիսկոպոսի մահը: 1678-ի գաղտնի ժողովը Եջմիածնում: Հակոբ

կաթոլիկոսը 6 պատգամավորներին հետ գնում է Կ. Պոլիս՝ այնտեղից Հոռմ անցնելու համար: Մահ և ձեռնարկություն քայքայում

107

Գլուխ յերկուրդ.—Ղարաբաղ

1. Այս անվան աշխարհագրական բովանդակությունը 16—18-դ դարերի տոռմով, սահմաններ լեռնագծերով: Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղ. նրանց տնտեսական փոխարաբերությունները: Անասնաբուծությունը հովոց և ձմերոց, լեռն ու դաշտն այս տնտեսական անհրաժեշտությունների մեջ: Լեռնային յերկրագործությունն իբրև տնտեսության ավագ ճյուղ: Հակադրություն դաշտային բազմաճյուղ և բազմահարուստ ձշակույթին: Լեռը և առևտրական հարաբերությունները:

122

2. Ազգաբնական բովանդակություն: Հարավային Ղարաբաղ (Սյունիք) և Հյուսիսային Ղարաբաղ (Արցախ), յերկու հայացված քույրաթեմ յերկրները Նախահայկական իրականություն ցեղային ծագում, տարածում: Ազվանից աշխարհ-ժողովուրդներ, լեզուներ, թագավորներ, ընդհանուր ազգաբնական բնութագրություն, տոհմատիրական-ցեղային կազմակերպություն, հայացում լեզվի միջոցով: Սյունիքը հայոց պատմության մեջ: Արցախը և Ազվանից դաշտը:

127

3. Ազգաբնակչական շերտավորումները Լեռնային Ղարաբաղում: Գյուղացիություն և նախարարություն: Ավատական սիստեմ: Հյուսիսային Ղարաբաղը արաբական տիրապետության հաստատումից հետո Դաշտային Ղարաբաղում: Գյուղական թագավորների շրջանը: Հյուսիսային Ղարաբաղը (Պաշինը) հյուսիսային Հայաստանի ավատատերերի գաղնակցություն մեջ (Թամար Թագուհի, Զաքարե սպասալար): Տնտեսական և մշակութային բարգավաճում: Հոգային հարաբերությունների հարցը: Ծորտային դրություն ավազույցներ Տաթևի «ուտողները» և գյուղացիական շարժումները: Ծորտատիրությունը: Հյուսիսային Ղարաբաղում—Մխիթար Գոշի «Բառաստանագիրքը»: Քրդական ճորտատիրություն:

134

4. Միջին Ասիայի յերեքդարյան աշխարհաբանություններն Արևմտյան Ասիայում: Լեռնային Ղարաբաղն այդ բանդումների մեջ: Դանձառարի վանքի նշանակությունը Հյուսիսային Ղարաբաղի համար: Վանական գրադիտության վերածնություն: Դանձառարի կաթոլիկոսը — գահերեց իշխան և հրամանատար մանր ու խոշոր կալվածատերերի ցանցի ամբողջ Հյուսիսային Ղարաբաղում: Այս դասակարգի բազմամարդությունը: Մեղիքական դրություն: Մեղիքական գյուղատիրությունն ըստ պարսկական պաշտոնական վավերագրերի: Մարդայի մեղիքները: Ծահնագար և նրա հաջորդները: Մեղիքը—առևտրական գլխավոր իր գավառում: Հին սովորութենական կարգով մեղիքների վայելած իրավունքներն ու հարգը ժողովրդի մեջ: Մեղիք—Ադամի որինակը: Մեղիքական հոգատիրության մեջ պահել էր հին ճորտատիրությունը: Ավազույցներ: Մեղիքական իշխանությունը ժողովրդական ավանդությունների մեջ — զորք դատաստան: Մեղիքական ժամանակի մշակույթ: Մեղիքական տուն: Մեղիքական գույք:

Մեղիքական Ղարաբաղը — պատմական ազատագրական գաղափարի իբրև այսպիսին՝ նա տարվում է Արևմտյան Յեփրոսայ ճանապարհը — Հարավային Ղարաբաղի այն մասը, վոր կպած էր Արաքսի ձորին և պատկանում էր հայ խոջայական կապիտալին:

146

1. Պերճանքի խանութ Լուի 14-դի արքունիքի մօտ և այդ խանութի տերը—Խորայել Որի անունով հայը, վաճառական իշխանական տոհմից և հիմա ուղում և մտնել զիվանագիտական աշխարհ իբրև ներկայացուցիչ «Հայաստանի իշխաններին», ընտրված Եջմիածնի դադունի ժողովում և Հանդեր կաթողիկոսի մահից հետո անցած Յեվրոպայի Խորայել Որին պատմական դրականության մեջ — պրոֆեսոր Սուլայել, պրոֆեսոր Հեյդել, Կարապետ Յեղյան: Աղբյուրը—արևելային թղթեր, Աշոտ Հովհաննիսյան և այդ թղթերի քննական վերլուծումը: Կեղծիքներ և իրականութուն: Նոր լուսաբանություն Որի իշխանական—ծագման հարցը: Մաշակյան տոհմը և Պոռ իշխանը: Նախնական Շահապոնք զավարը—Որի հայրենիք: Որին—ամենայն հավանականությամբ հայ կաթողիկոս (ունիթոր): Մի քանի ապացույցներ:

175

2. Որի ապարդյուն ջանքերը ունկնդրության ընդունվելու Լուի 14-դի մօտ Որին իբրև զիվանագետ աշխարհական Վոյինչ տարբերություն չը կա հայ կղերական և աշխարհական զիվանագետների մեջ: Փարիզից Որին անդափովում և Հռենոսյան Պալատինատի մայրաքաղաք Դյուսելդորֆ Դրոպապատճանները: Քաղաքական տեսություն—ափսրո—ոսմանյան պատերազմները և Լեոպոլդ կայսրի բարձրացումը Որին ցորենի և գինու առևտրական: Ծանոթությունը Հովհան—Վելինգ կուրֆյուրստի հետ Վելինին բնութագրելը: Խոսակցություններ Հայաստանի ազատության մասին: Որին առաջարկում և կուրֆյուրստին Հայաստանի թագը, յեթե նա զորք կուղարկե ախտեղ՝ հայերին ազատելու համար: Կուրֆյուրստը համաձայնում է Որի ճանապարհորդությունը Հայաստան՝ նոր լրագրություններ բերելու և ծրագիր մշակելու համար:

179

3. Ճանապարհորդական արկածներ և ֆանտազիաներ Եջմիածնում: Հայրական անընդուն Եզեզակով դուրը: Անհավատալի արագություն շարժումների և զործողությունների մեջ: Դանձասարի վանքում: Որին խորում և կուրֆյուրստի դրամական ոգնությամբ: Կրոնական վիճաբանություն: Անգեղակովի ճավագաժողովը: Ամեն բան վերջացրած 12 որում ճեմմակ թղթեր: և կեղծ թղթեր: Մինաս վարդապետ Տիգրանյան Վերադարձ Յեվրոպա:

188

4. Ծրագիր խաչակրական արշավանքի Հռենոսի ամից մինչև Թագրիդ: Ինչ ընդունակություններ թույլ տվին Որին ստեղծելու այսպիսի մի խոշոր հիշատակագիր: Բովանդակություն: Ձոն Հովհան Վելինին, յերյակ նիզակակցություն Հայաստանի համար, բանակի կազմը, ծախսերը, առասպելներ Լիհաստանի և Ռուսաստանի մասին, նվաճողական բանդազուլանք, թվական բանդազուլանք, ֆինանսական բանդազուլանք: Կուրֆյուրստի սպասած ընծաների հարցը: Փոփոխված քաղաքական դրություն—պատերազմ սպանական ժառանգության համար: Որի զիվանագիտական ճանապարհորդությունը Հռոմ, Ֆլորենցիա, Վեննետ Ամեն տեղ հուսադրություն: Կայսրի մերժումն ու ցուցմունքները: Կուրֆյուրստի սիրալիր հուսադրական նամակը Հայաստանի իշխաններին: Պալատինատում պատրաստվում էր հայ թագավորացու—Որին. Ռուսաստանի դերը:

199

1. Շինծու գիմում Անգեղակովի ժողովի անունից ցար Պետր Ալեքսեյևիչին: Որին Մոսկվայում: Կասպիական ծրագիր և հյուսիսային պատերազմ: Ռուսական իմպերիալիզմի ընդգրկած գլխավոր պատրվակը — քրիստոնյաների ազատությունը: Հայ կղերական զիվանագիտության հանդիպումն այդ իմպերիալիզմին: Որի գիմումը նույն խմբագրով, բայց փոփոխված պայմաններով: Հայաստանի թագի հարց չը կա այլևս Որին «Իշխաններին» գիմումի մեջ սնված և ընդհանուր գլուխ և կարգադրիչ Հայաստանում: Ազատագրությունը պիտի կատարվի միայն Ռուսական զորքերի ձեռքով, վորոնք և գրաված պիտի պահեն իրանց վերջրած անդերը:

215

2. Որի անդրանիկ աղերսագրերը Ռուսաց ցարին՝ Նախորինակ հետադա անթիվ աղերսագրերի: Պետրոսը հուսադրում է խոստանում և ազատել հայերին միայն շվեդական պատերազմը վերջանալուց հետո: Ծարունակական բանակցություններ Ռուսաց կառավարության հետ: Ի միջի այլոց, Պետրոսը թույլատրում է, ըստ որիական ծրագրի, վոր կուրֆյուրստի զորքերը Ռուսաստանի վրայով անցնեն Հայաստան գնալու համար, բայց բանից դուրս էր զայիս վոր կուրֆյուրստի այս խոստումը լուկ խոսքեր էլին յեղի: 1702-ին Պետրոսը հրամայում էր նորից հուսադրել հայերին դրական խոստումներով, և Որին այդ «ամիտիսը» ուղարկում էր Հայաստան հայ Միրոն Վասիլյևի միջոցով:

219

3. Լեհնային Վարադալի ծանր դրությունը պարսկական դաժան հարկահանության տակ, վոր յերևան էր հանում յերկրի ծայրահեղ տնտեսական տկարությունը և մեկլիքական ինքնավարության ստվերայնությունը: Յարական հուսադրությունը վոչ մի արձագանք չի գտնում կեղեքվող յերկրի մեջ: Միրոն Վասիլյևի ձեռնունայն վերադարձը Որի աշխատակից Մինաս վարդապետը կեղծում է մի թուղթ իբր թե Եջմիածնի աթոռակալ Մինաս վարդապետի լեզվից: Ավելի խոշոր կեղծաբարություն հետևյալ տարում. կեղծվում է մի մեծ ժողով Դանձասարում, վոր հրճվանք և հայտնում ցարական հուսադրության առիթով և միաժամանակ յերկու մուրհակով կաշառք է խոստանում պետական կանցլեր Դոլովինին 20 հազար վոսկի և թարգման Սպաթարիոսին 4 հազար վոսկի: Հաղթանակ այս միջոցով: Որին ստանում է զնդապետի աստիճան թույլտվություն գնալու Պարսկաստան իբրև դեսպան: Որին արտասահմանում Մեծածախս պատրաստություններ դեսպանության: Որի համար սարքվում էր դեսպանի պաշտոն Հռոմի պապի կողմից:

227

4. Դրամական միջոցներ Որին հայթայթում էր վաճառականությունը: Նրա հարստեցությունները յերեք զոկ յեղբայր վաճառականների հետ: Մեծածախս և բազմամարդ դեսպանություն Պետրոսի նամակը պարսից Շահին: Որին Շամախում: Նրա դեսպանության պատճառած հուզմունքն Արևելքում: Վաճառականություն և առևտրական հանձնարարություններ: Ֆրանսիական կապիտալի ներկայացուցիչներն Սպահանում և նրանց պրոպագանդը Որի դեմ: Միշել Որին Հյուսիսային Շահի մոտ: Վերադարձ Շամախի, նիզովոյ, դեսպանության քայքայում, ապրանքների կորուստ: Յեսայի կաթողիկոս Աղվանից: Որին Ասորախանում: Մահ:

234

5. Որի բնութագրումը: Նախատիպ հայ ինտելիգենտի, ծնված խաչակրական կապիտալից, արևելահայության միջավայրում: Յերեմիա Զե-

կտրուկ մերժումն ի սեր ուսաց ցարի և ետեանքներ. Դեղաբերունքն ավերված, 2000 հայ կոտորված, Թիֆլիսը լեզգիների կողոպուտին մատնված, Վախժանգը փախած, ոսմանյան զորքերը գրավում են Վրաստանը. անիշխանություն ամեն տեղ: Ողջայական կապիտալի կազմակերպած լրտեսությունը և կամավորական խումբը Ռաշտում Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենց, Հայ զինվորության և տեղական մահմեդականների մեջ անգաղար կռիվներ իրար բնաջնջելու համար: Յերից Մանկանց Ներսես կաթողիկոսի նամակը Պետրոս կայսրին: Պետրոսի պատասխանը—բաց հրովարտակը և ծածուկ հուսադրական թուղթը, ուղարկված Իվան Կարապետի հետ:

295

10. Ոսմանյան զորքերի առաջխաղացությունը Հայ զինվորության ներքին տկարությունները: Տաթև Մելիք-Դավթի դավաճանությունը: Յեսայի Պետրոսին դրություն մացին: Նկատողություններ հայ զինվորության մոտցած վարչական կարգի մասին, նաև նրա կազմի, ազգավարության յեղանակների և այլ հանգամանքների մասին: Մի պատկեր հարևանների փոխադարձ բնաջնջումներից: Ոսմանյան արշավը ամբողջ տրեկյան ճակատի յերկարությունը: Կարբի և Յերեան. խոջայական կապիտալի ուժեղ դիմադրությունը: Յերեանի առումը 1724 թ. հունիսի 12-ի ուսաթյուրքական դաշնագիրը Պարսկաստանի բաժանման մասին, վերոյ Պետրոսը Թյուրքիային եր թողնում Վրաստանն ել, Հայաստանն ել: Այս ստոր վաճառքի հետեանքը: Ձեռնարկություն դադիկցնելու ամբողջ Լեռնային Դարաբաղը: Անտոն քահանայի և Քեկիա Չալապի պատգամավորությունը Պետերբուրգ: Վաճառված քահանայի սուտ հայտարարությունները: Պետրոսի հրովարտակը հայ ժողովրդին՝ գաղթելու մասին: Հրահանգ Գ. Պոլսի ուսաց դեսպանին:

312

11. Ոսմանյան արշավանքը Փորձ հաշտության հայ զինվորության հետ: Եջմիածնի կաթողիկոսի նամակը Յեսայուն: Առաջարկությունը մերժված: Պատերազմական գործողություններ: Ոսմանյան զորքաբաժնի բնաջնջումը Վարանդայում: Յեսայու նամակը Շահնավազ խանին: Գերի ընկած թյուրք փաշայի բնորոշ բացատրությունը թյուրք կառավարության քաղաքականության: Անտոն քահանան և Քեկիա Չալապին Փոքր Սղխախում: Նրանք բերել են Պետրոսի հրովարտակը, միաժամանակ և տեղեկություն նրա մահվան մասին: Դավաճան Անտոն քահանայի փախուստը: Իվան Կարապետի նամակը կոմս Գոլովինին: Պատասխան Պետրոսի հրովարտակին: Պետրոսի մահը վոչինչ փոփոխություն չե առաջացնում հայ կղերական դիվանագիտության մեջ: Դիմում Յեկատերինա կայսրուհուն և սրա գրավոր խոստումը ոգնական զորք ուղարկելու հայերին Նույն տեսակ խոստումներ կապիտալի ափերը գրաված զորքերի հրամանատարներից: Յեսայի կաթողիկոսի նամակը Դերբենտի գեներալ իշխան Դոլիցինին: Մսկուրի հայ ազգաբնակչության ազիտը: Շաքիի հայերի դիմումը: Ցարական քաղաքականությունը շարունակում եր մնալ նույնը—խաղալս ու խաբեբա:

333

12. Ոսմանցիները Լափանում: Դավիթ-բեկի զորքի կազմալուծումը: Զոկական կապիտալի դերն այս գործի մեջ: Դավիթ-բեկի անձնական քաջությունը փրկում է զրուկությունը: Հալիձորի հաղթանակը: Ոսմանյան զորքերի վտարումը: Լափանից: Դավիթ-բեկի հաշտողական քաղաքականությունը: պարսիկների վերաբերմամբ: Շահ Թահմազը տալիս է նրան

ամբողջ Հարավային Դարաբաղը իշխանաց իշխան տեսողսով և դրամ կտրելու իրավունքով: Դավիթ բեկի մահը քանդում է ամբողջ գործը, հարուցանելով ընտանի խայտառակ գործողություններ: Դավիթ բեկին հաջորդած Մխիթար սպարապետի սպանությունը հայերի ձեռքով: Պոշոբ ընդհարում ոսմանցիների հետ: Հյուսիսային Դարաբաղում: 20 յուզբաշիններից կազմված պատգամավորություն Ռաշտում, գեներալ Դոլգորուկովի մոտ և Դերբենտում: Ռուսյանցովի մոտ: Նոր պատգամավորություն Պետերբուրգ, նոր խոստումներ և նոր խաբեություններ: Գեներալ Դոլգորուկովի կարծիքը հայերի մասին: Կազմալուծման գրությունը մտնում է և Սղխախները: Դարձյալ մի փորձ ոսմանցիների կողմից հաշտվելու հայերի հետ և Յեսայի կաթողիկոսի մերժումը: Յեսայականություն: Դերբենտի գեներալ Մալան յուզբաշին մի նոր պատգամավորություն: Գեներալ Ռուսյանցիվ ձանձրացել և հայերից, իսկ հայերը չեն ձանձրանում: Գիմուններից: Յեսայուն հաջորդած Ավան յուզբաշին մի նոր պատգամավորություն և ուղարկում Պետերբուրգ, բաղկացած իր յեղբայր Թարխան յուզբաշուց և յերեք առևտրական հայերից: Ռուսաց կառավարությունը դնում է թե Թարխանին և թե Ավանին: Վերջինս լքում է Սղխախները, վերոնք այնուհետև կորչում են անհայտության խավարի մեջ և հեռանալով Դարաբաղից, ծառայության է մտնում հայկական եսկադրոնի մեջ: Ինչ գնով եր նա իրան վաճառում: Սուրբ Պաշ քաղաքում, Ղզլարի հիմնարկությունը: Մահ և ժառանգներ: Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի մուտքը ուսաց յեկեղեցու ծոցը: Ողջայական կապիտալի առաջին շրջանի (Զուղայախանի) փակումը: Առաջին պատրանք:

347

